

Zbornik

o
rafaelu
levakoviću

Knjižnica
TIHI PREGAOCI
Knjiga 8

Glavni urednik
Pavao Knezović

Izvršni urednik
Marinko Šišak

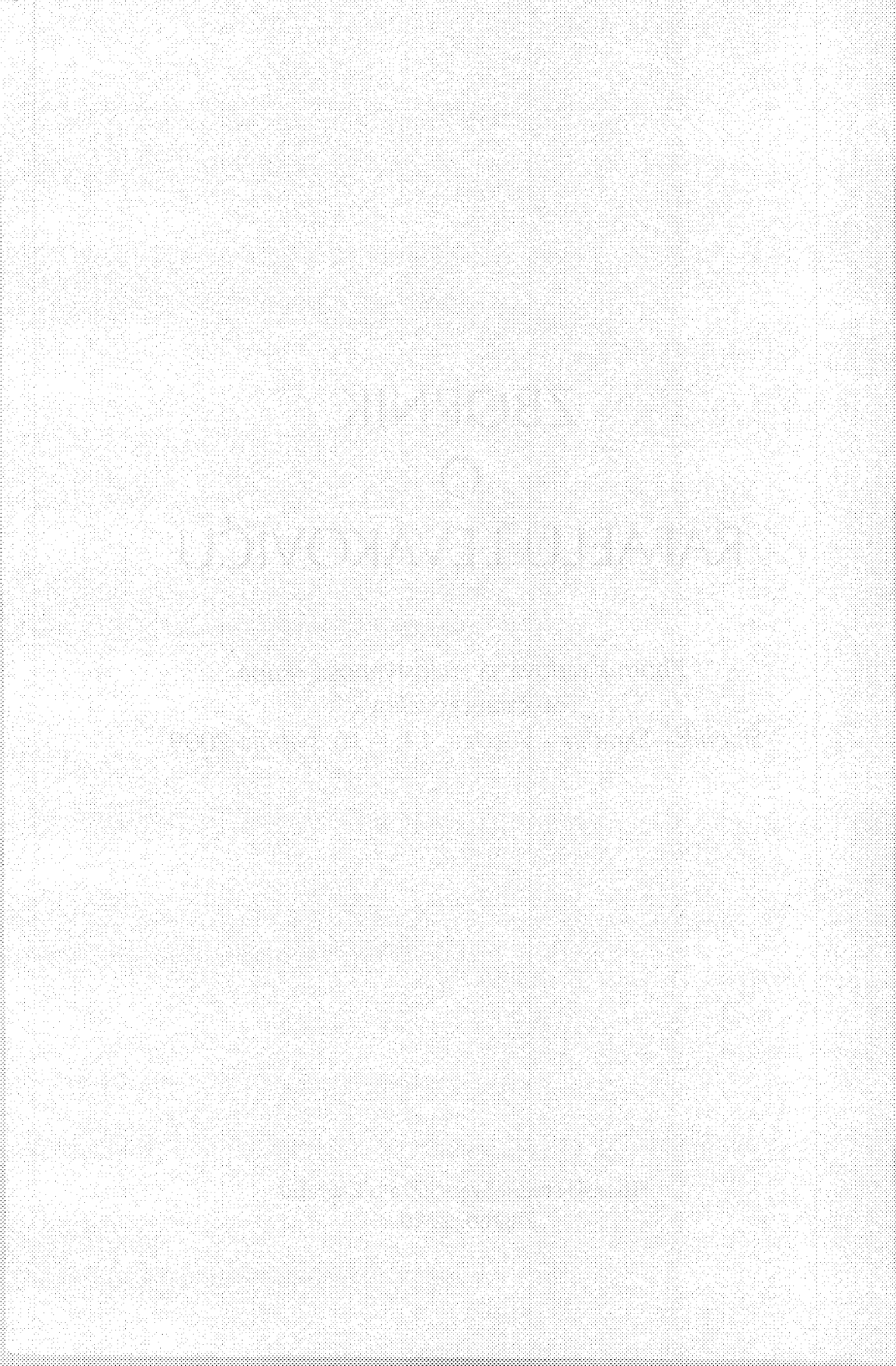
ISBN 978-953-6682-91-1

ZBORNİK O RAFAELU LEVAKOVIĆU

ZBORNİK
O
RAFAELU LEVAKOVIĆU

*Zbornik radova sa znanstvenoga skupa
„Fra Rafael Levaković”
Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009.*

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 2010.

KAZALO

Predgovor 7

I.

Radoslav Katičić, Rafael Levaković u kulturnoj povijesti Hrvata 13

Franjo Emanuel Hoško, Levakovićeve mogućnosti školovanja u vlastitoj franjevačkoj pokrajinskoj zajednici 21

Ivan Karlić – Iva Mršić Felbar, Hrvatska teologija 17. stoljeća 33

Rudolf Barišić, Rafael Levaković i crkvena unija 47

II.

Branka Tafra, Sedamnaesto stoljeće – predstandardizacijsko ili standardizacijsko razdoblje hrvatskoga jezika 85

Alojzija Tvorčić, Levakovićev Azbukividnák kao doprinos poučavanju čitanja na hrvatskom jeziku 103

Vanda Babič, Rafael Levaković i njegova povezanost uz hrvatsku protestantsku glagoljsku tradiciju 137

Sanja Holjevac – Mirjana Crnić, Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća 151

Gordana Čupković, Glagoljske inačice „Pěsni s(ve)tie Troice“ 165

Vlado Rezar, De Illyrica lingua Rafaela Levakovića 183

Šime Demo, Tijesne klasične cipele: Leksik u latinskim djelima Rafaela Levakovića 197

III.

Miroslav Palameta – Katarina Lozić Knezović, Sitnice iz života Rafaela Levakovića, njegovi stihovi i glagoljske kanonske tablice 211

Pavao Knezović, Opis i njegove funkcije u prozi Rafaela Levakovića 229

Iva Beljan, Propovijedati pripovijedajući: Propovijed bosanskih franjevaca u 17. i 18. stoljeću 241

IV.

<i>Lucija Radoš</i> , Krčelićev odnos prema Levakovićevom spisu <i>De ecclesiae Zagrabiensis fundatione</i>	261
<i>Marko Jerković</i> , Iz Levakovićeve ostavštine: Popis svećenstva Zagrebačke biskupije	275
<i>Krešimir Čvrljak</i> , Je li Franjo Asiški prvovjesnik humanizma i renesanse?	289
<i>Anica Nazor</i> , Levakovićeva glagoljska izdanja.....	317

V.

<i>Pavao Knezović</i> , Opuscula Rafaela Levakovića (uvodne napomene).....	337
Historiola episcopatus ac Dioecesis ecclesiae Zagrabiensis (prir. <i>Pavao Knezović</i>)	341
Alia historia de ecclesiae Zagrabiensis fundatione (prir. <i>Lucija Radoš</i>).....	347
De Illyrica lingua (prir. <i>Vlado Rezar</i>)	361
De Sancti Spiritus processione (prir. <i>Rudolf Barišić</i>)	377
Descriptio ecclesiae Zagrabiensis (prir. <i>Pavao Knezović</i>).....	387
<i>Marinko Šišak</i> , Znanstveni skup o fra Rafaelu Levakoviću	395
Popis literature	395
Imensko i mjesno kazalo	423

Predgovor

Protječe evo i desetljeće povrh četiri i pol stoljeća otkako je prah zemlje zamijenio neprocjenljivim darom *visione beata* naš tihi pregalac fra Rafael Levaković pridruživši se golemom mnoštvu subraće. Bio bi to i više nego dostatan odsječak vremena za zatiranje svakog spomena kod potomstva da nije svojim trudom i umom zavrjedio zaštitu i one koja mrijeti ne dopušta *dignum laude virum*. Najzorniji je dokaz i ovaj zbornik raznovrsnih radova u kojima se istražuju, procjenjuju i iznose neki od njegovih dometa na pojedinačnim znanstvenim poljima, a žalosno je što je tek prvi koji mu je posvećen. S obzirom na tu činjenicu doista su brojni propusti pruženih prikladnih prilika prethodnim nam pokoljenjima. Uočivši ih, latili smo se prosuđivanja Levakovićevih doprinosa osvježavajući ujedno i spomen na njega i njegov opus. Poput Homerove ružoprste zore što izranja iz debelog mraka noći, tako i ovdje u radu M. Palamete, koji je trezveno građen na istinskim povijesnim vrelima rimskih arhiva, jasno se očituje da je fra Rafael bio uistinu skromni sin sv. Franje Asiškog, a ne „častohlepni“ (Antoljak, 1992: 101) redovnik, „koj u grudih svojih nosijaše čuvstvo hlepeće za slavom, požudu za velikim i plamteću strast za častmi i svjetskim uplivom“ (Kukuljević, 1868: 285). Jednostavno je u duhu zavjeta svetog posluha po želji i preporuci svoga učitelja fra Franje Glavinića ostavio Trsat i otišao u vječni grad gdje je podložio svoje znanje i sile potrebama i željama čelnika Sv. Kongregacije za širenje vjere i hrvatskih glagoljaških biskupija, ne da bi dane i mjesece nego čitave godine proveo u mračnoj i prljavoj Propagandnoj tiskari i tijesnoj sobici franjevačkog aracelitanskog samostana, te da bi u skladu s propisima Trident-skog sabora pružio našim glagoljašima najnužnije liturgijske knjige *Misal rimski* i *Časoslov rimski* uz niz drugih poslova koje su od njega zahtijevali mnogi, počevši od same Sv. Stolice i prefekta Propagande (naporna putovanja po tadašnjim germanskim, ugarskim i slavenskim državama revno radeći na stvaranju jedne Crkve Kristove – što je i ovdje čitatelju u suvremenom ekumenskom svjetlu i onodobnoj arhivskoj građi pružio R. Barišić) te svojih redovničkih poglavara (primjerice sudjelovanje na generalnom kapitolu u Toledu, vizitacije provincija u Ugarskoj i Bugarskoj) pored poslova na pripremama i tiskanju nužnih knjižica za opismenjavanje puka i pouku nauka kršćanskog (*Nauk karstjanski kratak...*, *Azbukividnĕk...*, *Ispravnik za jereji...*) koje je umješno protkao svojim pjesmicama. Nedvojbeno je Levaković, pored prikupljanja povijesne građe, najviše bio okupiran filološkim i traduktološkim poslovima zato je tom segmentu posve-

ćena najveća pažnja kako na samom znanstvenom skupu (D. Stolac, A. Nazor, D. Kōnig, A. Jembrih, V. Horvat, A. Vlašić-Anić, I. Bekavac Basić - v. *Program 10. znanstvenog skupa Tihi pregaoci*) tako i u radovima u ovom zborniku. U više se radova istražuje, osvjetljuje i dimenzionira tzv. rusifikacija, odnosno stupanj istočnoslavenizacije jezika hrvatskih liturgijskih knjiga kako tiskanih (S. Holjčević i M. Crnić) tako i rukopisa, koji su zapravo fragmenti iz onih tiskanih, a rabe se još u 18. stoljeću, kakav je *Pěsan s(ve)tie troice* na kojem je uzorku putem jezično-filološke usporedbe tekstova G. Čupković pokazala jezične i stilske postupke u procesima istočnoslavizacije kao i deistočnoslavizacije. U radu A. Tvorčić obrađena je uloga *Azbukividnēka* u nastavku tradicije tiskanja hrvatskih početnica i Levakovićeva metoda opismenjavanja i formiranja hrvatske kulture čitanja kod tadašnjih društvenih slojeva. Iz rada V. Babić se doznaje da fra Rafael Levaković nije bio okupiran samo smislenom dimenzijom svojih filoloških i prevodilačkih radova već i funkcionalnošću, odnosno što preciznijom grafičkom realizacijom pojedinih slavenskih glasova kako bi otklonio manjkavosti glagoljskog grafičkog inventara hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika 16. st., a uzore je i poticaje nalazio u protestantskoj tiskarskoj tradiciji: „Međutim Rafael Levaković u svojem ugledanju na protestantski glagoljski tisak krenuo je još nešto dalje i svoj cjeloviti pravopisni sustav oslonio na Konzulovo stvaranje“ (V. Babić). I to je lijep primjer Levakovićeve tolerancije pa čak i specifičnog ekumenizma. Na osobit način skrećem čitateljevu pažnju na rad u kojem se autorica B. Tafra uhvatila u koštac s „tri sporna kroatistička pitanja: jesu li književni i standardni jezik sinonimni nazivi, kad počinje standardizacija hrvatskoga jezika i koja je dijalektna osnovica hrvatskoga standardnoga jezika“. Kroz egzemplarno fundiranu argumentaciju i minucioznu raščlambu došla je do neosporne tvrdnje da je „standardizacija hrvatskoga jezika prolazila slične faze kao i u mnogih drugih jezika“ i da „njegovo normiranje i nadregionalnost možemo pratiti bez prekida od samoga početka 17. stoljeća“. Svojevrсна potvrda tih tvrdnji razmatra se u radu o propovijedima bosanskih franjevacā iz 17. i 18. stoljeća iako u njemu autorica prvenstveno „propituje način na koji se propovijed, kao u osnovi retorički žānρ, služi pripovijedanjem“ rabeći pritom rado „*exemplum* pripovjednoga tipa, koji im služi kao slikovit primjer u izlaganju i oživljuje razvijanje teološke teme“ (I. Beljan).

Levaković je izvanredno bio upućen i u latinski jezik i bio je s leksičkog gledišta pravi *thesaurus linguae Latinae* što se zorno vidi u njegovim brojnim, nažalost ponajčešće fragmentarnim, latinskim djelima. Potpuna novost u proučavanju hrvatskih latinista je rad Š. Deme koji se „bavi sastavom leksika u latinskim djelima Rafaela Levakovića“ i zaključuje da „u djelima Rafaela Levakovića zatječemo lekseme iz svih razdoblja latiniteta, a iz statističkih podataka i promatranja opreka naslućujemo i neke njegove leksičke preferencije. ... A neke leksičke i semantičke inovacije novijega datuma (bilo preuzete od novijih pisaca, bilo iznađene u procesu pisanja) pokazuju razinu leksičke fleksibilnosti koja čak ni u strogo definiranoj semantičkoj strukturi novolatinskoga nije ometala razumijevanje teksta“ (Demo), pa zato već u naslovu rada duhovito ističe da su Levakoviću bile „tijesne klasične cipele“.

U svojim je neobičnim maštanjima o povijesti i drevnosti hrvatskog jezika Levaković dopro čak do razgovora u raju zemaljskom i „čuo“ da se tamo govorilo hrvatskim – što nam je ispriopovijedao u traktatu *De Illyrica lingua* koji je ovdje po prvi put čitateljstvu razložio i prezentirao V. Rezar pripremvši za ovaj zbornik i *editio princeps* toga zagubljenog i do danas nepoznatog fra Rafaelova djela.

Prije ovog zbornika Levakovićevim radovima načešće su se pored jeziko-slovaca bavili povjesničari i vjerojatno je to razlog što se fra Rafaela najčešće percipira kao „prevoditelja i povjesničara“ (Korade, 2000: 426) koji je „još prije Luciusa shvatio važnost dokumenata pohranjenih u rimskim arhivima i bibliotekama“ (Antoljak, 1992: 107) pa je i zbog toga „dosta teško odrediti pravo mjesto Levakoviću u hrvatskoj historiografiji“ (Antoljak, 1992: 107). I brojnost prijepisa Levakovićevih historiografskih spisa jasno govore da su ga kao povjesničara Zagrebačke biskupije cijenili i P. R. Vitezović i T. Kovačević, i I. Kr. Tkalčević, pa i B. A. Krčelić koji ga je „potkradao“ kako se očito vidi iz rada L. Radoš koja je ustanovila da je Krčelić na mnogim mjestima *ad verbum* preuzimao Levakovićev tekst a da ga pri tom nije ni spomenuo. Levakovićev prijepis *Ordo et series cleri Dioecesis Zagrabienensis* s crkvenog sabora 8. ožujka 1574. analizirao je M. Jerković prema sadržajnim razinama i predočio nam brojne i raznovrsne podatke korisne za istraživanje Zagrebačkog kaptola, za identifikaciju članova kaptola, za teritorijalni opseg Zagrebačke biskupije i rasvjetljavanje njezinog administrativnog uređenja u 16. st., te podatke o župnoj organizaciji Zagrebačke biskupije, o brojnosti glagoljaša među svećenstvom biskupije do kojih se može doći raščlambom toga omanjeg spisa koji je rezultat Levakovićeva sakupljanja arhivske građe za neko svoje djelo. Ostali vidovi Levakovićeva historiografskog rada, koje su neki sudionici prezentirali na znanstvenom skupu nisu dobili svoj „konačni“ oblik u očekivanim radovima.

Cjelinu, koja na prvi pogled ne izgleda logična, tvore radovi akademika Radoslava Katičića, E. F. Hoška, te rad I. Karlića i I. Mršić Felbar u kojem se daje pregled hrvatskoga bogoslovlja tijekom 17. stoljeća ističući njegov *specificum* položaja između Istoka i Zapada, na čemu je revnovao i sam fra Rafael Levaković i ne samo u diplomaciji Sv. Stolice i Kongregacije za širenje vjere, nego i iz osobne kao i franjevačke vokacije svekolikim radom i zauzimanje oko sjedinjenja Crkava. Dok I. Karlić i Iva Mršić Felbar pružaju čitatelju opću „sliku“ u hrvatskoj teologiji sedamnaestoga stoljeća kada „doživljava svojevrstan procvat s obzirom na količinu, jer u to vrijeme se razvijaju razne teološke discipline i teološka sporenja“ (Karlić i Mršić Felbar), dotle R. Barišić iznosi sva nastojanja, pothvate i sve poteškoće s kojima se hrvao Levaković na tom polju djelovanja. Da bi bio sposoban za sve spomenute i nespomenute zadatke morao se fra Rafael otškolovati i završiti propisane studije. Ta su pitanja srž rada F. E. Hoška i nisu ograničena samo na Levakovića nego se protežu na čitavu franjevačku zajednicu čiji je član bio fra Rafael, od njezina nastanka 1517. g. pa do samog kraja 18. stoljeća s odličnim uvidom u školstvo Franjevačkog reda od 15. do 18. stoljeća. Rad Čvrljka vodi nas u daleku prošlost, na same začetke franjevaštva, u misaonosti sv. Franje Asiškog i njegove „pionirske pokušaje oslobađanja

čovjekova individualiteta harmoničnom sintezom prirode i religije“ (Čvrljak) zbog čega ga se uvrštava u povijest filozofije „ranopredrenesansnoga“ razdoblja. Najbolji, najjednostavniji i najkorisniji uvod u zbornik pruža čitatelju rad akademika R. Katičića u kojem je sagledan kompletan život i rad fra Rafaela Levakovića ne samo u vremenu događanja, nego i odnos hrvatske i kulturne i znanstvene javnosti prema Levakoviću kroz protekla četiri stoljeća. Odmah na početku rada akademik konstatira da postoji taj neshvatljiv „nemar“ u našem percipiranju Levakovića: „Rafael Levaković (oko 1590. – 1649.) nedvojbeno je jedan od znatnijih likova u povijesti hrvatske književnosti i intelektualnoga života. A ipak je u našoj kulturnoj svijesti jedva prisutan. Usprkos svojoj znatnosti nije zadovoljavao reprezentativne kriterije pri konstituiranju nacionalne kulture. Svojim djelovanjem on nadograđuje na tada već položene i učvršćene temelje književnoga života baroknoga razdoblja u Hrvata. Time i crkvenom orijentacijom, koju to podrazumijeva, potpuno je određeno njegovo djelovanje. Na svim je područjima nastavio i snažno unaprijedio već zacrtano djelovanje“ (Katičić).

U dodatku zbornika donosi se *editio princeps* Levakovićevih spisa: *Historiola...*, *Alia Historia...*, *De Spiritus Sancti processione* i traktat *De Illyrica lingua* s kratkim uvodom i opisom rukopisa koji su poslužili za pripremu ovoga izdanja.

Zagreb, 3. ožujka 2010.

Pavao Knezović

I.

Radoslav Katičić

RAFAEL LEVAKOVIĆ U KULTURNOJ POVIJESTI HRVATA

UDK 930.85 (497.5)

To što je ovaj skup u nizu što ga Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu priređuju o hrvatskim piscima franjevcima posvećen Rafaelu Levakoviću (oko 1590.–1649.) korak je kojim stupamo na novo područje. Svi pisci kojima su bili posvećeni dosadašnji naši skupovi bili su franjevci redodržave Bosne Srebrene i redodržava njezinih sljednica. Rafael pak Levaković bio je franjevac redodržave Bosne Hrvatske i po tome je ponikao iz bitno drukčijega duhovnog ambijenta i djelovao je u drukčijem okruženju radeći na drukčijim poslovima.

Kako god je Rafael Levaković bio silno radin i potpuno predan svojem poslu, kako god je cijeloga života radio i prinosio više nego što se javno isticao, opet bi se teško mogao uvrstiti među «tihe pregaoce». On je radio na mnogo višoj crkvenoj razini i ispunjavao odgovornije zadatke nego njegova redovnička subraća koja su živjela mnogo težim životom, određenim prilikama kakve su bile istočnije, na hrvatskom narodnom području koje se našlo pod osmanlijskom vlasti.

Tako je i došlo do podjele prvotne bosanske franjevačke vikarije, pošto je staro Bosansko kraljevstvo 1463. podleglo nasrtaju Osmanlija, ali čitava bosanska franjevačka vikarija nije došla pod njihovu vlast, nego je jedan njezin dio, uključen pod Matijom Korvinom u Jajačku banovinu, ostao pod vlasti ugarsko-hrvatskih kraljeva. Godine 1518. samostani pod osmanlijskom vlasti okupljeni su u vikariju, a brzo zatim i redodržavu Bosnu Srebreanu, a oni što su ostajali pod kršćanskom vlašću u vikariju, a brzo zatim i redodržavu Bosnu Hrvatsku. Kako su Turci svoju vlast osvajanjem širili sve dalje na zapad, uzimala je pred njima i redodržava Bosna Hrvatska. Njezino se područje našlo stiješnjeno na skrajnji zapad Hrvatske, a proširilo se i na Sloveniju sve do Ljubljane i Kamnika. Konačno je godine 1708. dvojno ime provincije promijenjeno u redodržava Hrvatska Kranjska. U Hrvatskoj je najvažniji samostan redodržave Bosne Hrvatske bio na Trsatu.

U povijesti hrvatske kulture, književnosti i intelektualnoga života Rafael je Levaković vrlo znatna osoba. Potpuno je obilježen svojim vremenom i prilikama u kojima je rastao i djelovao. Rođen je oko 1590. u Jastrebarskom, na području do kojega je od starine dopirao utjecaj hrvatskoga glagoljaštva, ali je bilo i čvrsto sraslo s tradicijama crkvenosti latinskoga jezika. Rastao je i stekao svoju naobrazbu u ozračju koje je

stvorio Tridentski crkveni sabor (1545. – 1563.) i sav pripada duhovnom strujanju koje nam je najprikladnije zvati katoličkom obnovom. Može se sasvim određeno reći: bio je njezin zauzet djelatnik. Sav njegov književni rad određen je pragmatikom katoličke obnove i podvrgnut njezinim ciljevima. U njega nema duhovnih uzleta niti estetskih domašaja, pa je razumljivo da je ostao u sjeni. Kad se u 19. stoljeću u procesu konstituiranja moderne hrvatske nacije mjerodavno izgradila i hrvatska nacionalna kultura, Rafael Levaković, potpuno crkven čovjek koji kao pisac nije dozezao dojmljive mislilačke ili umjetničke domete, nije bio pogodan da postane jedna od njezinih perjanica, pogotovu ne u potpuno sekulariziranoj duhovnoj atmosferi što je u njoj zavladao. Levaković je u humanističkim hrvatskim studijima ostao nezaobilazan. Svatko tko se ozbiljno bavi kulturnom poviješću morao je naići na nj, ali se njime i njegovom velikom ostavštinom nisu ozbiljnije bavili. To manje što je Levaković ulazio u krugozor najprvo i najviše onih koji su studirali našu glagoljašku baštinu, a njemu se ne baš bez razloga, ali niti valjano promišljeno, zamjeralo što je izdavao glagoljaške liturgijske knjige na sve jače rusificiranom crkvenoslavenskom jeziku, pa su se hrvatski glagoljaši stali tuđiti od njih. Nije mogao postati perjanica naše glagoljaške baštine. K tomu su u novije doba istraživanja patera Vladimira Horvata pokazala da je Levakovićeva uloga pri odlučivanju o tome hoće li se tiskati Kašićev prijevod Biblije bila vrlo problematična.

Istraživač koji će se ozbiljno sintetički udubiti u Levakovićevo djelo mora biti dobro izobražen i vrlo učen paleoslavist, pouzdan stručnjak za crkvenoslavenski, ali ujedno i vrstan latinist, dobro potkovan u novovjekovnom latinitetu. Takvih doista nemamo mnogo. A istraživanje Levakovićeve osobe i djela nije samo težak, nego je i prilično nezahvalan zadatak. Oko toga se sigurno ne će uzbibati naša kulturna sredina. A ipak je rad na izvršavanju toga zadatka toj sredini jako potreban. Bez izdašnjih rezultata na tom polju ne možemo razumjeti svoju kulturnu povijest u njezinu suvislu tijeku, a to znači da ne možemo razumjeti sebe. A ako se ne razumijemo, ne možemo sebe niti predstavljati. Ima stoga mnogo smisla što smo se ovdje okupili oko Rafaela Levakovića. Zbornik prinosa s ovoga skupa počat će popunjavati veliku prazninu.

Da bi se razumjelo veliko učeno djelo i crkvenopolitičko djelovanje Rafaela Levakovića treba imati na umu da on pripada čitavoj plejadi znatnih hrvatskih crkvenih intelektualaca baroknoga razdoblja. Tu treba prvo spomenuti njegova nešto starijega suvremenika Franju Glavinića iz Kanfanara (1585. – 1652.), franjevca koji je djelovao iz samostrana na Trsatu, pa Levakovićeva zemljaka Benka Vinkovića iz Jastrebarskog (1581. – 1642.), biskupa zagrebačkog, i Petra Petretića, za kojega još uvijek

nije do kraja utvrđeno je li Žumberčanin iz Sošica ili je iz Ivanića u Đurđevačkoj krajini, svakako dakle Krajišnik (1604. – 1667.) i također biskup zagrebački. (Vidi o njima Kukuljević, 1868: 265-285, 312-325.). U svojem djelovanju dolazio je Levaković u tješnji dodir s vrlo učenim i plodnim piscem Ivanom Tomkom Mrnavićem iz Šibenika (1580. – 1637.), koji je djelovao i u zagrebačkoj biskupiji. Sve su to bili revni djelatnici katoličke obnove, svi znatni pisci kojih ostavština leži zanemarena još i više nego je Levakovićeva jer hrvatska kulturna sredina sekularizirana svjetonazora i razvijene kritičke historiografije nije do sada znala što bi s njom počela. A oni kao skupina obilježuju impozantno razdoblje njezine povijesti.

Levaković nastupa u razdoblju kada su temelji hrvatske književnosti i duhovnosti baroknoga razdoblja već bili položeni i očvrsnuli. Na njima je nadograđivao. Prije njega su živjeli i radili impozantni likovi: Šime Budinić (1530./1535. – 1600.), Bartol Kašić (1575. – 1650.), Aleksandar Komulović (1548. – 1608.). Njegov nešto stariji suvremenik bio je Ivan Gundulić (1589. – 1638.), a znatno mlađi Junije Palmotić (1607. – 1657.). Tek kad se to jasno kaže i osvijesti moguće je Levakovića ispravno smjestiti u povijest hrvatske književnosti i kulture.

Malo se moglo saznati o mladosti i o školovanju Rafaela Levakovića. Bio je priprosta roda i rano je stupio u franjevački red. Ne zna se u kojem samostanu. Jedan je tada bio u njegovu rodnom Jastrebarskom i u blizini, u Kotarima, još sveti Lenart na potezu od Plješivice prema Samoboru, pa u samome Samoboru i napokon u Zagrebu. To je, kako god inače bilo, okruženje iz kojega je potekao. Školovao se svakako na Trsatu, a pretpostavlja se da je bio i na studijima u Italiji. Na Trsatu mu je Franjo Glavinić postao učiteljem i mentorom. Glavinić je u smislu politike rimskoga Zbora za širenje vjere (*Congregatio de propaganda fide*) jako nastojao oko pripremanja i izdavanja temeljnih knjiga rimske crkve za hrvatske glagoljaše. U tu svrhu smjestio je u Rijeci glagolska i ćirilska slova tiskare u Urachu koja su bila zaplijenjena protestantima i dopuštenjem cara Ferdinanda II. predana Glaviniću. On je smjerao obnoviti riječku glagoljašku tiskaru Šimuna Kožičića Benje. Polovicom dvadesetih godina dobio je Glavinić poziv da ta slova donese u Rim i tamo pod okriljem i nadzorom Zbora za širenje vjere tiska glagoljaške knjige. Glavinić je to odbio jer da ga u tome priječi dužnost provincijala Bosne Hrvatske, koja mu je bila povjerena. Umjesto sebe poslao je u Rim svojega sjajnog učenika Levakovića. Od tada je Levakoviću Rim bio službeno sjedište, po čemu je postao vrlo karakterističan predstavnik baroknoga razdoblja. Povjereno mu je da u službi Zbora bude *Reformator librorum ecclesiasticorum linguae Illyricae*. Taj je zadatak izvršavao izvanredno uspješno s upravo golemim radnim

ulogom. Počele su izlaziti knjige koje je on vrlo učeno i znalački redigirao: mali kršćanski nauk 1628., Psalterić s azbukom 1629., misal 1631. Poslije prekida izlaze u Levakovićevoj redakciji *Ispravnik za jereji* Šime Budinića glagoljicom 1635., a 1636. latinicom, pa tek 1648. brevijar. Trebalo je to nabrojiti da se stekne živ dojam veličine Levakovićeve radnog uloga.

Oko Zbora za širenje vjere bili su u Rimu vrlo prisutni ukrajinski grkokatolički bogoslovci, Rusini, autentični nositelji tradicije ruske crkvenoslavenske pismenosti. Bili su utjecajni jer se Rimski crkva uzdala u njih za uspostavljanje svoje jače prisutnosti među slavenskim pravoslavicima na istoku. Podupirući crkvenoslavensku pismenost hrvatskih glagoljaša, imala je to na umu i vršila je na Levakovića pritisak da se prepusti utjecaju tih Ukrajinaca. A on je opet u duhu svojega vremena bio uvjeren da je upravo ruska redakcija prvobitni i izvorni oblik crkvenoslavenskoga jezika, pa mu je i zbog toga bilo teško odupirati se. Popuštao je postupno, počeo s time u misalu, a najviše u brevijaru, koji je postao «uzorak rusko-hrvatske redakcije crkvenog jezika u Hrvata» (Štefanić, 1962: 521). Činio je to nerado i bio je svjestan kako će biti odbojno njegovim glagoljašima. Bilo je to još teže stoga što je Rimski crkva zabranila porabu svih starijih liturgijskih knjiga, što više dala uputu da se te knjige, rukopisne i tiskane, u što većem broju šalju u Rim da bi se, kao, na temelju njih priređivale najbolje moguće nove, a zapravo da čvršće nametne liturgijsku disciplinu. Zato je Levaković o tome napisao u predgovoru svojemu brevijaru: *Az sotvorih jako poveljeno mi bist*. Tu je sve rečeno. (Vidi o tome Hercigonja, 1986: 389-390.). Slika o Levakoviću ostala je u hrvatskoj nacionalnoj kulturi trajno opterećena time. I doista, taj prekid sa stoljetnom tradicijom pismenosti hrvatskoga glagoljaštva nanio mu je težak udarac. No kada se gleda iz povijesne perspektive, razabire se da je to bila cijena plaćena za to da su Hrvati za svoje nacionalno konstituiranje na početku novoga doba dobili moćnu potporu samoga vrha Rimski crkve. Cijena kakva se plaća uvijek kad se za rješavanje vlastitih problema oslanja poglavito na sile koje djeluju u širem okviru. Pod osobito teškim okolnostima pod kojima se hrvatski narod konstituirao u modernu naciju, kad nije bio podijeljen samo granicama nego i bojištima, dobit je pri tome vjerojatno bila veća od gubitka. U tome svjetlu treba ponovno razmotriti bogato razgranatu djelatnost Rafaela Levakovića kao glagoljaša.

Levakovićev književni rad prekidala su putovanja radi izvršavanja crkvenopolitičkih zadataka. Bio je tako papinski *per Germaniam et Poloniam de Terra Sancta commissarius generalis*. Osim toga imao je izvješćivati o crkvenim prilikama u Ugarskoj i Hrvatskoj. Vršeci tu službu, putovanje ga je vodilo preko Vlaške sve do Rusije. Car ga je tada imenovao

naslovnim biskupom Smederevskim, ali ga Rim nije potvrdio jer Habsburgovcu kao ugarskom apostolskom kralju nije priznavao pravo da izvan ugarskoga kraljevstva imenuje biskupe *in partibus infidelium*. To je Levakoviću dalo povoda da piše o tom povijesnom pitanju.

Sasvim u smislu nastojanja Zbora za širenje vjere Levaković je bio vrlo zauzet oko sjedinjenja pravoslavnoga crkvenog puka u Hrvatskoj s Rimskom crkvom. U zboru se uopće smatrao nadležnim za istočnu liturgijsku tradiciju na crkvenoslavenskom jeziku. A i zagrebački biskup Benko Vinković, njegov zemljak iz Jastrebarskog, želio ga je za suradnika i pomoćnika pri poslu oko te unije. Levaković se mnogo bavio time, a kako mu crkvene ambicije nisu bile strane, jako je želio postati vladika grkokatolicima u Hrvatskoj. Stvari su se zakomplicirale i to se sve izjalovilo. A iz povijesne perspektive se pokazuje da je čitav taj pothvat Rimske crkve krenuo slijepom ulicom. Malo je donio trajnih plodova, osobito u Hrvatskoj gdje je pravoslavni narod odbijao uniju, još više nego njegovo svećenstvo, koje je dijelom bilo i potkupljivo. Grkokatolici su ostali neznatna manjina, a unija je produbila jaz između Rimske i istočnih crkava. Malo je pridonijela duhovnoj integraciji hrvatskoga prostora. No Levaković nije mogao znati da će to biti tako. Vjerovao je, nema dvojbe, da nastojanjem oko unije izvrsno služi svojoj crkvi i svojem narodu. A njemu je to bio poticaj za istraživanje crkvene povijesti i za pisanje povijesnih djela.

Vrlo su znatna Levakovićeva povijesna i književna istraživanja. Kako se povijest proučava prema vrelima, jedno se od drugoga ne da strogo razlučiti. Neumorno se time bavio. Svoje povijesne radove pisao je sve latinski. Ostavština mu je vrlo opsežna. Napisao je povijest Zagrebačke biskupije, djelo o pogrješkama u Bonfinijevoj povijesti Ugarske, raspravu o pravu apostolskih ugarskih kraljeva da u svojem kraljevstvu imenuju biskupe i o prihodima tih biskupija, pa druge o redu i nizu klera Zagrebačke biskupije s potpunim popisom župa i naznakom koje su od njih glagoljaške, o redovnicima u kraljevini Slavoniji i napokon o posjedima koje su zauzeli Vlasi. Znatna mu je rasprava o podrijetlu Ugara, njihovoj državi i crkvenim povlasticama, pa zbirka isprava i bogoslovna rasprava o ishodu Duha Svetoga, jedinom otvorenom vjerskom pitanju u prijeporu između istočne i zapadne crkve. Sve je to ostalo u rukopisima, ali se čitalo i prepisivalo. Koliko je pak Levakovićev materijal vrijedan za hrvatsku filologiju razabire se po tome što je bitno pridonio očuvanju tekstovne predaje iz hrvatskoga srednjovjekovlja. Njegova su nam povijesna istraživanja očuvala važne podatke o najstarijoj književnosti salonitansko-splitske crkve. Time je dao važan prinos filologiji hrvatskih početaka. (Vidi o tome Katičić, 2007: 101, 277, 283-284, 410-412.).

Očuvana pak Levakovićeva korespondencija zanimljiva je za kulturnu i društvenu povijest i lijepo osvjetljuje atmosferu u intelektualnoj hrvatskoj sredini zreloga baroknog razdoblja. Osobito to vrijedi za dopisivanje s biskupom Vinkovićem.

Levaković je ostavio mnogo liturgijske i biblijske građe na crkvenoslavenskom jeziku. Ostalo je nešto građe za crkvenoslavensku gramatiku i rječnik. U spisima *Dijalog o jeziku starih Ilira* i *Dijalog o pismu starih Ilira* zastupao je mišljenje o autohtonosti Hrvata u rimskom Iliriku. Ništa se od toga nije očuvalo, premda Farlati kaže da je *Dijalog o ilirskom jeziku* izdan tiskom. Proveo je reformu glagoljičkoga pisma i radi točnijega glasovnog zapisa dodao je nekim slovima dijakritičke znakove. U tome se našlo i nasljedovača, ali njegova glagoljaška škola nije imala budućnosti. Hrvati su i onako u 18. stoljeću stali sve manje rabiti glagoljicu.

U četrdesetim godinama sprijateljio se s nekim Jahjom koji je u Rimu nastupao kao pretendent na tursko prijestolje i postao mu je kao mentorom. On je trebao kad dođe na vlast otvoriti u Osmanlijskom carstvu Rimskoj crkvi sva vrata. Papa je 1647. i na preporuku toga Jahje imenovao Levakovića za ohridskoga nadbiskupa. Kao takav imao je proširiti rimski utjecaj daleko na istok. Iduće godine krenuo je Levaković na put u Prizren, ali zbog kandijuskog rata i ustanka u Turskom carstvu nije stigao dalje od Kotora. Boraveći što u Kotoru, a što u Zadru, sudjelovao je u ratnim i političkim događanjima, prepisivao Ljetopis popa Dukljanina i Kroniku Tome Arhiđakona. U Zadru je onda i umro godine 1649., na dan 1. prosinca. Izjalovio se tako i naum u Ohridu, koji je imao biti blještavi vrhunac Levakovićeve predane i ambiciozne crkvene službe.

Ovo je bio pokušaj da se bar letimično, na temelju raspoložive i lako pristupačne literature, sintetički zacrta područje koje smo ovdje uzeli da nam bude predmet istraživanja. Bitno je obuhvatiti cijelo u svoj njegovoj bogatoj razgranatosti. Kako se do sada pristupalo Levakoviću, njegovoj osobi i njegovu djelu, nismo naime dobro pripravljeni za to. O svemu se tome zna premalo, a mnogo toga i nesigurno. Potrebno je tu pomno biografsko i bibliografsko istraživanje da se uzmogne rasvijetliti to važno poglavlje hrvatske književne i kulturne povijesti zreloga baroknog doba.

RAFAEL LEVAKOVIĆ U KULTURNOJ POVIJESTI HRVATA

Sažetak

Rafael Levaković (oko 1590.–1649.) nedvojbeno je jedan od znatnijih likova u povijesti hrvatske književnosti i intelektualnoga života. A ipak je u našoj kulturnoj svijesti jedva prisutan. Usprkos svojoj znatnosti nije zadovoljavao reprezentativne kriterije pri konstituiranju nacionalne kulture. Svojim djelovanjem on nadograđuje na tada već položene i učvršćene temelje književnoga života baroknoga razdoblja u Hrvata. Time i crkvenom orijentacijom koju to podrazumijeva potpuno je određeno njegovo djelovanje. Na svim je područjima nastavio i snažno unaprijedio već zacrtano djelovanje. Rođen je u Jastrebarskom. Potekao je iz tradicije franjevačke redodržave Bosne Hrvatske, onoga dijela bosanske franjevačke vikarije koja se u vrijeme pada Bosne našla u Jajačkoj banovini pod vlašću Matije Korvina. Silom kasnijega vojničkog i političkog razvoja sve se više pomicala na zapad. Vezan uz svojega starijeg suvremenika i učitelja Franju Glavinića (1585.-1652.), a time i za samostan te franjevačke redodržave na Trsatu, usredotočio je svoje književno djelovanje u Rimu, pa je i po tome karakterističan predstavnik baroknoga razdoblja. Tamo je kao *reformatsor librorum ecclesiasticorum linguae Illyricae* odigrao znatnu ulogu kao poznavalac crkvenoslavenske književne kulture i glagoljaške tradicije. Ta uloga nije ostala neosporena jer pod utjecajem crkvene politike nije promicala hrvatsko glagoljaštvo onako kako bi odgovaralo potrebama hrvatske kulture i samih glagoljaša. No sve je to, upravo stoga, ostalo slabo istraženo, a vrlo je važno. Levaković, i opet sasvim u smislu posttridentinskih nastojanja, jako se je angažirao oko unije pravoslavnih u Hrvatskoj. Bio je i revan djelatnik crkvene politike i Sv. Stolica mu je povjeravala takve zadatke. Mnogo je putovao. Vrlo je znatno njegovo prijateljstvo sa zagrebačkim biskupom Benkom Vinkovićem (1581.-1642.), jednim od znatnijih hrvatskih intelektualaca i pisaca onoga vremena. Znatno je kao autor učenih djela pisanih latinskim jezikom. Njegova su nam povijesna istraživanja očuvala važne podatke o najstarijoj književnosti salonitansko-splitske crkve. Time je dao važan prinos filologiji hrvatskih početa. Doista ima dobrih razloga da se Rafaelu Levakoviću posveti veća pozornost nego je u nas do sada bilo obično.

RAFAEL LEVAKOVIĆ IN DER KULTURGESCHICHTE
DER KROATEN*Zusammenfassung*

Rafael Levaković (ca. 1590–1649) ist zweifellos eine der bedeutenderen Gestalten in der Geschichte der kroatischen Literatur und des intellektuellen Lebens. Und doch ist er im kroatischen kulturellen Bewusstsein kaum gegenwärtig. Trotz seiner Bedeutung entspricht er nicht den repräsentativen Kriterien beim Konstituieren der kroatischen Nationalkultur. Sein Wirken baut

auf bereits gelegten und gefestigten Grundlagen des literarischen Lebens im barocken Zeitalter bei den Kroaten weiter auf. Damit und mit der kirchlichen Orientierung, die dadurch vorausgesetzt ist, wird auch sein Lebenswerk vollständig bestimmt. Auf allen Gebieten, auf denen er tätig war, hat er ein bereits vorgezeichnetes Wirken fortgesetzt und kräftig vorwärts gebracht. Er ist der Tradition der franziskanischen *provincia Bosnae Croatiae* entwachsen, jenes Teiles der bosnischen Vikarei, der nach der türkischen Eroberung Bosniens im Banat von Jajce unter die Herrschaft von Matthias Corvinus kam. Die weitere Entwicklung der militärischen und politischen Lage hat dazu geführt, dass diese Ordensprovinz immer weiter nach Westen verlegt wurde. Ursprünglich mit seinem älteren Zeitgenossen Franjo Glavinić (1585-1652) und damit auch mit dem Kloster Trsat oberhalb von Rijeka verbunden, hat Levaković den Schwerpunkt seiner Tätigkeit dauernd nach Rom verlegt und ist auch dadurch ein besonders charakteristischer Vertreter des barocken Zeitalters. Dort hat er als *reformator librorum ecclesiasticorum linguae Illyricae* als guter Kenner der kirchenslawischen Schriftkultur und der tradition der kroatischen Glagoliten eine bedeutende Rolle gespielt. Diese Rolle ist nicht unbestritten geblieben, weil er unter dem Einfluss der römischen Kirchenpolitik den kroatischen Glagolismus nicht so gefördert hat, wie es den Bedürfnissen der kroatischen Kultur und denen der Glagoliten entsprochen hätte. Das alles ist aber eben deshalb wenig erforscht geblieben, obwohl es für ein richtiges Verständnis der kroatischen Kulturgeschichte von nicht geringer Wichtigkeit ist. Levaković hat sich auch, ganz im Sinne der posttridentinischen Bestrebungen, beim Werk der kirchlichen Union des in Kroatien damals unlängst angesiedelten orthodoxen Kirchenvolkes stark engagiert. Er war ein eifriger kirchenpolitischer Aktivist und der Heilige Stuhl hat ihn mit derlei Aufgaben betraut. Er ist viel gereist. Von großer Bedeutung ist seine Freundschaft mit dem Bischof von Agram Benko Vinković (1581-1642), einem der bedeutenderen kroatischen Intellektuellen und Schriftsteller jener Zeit. Er ist auch als Autor gelehrter Werke in lateinischer Sprache recht bedeutend. Seine unermüdlich betriebene Geschichtsforschung hat wichtige Angaben über die älteste Literatur der Kirche von Salona-Split erhalten. Damit hat er einen wichtigen Beitrag zur Philologie der kroatischen Anfänge gemacht. Levakovićs Korrespondenz, vornehmlich die mit Bischof Vinković, ist von großem kultur- und gesellschaftsgeschichtlichem Interesse. Wahrlich, es gibt gute Gründe, Rafael Levaković mehr Beachtung zu schenken als bisher in der Kroatistik üblich war.

Franjo Emanuel Hoško

LEVAKOVIĆEVE MOGUĆNOSTI ŠKOLOVANJA U VLASTITOJ FRANJEVAČKOJ POKRAJINSKOJ ZAJEDNICI

Izvorni znanstveni članak

UDK 271:37 (497.5)

Uvod

Nakon što je 1463. "Bosna šaptom pala", više nije bio moguć zajednički život članova franjevačke pokrajinske zajednice Bosanske vikarije pod turskom vlašću i onih na kršćanskom području. Vikarija Bosna je u to vrijeme bila velika franjevačka misijska pokrajina koja je prelazila geopolitičke granice Bosne. Život članova pod Turcima bio je težak, a k tome su Turci iz Bosne stalno navaljivali na hrvatske slobodne krajeve i svake je godine sve više samostana Bosanske vikarije dolazilo pod tursku političku vlast, ukoliko ih ne bi Turci razorili u ratnim okršajima. Ugovor bosanskog kustoda Anđela Zvizdovića Vrhbosanskog sa sultanom Mehmedom II. i sultanova povelja tzv. Ahdnama, tražili su lojalnost franjevaca prema novim gospodarima. No, u slobodnim krajevima upravo su franjevci pozivali na otpor i oporbu prema zavojevačima, pa su Turci ubrzo posumnjali i u lojalnost podaničkih franjevaca, koji su bili u čestim susretima i pod istom redovničkom upravom s onima iz samostana Bosanske vikarije u još od Turaka neosvojenim krajevima. Tako su društveno-politički razlozi nametnuli razdiobu Bosanske vikarije na dva dijela: na dio pod Turcima i na dio pod ugarsko-hrvatskim kraljem. Neprestani ratovi samo su pospješili diobu, do koje je došlo početkom 16. stoljeća. Odlukom vrhovne uprave Franjevačkog reda razdijeljena je 29. lipnja 1514. Bosanska vikarija na dvije nove pokrajine, na vikariju Bosnu Srebreničku (Srebrenu) pod turskom vlašću i vikariju Bosnu-Hrvatsku, koja je okupila u svom sastavu one samostane Bosanske vikarije na području koje još nisu osvojili Turci (Fermendžin, 1892a: 307).

Vikarija Bosna-Hrvatska je 1517. postala provincijom pod istim imenom i tada je brojila četiri kustodije: cetinsku, trsatsku, krbavsku i grebensku (Glavinić, 1648b, 20-22). Turci su ubrzo poslije 1463. prodirali iz Bosne prema zapadnim područjima Hrvatske. Godine 1468. došli su do Senja, poharali Modruš i zarobili mnogo ljudi. Sljedeće godine ponovno su pod Senjom, a prošli su preko Krbave i Like opustošivši opet Modruš. Turski prodori slijedili su jedan za drugim i stalno ugrožavali živote

stanovništva na području ratnih pohoda. Kad je 1493. hrvatska vojska doživjela težak poraz na Krbavi, modruški biskup napustio je središte biskupije, preselio u Novi Vinodol, a Krbavska biskupija, kao samostalna crkvena strukturalna jedinica, našla se u borbi za opstanak. Nakon što su 1527. Turci osvojili Krbavu i Modruš, Krbavska biskupija je doživjela svoj kraj. Sličnu sudbinu doživjela je i franjevačka provincija Bosna-Hrvatska. Njezini članovi napuštaju samostane na pograničnom području. Neki se nastanjuju po plemićkim kurijama, ali im to zabranjuje crkvena vlast (Fermendžin, III: 458). Do sredine 16. st. Bosna-Hrvatska izgubila je najveći dio svojih samostana; u Modruškoj biskupiji je sačuvala samostan na Trsatu, a u Senjskoj biskupiji samostan u Senju (Glavinić, 1648b: 22).

Provincija Bosna-Hrvatska spasila se od propasti šireći se na hrvatski granični prostor prema Sloveniji i u samu Sloveniju, ali se je tada suočila s drugim protivnikom, s Lutherovom reformacijom koja se hitro raširila sve do Jadrana što je bio nov razlog pada broja članova Provincije Bosne Hrvatske i Franjo Glavinić bilježi da je 1610. zatekao samo 60 braće u toj franjevačkoj pokrajini od kojih ni osmorica nisu nosili naslov propovjednika. Glavinić pripisuje caru Ferdinandu II. da je energično spriječio daljnje širenje protestanata što je omogućilo obnovu Provincije Bosne-Hrvatske pa je ona 1648. imala 13 samostana i još nekoliko manjih nastambi, a broj braće se je popeo do broja 200 među kojima jedva da je bilo takvih koji nisu imali dostatnu školsku osposobljenost, a mnogi su osim hrvatskoga znali također latinski, talijanski, njemački i slovenski (Glavinić, 1648b: 19-21). Glavinić poimence spominje 1648. samostane na Trsatu, u Ljubljani, u Kamniku, u Novom Mestu, u Senju, u Pazinu, u Brdovcu, u sv. Leonardu u Šumi, tj. Kotarima, na Svetoj Gori, u Jastrebarskom, u Samoboru, u Klanjcu i u Nazaretu, a manje nastambe, tzv. hospiciji su bili u Lovranu i u Solkanu (Glavinić, 1648b: 31-37).

Premda je potkraj 16. i početkom 17. st. Provincija Bosna-Hrvatska imala malen broj članova, ona je nastojala uspostaviti vlastitu srednju školu, tj. gramatičko učilište, i vlastite visoke škole, naime filozofsko učilište i bogoslovnu školu. U tome je i uspjela. Štoviše, upravo su Franjo Glavinić i Rafael Levaković, njezini istaknuti članovi, kraće vrijeme bili učenici tih školskih zavoda. Levaković je na tim školama svoje franjevačke pokrajine stekao veliko znanje, što potvrđuje rimska arhivska građa o njegovom djelovanju u Rimu na pripravi i tiskanju glagoljskih tekstova te izvještaji o različitim njegovim crkvenim msijama sve do posljednje, kada je pošao prema Ohridu da preuzme upravu Ohridske nadbiskupije (Pandžić, 1995: 199-226).

1. Sustav franjevačkog školskog obrazovanja potkraj 16. i početkom 17. stoljeća

Tridentski crkveni sabor (1545.-1563.) postavio je vrlo jasne zahtjeve o odgoju i obrazovanju svećenika, a crkveni redovi koji su uključivali i svećenike ubrzo su preuzimali te uredbe za odgoj i obrazovanje svojih članova koji su namjeravali prihvatiti svećeništvo. To je vrijedilo i za franjevce (Iriarte, 1984: 251, 232). Franjevci su i prije Tridentskog koncila tražili dostatnu teološku izobrazbu svojih članova, ako su se oni spremali za propovjedničku službu. Tako je Bernardin Sijenski 1440. ustanovio bogoslovnu školu u Perugi za franjevce opservante, kojima su pripadali i članovi Bosne Hrvatske. Zakonik Ivana Kapistranskoga za franjevce opservante je 1443. postavio zahtjev da svaka provincija treba uspostaviti sve potrebne škole za obrazovanje vlastitih članova. To je potvrdio i generalni sabor, tzv. kapitul, 1447. godine, što znači da su franjevci i prije Tridentskog sabora izgradili svoj školski sustav, a generalni kapitul 1526. je dva desetljeća prije Tridentskog koncila uspostavio šest tzv. generalnih učilišta, tj. školskih zavoda u čijem su sastavu zajedno djelovali učilište filozofije i visokoka škola sveukupnog bogoslovlja. Preduvjet, naime, samostalnosti provincije bili su vlastiti školski zavodi.

Franjevačko je zakonodavstvo u nastojanju da slijedi odredbe Tridentskog sabora, po kojima je svaka biskupija trebala imati vlastito školstvo za spremanje svećenika, bilo odredilo još za trajanja Tridentskog koncila 1553. na generalnom kapitolu u Salalmanci da svaka provincija mora imati tri školska zavoda: školu gramatike, filozofije i teologije. Isto je potvrdio i sljedeći generalni kapitul koji je održan 1565. godine, tj. dvije godine po završetku Tridentskog koncila (Iriarte, 1985: 251 i 253). Generalni kapitul u Rimu 1571. je isti preduvjet ponovio španjolskim provincijama kada traži da kao preduvjet samostalnosti provincije imaju barem tri kuće studija, tj. u kojima će biti školski zavodi. Ako provincija nije bila sposobna uzdržavati te tri škole, potrebne za izobrazbu vlastitog svećeničkog podmlatka, gubila je naslov provincije i morala se zadovoljiti statusom kustodije. Od ovih odredaba izuzeo je generalni kapitul 1600. provincije s ovu stranu Alpa među kojima su se nalazili naši krajevi. Budući da je već 24. VI. 1603. papa Klement VIII. ponovno obnovio zahtjev da u svakoj provinciji budu tri spomenute škole, izglasao je generalni kapitul u Sevilji 1621. sveopću obvezatnost te odredbe (Hoško, 2002: 36 i 37). Bilo je to, dakle, baš u vrijeme kad je Levaković bio pri kraju svog filozofskog i teološkog školovanja jer se spominje da je oko 1597. rođen u Jastrebarskom. Svakako je završio svoje visoko školovanje, kad je generalni kapitul

Franjevačkog reda 1625. ponovno naglasio spomenute odredbe, a i njih je potvrdio papa Urban VIII.

Srednjovjekovno i potridentsko franjevačko školsko zakonodavstvo dijelilo je škole po vrsti i po dostojanstvu. Po vrsti su škole bile gramatičke, filozofske i bogoslovne. Gramatičke škole bile su po programu istvojetne s isusovačkim gimnazijama i bila im je zadaća pružiti kandidatima temeljnu humanističku izobrazbu s potrebnim znanjem latinskog jezika na kojem se je odvijala nastava na filozofskim i bogoslovnim školama. Filozofske škole se ponekad nazivaju školama logike, upoznavale su svoje polaznike s aristotelizmom. Tek je nakon filozofskog školovanja bilo dostupno školovanje na školama moralnog ili dogmatskog bogoslovlja. Škole moralnog bogoslovlja osposobljavale su svoje studente za službu propovjednika i ispovjednika, dok su škole dogmatskog bogoslovlja pružale cjelovito bogoslovno školovanje poslije kojega su završeni studenti mogli pristupati natječajnim ispitima za nastavnike filozofije, odnosno nastavnike teologije. Po dostojanstvu valja razlikovati pokrajinske ili provincijske škole, za članove jedne franjevačke pokrajinske zajednice od generalnih učilišta. U sastavu generalnih učilišta su djelovala filozofska učilišta i četverogodišnje škole dogmatskog bogoslovlja. Njihov je nastavni program bio isti kao i program teoloških fakulteta u sastavu sveučilišta, a bile su namijenjene članovima više franjevačkih pokrajina ili provincija (Hoško, 2002: 74-85).

2. Prve škole Provincije Bosne Hrvatske sv. Križa

O školovanju franjevaca Bosansko-hrvatske provincije u prvoj polovici 16. st. nema provjerenih vijesti. Tek u drugoj polovici tog stoljeća dovoljno je naznaka da je i ta provincija imala vlastite školske ustanove i dovela ih u sklad sa zahtjevima Tridentskog crkvenog sabora (1545-1563) o školovanju budućih svećenika. Svakako je Bosansko-hrvatska provincija već potkraj 16. st. uspostavila cjelovit sustav visokih škola, tj. filozofsko učilište i bogoslovnu školu. Placid Fabiani 1894. bilježi da je Provincija Bosna Hrvatska 1593. uspostavila generalno učilište u Ljubljani (Fabiani, 1894: 1192). U to vrijeme je i trsatski samostan bio mjesto gdje su djelovali filozofsko učilište ili bogoslovna škola (najvjerojatnije filozofsko učilište). Franjo Glavinić, naime, bilježi da je u 1599. bio student na Trsatu, ali ne spominje je li učio filozofiju ili teologiju, a nije isključeno da je tada bio samo student gramatičkog učilišta. Generalni kapitul je u Valladolidu osnovao 1563. u Bosansko-hrvatskoj provinciji učilište gramatike, i to na Trsatu. Štoviše, na tom općem franjevačkom

saboru spominju se i imena prvih nastavnika tog učilišta gramatike. Taj kapitul ne spominje da u Bosansko-hrvatskoj provinciji postoje učilište filozofije i bogoslovna škola, ali je svakako Provincija vodila prije 1600. i filozofsko učilište jer za Nikolu Zavričevića, koji je 1607. izabran za provincijala Bosne-Hrvatske (1607.-1610.) ljetopisac bilježi da je prije nastupa u toj upravnoj službi predavao filozofiju, i to najvjerojatnije u Ljubljani (Glavinić, 1648b: 44), ali nije isključeno da je učilište filozofije u to vrijeme već djelovalo i na Trsatu. God. 1563. nije bilo bolje stanje u organiziranom školstvu ni u drugim hrvatskim franjevačkim pokrajinama jer u Dubrovačkoj postoji učilište filozofije, pa generalni kapitul imenuje lektora artium, a u Provinciji sv. Jeronima sa sjedištem u Zadru djeluje učilište moralnog bogoslovlja, pa kapitul imenuje lektora casuum. Susjedne franjevačke provincije u Austriji i Madžarskoj se ne spominju dok se briga o školovanju mladih članova Bosne Srebrene, koja je sva na području osmanlijske vlasti, prepušta generalnom ministru Franjevačkog reda.

Glavinićevi biografi redovito spominju da je on 1600. stupio u primarni franjevački odgojni zavod novicijata na Trsatu (Žagar, 1989: 55), ali on sam svjedoči da je to bilo barem godinu dana ranije, pa je opravdano zaključiti da je na Trsatu u to vrijeme djelovala barem gramatička škola, a nije isključeno da je ondje bilo i učilište filozofije (Hoško, 2002: 312). Glavinić je tada bio u 15. godini života i nije neopravdano mišljenje da je na Trsatu slušao samo gramatiku da bi je završio u Ljubljani, kako tvrde neki njegovi biografi (Hercigonja, 1989:141). Svakako je Glavinić nastavio filozofsko i teološko školovanje u inozemstvu jer njegovi biografi slijede godine njegovog školovanja i zaključuju da je završio logiku u Cremoni, filozofiju u Piacenzi, a teologiju u Bologni (Frkin, 1989: 136, 137). Ne smije se zanemariti istraživanje Maura Fajdige koji obrazlaže tvrdnju da počeci visokog školovanja u Provinciji Bosni Hrvatskoj su zajamčeni 1593. godine kad se spominju Ivan Lubešinić i Nikola Trsaćanin kao nastavnici gramatičkog učilišta. Fajdiga smatra da su do tog vremena franjevci trpili od progona Turaka, pravoslavaca i protestanata pa je razumljivo da nisu mogli prije uspostaviti vlastite škole (Fajdiga, 1777: 163). Da su potkraj 16. st. ipak uspostavili i filozofsko učilište i bogoslovnu školu može se zaključiti iz Glavinićevog zapisa da je prije njega od 1607. do 1610. bio provincijal Bosne Hrvatske Nikola Zavričević koji je prvi u nizu bosansko-hrvatskih provincijala svoje obrazovanje stekao na školama svoje provincije Bosne Hrvatske (Glavinić, 1648b: 44). Drugi provincijali prije Zavričevića i poslije njega školovali su se u Madžarskoj i Zagrebu, a nije isključeno da su neki svoje obrazovanje stekli u Zadru ili Dubrovniku, jer se ondje spominju filozofska učilišta i

bogoslovne škole još u drugoj polovici 15. st. (Brlek-Šikić, 1985: 188). Glavinić navodi da je njegov nasljednik u službi provincijala Bonaventura Žbona studirao u Austriji. Ondje je studirao i Mihovil Kumar, a Istranini iz Pazina Kandid Barbarić i Aleksandar Rampel su studirali u Italiji i Njemačkoj. Svakako sve do 1658. godine, kada je uspostavljeno generalno učilište u Ljubljani, Provincija Bosna Hrvatska nije imala dovoljno profesora dogmatske teologije koji bi mogli održavati sustavnu nastavu na bogoslovnoj školi s četirigodišnjom nastavnom osnovom (Greiderer, 1777: 74; 75).

Zavričevića nisu na provincijskom izbornom saboru izabrali za provincijala neposredno po završetku školovanja, jer se spominje da je prethodno djelovao kao profesor filozofije, što opravdava zaključak da su najkasnije od 1593. u Provinciji Bosni Hrvatskoj usklađeno djelovali učilišta gramatike i filozofije, te bogoslovna škola. Fabijanijevo čitanje povijesnih vrela najvjerojatnije treba ispraviti na taj način što njegovu tvrdnju da je te godine u Ljubljani uspostavljeno generalno učilište valja shvatiti da je tada ondje počela djelovati bogoslovna škola, a zapis da je Zavričević predavao filozofiju u Ljubljani, nameće misao da su od 1593. pa do 1610. u ljubljanskom samostanu djelovale obje visoke škole za spremanje mladih franjevac na svećeništvo. Prvi puta se izričito spominje filozofsko učilište na Trsatu 1610. godine. Iz te vijesti povijesnih vrela može se zaključiti da je upravo Glavinić, postavši provincijal, na Trsatu osnovao to učilište. Rad trsatskog filozofskog učilišta može se pratiti od 1610. do 1629., kad je požar prisilio to učilište da napusti Trsat i preseli na Svetu Goru, gdje se spominje prvi puta 1631. godine (Glavinić, 1648b: 44).

Dakle, u vrijeme Levakovićevog stupanja u Franjevački red u Provinciji Bosni Hrvatskoj, u toj pokrajinskoj zajednici, djelovalo je ne samo učilište gramatike, nego su djelovale i visoke škole na kojima se sustavno predavala filozofija i teologija. Ako Glavinić naziva Levakovića svojim učenikom, onda to znači da mu je predavao filozofiju na Trsatu na učilištu koje je sam osnovao, jer je ondje boravio u razdoblju Levakovićevog školovanja devet godina kao provincijal (1610. – 1613; 1616. – 1619; 1619. – 1622.) i tri godine kao samostanski starješina, gvardijan (1613. – 1616.). Levaković je svoje teološko školovanje nastavio i završio u Italiji (Kolumbić, 1987: 645).

3. Franjevačka *ratio studiorum* filozofskih i bogoslovnih škola

Opće franjevačko školsko zakonodavstvo je pomirilo još potkraj 16. st. srednjovjekovnu skolastičku filozofiju i teologiju skotističkog usmjerenja s odlukama i duhom Tridentskog sabora (1545 – 1563). Franjevačka *Ratio studiorum* je osobito naglašavala temeljnu filozofsku i teološku usmjerenost unutar skolastičke, odnosno postskolastičke, filozofsko-teološke crkvene misli pa je tražila da nastavnici filozofije i teologije slijede kao učitelja bl. Ivana Duns Scota (†1308). On je oblikovao tzv. franjevačku filozofsku i teološku školu koja je njegovala u teologiji platonovsko-augustinsko razmišljanje, a u filozofiji aristotelizam u verziji srednjovjekovne "jedinstvene filozofije" ("philosophia unita"). Bl. Ivana Duns Scota je franjevačka *Ratio studiorum* držala neospornim prvakom franjevačkog visokog školstva; na razini cijelog Reda nju su postupno oblikovali opći sabori i skupštine, odnosno generali Franjevačkog reda. U sukobu različitih mišljenja nastavnici su trebali slijediti Duns Scotova shvaćanja. Franjevački školski zakoni su k tome preporučivali i njegovu didaktičku metodu kao najdalekosežniju. Isti zakoni su obvezivali profesore koristiti kao školske priručnike djela skotistički usmjerenih filozofskih i teoloških pisaca, a poticali su ih i na pisanje vlastitih priručnika u kojima su bez ustručavanja trebali slijediti Ivana Duns Scota kao učitelja, jer "qui scit Scotum, scit totum" (Hoško, 2002, 73-94).

Takav sustav školovanja je u ime najviše crkvene vlasti bio odobrio 1603. papa Klement VIII; bila je ta prva franjevačka *Ratio studiorum* u poslijetridentskom vremenu. Kako je Provincija sv. Križa već potkraj 16. st. imala vlastite visokoškolske ustanove, opravdano je pretpostaviti da su i one djelovale u skladu s uredbama pape Klementa VIII, premda za to nema neposrednih dokaza. Iz detaljnije razrade *Ratio studiorum* koju je 1694. proglasio general Franjevačkog reda Bonaventura Poerius, može se steći bolji uvid u sadržaj nastavne osnove visokih franjevačkih škola. Poerius je u svojoj *Ratio studiorum* razradio nastavnu osnovu za učilišta filozofije i propisao nastavni program bogoslovnih škola. Nastavnici filozofije su tri godine trebali predavati tzv. "summulae", zatim logiku, fiziku, metafiziku, nauku o duši, tj. animastiku ili psihologiju, te kozmologiju, tj. učenja o nastanku i raspadanju kao i o nebu, svijetu i svemiru. Ista je *Ratio studiorum* dopustila da studij filozofije traje dvije godine, kad je valjalo predavati sve te predmete po manje zahtjevnom rasporedu. Poeriusovu *Ratio studiorum* u nastavi filozofije je tek nakon više od pola stoljeća izmijenio general reda Petar Joanecije a Molina novom uputom za nastavu filozofije. Objavio ju je 1762. pa ona vodi računa o odluci kardi-

nalske komisije koja je 1757. odobrila naučavanje Kopernikovog sustava o gibanju Zemlje. Ta nova franjevačka *Ratio studiorum* nastoji sačuvati dovoljno slobodnog prastora u tradicionalnoj peripatetičko-skolastičkoj filozofiji skotističkog smjera, ali otvara vrata i novijim filozofskim svhaćanjima pa izričito upozorava predavače da se ne smiju zadovoljiti samo s učenjem Ivana Duns Scota i njegovih sljedbenika nego je potrebno "upoznati srž učenja modernih filozofskih mislilaca koji potanko i cjelovito razrađuju već zacrtana filozofijska pitanja" (*Statuta*, 1719: 30). Provincija sv. Križa se opredijelila za dvogodišnju nastavu filozofije (*Statuta*, 1719: 30). Naravno, studenti filozofskih učilišta su po završnom ispitu odlazili na teološko školovanje, a zadaća nastavnika filozofije je bila utvrditi njihovu prikladnost za različite vrste bogoslovnih škola. Provincijal Gotfrid Pfeiffer je 9. III. 1758. upozorio profesore filozofije da je njihova dužnost pažljivo provjeriti znanje studenata i sposobnije upraviti na teološko školovanje u četverogodišnje bogoslovne škole, a manje sposobne na nastavak školovanja na učilištima moralnog bogoslovlja.

Ratio studiorum Bonaventure Poeriusa iz 1694. predstavlja također doradu program teološkog školovanja i jasnije iskazuje školske uredbe pape Klementa VIII. Poerius je zahtijevao da tri nastavnika kroz tri godine predaju svaki po jednu knjigu tzv. *Sententia* Petra Lombarda, i to po tumačenju Duns Scota; četvrtu knjigu trebaju predavati sva tri nastavnika u četvrtoj godini studija. Opravdano je spomenuti da je ta *Ratio studiorum* dopuštala da pojedine provincije u Redu mogu oblikovati vlastite školske uredbe na temelju te opće nastavne osnove za filozofske i teološke škole. Provincija sv. Križa je tek 1714. iskoristila tu mogućnost pa je po *Ratio studiorum* generala Reda Poeriusa izgradila i vlastite školske uredbe. Provincijal Celestin Stuedler se 30. travnja 1714. izričito na njih poziva spominjući da teološki studij traje četiri godine i naglašava da su profesori dužni napisati svoja predavanja u obliku skripata, a provincijala trebaju obavijestiti s kojim se priručnicima i udžbenicima služe. Premda su te uredbe danas nepoznate, nije neuputno zaključiti da su ih preuzela *Statuta provincialia almae Provinciae S. Crucis Croatiae-Carnioliae*, koja je odobrio 1719. provincijski kapitul u Ljubljani pod predsjedanjem provincijala Jakova Hoffstettera. Ta *Statuta*, naime, traže u visokim bogoslovnim školama dogmatske teologije četverogodišnju nastavu četiriju knjige *Sententia*, i to u duhu oštroomnog naučitelja Ivana Duns Scota. *Statuta* također obvezuju profesore da svake godine redovito izvještavaju provincijala i vodstvo Provincije o gradivu pojedine nastavne godine kao i o rezultatima učenja (*Statuta*, 1719: 30). *Statuta provincialia* ukazuju da najvišu vlast i odgovornost za rad visokih filozofskih i teoloških škola u Provinciji ima provincijal, jer zahtijevaju da sam provincijal bdije nad

djelovanjem visokih škola, nad nastavnicima i studentima, nad sustavom trajne izobrazbe, zatim nad objavljivanjem tiskom postavki javnih rasprava kao i tiskanjem eventualnih knjiga filozofskog i teološkog sadržaja (*Statuta*, 1719: 30-32).

Ustrojstvo školskog rada u franjevačkim visokim školama je u svojoj didaktici posebnu važnost polagalo na rasprave koje su pred profesorima vodili studenti, koristeći silogistički sustav obrazlaganja. Provincijal Nepomuk Tropper 21. II. 1757. nalaže profesorima da ne smiju zanemariti rasprave koje drže studenti bez prisutnosti javnosti. Napominje da su i njegovi prethodnici naglašavali važnost tih rasprava. Tropper je čak opomenuo stražešine u samostanima gdje su školski zavodi da im je zadaća nadgledati da li profesori koriste predviđeno vrijeme za takve rasprave sa svojim studentima.¹ Školski rad je predvidio svakodnevne rasprave u službi ponavljanja i utvrđivanja gradiva,² pa zatim tjedne, mjesečne,³ godišnje i na kraju filozofskog i teološkog školovanja. Premda i Poeriusova *Ratio studiorum* donosi slične uredbe, nije opravdano zaključiti da su one bile na snazi još u 16. st. No, svakako je za razumijevanje franjevačke visokoškolske nastave indikativan ovaj postupak provjeravanja znanja koji je na prijelazu iz 17. u 18. st. pružio mogućnost uvida širokoj publici ondašnjih intelektualaca u djelovanje franjevačkih visokih škola, jer je postao običaj da profesori objavljuju tiskom postavke javnih rasprava. Profesori su, naime, redovito potkraj trogodišnjeg ili četverogodišnjeg školovanja teze javnih rasprava objavljivali u obliku knjižice. Provincijal Antun Lazari je 1701. dopustio da profesori filozofije tiskaju svoje tezarije tek nakon što bi zaključili cijeloviti program nastave, dok su profesori visoke bogoslovne škole mogli svake godine objaviti tiskom teze iz nastavnog gradiva. Prije objavljivanja tezarija profesori su teze bili dužni predočiti na prosudbu provincijalu, što je bio znak da je provincijal zapravo najodgovorniji za djelovanje visokoškolskih ustanova u organizaciji Provincije.⁴ Provincijal Bernardin Grgurić je 10. V. 1721. ponovio Lazarijevu ovlast i odredio da profesori filozofije mogu nakon prvog nastavnog tečaja objaviti teze u obliku knjižice, dok nakon drugoga to mogu učiniti u svečanom obliku.⁵ Javne rasprave često su bile osobito

¹ Arhiv franjevačkog samostana u Novom Mestu (=AFSNM), *Protocollum conventus Neostadiensis*, sv. 4, 317, 318.

² AFSNM, *Protocollum conventus Neostadiensis*, sv. 1, 167.

³ Provincijal Antun Lazari je 1701. bio tražio posebne mjesečne rasprave na učilištima filozofije. AFSNM, *Protocollum conventus Neostadiensis*, sv. 1, 315.

⁴ AFSNM, *Protocollum conventus Neostadiensis*, sv. 1, 315.

⁵ AFSNM, *Protocollum conventus Neostadiensis*, sv. 1, 544.

svećane; kako su im redovito bili pokrovitelji iz viših društvenih slojeva, provincijal Gašpar Pasconi zabranjuje 1739. održavanje gozbi prigodom takvih rasprava, a jasno je naglasio da su svakodnevne rasprave nezao-bilazni oblik redovite nastave, a još 1690. je provincijal Franjo Uzolin od nastavnika crkvenog prava zahtijevao da svaki dan putem rasprave utvrđuje i provjerava znanje studenata iz gradiva koje im je prethodno tumačio⁶.

Završna misao

Rafael Levaković je, dakle, početkom 17. st. imao mogućnost kao član franjevačke pokrajinske zajednice Bosne Hrvatske i u domovini steći cjelovitu filozofsku i teološku izobrazbu. Glavinićev zapis da mu je Levaković bio učenik s velikom vjerojatnošću treba protumačiti da je studirao filozofiju na filozofskom učilištu koje je 1610. na Trsatu osnovao sam Glavinić, jer je Glavinić samo na Trsatu mogao djelovati i kao nastavnik u godinama Levakovićevog školovanja. Kako je Levaković bio osobito sposoban student, nije teologiju studirao na učilištima svoje pokrajinske zajednice nego je taj studij pohađao u Italiji, jer i sam Glavinić sjedeći da Levaković dobro govori talijanski jezik.

LEVAKOVIĆEVE MOGUĆNOSTI ŠKOLOVANJA U VLASTITOJ FRANJEVAČKOJ POKRAJINSKOJ ZAJEDNICI

Sažetak

Franjo Glavinić je izričito zapisao 1648. u svom djelu *Historia Tersattana* (Udine, 1648) da 1624. njegova franjevačka pokrajinska zajednica Bosna-Hrvatska "ima mladoga svećenika, nekoć mog učenika, koji osim drugoga znanja zna i tri jezika, naime latinski, talijanski i ilirski, odnosno slavenski, njegov materinski" jezik. "Bio je to o. Rafael Levaković iz Jaske, pripadnik Provincije Bosne Hrvatske" (Glavinić, 1648a: 69, 137). U istom djelu Glavinić je spomenuo da je on sam na Trsatu 1599. i 1601. bio "klerik". Izraz "klerik" prvenstveno označuje onoga tko je stupio u Franjevački red da bi u njem postao svećenik i ne određuje ni razdoblje odgoja kao ni školovanja, pa ne isključuje značenje "novak", tj. početnik u franjevačkom životu, ni učenik gramatike, tj. srednje škole, ali se njime radije izriče status studenta filozofije ili teologije (Glavinić, 1648a: 51, 52; 122, 123). Dakle, Glavinić je svjedok da je franjevačka pokrajinska zajednica sv. Križa na prijelazu iz 16. u 17. st. imala vlastitu školu za obrazovanje

⁶AFSNM, *Protocollum conventus Neostadiensis*, sv. 2, 146.

mladih franjevaca koji su se spremali i na svećeništvo, a to je moglo biti učilište gramatike ili ondašnja gimnazija, odnosno filozofsko učilište ili bogoslovna škola. U prilogu se objašnjava da je Levaković dio svog visokog školovanja obavio u domovini, i to na franjevačkom učilištu filozofije na Trsatu.

Ključne riječi: Franjevačka provincija Bosna-Hrvatska, učilište gramatike, filozofsko učilište, bogoslovna škola, Trsat, Rafael Levaković, Franjo Glavinić.

LEVAKOVIĆ'S OPTIONS TO STUDY IN HIS OWN FRANCISCAN PROVINCIAL COMMUNITY

Abstract

Rafael Levaković (Jastrebarsko, about 1597 – Zadar, (?), 1650) is known, in our cultural and ecclesiastical history, as the publisher of glagolitic books, historian, linguist, theologian and archbishop of Ohrid. He joined the Bosnian-Croatian Franciscan Province of St. Cross probably at the time of provincial F. Glavinić. He went to school in Trsat for some time, where was Franciscan Grammatical School at the turn of the 16th and the 17th century, i.e. secondary school, and the philosophical institution of learning. He probably studied philosophy at Trsat, and theological education in Italy. On Glavinić's proposal he became the clerk of Propaganda and the publisher of glagolitic books. His writings in manuscript show that he also was a historian, theologian, linguist and biblical translator. In this contribution author tries to justify those opinions that Levaković part of his school days had in his homeland, and that is in schools of his own Franciscan province, Bosnian-Croatian Province. He follows Franjo Glavinić's notes († 1652). His schooling in his own homeland enabled him a wide field of activities.

Key words: Franciscan province Bosnia-Croatia, institution of learning grammar, philosophical institution of learning, theological school, Trsat, Rafael Levaković, Franjo Glavinić.

Ho najdž foy obz hoo
 ovii mteq vobvact zozvoo
 Ho ee vobvact foy
 zozvoo vobvact me foy
 vobvact vobvact foy foy
 vobvact vobvact

III

P

Levakovićev vlastoručni zapis na unutarnjoj korici njegovog misala

Ivan Karlić – Iva Mršić Felbar

HRVATSKA TEOLOGIJA 17. STOLJEĆA

Izvorni znanstveni članak

UDK 21(497.5)"17"

UVOD

Hrvatsku teologiju 17. stoljeća odredile su kako povijesne prilike, tako i svjetska teološka kretanja. Pritom je *specificum* upravo njezin položaj između Istoka i Zapada, na međi i sjecištu katoličanstva, pravoslavlja i protestantizma.

Teologija kao sustavno razmišljanje nad vjerom i objavom utjelovljuje u sebi kulturalnu, narodnu i jezičnu pripadnost. Upravo s obzirom na takvu inkulturaciju, ona u sebi sadrži vlasite specifičnosti, ovisno o razdoblju u kojem je stvarana. Tako hrvatska teologija 17. stoljeća doživljava svojevrsan procvat s obzirom na količinu, jer u to vrijeme se razvijaju razne teološke discipline i teološka sporenja.

Međutim, nositelji hrvatske teologije 17. stoljeća ponajprije su teolozi kojima imamo zahvaliti na osebnosti i originalnosti koja je umnogome bila pretečom misli Drugoga vatikanskog sabora, gotovo tri stoljeća prije njegova održavanja. To hrvatsku teologiju čini već i u 17. stoljeću prilično originalnom i suvremenom.

Ipak, unatoč misli koja je utrla put i nekim suvremenim teološkim promišljanjima, ondašnju teologiju treba promatrati u kontekstu njezina nastajanja i odvijanja, gdje je ona umnogome zadana teologijom Trident-skoga sabora, reformacijom i katoličkom obnovom.

I. Prevoditelji i priređivači liturgijskih knjiga i katekizama

Sve djelatnosti čovjekova duha zasnivaju se na čovjekovoj sposobnosti da govori, bilo riječju ili prešutno.¹ Jezik iskazuje čovjekovu slobodu spram uvjetovanosti povijesnih trenutaka, a njegova snaga omogućuje stvaranje svjetova koji omogućuju put onkraj zadanih granica. U tom

¹ Usp. Tillich, 2009: 45.

smislu, u okviru razvoja teologije, na prvom ćemo mjestu istaknuti teologe koji su svojim jezikoslovnim radom utjecali na stvaranje hrvatskoga književnog jezika, a time i teologije uopće, prvenstveno unutar prevoditeljske i priređivačke djelatnosti.

Bartol Kašić (1575. – 1650.) jedan je od najznačajnijih hrvatskih teologa 17. stoljeća, prvi hrvatski jezikoslovac (*Rječnik* i *Gramatika*), misionar, plodan pjesnik i pisac, vrstan teolog i jedan od prvih slavista.

Ritual Rimski (1640.) koji je preveo na hrvatski, a tiskala ga je Propaganda 1640. godine, "jedini je slučaj u povijesti rimske liturgije da je Sveta Stolica dopustila upotrebu potpunog obrednika na narodnom, a ne na latinskom jeziku."² On je, naime, išao za standardizacijom jezika, a njegov prijevod Biblije na hrvatski svakako mu je životno djelo. Osim toga, preveo je također i tada veoma važno Kempenčevo djelo "Pismo od nasledovanja Gospodina našega Jezusa" u kojem je temeljna misao preobražavati život na sliku Krista.

Kašićeva zbirka pjesama *Pjesni duhovne od pohvala Božijeh* (1617.) sadrži pedeset pjesama prijevoda ili parafraza prvih pedeset psalama. Katekizam *Nauk krstjanski* (1617.) napravio je prema redakciji Bellarina i Ledesme, zadržavši se u njemu na općim uputama, dok je *Zrcalo nauka krstjanskoga* (1631.) posvetio posebno pripremi za sakramente pomirenja i euharistije.³ U svojoj hagiografiji *Perivoj od djevstva ili životi djevica* (1628.) opisuje 25 života svetica, a u *Životu gospodina našega Isukrsta* (1638.) iznosi Marijin i Isusov životopis.

Rafael Levaković (1590. – 1650.) sudjelovao je u obnovi hrvatske glagoljske liturgijske knjige nakon Brozićeva glagoljskog brevijara iz 1561. i liturgijske reforme nakon Tridenskoga sabora.⁴ Kongregacija za širenje vjere uspostavlja novu višejezičnu tiskaru koja uglavnom tiska djela liturgijske i pastoralne naravi, a to su podupirali i hrvatski biskupi upozoravajući na nedostatak misala i brevijara koje je trebalo prilagoditi takozvanom Misalu Pija V.

Za razliku od Kašića koji osuvremenjuje Bibliju prevodeći ju na suvremeni jezik, Levaković rutenizira⁵ liturgijske staroslavenske knjige.

² Fuček, 2004: 3, 370.

³ Usp. *Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zbornik proze XVI. I XVII. Stoljeća, knjiga 11*, Zora Matica hrvatska, str. 186-187.

⁴ Usp. Mrkonjić, 1988: 38, 93.

⁵ Rutenskim jezikom se zvao zajednički jezik Ukrajinaca i Bjelorusa u 16., 17. i 18. stoljeću. Rutenizacija ili rusifikacija provodila se u ondašnjoj redakciji liturgijskih knjiga nasuprot višestoljetnoj tradiciji staroslavenske liturgije. Štoviše, došlo je do pravoga sukoba između naših jezikoslovaca oko izbora jezika i pisma, a naposljetku je 17. stoljeće izrodilo normiranjem hrvatskoga književnog jezika (*lingua Illyrica*), u čemu je ključnu ulogu odigrao Bartol Kašić.

Očita je namjera Kongregacije za širenje vjere da liturgijske knjige učini uporabljivima na širem području Slavena, koje je nastojala pridobiti u jedinstvo s Rimom, osobito nakon udara zadnog reformacijom.

Ivan Paštrić (1636. – 1708.) također je kod prevođenja drugoga dopunjenog izdanja brevijara provodio rutenizaciju, a priredio je i drugo izdanje Levakovićeve misala.⁶ No, unatoč njegovu doprinosu na tom području, s obzirom na teološka događanja, još nam je zanimljivije ovdje spomenuti njegov traktat o pitanju milosti i slobodne volje *De libero arbitrio et de gratia*, koji je u uskoj povezanosti s opravdanjem koje je tada predstavljalo kamen spoticanja između katolika i protestanata. Trident, naime, staje u obranu slobodne volje koju čovjek posjeduje i nakon prvoga pada praroditelja.

Paštrić, govoreći o nedovoljnosti čovjekove slobodne volje, dokazuje neophodnost milosti. Rabeći kontroverzističku metodu, spori se s protestantima, posebice kalvinistima, koji niječu slobodnu volju. Paštrić se pritom obilato služi navodima iz Svetoga pisma, naslanjajući se također na crkvene oce i teologe, služeći se umnogome Bellarminom.

Polazi od uvjerenja da milost pretpostavlja narav, te najprije kreće od čovjeka i slobodne volje da bi zatim došao do Boga i njegove milosti što je i danas, gledano antropološki, legitiman teološki pristup.⁷ Zanimljivo je, ipak, da Paštrić unatoč svojoj učenosti i širini pristupa oklijeva ulaziti u neka suvremena pitanja, što ipak onemogućuje uvid u njegovu originalnost. Međutim, prosuđujući njegova teološka promišljanja, ne možemo zaobići njegovu angažiranost u teološkim strujanjima svoga vremena, kao i njegove traktate širokoga spektra – od biblicistike, hebrejistike pa do dogmatike, liturgije i orijentalne teologije.⁸ Time možemo zaključiti da je Paštrić uvelike posjedovao senzibilitet za znakove vremena i njihovo čitanje i kritičko promatranje, što bi uostalom trebalo biti neizostavnom karakteristikom svakog teologa.

Aleksandar Komulović (1548. – 1608.), iako svojim djelovanjem i radom više zahvaća 16. negoli 17. stoljeće, kao pisac prvoga izvornoga hrvatskog katekizma *Nauk karstianski* (1582.)⁹ uvelike utječe na nadolazeću generaciju hrvatskih teologa, pa tako i na samoga Levakovića koji se na njega naslanjao.

⁶ Usp. Golub, 2003: 4, 739.

⁷ Usp. Košić, 1988: 81.

⁸ Usp. Golub, 1971; Golub, 1980; Golub, 1988.

⁹ Usp. Trstenjak, 1989: 86.

Zanimljivo je da je Komulović prvi Hrvat koji je pismenom oporukom 1608. svu svoju imovinu ostavio za tiskanje hrvatskih knjiga. Bio je apostolski vizitator u Albaniji, Bugarskoj, Vlaškoj i Transilvaniji (1584.-1587.) te papinski izaslanik u posebnoj diplomatskoj misiji pape Klementa VIII. u Vlaškoj, Transilvaniji, Poljskoj i Rusiji (1593.-1599.). Komulović se 1599. vraća u Rim i ulazi u isusovački red, te predaje hrvatski jezik na Ilirskoj akademiji zajedno s Bartolom Kašićem i prevodi mali Bellarminov katekizam na hrvatski jezik.

U svome *Nauku karstianskom* Komulović postavlja pitanja i na njih odgovara na relaciji naučitelj i učenik, tumači *Vjerovanje (istumačen'je virovan'ja)*, molitvu *Oče naš* i *Zdravo Marijo*, *Dekalog* i crkvene zapovijedi, sakramente, bogoslovne i stožerne krjeposti, darove Duha Svetoga, djela milosrđa, grijeh, četiri posljednje stvari, odnosno eshatologiju, te naposljetku, otajstva krunice.¹⁰

Važno je istaknuti, bez obzira na dosege njegove teologije, Komulovićev napor i težnju prema stvaranju općega hrvatskoga književnog jezika koji je po sebi ključni i nezaobilazni element svake teologije i navještaja.

Matija Divković (1563. – 1631.) također je svoje prvo djelo posvetio *Nauku krstjanskom*, takozvani *Veliki* (1611.), namijenivši ga kleru, a drugi, takozvani *Mali nauk* (1616.) narodu. U njemu izmjenjuje dijalog između učitelja i učenika, stihove i prozu te nabožni i poučni sadržaj koji se već počinjao ukorjenjivati u djelima slične tematike.

Divkovićevo najveće i najvažnije djelo je *Beside Divkovića vrhu evanđelja nedjeljnih priko svega godišta* (1614.) temelje se na usmenim pričama. Pritom je građu Divković crpio iz legenda, hagiografija, kao i iz Heroltovih¹¹ *Odgovora učenika* i iz *Gesta Romanorum*.¹² Radi se, dakle, o prijevodima i kompilacijama jer Divković nije bio izvoran pisac, ali je birao djela koja su utjecala na puk, te su svojim ciljevima i primjenom bili u suglasju s ondašnjom protureformacijom. Ipak, na taj se način, u obliku priča i stihova, Divković uspješno približio srcu naroda.

Slično narodno pripovijedanje prisutno je i kod ostalih autora, primjerice u *Cvitu od kriposti* (1647.) Pavla Posilovića, *Svietlosti karstianskoj i naslagenyeu duovnom* (1679.) Ivana Ančića.

¹⁰ Usp. Štefanić, 1938: 33-50.

¹¹ "Izbor prijevoda propovijedi u hrvatskoglagoljskoj književnosti na samom kraju 15. stoljeća nalazi se pod naslovom *Sermoni Disipula*, a to je izbor prijevoda iz knjige njemačkog dominikana Johanna Herolta (1380.-1390., umro 1468.). Njegovo djelo je velika zbirka jednostavnih pučkih propovijedi na najraznovrsnije teme, protkane brojnim primjerima i poukama za život. Ono se sastoji od četiri dijela, a glagoljaški prevoditelji su preveli dio, smanjili broj propovijedi i mirakula te izmijenili redosljed dijelova." Babić, 2005: 214.

¹² Usp. http://www.ffst.hr/izdavastvo/predavanja/Dragic_poetika.pdf.

Ivan Belostenec (1594. – 1675.) zaslužan je poglavito u pokušaju zbližavanja i ujedinjenja triju hrvatskih narječja u svome latinsko-hrvatskom i hrvatsko-latinskome rječniku *Gazophylacium*-u.¹³ Međutim, on je poznat uvelike i po svome propovjedništvu koje obiluje simboličkim slikama i govorom o sakramentu euharistije. To ne treba čuditi jer je Tri-denski sabor dao upute u svome spisu *Decretum super lectione et praedicatione* da se pozornost usmjeri na propovijedi kao tumačenja vjerskih istina. Europsko propovjedništvo poslijetridentskoga razdoblja prati shemu klasične antičke retorike¹⁴ i obiluje simbolikom, bogatim rječnikom i stilizacijom.

II. Teologija pomirenja s kršćanskim zapadom i istokom

Markantun de Dominis (1560. – 1624.) bio je senjski biskup, splitski nadbiskup, i dekan windsorski, teolog, fizičar, povjesničar crkve, filozof. Ukoliko ga promatramo u kontekstu teologije pomirenja kršćanskog Istoka i Zapada, može nam približiti uistinu zanimljiva razmišljanja. Tako, primjerice, on sam kaže: "Gajio sam od prvih godina svojega klerikata u sebi gotovo urođenu želju da vidim jedinstvo sviju Kristovih Crkava; nisam mogao ravnodušno podnositi razdijeljenost Zapada od Istoka u stvarima vjere, i Juga od Sjevera; sa zabrinutošću sam žudio upoznati uzroke tih i tolikih raskola, i razmotriti bi li se mogao smisliti kakav put kako bi se sve Kristove Crkve udružile u istinsko negdašnje jedinstvo; gorio sam od želje da to vidim."¹⁵

¹³ *Admodum Reverendi patris Joannis Bellosztenecz, e sacra d. Pauli Primi Emeritae religione GAZOPHYLACIUM, seu Latino-Illyricorum onomatum AERARIUM, selectoribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis abundantissime locupletarum, item plurimis authorum in hoc opere aductorum sententiis idiomatice Illirycio delicatis illustrium, penultimarum duntaxat syllabarum quatitibus litteris i p. c. i. e. penultima correpta & p. i. e. penultima producta, ubique denotatis, signatum residuis ex Epitome in prosodiae speciales Regulas, Pantaleonis Bartolomei Raverini, in calce libri apposito, colligendis atque hactenus interclusum et nunc primum peculiariter Illyriorum commodo apertum. – Zagrabiae. Typis Joannis Baptistae Weitz. Inclyti Regni Croatiae typographi. In Anno Domini M. DCC. XL. (1740.) NSK u Zagrebu, sign. R.IID-8°-274a.*

¹⁴ *Exordium* ili obvezni uvodni dio koji obično započinje biblijskim ili aforističnim citatom; *expositio* je obvezno razlaganje teme, *causa* je dokazivanje misli, *exemplum* je oblik vrlo obiljubljen u baroku gdje se obično pruža kratki narativni primjer alegorične naravi, *simile* ili dokazivanje alegorijom, *contrarium* koji pobija protivne nazore, *testimonium* gdje se govornik poziva na autoritete, a u ovom slučaju su to najčešće crkveni oci i teolozi, *conclusio* ili zaključni dio koji sadrži opomenu ili poticaj slušateljstvu. Usp. Mihanović–Salopek, 2006: 11-12; 67.

¹⁵ Citat preuzet iz: Golub, 2003: 4, 741.

Vidljivo je, dakle, iz de Dominisova gotovo programatskoga proglašenja najavu njegove teologije pomirenja koju će ugraditi u svoje djelo *De re publica ecclesiastica*. Tražeći put prema jedinstvu crkava i njihovu pomirenju, svakako je bio pretečom ekumenizma.

On za svoju polazišnu točku uzima osnovne članke vjere u kojima traži rješenje neslaganja među kršćanskim vjerama. Pritom navodi kao glavnu poteškoću papino prvenstvo, odnosno primat. Njegova je temeljna ideja da su svi biskupi na jednak način temelj Crkve, jednako kao što su to bili apostoli, pa stoga predlaže biskupski kolegijalitet bez papina primata. Naime, u de Dominisovo vrijeme papinstvo i njegov primat bili su nerijetko temom napada jer se pape tada više bave svjetovnom vlašću nego svojom pastirskom službom.

De Dominis smatra Rimsku crkvu jednom od partikularnih crkava, a rimskom biskupu ne priznaje primat jurisdikcije nad ostalima. Naime, on to potkrjepljuje tvrdnjom: "Biskupi, kao i apostoli, svu svoju biskupsku vlast dobivaju neposredno od Krista, a ne od pape. Svi su vikari Kristovi i Crkvom Kristovom upravljaju *in solidum*."¹⁶ Dakle, zastupa mišljenje da biskupi dobivaju vlast od Krista, kao i apostoli čiji su nasljednici, a ne od pape, kako je tada bilo uvriježeno misliti.

Govoreći tako o kolegijalnoj suodgovornosti svih biskupa za opću Crkvu, de Dominis prije gotovo više od tri stoljeća razvija ideju o kojoj će službeno progovoriti tek Drugi vatikanski sabor u dogmatskoj konstituciji o Crkvi *Lumen gentium*.

De Dominisovo poimanje pape je u ovisnosti o njegovu poimanju Crkve.¹⁷ Tako on Isusa smatra Stijenom na kojoj je ona sagrađena, a ne Petra. Sukladno tomu, i vlast koju je Petar primio ne razlikuje se od vlasti ostalih apostola pa su stoga i ovlasti biskupa kao njihovih nasljednika jednake. Na taj način de Dominis nastoji pokazati papin primat kao neutemeljen.

De Dominis još raspravlja o sakramentima koji su bili u žarištu teoloških prijepora. Tako on govori o definiciji, materiji i formi, broju, učincima i djelotvornosti sakramenata i njihovu djelitelju, pri čemu odstupa od prihvaćenog nauka o postojanju sedam sakramenata. On samo dva sakramenta prihvaća u strogom smislu – krštenje i euharistiju.¹⁸

Jurja Križanića (1617. – 1683.), kojega krase naziv "barokna ličnost",¹⁹ promatrat ćemo također kroz prizmu teologije pomirenja, upravo zbog njegova neumorna nastojanja oko crkvenog jedinstva.

¹⁶ Citat preuzet iz: Bulat, 2002: 54.

¹⁷ Usp. Parlov, 2006: 218.

¹⁸ Usp. Bulat, 2002: 71.

¹⁹ Golub, 1987: 225.

Zanimljivo je da je Križanić u svojim političkim pogledima stavljao nacionalne interese iznad crkvenih, a kada se radilo o nezavisnosti slavenskih država (Poljske i Rusije) odlučno je ustajao čak i protiv pape. U političkom djelovanju također se zalagao za socijalnu pravdu i ravnopravnost žena, a okomljujući se na plemiće opisuje ih govoreći: "... nema veće nepravde od one koju čine ovakvi ljudi, koji ne pridonose nikakve koristi općem narodnom dobru, a služe se više od drugih i samo na svoju korist najboljim narodnim dobrima...."²⁰ Križanić veoma cijeni rad i smatra ga jedinim opravdanim izvorom stjecanja dobara: "Nepravedna je svaka dobit koja nije stečena bez muke, bez znoja i bez utrošena vremena ili koja je stečena nepravdično, otimačinom ili na prijevaran način."²¹

Križanićeva se formacija odvijala u protureformacijskome krugu, što je itekako obilježilo i njegovu teologiju. Zanimljiva je njegova povezanost s Levakovićem s čijim je radom bio upoznat, osobito s priređivanjem glagoljskoga misala i brevijara. Ono što je možda manje poznato jest zanimljivost da su obojica pisali pjesme. "Levaković je 1639. i 1640. u Rimu tiskao tri pohvalne pjesme pod naslovom *Slavonicum epigramma*, prvu ćirilicom ruskoslavenskim jezikom, drugu glagoljicom, jezikom najbližim ikavici, treću latinicom govorom koji uključuje mnoge rusizme; i četvrta, nepotpisana pjesma (...) Taj Levakovićev interdijalekt (...) slijedit će i Križanić."²²

Križanić u svome nastojanju oko crkvenog sjedinjenja, teološki gledano, ne samo da upućuje kritiku, nego uvijek i prijedloge na koji način premostiti ono što crkve razdvaja. U svemu tome značajnu ulogu ima njegova učenost i poznavanje istočne i zapadne teološke misli. Njegovo djelo *Bibliotheca schismaticorum universa* predstavlja most između dviju teologija, a njegova je namjera bila pružiti jednu sumu kontroverzija.²³ U tom djelu u potpunosti donosi pravoslavnu teološku misao ne okrnjujući je niti izdvajajući iz konteksta i zatim se tek spram nje kritički odnosi. Njegov je stav prožet ekumenskim duhom razumijevanja pa on zdušno staje uz bok pravoslavnicima kad to onda nitko nije činio s katoličke strane.

Zanimljivo je spomenuti također i njegov spis *De providentia Dei* koja predstavlja svojevrstu teološku politiku i političku teologiju u kojem prikazuje crkveno jedinstvo kao opću dobrobit za Slavene.²⁴

²⁰ Citat preuzet iz: <http://www.moljac.hr/biografije/krizanic.htm>.

²¹ Citat preuzet iz: isto.

²² Golub, 1983: 27.

²³ Usp. Golub, 1986: 1-2, 108.

²⁴ Usp. Golub, 1983: 86.

III. Teologija kršćanskog jedinstva i dijaloga

Benedikt Vinković (1581. – 1642.) o sjedinjenju pravoslavaca s Rimskom Crkvom govori u spisu *Relatio et informatio de Valachis et de Episcopatu Valachorum seu Rascianorum*²⁵ (1640.), a također piše o misnoj žrtvi i jedinstvu vjere u Starom i Novom zavjetu, o papinu primatu i kontroverzijama s protestantizmom i pravoslavljem zauzimajući se za crkveno jedinstvo.

U kontekstu teologije kršćanskog jedinstva i dijaloga, ponovno ćemo spomenuti **Ivana Paštrića** kojeg ćemo promatrati ovdje kao preteču dijaloga između kršćanstva i židovstva. Upravo zbog svojega poznavanja hebrejskoga jezika i židovske kulture i običaja, Paštrić raspravlja o pitanjima hebrejskog jezika, uspoređuje podudarnosti i otklanjanja *Vulgate* i hebrejskog biblijskog teksta, običajima, kabalistici, kontroverzijama između Židova i kršćana.²⁶ Paštrić je, predavajući dogmatiku, stavljao naglasak na sporna pitanja drugih teologija, te je kao vrstan bibličar puno mjesta posvetio Svetom pismu, ali i patristici. Dijalog je smatrao najprimjerenijim oblikom rasprave preporučujući skromnost i istinoljubivost.

Matija Frkić (1583. – 1669.), za razliku od Paštrića koji je osobito bio posvećen dijalogu sa židovstvom, njeguje dijalog s filozofijom i prirodnim znanostima. U svom glavnom djelu *Vestigations peripateticae Mattaei Ferchii de factione ex nihilo, de primo ente* raspravlja o pitanjima vjere i znanosti, teologije i filozofije,²⁷ a na sličan je način i **Stjepan Gradić** (1613. – 1683.) razmišljao o graničnim pitanjima filozofije i teologije i vjere i prirodnih znanosti. On se također zanima za razlike između kršćanskoga Istoka i Zapada te razmišlja u smjeru njihovog nadvladavanja. Stoga je zanimljivo njegovo prevođenje djela *O sakramentima* grčkoga teologa Simeona iz Soluna.²⁸

IV. Mariologija

Osim euharistijske pobožnosti, razdoblje baroka je poznato po intenzivnoj pobožnosti prema Bogorodici o čemu svjedoči brojnost Marijinih blagdana²⁹ nastalih u to vrijeme, mnogostruki izrazi marijanske pobožnosti i njezina zastupljenost u djelima naših teologa.

²⁵ Golub, 2003: 4, 751.

²⁶ Usp. Golub, 2003: 4, 754.

²⁷ Usp. Golub, 2003: 4, 756.

²⁸ Usp. Golub, 2003: 4, 757.

²⁹ Blagdan sv. Krunice, Ime Marijino, Očekivanje poroda, Zaruke, Bl. Dj. Marija Karmelska, Bezgrješna... Usp. Zagorac, 1997: 274.; Zagorac, 1996: 218.

Fra Ivana Ančića (1624. – 1685.) također ćemo spomenuti kao predstavnika europskoga humanizma, a njegovo djelo *Porta coeli et vita aeterna (Vrata nebeska i život vječni)*, odnosno njezin treći dio, svakako predstavlja značajan doprinos hrvatskoj mariologiji. On unutar toga dijela razlaže molitvu *Zdravo Marijo* u 15 poglavlja.³⁰ Pritom bismo izdvojili kao zanimljivost njegov "opis" Utjelovljenja Sina Božjega: "Ivan kaže, u p. I. br. 14 i Rič put učinjena jest: drugi kip od Trojstva, komu ime bijaše Rič, uputi se u Marijinoj utrobi, to jest, uze od prečiste karvi Marije same, po Duhu Svetomu, i stvori tilo Isusovo, zatim ga Božanstvo obuče kano jednu haljinu, bi u utrobi Marijinoj, kako ostali, za devet miseci, rodi se kao pravi čovik, kano Bog, i čovik ne oskvarni Materina divičanstva, bi zajedno Bog i čovik..."³¹

Vidljivo je, dakle, kako Ančić posebno naglašava Kristovo bogočoveštvo, ističući na više mjesta njegovu ljudsku i božansku narav, ne zaboravljajući pritom na stvarnost preegzistencije i utjelovljenja koje nije oskvrnulo Marijino djevičanstvo. "Ančić na više mjesta izvodi Marijinu snagu u Božjoj milosti iz utjelovljenja",³² naglašava njezinu uzvišenost i savršenost, predstavljajući je posrednicom u zadobivanju milosti gdje ona svojim bogomajčinstvom postaje Vratima neba.

Tumačeći vjerske istine on u svome djelu, (u čemu posebno ističe Marijinu bezgrješnost i Bezgrješno začće) želi poučiti narod kršćanskom življenju, kako bi onda zadobili nebo. Vidljivo je da Ančićev stil pisanja zrcali ondašnje vrijeme u vidu teatralnosti i baroknoga stila pisanja.

Mihael Šimunić (1660. – 1699.) također unutar svog propovjedničkog opusa razlaže dogmu o Bezgrješnom Začću i na zanimljiv način promatra Bogorodicu kao majku Crkve te njezino uznesenje na nebo. Naime, radi se o najmlađoj od četiri dogme koje je Crkva tijekom svoje povijesti definirala o Isusovoj Majci. Nju kao Bogorodicu (*Theotokos*) potvrđuje službeno Efeški sabor 431., što dalje naučava i Kalcedonski sabor 451., kada je službeno prihvaćeno i vjerovanje o njezinu djevičanstvu (*Blažena Djeвица Marija*) predloženo još na Carigradskome saboru 381. godine. Gotovo 1500 godina kasnije papa Pio IX. bulom *Ineffabilis Deus*³³ proglašava 1854. dogmu da je Marija i bezgrješno začeta. Međutim, do službenog proglašenja njezina uznesenja na nebo, proći će još jedno stoljeće. Ta je dogma, naime, definirana tek 1950. bulom *Munificentissimus Deus*³⁴

³⁰ Usp. Mihanović-Salopek, 2006: 205-214.

³¹ Citat preuzet iz: Mihanović-Salopek, 2006: 212.

³² Mihanović-Salopek, 2006: 213.

³³ Usp. Denzinger, Hünermann, 2002: br. 2803-2804.

³⁴ Usp. Denzinger, Hünermann, 2002: br. 3903.

pape Pija XII. To, međutim, ne znači da se tek od tada slavi Uznesenje Marijino na nebo, jer iako kanonski tekstovi nisu zabilježili taj događaj, usmena predaja prisutna je u liturgiji, apokrifnim evanđeljima, teološkim komentarima i legendama još od najranijih stoljeća kršćanstva. Od četvrtog stoljeća to se pitanje uznesenja duha i tijela Marijina, koje potvrđuje konačnu čovjekovu svrhu da bude dionikom Božje slave, stalno pojašnjavala, što je vidljivo iz propovjedništva naših teologa 17. stoljeća.

Šimunić svojom baroknom zbirkom marijanskih propovijedi *Služba Marialzka*³⁵ ima za cilj poticati na marijansku pobožnost, te time daje svoj doprinos ondašnjoj mariologiji i hrvatsko-kajkavskome književnome baroku općenito.

”Dugačke, kontrastne i živopisne barokne propovijedi odraz su i odnosa teologije i propovijedi koji je u 17. stoljeću podrazumijevao da propovijed na praktičan način od teologije stvara životnu vodilju. Prenaglašavala se moralna nota upozoravanja na pogreške i nerijetko je preteгла antropocentrična vizura tumačenja Boga.”³⁶

Lovro Grizogon (1590. – 1650.) također je veliki hrvatski mariolog. Njegova marijanska enciklopedija *Mundus Marianus*, (*Marijin svijet*), predstavlja jedinstveno djelo te vrste u tri sveska i tri tisuće stranice koje je ovaj autor posvetio Blaženoj Djevici Mariji. Njegova je teologija pritom najoriginalnija u vidu njegova tumačenja Marijine kraljevske vlasti koju temelji na njezinu bogomajčinstvu i srodstvu s Bogom, kao i na činjenici njezina suroditeljstva s Ocem.

Prvi svezak enciklopedije govori o Mariji u kojoj se sam Bog odražava, a zbog njezine blizine božanstvu, ona i sama posjeduje kraljevsku vlast. Marija je *Domina* i *Regina* cijeloga svijeta. U drugome svesku prisutno je znatno manje teologiziranja, a Grizogon o Mariji govori kao o onoj u kojoj se odražava nebeski svijet. U posljednjem, trećem svesku koji je namijenjen poglavito na pomoć propovjednicima te nema osobite teološke vrijednosti, Grizogon govori o simbolici biblijskih životinja i biljaka, nastojeći ih povezati s Marijinim vrlinama i kvalitetama.³⁷

Očito je da se Grizogon ne koristi spekulativnom, nego pozitivno – teološkom metodom, nastojeći svoje djelo približiti teološki obrazovanom, ali i manje učenom čitatelju.

³⁵ SZLUSBA MARIALZKA Toje to OSZEM PRODEKIH NA OSZEM SZVETKOV B. D. MARIE. NAPRAVLENE, I Povedane od Postuvanoga Gozpóna Mihalya Simunicha Jasprista Gorchkoga, i Kanonika Zagrebechkoga. POLEK TOGA SZEDEM KRATKIH OPOMENKOV – VSZAKOMU SZVETEKU B. D. MARIE PRIKLADNEH. NA SZUSBU MARIE ALDUVANE Po jedne oszebuine Szlusbenicze J. B. V: P. – V' Zagrebu, Letta M. DC: XCVII. (1967.), NSK u Zagrebu, sign. R II D-8°-185.

³⁶ Mihanović–Salopek, 2006: 56.

³⁷ Usp. Katalinić, 1971: 25-26.

Već spomenuti **Ivan Paštrić** napisao je u čast Marijina uznesenja dvije grčke pohvalne pjesme u kojima Marijinu besmrtnost obrazlaže njezinom ljubavlju prema Bogu i njezinim vrlinama, a njezin prijelaz uspoređuje s prijenosom starozavjetnog kovčega.³⁸ Paštrić na više mjesta naglašava Marijinu poniznost, te je u svojoj želji da slijedi volju Božju predstavljena kao primjer za nasljedovanje. Ona je uznesena na nebo i proslavljena dušom i tijelom.

Kajetan Vičić nam je osobito zanimljiv zbog toga što je malo toga poznato o njemu, a u kontekstu mariologije poznat nam je njegov spjev *Jesejida* koji je zapravo stihovan Marijin životopis u dvanaest pjevanja pisanih heksametrom.³⁹

Osim Marulićeve *Davidijade*, spjevu o kralju Davidu sinu Jesejevu, praliku Isusovu, postoji dakle i *Jesejida*, spjev o Mariji kao izdanku Jesejevu.⁴⁰ "Usprkos tome što je građu za opis Djevice, u kanonskim evanđeljima slabo zastupljene, mahom uzimao iz apokrifnih evanđelja, poglavito iz Jakovljeva protoevanđelja i Pseudo-matejeva evanđelja, kao i iz apokrifnih ciklusa o Marijinu usnuću, crkveni autoriteti nisu, čini se, djelu našli dogmatski sumnjiva mjesta."⁴¹

Vičić opisuje Marijinu pretpovijest, odnosno postanak svemira u prvome poglavlju, stvaranje čovjeka, grijeh i pobunu anđela, a kasnije i povijest Marijina života i njezinu ulogu u svim tim događanjima, kao i njezino uznesenje na nebo.

Juraj Habdelić (1609. – 1678.) pisao je djela moralno-didaktičke problematike, a prvo među njima *Zrcalo Marijansko* tiskano je u Grazu 1662. godine. U tome djelu nam je zanimljivo njegovo isticanje Marijinih krjeposti. Ono je također pohvala njezinoj poniznosti.

Ipak, kršćanski je moral glavna tema Habdelićevih književnih razmišljanja. Čovjekova sklonost kršenju zahtjevnih kršćanskih normi i odavanje grijehu motiv je kojim je Habdelić zaokupljen. Njegova pučka moralna *Prvi otca našeg Adama greh*, knjiga koja sadrži 1200 stranica, a tiskala ju je Kongregacija za propagandu vjere, slika je čovjekova pada i sklonosti grijehu. No, u toj je knjizi osobito važna Habdelićeva sposobnost da kroz tu polazišnu temu provuče sve slojeve društva: plemiće, građane i seljake, ne štedeći pritom ni svećenike. Zanimljivo je primijetiti da Habdelićeva djela obiluju biblijskim poukama, ali i aktualizacijama, gdje on dovodi u odnos teologiju sa suvremenim zbivanjima.

³⁸ Usp. *Mundi melioris origo*, 1988: 90.

³⁹ Usp. Golub, 2003: 4, 760.

⁴⁰ Pritom se ovdje prijevod naslanja na Vulgatu, a ne hebrejsku Bibliju gdje bi onda prijevod bio Jišaj.

⁴¹ <http://www.matica.hr/Vijenac/Vij175.nsf/AllWebDocs/Ivelicinajevazna>.

Antun Kanižlić (1699. – 1777.) spada među teologe koji svojim djelovanjem više pripada 18. nego 17. stoljeću, no njegova godina rođenja nam je ipak mala izlika da ga ovdje spomenemo, odnosno uputimo na njegovu mariološku misao. Ono po čemu bismo ga izdvojili svakako je njegovo naučavanje o neposrednom Marijinu sudioništvu u djelu Otkupljenja⁴² zbog njezina očuvanja od istočnoga grijeha. Marija je u Kanižličevu djelu *Nova Eva* – suradnica Kristova otkupiteljskog djela, prva u odabranju i posvećenju ljudskoga roda. To nam može biti zanimljivo upravo zbog činjenice što u prethodnim, a još više nadolazećim stoljećima buja rasprava između tomista i skotista glede shvaćanja Marijina Bezgrješnog Začeca s obzirom na poteškoću univerzalnosti ekonomije spasenja s jedne, i univerzalnosti istočnoga grijeha s druge strane, po kojemu je Krist umro za sve.

Danas mariologija veliku pozornost posvećuje povijesnim podacima iz Marijina života, i za razliku od prošlih vremena, naglasak se stavlja na njezinu autentičnu ljudskost. Međutim, nikada se iz vjere nije izgubila i ona dimenzija koja nadilazi pūko iskustveno, tako da nam se ona otkriva kao Djevica koja Sina Božjega čini dionikom ljudskoga roda, kao osoba koja svojom raspoloživošću i ljubavlju sudjeluje u ostvarenju otajstva spasenja, kao Majka proslavljenog Sina koji ju uzdiže u nebesku slavu.

U povijesti su razne slike (Djevica, nebeska Majka...) i teološke kategorije (majčinstvo, posredništvo, djevičanstvo...) svojom apstraktnošću udaljile od povijesne živosti žene iz Nazareta. No, kako koncilskim (*Lumen gentium VIII.*), tako i pokoncilskim zaokretom u suvremenoj mariologiji, otišlo se korak naprijed ostavljajući prostor Marijinoj povijesnoj kontekstualnosti i ljudskosti.⁴³

V. Eshatologija

Eshatologija i njezine teme bile su omiljene među teolozima spomenutog razdoblja. One su služile kako za izlaganje vjerskih istina, tako i za moralnu pouku, pa čak i za zastrašivanje puka. Radi se zapravo o nastavljanju i obogaćivanju srednjovjekovnih motiva o četiri posljednje čovjekove stvari (*Quattuor hominis novissimis* – smrt, sud, pakao i raj) gdje je vidno uočljivo barokno kontrastiranje pojmova kao što su: zemaljsko/vječno, tijelo/duh, dobro/zlo, raj/pakao i slično. Posljednje stvari, odnosno izlaganje o njima ujedno je služilo kao priprema ljudi za smrt, a poznato je da je ondašnji životni vijek bio kraći zbog raznih bolesti, epidemija i načina života kao i stanja zdravstva.

⁴² Usp. Belić, 1982.

⁴³ Usp. *Enciklopedijski teološki rječnik*, 2009: 617-618.

Istarski franjevac **Franjo Glavinić** (1586. – 1652.) u svome teološkom traktatu *Četiri posljednja čovika od smrti, suda, pakla i kraljevstva nebeskog* iz 1628. izlaže svoju eshatologiju, a napisao je također *Raj duše* (Padova, 1660.). **Matija Magdalenić** (1625. – 1704.) piše djelo *Zvončac iliti preišljanja svrhu četirih posljednjih človeka* (Graz, 1670.), dok **Nikola Krajačević** (1582. – 1653.) piše *Popevku od četireh posljednjih dugovanjih*.⁴⁴

ZAKLJUČAK

Nakon Tridentskog sabora Hrvatska je bila teritorijalno i politički podijeljena između Venecije, Habsburške Monarhije i Turske, a uz to ne postoji standardizirani jezik i crkvena uprava nije centralizirana. No, svim tim prilikama i okolnostima unatoč, hrvatska teologija u svome razvoju ne zaostaje za inozemnom.

Ovdje smo nastojali napraviti kratki presjek hrvatske teologije, posebno unutar okvira pet teoloških disciplina, odnosno grana i područja: prevođenja i priređivanja liturgijskih knjiga i katekizama, teologije pomirenja s kršćanskim zapadom i istokom i njoj srodne teologije kršćanskog jedinstva i dijaloga, te mariologije i eshatologije. Zatim smo naznačili najznačajnija djela i misaona polazišta naših teologa. Time nam se naposljetku nameće i zaključak koji upućuje na bogatstvo i raznorodnost hrvatske teološke misli 17. stoljeća.

Predstavnici hrvatske teologije 17. stoljeća u svojim pisanim djelima pokazuju intenzivne emocije, a njihovi su stilski izričaji u skladu s ondašnjim baroknim jezikom. Pritom se uočava učenost njihovih tekstova, ali ujedno i razumljivost jer je cilj bio doprijeti do što šireg sloja ljudi koji su tada u većem dijelu nepismeni i neobrazovani. Iz tog razloga ne čudi da su se teolozi zauzimali za pismenost i čitanje, kao i za pravednije društveno-političke odnose što ih, na neki način, čini pretečama crkvenoga socijalnog nauka koji, nažalost, izbija na službenu crkvenu scenu tek u 19. stoljeću enciklikom *Rerum novarum* pape Lava XIII. 1891. godine.

Naši teolozi, kako smo u više slučajeva i navrata mogli primijetiti, nerijetko nastoje obraditi i posvetiti se više no jednoj teološkoj disciplini, prenoseći temeljne istine vjere, moralno poučavajući narod kroz elemente hagiografije i katehetske didaktike. Zanimljivo je također pritom pratiti povezanost i ispreplitanje teologije i homiletike, koje je tada bilo veoma živopisno, kad se uz pomoć navještaja nastojala učvrstiti vjera ne bi li, dolazeći ususret čovjeku, u njemu pobudio odgovor na Božju riječ.

⁴⁴ Usp. Golub, 2003: 4, 758.

HRVATSKA TEOLOGIJA 17. STOLJEĆA

Sažetak

Autori članka prikazuju hrvatsku teologiju 17. stoljeća koja, uslijed odjeka reformacije i katoličke obnove te osnivanja teoloških učilišta, dobiva svoj zamah. Članak ukazuje na prevoditelje i priređivače liturgijskih knjiga i katekizama (Bartol Kašić, Rafael Levaković, Ivan Paštrić, Aleksandar Komulović, Matija Divković, Ivan Belostenec), a zatim i raznovrsne teologije: teologiju pomirenja kršćanskog Istoka i Zapada (Markantun de Dominis i Juraj Križanić); teologiju kršćanskog jedinstva i dijaloga (Benedikt Vinković, Ivan Paštrić, Matija Frkić, Stjepan Gradić); mariologiju (Ivan Ančić, Mihael Šimunić, Lovro Grizogon, Ivan Paštrić, Kajetan Vičić, Juraj Habelić, Antun Kanižlić) i eshatologiju (Franjo Glavinić, Matija Magdalenić, Nikola Krajačević), zaključujući potom na raznovrsnost i bogatstvo ondašnje teološke misli.

Ključne riječi: 17. stoljeće, prevoditelji i priređivači liturgijskih knjiga i katekizama, teologija pomirenja, jedinstva i dijaloga, mariologija, eshatologija, barok

CROATIAN THEOLOGY OF THE 17TH CENTURY

Abstract

Authors of the article describe the Croatian theology of the 17th century which gained impetus in response to Reformation and Catholic Revival and the establishment of theological schools. The article draws attention to translators and editors of liturgical books and catechisms (Bartol Kašić, Rafael Levaković, Ivan Paštrić, Aleksandar Komulović, Matija Divković, Ivan Belostenec), and identifies different kinds of theology: theology of reconciliation of Christian East and West (Markantun de Dominis and Juraj Križanić); theology of Christian unity and dialogue (Benedikt Vinković, Ivan Paštrić, Matija Frkić, Stjepan Gradić); Mariology (Ivan Ančić, Mihael Šimunić, Lovro Grizogon, Ivan Paštrić, Kajetan Vičić, Juraj Habelić, Antun Kanižlić) and eschatology (Franjo Glavinić, Matija Magdalenić, Nikola Krajačević), before proceeding to conclusions about the variety and abundance of theological thought of that time.

Key words: 17th century, translators and editors of liturgical books and catechisms, theology of reconciliation, unity and dialogue, Mariology, eschatology, Baroque

Rudolf Barišić

RAFAEL LEVAKOVIĆ I CRKVENA UNIJA

Izvorni znanstveni članak

UDK 27(497.5)"17"

Uvod – povijest crkvenog raskola i pokušaji sklapanja unije do 17. stoljeća

Crkveni raskol pod kojim se obično podrazumijeva razdvajanje kršćanstva na katoličku i pravoslavnu Crkvu u literaturi je izuzetno zastupljena i mnogo puta obrađivana tema o kojoj se i danas vode, često žučne, polemike s obiju strana, a osim u stručnoj putem medija zastupljena je i u tzv. široj javnosti osobito tijekom danas učestalih međusobnih susreta predstavnika obiju Crkava. Stoga na ovom mjestu ne treba opširno ulaziti u pitanje svih dogmatskih, disciplinarnih i socioloških razlika između katolika i pravoslavaca nego samo naznačiti događaje koji su dovodili do međusobnog udaljavanja i konačnog raskida te najvažnije pokušaje ujedinjenja koji su ostali bez trajnijeg ploda.¹

Zapadni autori uglavnom slijede opis razlika između crkvenog Zapada i Istoka u prvim stoljećima Crkve nakon Milanskog edikta temeljen na ekleziološkim, psihološkim i socijalnim uzrocima.² Ekleziološki uzroci bi u ovakvom tumačenju predstavljali različito poimanje papinskog (tj. Petrovog) prvenstva, kao i poimanje odnosa Crkve i države.³ Psihološki uzroci se tumače kao kulturne i mentalitetske opreke između grčkog i rimskog svijeta⁴ koje su uskoro zbog međusobnog nepoznavanja jezika

¹ Od novije literature na hrvatskom jeziku o raskolu v. Kolarić, 2005: 249-283 donoseći i teološko tumačenje sporova i razlika. Kudelić, 2007: 15-24 donosi nešto kraći opis povijesnog slijeda s naglaskom da se tradicionalni datum 1054. kao godine konačnog raskola može uzeti samo uvjetno. Od starije literature dovoljno je spomenuti Guberina, 1929: 2: 122-141 čiji se opis razlika u glavnim crtama slaže s Kolarićevim, s tim da je ton njegovog pisanja oštiji i polemičniji od Kolarićevog. Što se tiče literature koja stvari gleda iz pravoslavne perspektive i dalje nezaobilaznim naslovom ostaje Ostrogorski, 1998. Iako ne piše o samom raskolu, nego o razlikama između kršćanskog Zapada i Istoka iz suvremene perspektive značajan je i Jerotić, 2000: 270-283.

² Usp. Guberina, 1929: 2: 122.

³ Usp. Guberina, 122-129. Kudelić, 2007: 20-21 bilj. 8 upozorava na činjenicu da se pojam bizantski cezaropapizam ne može promatrati isključivo kao podređenost Crkve carskoj vlasti što je uobičajena tendencija zapadnih autora.

⁴ Pojmovi «grčki» i «rimski» (koji se često javlja i kao «latinski») u ovom kontekstu predstavljaju jezične i sociološke razlike između dviju polovina negdašnjeg Rimskog carstva.

dovele i do razlika u crkvenom nauku i crkvenom životu.⁵ Konačno politički uzroci odnose se na međusobne odnose između Bizantskog carstva i njegovih suparnika na Zapadu (prvo Franačke, potom Svetog Rimskog carstva njemačke narodnosti), kao i na unutrašnje zapletaje unutar samog Bizanta, a koji su svi imali značajnu ulogu i u odnosima crkvenih središta.⁶ Istočni autori uglavnom slijede sličan opis mada s ponešto drugačijim naglascima.⁷

Ono što bi za svrhu ovog rada posebno trebalo na ovom mjestu istaknuti je upravo ona razlika koja se tiče poimanja odnosa Crkve i države koja će s istočne strane imati presudnu ulogu u svim sporovima i svim pokušajima unije sve do propasti Bizantskog carstva. Ako bi trebalo tražiti neki konkretni i simbolični datum kada je Crkva na Istoku ušla u tijesne veze s državom oličenom u liku cara, kao logičan izbor nametnuo bi se događaj 457. kada je (još uvijek) istočnorimski car Lav I. krunjen od strane carigradskog patrijarha postavši time prvi vladar koji je pri preuzimanju vlasti dobio i crkveno pomazanje.⁸ Od tada se može pratiti višestruki pravocrtan razvoj odnosa između patrijarha i cara u kojem se oni s jedne strane zajedno brinu oko crkvenih poslova i pitanja, ali u kojem s druge strane u međusobnim razmimoilaženjima car uvijek ima jači položaj i konačnu riječ.⁹ To se zorno ogledalo u događajima koji su slijedili: ni Akacijeva (482. – 519.) ni Focijeva šizma (863. – 867.) ne bi bile moguće da carevi nisu stali uz svoje patrijarhe.¹⁰ Događaji 1054. u kojima su gla-

⁵ Usp. Guberina, 1929: 2: 129-135 i Kolarić, 2005: 263-264.

⁶ Usp. Guberina, 1929: 2: 135-137.

⁷ Jerotić, 2000: 271 primjerice navodi metafizičke, psihološke i socijalne razlike s kojima povezuje, kako ih on naziva političke, ekonomske i umjetničke suprotnosti mimo onih religijskih između Istoka i Zapada. No nešto kasnije u tekstu (278) govori o jedinstvu zapadne i istočne kulture.

⁸ Ostrogorski, 1998: 80 pri tom naglašava da je pri tom krunjenju crkveni obred bio samo dopuna tradicionalnom običaju da cara vojnici uzdignu na štit, a on potom primi krunu od nekog od vojnih zapovjednika što se nastavilo još neko vrijeme.

⁹ Treba ponovno napomenuti da na osnovu poimanja samih Bizantinaca nije opravdano govoriti o cezaropapizmu na način da je patrijarh uvijek i isključivo bio samo marioneta u carskim rukama, v. bilj. 3.

¹⁰ Usp. Ostrogorski, 1998: 83-85 za Akacijevu i 223-224 i 228-229 za Focijevu šizmu i Kolarić, 2005: 267-268 (Akacije) i 271-273 (Focije). Obje šizme nazvane su po carigradskim patrijarhima koji su u njima sudjelovali. Akacije je na poticaj cara Zenona donio kompromisni *Henotikon* koji je trebao pomiriti pravovjerne i monofizitske kršćane, a Focije je od običnog laika postao patrijarhom u svega nekoliko dana nakon što se prethodni patrijarh Ignacije zamjerio carevom ujaku. Papa zbog toga nije želio priznati Focija na što je ovaj odgovorio raskolom. Focije je značajan i zbog toga što je prvi formulirao tzv. «zablude latina» u raspravama oko spornih pitanja između zapadne i istočne Crkve. Zapadni autori spominju i Sergijevu šizmu tj. događaj kada je patrijarh Sergije, uz suglasnost cara Bazilija II. brisao papino ime iz diptiha, usp. Kolarić, 2005: 273 i Guberina, 1929: 2: 137. O istom događaju govori i Ostrogorski, 1998: 318 s tim da mu ne pridaje veći značaj po pitanju raskola između dviju crkava.

vnu ulogu imali patrijarh Mihajlo Cerularije i papin izaslanik Humbert da Silva, a koji se tradicionalno smatraju konačnim raskolom na katoličku i pravoslavnu Crkvu također su imali političku pozadinu, s tim da je ovaj put oko šizme odlučio patrijarh, mada se car Konstantin IX. Monomah neko vrijeme odupirao takvom koraku.¹¹ Tek događaji 1204., koji na svojevrstan način predstavljaju i prvi (prilično nasilan) pokušaj unije, ali i nastanak konačnog i nepopravljivog raskida, ne mogu se uklopiti u opisanu shemu.

Brojni pokušaji unije su s druge strane uvijek bili inicirani od strane careva koji su u tim pitanjima redovito bili vođeni vanjskopoličkim poteškoćama koje su se nadali unijom riješiti ili barem dobiti pomoć u njihovu rješavanju. Tako je Mihael VIII. Paleolog, osloboditelj Carigrada od križara, zabrinut prijetnjom sa Sicilije inicirao pregovore koji su 1274. u Lyonu doveli do sklapanja unije koja je doduše ispunila svoj politički cilj, ali je njezin inicijator doživio neslavan završetak umrijevši izopćen od obiju crkava.¹² Kontakte koji su cijelo vrijeme postojali pokušao je obnoviti i car Ivan V., no to se završilo samo njegovim osobnim ispo- vijedanjem katoličke vjere 1369. u Rimu.¹³ Sljedeće sklapanje unije 1439. u Firenci naizgled je imalo i najveće izgleda za uspjeh jer je na njemu osim cara i(li) njegovih izaslanika što je bio raniji slučaj, sudjelovala i vrhuška pravoslavne crkve. Teolozi s obje strane podijelili su se u nekoliko mije- šanih komisija koje su potom u međusobnim raspravama nastojale riješiti sporna pitanja. No i ovaj je pokušaj doživio neuspjeh jer car Ivan VIII. koji je uspio privoljeti svoje svećenstvo da se odazove na pregovore nije imao snage uvjeriti ga da uniju i proglasi i provede u djelo.¹⁴ Uniju je konačno u

¹¹ Usp. Ostrogorski, 1998: 317-320; Kolarić, 2005: 273-274; Guberina, 1929: 2: 137-141 između ostalog naglašava i značaj Sergijeve šizme. Kudelić, 2007: 22-23 i bilj. 11. Svi autori, osim Guberine, slažu se da ovaj događaj za suvremenike nije imao toliki značaj koji mu se obično pridaje.

¹² Kolarić, 2005: 380-382; Ostrogorski, 1998: 379-382; Kudelić, 2007: 24.

¹³ Usp. Kolarić, 2005: 383. i Ostrogorski, 1998: 496-498, 500. Ivan V je izgleda bio i jedini car koji je za unijom težio i iz vjerskih razloga.

¹⁴ Kolarić, 2005: 384-388 opisuje rad komisija u Ferrari i Firenci. Ostrogorski, 1998: 521-522 samo spominje žestinu rasprava i objašnjava neuspjeh unije time što ona nije mogla donijeti Bizantu olakšanje položaja pred Osmanlijama, a samo je prokockala i ono malo ugleda što ga je Bizantsko carstvo još uživalo među pravoslavnim zemljama. No, svega stranicu kasnije Ostrogorski opisuje pohod kralja Vladislava 1443.-1444. gdje spominje da je papa «pozvao hrišćanske narode u krstaški rat». Njegovo zaključivanje da je unija u Lyonu mogla biti proglašena i barem formalno provedena zbog toga što je imala konkretne rezultate, mada je sicilijanska prijetnja osujećena tek «sicilijanskim večernjem» 1282. (znači osam godina nakon sklapanja unije) kada je car Mihael VIII. već bio izopćen, ne djeluje pretjerano uvjerljivo kada je uspoređuje s neuspjehom proglašavanja unije sklopljene u Firenci. Obje unije su nesumnjivo doživjele neuspjeh, ali pitanje proglašavanja i pitanje provođenja unije se moraju gledati odvojeno od njezinog (ne)uspjeha. Ivan VIII. nije

prosincu 1452. proglasio Konstantin XI. u trenutku kada je osmanlijska vojska već bila na putu prema Carigradu, no njezin je jedini iskreni trenutak vjerojatno bilo bogoslužje noć uoči pada Carigrada koje je zajedno okupilo i latinske i grčke branitelje.¹⁵

Propašću Bizanta nestala je i mogućnost provođenja unije direktnim pregovorima i dogovorima između vrhova dviju strana. Položaj carigradskog patrijarha je doduše pod osmanlijskom vladavinom izuzetno ojačao, no sama osoba patrijarha više nikako nije bila pogodna ni za pregovore, ni za provođenje unije. Kao prvo, sultani su vrlo dobro znali za duboko nepovjerenje koje su pravoslavni gajili prema katolicima i zbog toga je već Mehmed II. za patrijarha postavio Genadija Sholariosa učenika i svojevrsnog nasljednika Marka Eugenika kao najnepomirljivijeg protivnika unije.¹⁶ Osim toga, putem uvođenja berata, svojevrzne potvrde koju je sultan trebao izdati izabranom patrijarhu da bi ovaj mogao preuzeti svoju službu omogućeno je političkoj vlasti da ima uvijek sebi lojalnog patrijarha. Nadalje patrijarh je bio obvezan na isplatu «peškeša» tj. novčanog dara kojim bi se berat obnavljao prilikom uspinjanja novog sultana na tron i pozamašnog godišnjeg novčanog davanja zvanog „kesim“ što je predstavljalo značajno financijsko opterećenje.¹⁷ Na taj su način Osmanlije ne samo stekli kontrolu nad izborom patrijarha, nego i poticali nesmiljenu borbu između kandidata koji su se koristili spletkarenjima svih vrsta, mitom i korupcijom ne bi li se domogli patrijaršijske stolice da bi potom nastavili prodavati položaje radi povrata utrošenih sredstava. Time je položaj patrijarha postao izuzetno moćan, ali i krajnje nesiguran.¹⁸ Izmi-

mogao znati da će Vladislavova vojna završiti neuspjehom. Vjerojatnijim se čini pretpostaviti da je cara preplašilo povlačenje potpisa koje su neki od članova delegacije učinili nakon povratka iz Italije (njih desetorica od trideset trojice koji su potpisali), kao i pretpostavka da je na njegov oprez dodatno utjecao strah da sultan Murat II. nešto ne posumnja što potvrđuje činjenica da je sultanu, čiji je vazal bio, javio da su se pregovori u Italiji ticali čisto vjerskih pitanja. Cijeli ovaj problem bi se više razjasnio istraživanjem oko toga je li Vladislavova vojna bila potaknuta od pape upravo kao posljedica unije u Firenci, kao i to jesu li akcije Skenderbega i morejskog despota Konstantina (kasnijeg Ivanovog nasljednika) koje su se odigravale u isto vrijeme bile dio šire i koordinirane zajedničke akcije.

¹⁵ Ostrogorski, 1998: 526. Kolarić, 2005: 388.

¹⁶ Kolarić, 2005: 337. Kudelić, 2007: 26.

¹⁷ Usp. Kudelić, 2007: 98. Iste obveze su kasnije vrijedile i za ostale autokefalne pravoslavne crkve.

¹⁸ Kolarić, 2005: 337 pogrešno navodi da je od 1453.-1821. 239 puta biran carigradski patrijarh, a da je samo 31 umro u svojoj službi. No, po pravoslavnom računanju koje ide od apostola Andrije i njegovih nasljednika u Bizantionu prije nego li je ovaj grad postao Konstantinopolis /Carigrad Grigorije V. ubijen 1821. bio je 239. patrijarh ukupno (<http://www.ec-patr.org/list/index.php?lang=en> 10. siječnja 2010.). U spomenutom razdoblju patrijarh je biran 131 put što također svjedoči o nesigurnosti patrijarhovog položaja. Mnogo pojedinaca je za patrijarha birano i po četiri ili pet puta.

jenila se i politička situacija jer su se sada gotovo svi pravoslavni kršćani (osim onih u Rusiji i nekoliko grčkih otoka koji su još neko vrijeme ostali pod mletačkom vlašću) nalazili pod vlašću (ili kao Moldavija i Vlaška bile osmanlijski vazali) Osmanlija, koji nikako ne bi dozvolili pregovore ili sklapanje unije, a postojao je još jedan značajan, ali obično zanemarivan činitelj: pravoslavci koji su izjednačavali Bizantsko carstvo i kršćanstvo držali su njegovu propast posljedicom upravo izdaje pravovjernog (tj. pravoslavnog) kršćanstva počinjene sklapanjem unije s katolicima.¹⁹

Padom Carigrada došlo je i do relativno dužeg zastoja u pokušajima prevladavanja raskola dijelom zbog gore opisanih razloga, a još više zbog toga što se katolička Crkva suočila s jednom od najvećih kriza u svojoj povijest – pojavom Martina Luthera i reformacijom iz koje se pojavila potreba njezine unutrašnje obnove koja je potom apsorbirala većinu njezinih snaga.²⁰ Tek u drugoj polovici 16. st. dolazi do obnove nastojanja da se prevlada raskol i to na način koji bi opravdano nosio naziv unijačenje. Iskustvo unija sklopljenih u Lyonu i Firenci pokazalo je da one imaju relativno skromne rezultate u samom Bizantu, a još manje u područjima izvan kontrole njegovih careva. Takvo iskustvo je uz spomenute izmijenjene političke odnose utjecalo na katoličku stranu da sada pristupi sklapanju unije «korak po korak» sa iz temelja promijenjenim pristupom. Umjesto da se pregovara s vrhovima pravoslavnih Crkava novi pristup išao je za tim da se za ideju unije pridobije dio pravoslavnog klera i vjernika na ograničenom prostoru, zatim da se tako sklopljena unija učvrsti, a potom po mogućnosti nastavi širiti. Spomenuti pristup koji nipošto ne treba promatrati kao dio nekakvog ustaljenog i unaprijed smišljenog obrasca doveo je do određenih uspjeha kojima je bilo zajedničko to da su ovisili o podršci svjetovnih vlasti i da su se svi odigrali na područjima koja su se nalazila

¹⁹ Kolarić, 2005: 279 prenosi riječi carigradskog patrijarha Antonija IV koji kaže: «Potpuno je nemoguće da bi kršćani imali jednu Crkvu, ali ne i cara, jer carstvo i kršćanstvo čine jedinstvo i zajedništvo i posve je nemoguće to dvoje jedno od drugoga odijeliti». Isti citat nešto opširnije donosi i Ostrogorski, 1998: 513. Da je navezanost pravoslavnih crkava na matične države do danas ostala velika priznaje i Jerotić, 2000: 273 uz opasku da su ti odnosi «češće na štetu crkve».

²⁰ Netočno bi bilo tvrditi da je u tekstu opisanim akcijama (Lyon ili Firenca) katolička strana bila ona koja je isključivo vodila inicijativu ili ona koja je jedina uniji težila zbog vjerskih razloga, dok je pravoslavna strana uniju odbijala ili se bila spremna privremeno pomiriti s njom zbog trenutnih političkih odnosa i poteškoća što je stav koji se da iščitati iz pisanja katoličkih autora. Usprkos svim animozitetima koji su vremenom dobivali značajnu dozu fanatizma (najbolje oličenu u znamenitoj izjavi: «Radije ćemo prihvatiti turski turban, nego li podnositi latinsku kapu!») u Bizantu je svc do njegove propasti postojala značajna (mada nikad većinska) unionistička stranka i među klerom i među laicima na koju su se Mihael VIII. i Ivan VIII. (te ostali carevi koji su s vremenom na vrijeme potezali pitanje unije) mogli osloniti, usp. Ostrogorski, 1998: 521 i Kudelić, 2007: 25. No činjenica je da su s pravoslavne strane glavnu inicijativu uvijek imali carevi i da je njihovim nestankom sva inicijativa prešla na katoličku stranu.

pod vlašću neke od katoličkih zemalja: Habsburške monarhije i Poljske. Usprkos relativnom uspjehu dolazilo je i do negativnih tendencija od kojih su najizraženiji bili pokušaji latinizacije unijatskih Crkava tj. zamjene istočnog (grčkog) obreda latinskim.²¹ U takvim okolnostima djelovao je i Rafael Levaković.

Tiskanje crkvenih knjiga i Levakovićeve misija u Vlašku

Život i djelo Rafaela Levakovića neodvojivi su od njegove uloge u tiskanju crkvenih knjiga kojim je stupio na povijesnu pozornicu, a čija su ga iskustva pratila ostatak njegovog djelovanja. Levaković je rođen oko 1590. u Jastrebarskom. Nepoznato je kada je i gdje stupio u franjevački red niti gdje se školovao.²² Prvi značajniji podaci o njemu javljaju se od 1626. kada ga je Franjo Glavinić poslao da umjesto njega sudjeluje u tiskanju crkvenih knjiga slovima nekadašnje protestantske tiskare u Urachu kod Tübingena.²³ U izvještaju koji je u studenom 1626. podnio Kongregaciji za širenje vjere (*Sacra congregatio de Propaganda fide*, u daljnjem tekstu Propaganda) Levaković je između ostalog naveo da bi knjige trebalo tiskati i iz razloga što su u nedostatku novijih knjiga (posljednje su bile tiskane oko 80 godina ranije) mnogi katolici postali protestanti ili pravoslavci koristeći u nedostatku vlastitih njihove knjige.²⁴ Već u tom prvom izvještaju iznio je ideju da bi tiskanjem knjiga ćirilicom

²¹ Tri takve unije: Brest-Litovsku, Užhorodsku i uniju u Alba Juliji sažeto i jezgrovito opisuje Kudelić, 2007: 81-90. Vremenski širi opis s posebnim naglaskom na negativne pojave koje su pratile ovaj proces donosi i Kolarić: 2005: 388-394.

²² Kukuljević, 1868: 9: 285-312 i dalje ostaje jedini opširniji pregled Levakovićeveg života i djelovanja. Pandžić, 1978: 1-2: 85 bilj. 2 smatra da je Levaković rođen oko 1598. Gazdaru, 1974: 122 iznosi zanimljivu pretpostavku da je Levaković bio rumunjskog porijekla. Kada piše o Levakovićevoj mladosti naglašava da je on rođen u kraju u čijoj su blizini živjeli *Românilor Apuseni* (Zapadni Rumunji). Pri tom naglašava da su oni do tada već bili slavenizirani i kao mjesta gdje se u to doba barem donekle očuvao njihov romanski jezik ispravno navodi Krk i prostor koji naseljavaju istarski Čiçi. Usprkos tome Gazdaru tvrdi da je Levakoviću rumunjski jezik bio dobro poznat zbog obližnjih Uskoka koje on izjednačava s Vlasima koji su po njemu Zapadni Rumunji. Usp. Gazdaru, 1974: 104-105. Vjerojatno je Gazdaru na takav zaključak navelo više izvještaja o Levakoviću koji govore o njegovom poznavanju «vlaškog» jezika, pri čemu nije uzео u obzir da je pojam «vlaški» u Levakovićeovom slučaju označavaо štokavsko-ijekavsko narječje. Usp. Kudelić, 2007: 149, 234. Gazdaruova tvrdnja o Levakovićeovom znanju rumunjskog jezika mogla bi se ostaviti otvorenom jedino uz prilično smjelu pretpostavku da je tijekom svog boravka na Trsatu dolazio u intenzivne dodire s romanofonim stanovništvom Krka i Čičarije. (O Dumitru Gazdaru v. bilj. 31).

²³ Pandžić, 1978: 1-2: 91. Detaljnije o samom Glaviniću v. Filić, 1973: 4: 432-447 i Kukuljević, 1868: 9: 265-273.

²⁴ Usp. Pandžić, 1978: 1-2: 91-92. U tom izvještaju Levaković se zalagao za tiskanje knjiga svim trima pismima: glagoljicom, ćirilicom i latinicom. Treba naglasiti da je u cijelom ovom procesu oko tiskanja knjiga pitanje pridobivanja pravoslavaca bilo uglavnom od sporednog značenja, no obzirom na temu ovog rada ono će biti istaknuto u daljnjem tekstu.

možda bilo moguće privući katoličanstvu i pravoslavce koji bi eventualno koristili te knjige. Problem nedostatka crkvenih knjiga ili općenito svećenika bio je prilično izražen na područjima pod osmanlijskom kontrolom ili onima tik uz granicu. Izvještaji mnogih svećenika koji su zbog crkvenih ili diplomatskih razloga putovali Osmanlijskim carstvom svjedoče o tome da su slučajevi popravoslavljanja katolika putem primanja sakramenata od strane pravoslavnih svećenika bili česta pojava osobito kada bi se zbog ratnih prilika ili zbog pritiska pravoslavnih crkvenih velikodostojnika na nekom području smanjio broj katoličkih svećenika ili bih ih čak i privremeno nestalo.²⁵ Propaganda je nakon ovoga izvještaja formirala odbor za spomenuto tiskanje u koji su pored Levakovića ušli i Ivan Tonko Mrnavić i Franjo iz Kotora i odlučeno je da će se knjige tiskati glagoljicom, a oko ćirilice će se zatražiti mišljenje biskupa na čijem bi se jurisdikcijskom području knjige koristile. Oko tiskanja ćirilicom je postojao i problem jer se nije znalo koja bi se njezina varijanta koristila: bosančica ili srpska ćirilica, kao ni to bi li se ćirilične knjige tiskale po rimskom ili grčkom obredu ili oba. Propaganda je izabrala srpsku varijantu zbog toga što je imala potrebna slova za takav tisak, ali i uvažavajući Levakovićevo mišljenje da bi tako tiskanim knjigama bilo moguće privući pravoslavce na katoličanstvo.²⁶ No prije nego li je uopće donijeta odluka hoće li se knjige tiskati i ćirilicom Propagandin tajnik Francesco Ingoli je želio putem zadarskog nadbiskupa saznati što o tome misle sami biskupi. Odgovori pristigli tijekom 1627. bili su šaroliki. Krčki biskup Alojzije Lippomani bio je mišljenja da knjige treba tiskati samo glagoljicom, dok su osorski biskup Cezar Nardi i splitski nadbiskup Sforza Ponzoni zastupali ćirilicu kao najrasprostranjeniju. Ninski biskup Blaž Mandevi i rapski biskup Teodor su zastupali oba pisma s tim da je prvi davao prednost glagoljici, a drugi ćirilici. Zadarski nadbiskup Oktavijan Garzadori je priznavao da je ćirilica zastupljenija od glagoljice, no smatrao je irealnom nadu da bi se njezinom uporabom moglo pridobiti pravoslavce te se priklonio glagoljici bojeći se njezinog nestanka što je držao velikom štetom obzirom da je u to doba ona bila smatrana pismom sv. Jeronima.²⁷ Na novom sastanku gdje je odlučeno

²⁵ Usp. Kudelić, 2007: 109-113 gdje se govori o izvještaju Bartola Kašića nakon povratka iz Bosne i Srbije, kao i o brojnim pokušajima Pečke patrijaršije da uvjeravanjem Osmanlija da su katolici zapravo pravoslavci podvrgne iste pod svoju jurisdikciju.

²⁶ Usp. Pandžić, 1978: 1-2: 92-94.

²⁷ Usp. Pandžić, 1978: 1-2: 95. U svom tekstu Pandžić je pogrešno naveo imena nekih biskupa, a isto tako razlikovao je dva biskupa prezimena Garzadori (koje on piše Garzadoro) od kojih je jednog smjestio u Zadar, a drugog u Osor. Riječ je ipak o jednoj osobi jer je Oktavijan Garzadori prije nego li je postao zadarskim nadbiskupom, bio jedno vrijeme osorski biskup. Pandžićevi podaci su stoga ovdje dopunjeni i ispravljeni prema Gauchat, 1935: 91 (Rab), 104 (Osor), 207 (Zadar), 261 (Nin), 320 (Split), 361 (Krk).

no povjeriti nadgledanje tiska Levakoviću, Mrnaviću i Ukrajincu Nikoli Novatiusu prva dvojica su se zalagali za glagoljicu, a Novatius za ćirilicu, no odlučeno je da se krene u tiskanje obama pismima.²⁸ Levaković je uz kraće prekide ostatak života radio na tiskanju ovih knjiga, no iako je to izvorno bila njegova ideja, nije poznato je li se i na koji način potrudio da se tiskane knjige rašire i među pravoslavce.²⁹

Još i prije dolaska u Rim Levaković je počeo dobivati različite misije za potrebe vlastitog reda ili Propagande što se nastavilo i kasnije. Već 1625. putuje u Ugarsku saznati dohotke tamošnjih biskupija, 1632. nalazi se u Mondoviju na sjeveru Italije nastojeći ispitati koliko je «sultan» Jahija iskoristiv protiv Osmanlija, a već dogodine putuje u Toledo na generalni kapitul svog reda.³⁰ Tiskanje Misala dovršio je 1635. i spremao se započeti s radom na Brevijaru no ponestalo je sredstava pa je njegovo tiskanje privremeno odgođeno.³¹ Levaković se stoga iduće godine otputio u Veneciju ne bi li tamo u tiskari Marca Ginamija tiskao Brevijar pod povoljnijim uvjetima, no taj pokušaj je propao zbog toga što Ginami nije imao glagoljskih slova u svojoj tiskari.³² Početkom 1637. još se bavio mi-

²⁸ Usp. Pandžić, 1978: 1-2: 96.

²⁹ U historiografiji je do danas Levakovićev trud i rad na tiskanju knjiga često gotovo isključivo negativno ocjenjivan zbog dva razloga. Prvo, zato što je zajedno s Mrnavićem sudjelovao u sprečavanju objavljivanja Kašićevog prijevoda Biblije na hrvatski i zbog toga što je vremenom sve više dolazio pod utjecaj Ukrajinaca/Rutena s kojima je bio okružen u Rimu te je «rutenizirao» dotadašnju staroslavensku tradiciju na hrvatskom prostoru, usp. Horvat, 1998: 16-18 i 24-25 te Tvrtković, 2008: 28-29.

³⁰ Usp. Kukuljević, 1868: 9: 287 i Pandžić, 1978: 1-2: 99-100 gdje je i pobliže objašnjeno tko je Jahija.

³¹ Gazdaru, 1974: 135 [APF: Vol. 395. *Memoriali* 1635., f. 346rv]; Dumitru Gazdaru (Grivita 1897. – Buenos Aires 1991.) bio je rumunjski romanist i filolog. U međuratnoj Rumunjskoj bio je politički aktivan kao pripadnik profašističkog pokreta Željezna garda (rum. Garda de fier). Nakon što je general Ion Antonescu u kratkotrajnom, ali okrutnom oružanom sukobu krajem siječnja 1941. ugušio gardistički pokušaj državnog udara, Gazdaru bježi u Rim gdje ostaje do kraja rata, a nakon toga odlazi u Buenos Aires gdje se trajno nastanio. Rad koji se ovdje koristi objavljen je u Njemačkoj od strane Rumunjskog zavoda za istraživanja (Institutul Român de cercetări) 1974. g. Zbog svoje političke djelatnosti Gazdaru je u Rumunjskoj tijekom komunističkog režima bio uglavnom prešućivan, a njegove radove objavljene u emigraciji je ondje i danas teško naći. Isto tako, budući da je i spomenuti zavod u Njemačkoj održavao bliske veze s rumunjskim emigrantima, pa tako i onima krajnje ekstremno orijentiranim i njegova izdanja su relativno teško dostupna. U ovdje korištenom radu Gazdaru donosi prijepise 52 dokumenta (str. 135-174) u cijelosti ili odlomke koje je za vrijeme boravka u Rimu prepisao iz Arhiva Propagande (APF). Kako je opravdano pretpostaviti da ti prijepisi nisu dostupni širem čitateljstvu u zagradi će uvijek biti navedena njihova izvorna signatura onakva kakvom ju je sam Gazdaru zabilježio. Autor želi ovom prilikom zahvaliti Bogdanu Popi asistentu na Institutul de Istorie «N. Iorga» u Bukureštu koji je dao upute za ovo djelo i gorespomenute podatke o Gazdaru, Konradu Petrovszkom docentu Freiuniversität Berlin koji mu je nabavio rad, kao i dr. Pavlu Knezoviću na pomoći i korisnim sugestijama oko prevođenja dokumenata.

³² Gazdaru, 1974: 136-137 [APF: Vol. 396. *Memoriali* 1636., ff. 87r-97v i ff. 436r-447v].

šlju ne bi li u Veneciji ipak tiskao Brevijar, ali se već i spremao na put u Beč što je vidljivo iz jednog njegovog dopisa upućenog Propagandi u kojem traži novčana sredstva za put kao i pismo preporuke za vladara. Isto tako tražio je nekoliko primjeraka Misala da ih pokloni kralju Ferdinandu i nadvojvodi Leopoldu, te jedan da ponese u domovinu što mu je 3. ožujka i odobreno, a 7. ožujka poslana je preporuka za njega bečkom nunciju.³³ Preko Ljubljane je krajem travnja ili početkom svibnja 1637. stigao u Beč gdje je imenovan naslovnim smederevskim biskupom.³⁴ Nije poznato kada se vratio u Rim, no ondje su ga već čekala dva nova zaduženja. Sultan Murat IV. je 1637. izdao ferman, tj. službeni dekret, kojim je predao upravu svetih mjesta u Palestini pravoslavicima što je izazvalo zaprepaštenje u katoličkom svijetu.³⁵ Odlučeno je da će veleposlanici katoličkih zemalja na Porti istupiti zajednički i stoga je Propaganda odlučila prije toga poslati svoje izaslanike na dvorove oko usuglašavanja stavova. Levaković je trebao otići u Beč i Varšavu i Propaganda je poslala pisma Mihaelu Chumaru koji je tada bio generalni delegat za franjevce u Habsburškoj monarhiji i pomoćni ljubljanski biskup³⁶ i grofu Mihaelu Althannu u kojima se od njih traži da mu čim više pomognu oko njegove misije, a grof Althann je zamoljen i da intervenira kod budimskog paše da Levakoviću omogući čim brži put u Poljsku odakle bi se zatim otputio u Vlašku.³⁷ Dodavanje Vlaške popisu mjesta koja je Levaković trebao posjetiti bilo je povezano s djelatnošću franjevacu među bugarskim katolicima u Ciprovu i s djelatnošću vlašskog kneza Ivana Matije Basaraba koji je u to vrijeme već pokrenuo tiskanje crkvenih knjiga u svojoj kneževini.³⁸ Poti-

³³ Gazdaru, 1974: 137-139 [APF: Vol. 397. *Memoriali 1637.*, f. 41r, 44v; APF: Vol. 12. *Acta..... 1636.-1637.*, ff. 252v-253r; APF: Vol. 17. *Lettere volgari*, f. 12r].

³⁴ Gazdaru, 1974: 139 [APF: Vol. 79, f. 361rv; APF: f. 367r; Gazdaru ne navodi seriju kojoj signature pripadaju, ali je Pandžić navodi kao AP: SOCG (*Scritture originali riferite nelle congregazioni generali*)].

³⁵ Gazdaru, 1974: 140 [APF: Vol. 18. *Lettere volgari della S. C. dell'anno 1638.*, f. 8r] donosi pismo Propagande upućeno Mihaelu Chumaru u kojem se između ostalog optužuje nizozemskog veleposlanika da se kod sultana zalagao za ovakvo rješenje. Budući da je tada carigradskim patrijarhom bio Ćiril Lukaris sklon kalvinizmu i općenito suradnji s protestantima nije nemoguće da je bila riječ o simultanoj akciji. No, Lukarisove kalvinističke tendencije nisu se dopadale mnogima unutar pravoslavne Crkve pa je imao izrazito brojnu i jaku opoziciju. Također je pred Portom bio optuživan od katoličke strane da sprema savez Grka s protestantima. Osmanlije su na kraju i sami posumnjali da sprema pobunu te je 1638. ubijen, a pravoslavna Crkva je osudila njegovo učenje usp. Kudelić, 2007: 93.

³⁶ Pandžić, 1978: 1-2: 101.

³⁷ Gazdaru, 1974: 140-141. [APF: Vol. 18. *Lettere volgari della S. C. dell'anno 1638.*, ff. 8rv-9r]

³⁸ O tisku knjiga koji je pokrenuo Basarab opširnije v. Cartoian, 1942: 97-102 i Gazdaru, 1974: 96-97. Basarab je bio jako nezadovoljan tehničkim i estetskim karakteristikama dviju do tada tiskanih knjiga: *Molitvenika* (rum. *Molitvenicul slavonesc*) i *Psaltira* (rum. *Psaltirea slavonească*) i vjerojatno je to spomenuo u razgovoru s Markanićem. Usp. i sljedeću bilješku.

caj za ovu akciju dao je predstavnik bugarskih katolika Franjo Markanić koji je prvo Basarabu predložio Levakovića kao najpogodniju osobu za nadgledanje tiska, a potom poslao pismo Propagandi u kojem je u nekoliko točaka razradio plan oko toga.³⁹ Prvo je objasnio da Basarab kani poduzeti opsežan tisak knjiga kojima bi se trebali služiti i pravoslavci izvan granica Vlaške (spominje Moldaviju, Rusiju, Bugarsku, Srbiju, Rašku, Hercegovinu i veći dio Trakije i Makedonije – znači mjesta na kojima je bio zastupljen staroslavenski, a ne grčki jezik u liturgiji) jer se knjige tiskaju ćirilicom i staroslavenskim jezikom, no kako ne može naći za to pogodne ljude spreman je prihvatiti Levakovića o kome je čuo sve najbolje. Slično kao i Levaković desetak godina ranije i Markanić je u ovome vidio veliku priliku za sklapanje unije. Stoga traži da Levaković sa sobom ponese i papin breve i neke relikvije kojima bi dodatno odobrovoljio kneza.⁴⁰ Da bi ostavio jači utisak trebao bi putovati kao apostolski vizitator jer titule mnogo znače u Vlaškoj, ali i zbog toga da Osmanlije ne bi štogod posumnjali jer bi mogli nanijeti veliku štetu ovim pokušajima, kao i mnogi članovi pravoslavne hijerarhije. Također molio je da Levaković čim prije dođe jer je knez nestrpljiv i već kontaktira neke «šizmatike» u Kijevu da mu oni pošalju osobe za rad na tiskanju. Povrh toga savjetovao je da sa sobom povede pratnju od dvojice ili trojice fratara vičnih staroslavenskom jeziku jer se na bugarske fratre slabo može računati budući da ih je malo i nisu baš vješti u doktrini.⁴¹ Ovome je Markanić pridodao i kratko pismo Matije Basaraba naslovljeno na samog Levakovića u kojem ga knez poziva da dođe na njegov dvor i izražava uvjerenje u uspješnu suradnju.⁴² Propaganda je 7. prosinca 1637. raspravljala o ovom prijedlogu i načelno ga usvojila i doskora započela s pripremama za Levakovićevu

³⁹ Franjo Markanić je Basarabu bio poznat od ranije jer se između ostalog bavio okivanjem, tj. ukrašavanjem knjiga. Razgovor koji su vodili sredinom srpnja 1637. (od kada datira Basarabov poziv upućen Levakoviću) imao je prije svega protuturske političke ciljeve, ali je Markanić saznajući da Basarab kani nastaviti tiskanje knjiga dodao prijedlog da se pozove Levakovića čiji je rad, kao dugogodišnji suradnik Propagande dobro poznao. Usp. Gazdaru, 1974: 98.

⁴⁰ Papinski breve je službeni papinski dokument, no za razliku od papinske bule karakterizira ga smanjeni obujam teksta i manja uniformnost izričaja. Npr. adresatu se ne obraća u trećem licu, nego se koriste fraze tipa: *Dilecte fili* ili *Carissime in Christo fili* i sl.

⁴¹ Usp. Fermendžin, 1887: 47-48. «Šizmatici» koje Markanić spominje bili su ljudi Petrua Movile koji su već pomagali na izradi spomenutih knjiga. Petru Movilă bio je kijevski metropolit porijeklom iz Moldavije i pokrenuo je snažnu kulturnu djelatnost izrazito jakog pravoslavnog karaktera. Usp. Gazdaru, 1974: 98 i Kudelić, 2007: 93 koji njegovo prezime navodi kao Mogila.

⁴² Usp. Fermendžin, 1887: 48. Markanićevo pismo je pisano 10. kolovoza 1637., a Basarabovo nešto ranije, 19. srpnja. Iz ovih razloga neodrživom se čini teza koju iznosi Cartoijan, 1942: 98, a po kojoj je Basarab Levakovića pozvao već 1635. osobito stoga što se ne navode nikakvi dokumenti kojima bi se ona potvrdila. Uostalom i iz samog sadržaja Basarabovog pisma vidljivo je da su mu Markanićeve obavijesti bile prve informacije o Levakoviću.

misiju.⁴³ Uz pisma Chumaru i Althannu⁴⁴ Ingoli je istog dana (30. siječnja 1638.) pisao i Rafaelu Korsaku, unijatskom biskupu u Ukrajini i obavijestio ga o Levakovićevom dolasku te ga zamolio da mu pokaže tamošnje knjige i pomogne i na druge načine,⁴⁵ a popis mjesta koja je Levaković trebao posjetiti dodatno je proširio u pismu upućenom Svetoj Stolici 18. veljače 1638. u kome za njega i njegovog pratitelja traži izuzeće od zabrane korištenja novca,⁴⁶ a iz kojeg se razabire da je osim Austrije, Poljske, Ukrajine i Vlaške postojao plan da Levaković posjeti i Carigrad.⁴⁷ Sličnu misao iznosi i u pismu upućenom prefektu Propagande kardinalu Barberinu u kojem ga moli da se založi kod pape da Basarabu uputi breve jer to, iako je ovaj „šizmatik“ nije u suprotnosti sa zaključcima koncila u Lyonu. Također mu otkriva namjeru da se putem tiskanja knjiga Basarab i njegovi podanici pridobiju za uniju što bi omogućilo prenošenje knjiga u Carigrad odakle bi se mogle širiti po svim krajevima gdje žive pravoslavci slavenskog jezika.⁴⁸ Papa Urban VIII. je 28. veljače 1638. sastavio breve u kojem Basarabu preporučuje Levakovića.⁴⁹ On se tada već nalazio na putu jer se Ingoliju javlja 1. ožujka 1638. iz Ancone gdje očekuje brod za Veneciju i moli ga da mu ondje pošalje breve što je ovaj u pismu upućenom istog dana obećao učiniti, no mletačkom ga je nunciju poslao nešto kasnije, tj. 7. ožujka.⁵⁰ Preko Venecije i Ljubljane konačno je početkom travnja stigao u Beč. Ovdje ga je Chumar uveo na dvor gdje je iznio planove oko zajedničkog nastupa katoličkih država pred Portom.⁵¹ U lipnju iste godine otišao je u Trnavu na biskupski sastanak, a potom je konačno stigao u

⁴³ Usp. Gazdaru, 1974: 139 [APF: Vol. 12. *Acta..... 1636. – 1637.*, f. 405r]. Iz ulomka koji Gazdaru donosi ne razabire se koliko je i je li uopće Propaganda raspravljala o svim Markanićevim prijedlozima, kao niti to je li Levaković prisustvovao sastanku.

⁴⁴ v. bilj. 35 i 37.

⁴⁵ Gazdaru, 1974: 141 [APF: Vol. 18. *Lettere volgari della S. C. dell'anno 1638.*, f. 9rv].

⁴⁶ Levaković je pripadao opservantskoj grani franjevačkog reda koja je strogo nastojala održavati pravila Franje Asiškog i stoga im je po zavjetu siromaštva bila zabranjena uporaba novca.

⁴⁷ Gazdaru, 1974: 141-142 [APF: Vol. 23. *Scritture originali riferite. III. Lettere d'Italia 1638.*, f. 20]. Kada je Levaković krajem 1638. stigao u Poljsku u Rimu se saznalo da je Ćiril Lukaris ubijen. Novi patrijarh Partenije I. bio je protivnik Lukarisovih prokalvinističkih tendencija koje su ga i dovele u vezu s nizozemskim veleposlanikom tako da je Propaganda zaključila da Levakovićev put u Carigrad više nije potreban. Gazdaru, 1974: 125.

⁴⁸ Gazdaru, 1974: 142-143 [APF: Vol. 219. *Scritture riferite. Bulgaria, Vallachia, Moldavia, Transilvania, 1648. (1638.?)*, f. 318rv].

⁴⁹ Fermendžin, 1887: 48-49 donosi cjeloviti tekst.

⁵⁰ Gazdaru, 1974: 143-145 [APF: Vol. 219. *Scritture riferite. Bulgaria, Vallachia, Moldavia, Transilvania, 1648. (1638.?)*, f. 156; APF: Vol. 18. *Lettere volgari della S. C. dell'anno 1638.*, ff. 22v-23r].

⁵¹ Gazdaru, 1974: 146-147 [APF: Vol. 80. *Lettere di Germania, Ungaria e Svizzera, 1638.*, f. 174r; ff. 197r-198r; APF: Vol. 22. *Lettere d'Italia 1638.*, f. 206]

Vlašku.⁵² Nije poznato zbog čega je promijenio prvotni plan da iz Beča odmah ode u Poljsku, a zanimljivo je i to da u Rim nije poslao nijedan izvještaj o svom boravku kod Basaraba. Prilično oskudni podaci o njegovom boravku ondje nalaze se u pismu koje je 29. kolovoza 1638. u Rim poslao pomoćni sofijjski biskup Petar Bogdan Bakšić.⁵³ U tom pismu mogu se naći neki od eventualnih uzroka koji bi objasnili zbog čega je Levaković tako kasno stigao u Vlašku. Naime, Bakšić javlja da je tijekom ljeta ondje došlo do pobune poduprte od strane moldavskog kneza, no bez nekog većeg odjeka, što je u stvarnosti značilo da je bila kratkotrajna. U svakom slučaju, Basarabu tada Levakovićeve misija nije bila od primarnog značenja, pa je vjerojatno da je ovaj odlučio prvo obaviti svoju zadaću u Bugarskoj.⁵⁴ U Rim je 6. rujna pisao i apostolski misionar u Vlaškoj Giovenale Falco no ni ovdje se ne nalaze neki značajniji podaci.⁵⁵ I Bakšić i Falco hvale Levakovića i govore da je naišao na dobar prijem i u Bugarskoj i u Vlaškoj no ne govore nikakve detalje o samoj misiji koju je Levaković trebao obaviti.⁵⁶ Sam se Ingoliju javio iz Lavova 8. listopada i ukratko naveo da je tisak Euhologija i Psaltira već bio gotov te da zbog toga nije mogao mnogo učiniti.⁵⁷

Levaković je dakle u Vlaškoj boravio vjerojatno manje od mjesec dana tijekom rujna 1638. ne polučivši uspjeh u misiji tiskanja knjiga.⁵⁸ No, pokušao je nešto učiniti po pitanju sklapanja unije i o tome je ostavio pisani trag. Riječ je o spisu *De Sancti Spiritus processione* napisanom u obliku poslanice upućene Basarabovom šurjaku i bliskom suradniku

⁵² Pandžić, 1978: 1-2: 103-104 ne navodi konkretan datum. Gazdaru, 1974: 118 tvrdi da se Levaković prvo iz Trnave vratio u Beč, a da je potom u srpnju preko Vlaške stigao u Čiprovac gdje je ostao mjesec dana, a tek potom otišao samom Basarabu.

⁵³ Gazdaru, 1974: 151 [APF: Vol. 160. *Lettere di Dalmazia Littorale ed Illirico, 1639.*, f. 53r]. Isti autor također tvrdi da je Bakšić bio Levakovićev učenik, no ne navodi nikakve druge podatke o tome. Usp. Gazdaru, 1974: 101. Pandžić, 1978: 1-2: 104 bilj. 109 navodi da je Bakšić bio Levakovićev pomoćnik prilikom tiskanja Misala.

⁵⁴ Pobuna je imala veze sa zategnutim odnosima između vlaščkog kneza Basaraba i moldavskog kneza Vasilea Lupua. Kako Basarab nije imao nasljednika, Lupu je želio izboriti nasljedstvo za svog sina i zbog toga su Vlaška i Moldavija kasnije vodila dva kratkotrajna rata u kojima je Lupu poražen pa je sam svrgnut i otjeran u progonstvo. Usp. Fermeštin, 1887: 97 i Gazdaru, 1974: 117.

⁵⁵ Gazdaru, 1974: 152-153 [APF: Vol. 160. *Lettere di Dalmazia Littorale ed Illirico, 1639.*, ff.288, 295v].

⁵⁶ Falco čak predlaže da bi se Levaković trebao vratiti u samostan jer mu je zbog višemjesečnih putovanja oslabio redovnički duh.

⁵⁷ Gazdaru, 1974: 154 [APF: Vol. 137. *Lettere di Francia... Polonia, Russia, Vallachia, 1638.*, f. 370v]. Tiskanje je preuzeo jeromonah Stefan iz Ohrida, usp. Gazdaru, 1974: 122 no ne navode se nikakvi drugi podaci o njemu.

⁵⁸ Sigurno se može zaključiti da je boravio u Basarabovoj prijestolnici Trgovištu (Târgoviște). U poslanici *De Sancti Spiritus processione* na dnu jednog od folija sitnim slovima je dopisano *annus ille quo (...) Torgovistij collocuti sumus (ona godina (...)) kada smo se zajedno nalazili u Trgovištu*. NSK R 3339 f. 20r.

Udrište Năsturelu kojega Levaković naziva Urijel.⁵⁹ Spomenuti rukopis danas se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (NSK),⁶⁰ a prema Kukuljeviću nekada se nalazio u knjižnici Ljudevita Gaja.⁶¹ Kukuljević je napravio i objavio djelomični prijepis pisma pri čemu je napravio neke manje pogreške u samom prepisivanju.⁶² Značajnije su pogreške koje je napravio opisujući ga. On naime Urijela (čije pravo ime Udrište Năsturel očito nije poznao) naziva nadbiskupom, a pismo opisuje kao Levakovićev opis putovanja u «Poljsku i Rusku». Ne postoje nikakvi podaci o tome da je Năsturel vršio ikakve crkvene funkcije i nejasno je na osnovu čega je Kukuljević to zaključio jer Levaković u tekstu takvo što nigdje ne spominje.⁶³ Nejasnim ostaje i zbog čega je Kukuljević držao pismo opisom putovanja kada se čak i u dijelu koji je prepisao žurba u Poljsku i prispijeće u Lavov spominju samo uzgredno.⁶⁴ Ipak, njegov prijepis je dosada ostao jedinim korištenim izvorom jer, kako će se vidjeti, nije poznato da je pismo ikada stiglo u Vlašku.⁶⁵ Pismo je zapravo poslаница u kojoj kako mu i tradicionalni naslov govori Levaković kani Năsturelu razjasniti katoličko poimanje spornog *Filioque* i uvjeriti ga u njegovu ispravnost pozivajući se na autoritet Sv. Pisma i djela raznih crkvenih otaca i učitelja prvih stoljeća kršćanstva.⁶⁶ Kako je rečeno danas se čuva u

⁵⁹ O Năsturelu (Urijelu) v. Cartoian, 1942: 97-98. Osim imena Urijel kojim se često sam potpisivao (rumunjskom verzijom *Uriil*) koristio je i ime Orest. U sastavljanju svoje poslanice Levaković je također prvotno koristio ime Orest, a potom ga je naknadno precrtavao i mijenjao imenom Urijel.

⁶⁰ NSK R. 3339 ff. 14-20r.

⁶¹ Kukuljević, 1868: 9: 310.

⁶² Kukuljević: 1869: 10: 173-174.

⁶³ Da je to Kukuljevićeva, a ne Levakovićeva pogreška tvrdi i Gazdaru, 1974: 127. Kukuljeviću tvrdnju da je Năsturel (Uriel) bio nadbiskup slijedi i Šimrak, 1924: 4: 431.

⁶⁴ NSK R. 3339 f. 14v in *Poloniam properabam (...) incolumis Leopolim Russiae peruenissem* (žurio sam u Poljsku (...) sigurno sam prispio u Lavov u Rusiji).

⁶⁵ Cartoian, 1942: 97. piše za Năsturela da Levaković hvali njegov *spiritul lui bărbătesc, liber și îndrăzneț* što je vjeran rumunjski prijevod riječi *virili, libero intrepidoque animo* (muževan, slobodan i smion duh), ali niti objašnjava od kuda fraza potječe niti gdje navodi izvor iz kojeg je preuzeo citat. Gazdaru, 1974: 126-128 donosi cjelovit Kukuljevićev prijepis i prijevod na rumunjski. U bilj. 68 navodi nekoliko djela o povijesti obitelji Năsturel u kojima se također nalazi Kukuljevićev prijepis. Kako su spomenute knjige objavljene 1904., 1909. i 1940., a Cartoian ih navodi u bibliografiji svoje knjige jasno je da je otamo preuzeo i navedeni citat.

⁶⁶ Naslov *De Sancti Spiritus processione* se ne nalazi nigdje u samom Levakovićevom tekstu. Vjerojatno ga je dao Kukuljević obzirom na temu koju poslanica obrađuje. Pitanje *Filioque* predstavlja jednu od najpoznatijih i najspominjanijih razlika između katoličke i pravoslavne crkve. Pojednostavljeno rečeno katolička crkva uči da Duh Sveti proizlazi «od Oca i Sina», dok po pravoslavnom učenju Duh Sveti izlazi «od Oca preko Sina» (oba isticanja R. B.). U nicejsko-carigradskom Vjerovanju je stajala formulacija po kojoj Duh Sveti izlazi «od Oca», no prevodjenjem na latinski u Hispaniji se javilo proširenje u obliku *Filioque (i Sina)*, koje se postupno počelo širiti na Zapadu. Teološki gledano problem je složeniji jer zadire u pitanja uzroka i naravi sv. Trojstva i božanskih osoba, usp. Guberina: 1929: 2: 131.-132.

NSK a sadrži 7 mjestimično oštećenih folija koje su vlastoručno pisane. Prvi dio koji je prenio i Kukuljević spominje Levakovićev boravak u Vlaškoj i druženje s Basarabom i Năsturelom te spominje njihov razgovor na spomenutu temu koji će Levaković sada na njegovu želju uobličiti u pisani oblik i poslati mu.⁶⁷ Nakon toga slijedi opširan uvod s brojnim napomenama o tome da je učenje o *Filioque* staro koliko i sama Crkva, zatim da su ga prihvaćali i zapadni i istočni oci i da je ono nedvojbeno potvrđeno samom Biblijom. Pri tom koristi brojne citate biblijskih pisaca (osobito sv. Petra i Pavla) i drugih crkvenih učitelja (npr. Ivana Zlatoustog ili Grgura Nazijanskog) kojima nastoji uvjeriti Năsturela u opravdanost onoga što će pisati.⁶⁸ Na jednom mjestu otkriva svoju želju da njegov tekst jednom bude i objavljen.⁶⁹ Ovo pokazuje da je Levaković želio sastaviti daleko opširnije djelo nego li samo običnu poslanicu jer nakon spomenutog uvoda ukratko iznosi prilično ambiciozan plan: prvo će (a) iznijeti dokaze na osnovu samog sv. Pisma, zatim (b) iznijeti učenja sv. Otaca i usput se dotaknuti hereza protiv kojih su se oni borili i konačno (c) nastaviti nizati primjere (koje pobliže ne definira) do svog vremena. No, sama obrada teme ne donosi ništa značajno. Levaković najprije bez ikakvih komentara ili objašnjenja niže 25 citata iz Starog i Novog Zavjeta u kojima se spominje *spiritus*.⁷⁰ Zatim prelazi na primjere iz prvih stoljeća kršćanstva, ali i ovdje se zadržava samo na suhoparnom citiranju u kojem se ne može naći nekakva sustavnost, a kada tekst vremenski počne obrađivati drugo stoljeće kršćanstva, naglo i završava.

Čitanje cjelovite poslanice otvara pitanja vremena i mjesta njezina nastanka te njezina odašiljanja adresatu koje je povezano s pitanjem je li verzija koja se čuva u NSK jedina koja je postojala ili je Levaković sastavio još koju. Za postojeći tekst može se nesumnjivo zaključiti da je autograf obzirom na brojna precrtavanja i naknadna dopisivanja bilo sa strane, bilo u sam tekst, a u prilog tome govori i njegova nedovršenost. Pitanje datuma nastanka poslanice je već kompliciranije. Kukuljević ga u

⁶⁷ NSK R. 3339 f 14v Levaković piše *en Tuae humanitati promissi debitum pendo Veritatemque eandem quam viva voce coram asserui, scripto hoc iterum affirmo absens.* (Prijevod v. bilj. 71).

⁶⁸ NSK R. 3339 ff. 14v-16v.

⁶⁹ NSK R. 3339 f. 14v *atque utinam quis tribuat, ut scribantur sermones mei et exarentur in libro stylo ferreo et plumbi lamina vel certe sculpantur in silice ad perpetuum veritatis quam profiteor et mei erga te officii monumentum. (i kad bi barem tko udijelio (milost) da se moja izlaganja zabilježe i zapišu u knjigu željeznim perom i olovnom pokrivalom ili barem uklešu u kamen za vječni spomenik isitne koju ispovijedam i mog poštovanja prema tebi).*

⁷⁰ NSK R. 3339 ff. 17v-18v.

spomenutom uvodu svog prijepisa smješta «oko g. 1638. – 1639.» U prilog tome govore ranije navedeni podaci o Levakovićevom dolasku u Lavov kao i rečenica: *Cum ergo, Deo comite, incolumis Leopolim Russiae peruenissem, atque optata sese mihi praebuerit commoditas, en Tuae humanitati promissi debitum pendo Veritatemque eandem quam viva voce coram asserui, scripto hoc iterum affirmo absens.*⁷¹ Obzirom na to da je Levaković u Lavovu boravio svega dvadesetak dana može se, ponovno pozivanjem na nedovršenost teksta, pretpostaviti da je ondje barem započeo rad na poslanici.⁷² Gradeći dalje na nedovršenosti poslanice, moglo bi se zaključiti da Levaković zbog novih obveza koje je dobio kasnije nije ni imao vremena, niti se od njega tražilo da svoj tekst konačno dovrši i pošalje u Vlašku. Postoji ipak jedno mjesto u tekstu koje spomenuti datum nastanka dovodi u pitanje. U Kukuljevićevom prijepisu Levakovićeva teksta stoji rečenica čiji dio glasi: *eo tempore quo nonnulla mandata sanctae Memoriae (istaknuo R. B.) Papae Urbani octavi (...) apud (...) Matthaeum Bassarabbam Valachiae Principem (...) obibam.*⁷³ Istaknuta fraza jasno označava da je papa Urban VIII. u tom trenutku bio mrtav što dovodi do zaključka da spomenuta rečenica nije mogla biti napisana prije 1644. g. Rumunjski autori⁷⁴ koji su tekst istraživali samo na osnovu Kukuljevićevog prijepisa iznose tvrdnju da je pismo bilo namijenjeno Năsturelu u obliku kakav se nalazi kod Kukuljevića, a da je Levaković kao prilog pismu namijenio poseban traktat pod naslovom *De Sancti Spiritus processione*. Uz ovakvu pretpostavku zaključuju da je Levaković počeo sastavljati i pismo i traktat za vrijeme svog boravka u Poljskoj i Lavovu, ali da zbog nedostatka vremena i prikladne literature nije mogao dovršiti traktat. Ovdje se mišljenja razilaze. Na osnovu Gazdaruovog pisanja može se zaključiti da je Pall držao otvorenom pretpostavku da je pismo napisano i odaslano 1638., a da je postojeća verzija ispravljena kopija iz 1644. g. Pall je samo nagađao da je pismo bilo popratni dio uz traktat, a Gazdaru je na osnovu Kukuljevića zaključio da je riječ o *De Sancti Spiritus processione*, ali je ostao pri tvrdnji da ni pismo, ni traktat nikada nisu odaslani u Vlašku.⁷⁵ Vjerojatno bi i jedan i drugi lako riješili problem da su imali

⁷¹ NSK R. 3339 f. 14v *Kad sam, uz Božju pomoć, neozlijeden stigao u Lavov u Rusiji* (Ukrajini op. R. B.) *i kad mi se pružila željena zгода, evo ispunjavam dug Tvom dostojanstvu i onu Istinu koju sam pred tobom iznio živim glasom, odsutan ću ponovo potvrditi ovim spisom.*

⁷² Gazdaru, 1974: 155. [APF: Vol. 81. *Lettere di Germania, Svizzera, 1639.*, f. 398rv], riječ je o Levakovićevom pismu upućenom Ingoliju iz Varšave gdje kaže: *Auisai (...) da Leopoli, doue mi sono fermato circa 20 giorni. (Stigao sam (...) iz Lavova, gdje sam se zadržao oko 20 dana).*

⁷³ Kukuljević, 1869: 10: 174.

⁷⁴ Gazdaru i Francisc Pall o komc podatke donosi sam Gazdaru, 1974: 126 bilj. 68.

⁷⁵ Gazdaru, 1974: 129-130.

uvid u sam original. Iščitavanjem Levakovićevog autografa vidljivo je da je Levaković najprije napisao: *eo tempore quo nonnulla mandata Sanctissimi Domini* (istaknuo R. B.) *Papae Urbani octavi*, a istaknute riječi su naknadno precrtane i iznad njih su dopisane riječi *sanctae Memoriae* koje je potom Kukuljević uvrstio u svoj prijepis. Na osnovu spomenutog nedvojbena je zaključak da je Levaković tekst počeo pisati za vrijeme svog boravka u Lavovu. Također nakon analize rukopisa vidljivo je da je cijeli tekst u obliku u kojem je sastavljen činio cjelinu, tako da otpada teorija o posebnom pismu i posebnom traktatu. Naknadne izmjene uz ime pape Urbana VIII. usko su vezane uz pitanje je li poslanica ikada bila poslana u Vlašku.

Kako je već rečeno svi rumunjski autori tekst poznaju samo na osnovu Kukuljevićevog prijepisa što sugerira da poslanica, čak i da je bila poslana nije nikada stigla Năsturelu.⁷⁶ Obzirom da je rukopis koji danas postoji zasad jedina poznata verzija i obzirom da je očigledno ostao nedovršenim, zaključak da je Levaković odustao od njezina slanja dodatno dobiva na utemeljenosti. Gazdaru tvrdi da Levakoviću i nije bilo mnogo stalo do misije u Vlaškoj što se vidi iz činjenice da je suprotno Markanićevim savjetima u Vlašku došao sam, očito bez namjere da se prihvati posla oko tiskanja do čega je Basarabu najviše bilo stalo, nego prvenstveno sa željom da eventualno pridobije Basaraba za uniju. Svojevrstu Levakovićevu nezainteresiranost za povjerene mu zadaće tumači njegovom ambicioznošću i željom da postane biskup krajiških Vlaha.⁷⁷ Novi je zagrebački biskup Benedikt Vinković 1638. već počeo upućivati svoje optužbe protiv marčanskog vladike Maksima Predojevića želeći ishoditi njegovu smjenu, ali nema podataka koji bi davali nedvosmislen zaključak da je Levaković u to bio upućen.⁷⁸ Vinković će ga prvi puta predstaviti kao idealnog kandidata da zamijeni Maksima tek u svom pismu upućenom Propagandi u veljači 1639., kada se Levaković vjerojatno nalazio u Zagrebu, ali je već odavno napustio Vlašku.⁷⁹ Kukuljević za Vinkovića piše da je kad god je mogao protežirao i pomagao svoje zemljake iz Jastrebarskog, tako da nije isključena mogućnost da su u nekom privatnom razgovoru prilikom Levakovićevog

⁷⁶ Problem nedostatka izvora iz same Vlaške očigledan je i u cijeloj Gazdaruovoj studiji. Gazdaru se ni na jednom mjestu ne poziva na neki onodobni vlaški izvor. Obzirom na okolnosti u kojima je Gazdaru pisao svoju studiju (v. bilj. 31) treba ostaviti otvorenom mogućnost pronalaska izvora o Levakoviću i njegovoj misiji u rumunjskim arhivima.

⁷⁷ Gazdaru, 1974: 123. Karakterizacija Levakovića kao prilično častohlepne osobe nedvosmisleno je izražena i u Kukuljević, 1868: 9: 285.

⁷⁸ O Vinkoviću v. Kukuljević, 1868: 9: 273-285, o njegovim žalbama protiv Maksima tijekom 1638. v. Kudelić, 2007: 231 i Šimrak, 1924: 4: 421.

⁷⁹ Usp. Kudelić, 2007: 233-234 za sadržaj Vinkovićevih pisama i Pandžić, 1978: 1-2: 104 za Levakovićev boravak u Zagrebu.

ćevog boravka u Zagrebu krajem 1637. već razmatrali eventualno postavljanje Levakovića umjesto Maksima za biskupa krajiških Vlaha.⁸⁰ No, Gazdaru ovi pokušaji nisu mogli biti poznati, tako da nije jasno na čemu temelji svoje tvrdnje osim na spomenutim Kukuljevićevim opaskama o Levakovićevom častohleplju.⁸¹ Ako je Levaković doista kanio čim prije obaviti svoju zadaću u Poljskoj i potom požuriti u Rim da osobno urgira za svoje biskupsko imenovanje sigurno bi nastojao izbjeći posao oko tiskanja u Vlaškoj koji bi ga ondje zadržao nekoliko godina. Spomenute pretpostavke se ne mogu olako odbaciti, ali ih treba uzeti s dozom opreza budući da se ne mogu nedvojbeno potvrditi. Pod znakom pitanja ostaje i atmosfera koja je u Vlaškoj vladala prilikom Levakovićevog boravka ondje. Svi oskudni izvještaji govore pozitivno o prijemu na koji je Levaković naišao, ali se ograničavaju samo na lik Basaraba. On nije bio prvi vlaški vladar koji je pokazivao želju za suradnjom sa Svetom Stolicom, mada je bio jedan od rijetkih koji je pokazivao barem naznake želje za sklapanjem unije. Na njega su vjerojatno utjecali dobri osobni odnosi koje je imao s više katoličkih djelatnika koji su boravili u njegovoj kneževini ili kroz nju prolazili, kao i sumnje i bojazan od kalvinističkih tendencija Ćirila Lukarisa. Basarab, kojeg i katolički izvori opisuju kao pobožnog i obrazovanog vladara pokazivao je otklon ne samo od Lukarisovih težnji, nego i odbojnost prema korupciji koja je pratila izbor carigradskog patrijarha.⁸² Na svojevrstan zazor prema crkvenom Carigradu sigurno je utjecaj imao i Petru Movilă jedan od glavnih branitelja tradicionalnog pravoslavlja protiv Lukarisa i njegovih pristaša, ali i protiv katoličanstva i njegovih pokušaja unije. U takvoj složenoj situaciji u kojoj se nalazio Basarab, Levaković, opterećen brojnim obvezama, ni uz najveći trud ne bi mogao postići nekakav trenutačan i uspješan rezultat.

Ispravka rukopisa kojom se uzima u obzir smrt Urbana VIII. pokazuje da se Levaković šest godina nakon što ga je napisao (ili počeo pisati) još jednom prihvatio svog teksta i to na Basarabov poticaj. On se, neovisno o neuspjehu Levakovićeve misije, očito nastavio baviti razmišljanjima o uniji, a i katolički misionari i vizitatori i dalje su vršili utjecaj na njega. U ožujku 1644. Propaganda je raspravljala o izvještaju poljskog biskupa Nikole Krasickog⁸³ u kojem je naznačeno da je Basarab u razgovoru s

⁸⁰ Usp. Kukuljević, 1868: 9: 281 i Pandžić, 1978: 1-2: 102.

⁸¹ Gazdaru, 1974: 123 bilj. 65 i sam govori da pokušaji Levakovićeva postavljanja za biskupa Vlaha tek trebaju biti istraženi.

⁸² Usp. Gazdaru, 1974: 99-100. Sam Lukaris bio je patrijarhom u čak 5 navrata.

⁸³ Krasicki je bio Poljak i naslovni biskup Argosa na Peleponezu. Usp. Gauchat, 1935: 24 i Gazdaru, 1974: 131 gdje se opovrgava ranije mišljenje da je Krasicki bio biskup Argeša.

Krasickim opet pokazao sklonost da pregovara o uniji.⁸⁴ U tom pismu navode se razlozi takvog njegovog razmišljanja. Basarab je izrazio zabrinutost oko toga može li se spasiti bivajući pod obediencijom carigradskog patrijarha kojeg ne biraju crkveni kanoni, nego novac koji se daje Osmanlijama. Krasicki ga je podržavao u takvom razmišljanju i uvjeravao ga je da je za vlastiti spas potrebno da prihvati i provede uniju po zaključcima firentinskog sabora 1439. Basarab je izrazio bojazan da bi se Osmanlije mogli umiješati, na što je Ingoli javio Krasickom da umiri kneza jer da će ih u tom slučaju zaštititi papa. Krasickom je naložio da se, dok je u Vlaškoj ne koristi biskupskom, nego titulom apostolskog nuncija, a Krasicki je zatražio da se u Vlašku pošalje nekolicina svećenika iz Poljske koji bi stalno boravili kod kneza nastojeći ga pridobiti za uniju. Da nije samo strah od Osmanlija igrao ulogu u Basarabovom oklijevanju da prihvati uniju svjedoči i jedna usputna opaska Krasickog u kojoj kaže da su razgovarali o Duhu Svetomu što vodi ka zaključku da se zapravo razgovaralo o *Filioque*. Zbog ove akcije u igru je još jednom stupio i Levaković koji je u to vrijeme, nakon što su propali Vinkovićeви planovi da ga imenuje svojim vikarom u Marči radio na tiskanju Brevijara. On je 29. prosinca 1644. uputio papi Inocentu X. predstavku u kojoj iznosi Basarabove molbe upućene Svetoj Stolici.⁸⁵ Levaković najprije opisuje Basaraba kao, iako šizmatika ipak veoma sklonog Rimskoj Crkvi i Svetoj Stolici koji želi dobiti kopiju ispovijesti vjere sv. Atanazija čiji se vlastoručno pisani primjerak čuva u vatikanskoj knjižnici o čemu je pismeno izviješće poslao Bakšić, koji je u međuvremenu postao sofijski nadbiskup, a tijekom papinske sedisvakancije nakon smrti Urbana VIII. Ingolija je o tome u Rimu usmeno izvijestio i bugarski kustod Francesco Sojmirovič.⁸⁶ Basarab i njegovi boljari žele dobiti taj prijepis da bi se mogli uvjeriti u ispravnost katoličkog poimanja proizlaženja Duha Svetoga. Levaković potom podsjeća papu na to da je osobno nosio Basarabu breve pape

⁸⁴ Gazdaru, 1974: 160.-161 [APF: Vol. 408. *Memoriali 1644.*, ff. 161r-162v] riječ je o Ingolijevoj predstavci kardinalima o izvještaju Krasickog.

⁸⁵ Gazdaru, 1974: 162-163 [APF: Vol. 407. *I. Memoriali 1644.*, ff. 202, 217rv]. Levaković u tekstu *Nästurela* naziva *Nudrista* (umjesto *Udrište*). To upućuje na zaključak da je umetak u rukopisu koji glasi *Nudristae E[x]c[e]ll[entiss]imi D. D. I. Math. Bass. Voyvodae Valachiae et huius cognato* nastao 1644. g. NSK R. 3339 f. 14r. Kukljević, 1869: 10: 173 čini pogrešku u prijepisu i ime prepisuje kao *Nudista*.

⁸⁶ Gazdaru ne citira niti u prilogu donosi prijepis Bakšićevog izvješća, tako da nije poznato je li ono sačuvano. Papinska sedisvakancija je razdoblje između smrti (ili odreknuća od papinstva) jednog i izbora novog pape. Izraz dolazi od lat. *sede vacante* (*dok je stolica upražnjena*). Papa Urban VIII. je preminuo 29. srpnja 1644., a njegov nasljednik Inocent X. za papu je izabran 15. rujna iste godine, usp. Gauchat, 1935: 17, 27. Prema tome razgovor između Ingolija i Sojmiroviča se odigrao negdje u tom razdoblju.

Urbana VIII. i da je tom prilikom na osnovu učenja grčkih otaca opravdao katoličko učenje u skladu sa *Filioque*. Na tom mjestu spominje i traktat pisan Năsturelu koji je pisao onda, a sada ga piše ponovno. Na kraju Levakovićeve predstavke nalazi se kratak izvještaj kardinala Egidija Alborno-cija u kojem se ističe potreba da se ispovijest vjere sv. Atanazija prepíše i grčkim i latinskim jezikom i pošalje u Vlašku,⁸⁷ a na drugom foliju je drugom rukom dopisana još jedna molba da se iziđe Basarabu u susret, ukratko se opisuje porijeklo Atanazijevog prijepisa i iznosi još jedna pohvala Basaraba kao pobožnog vladara, velikog dobrotvora i sklonog katolicima, ali i dalje skeptičnog prema pitanju *Filioque* koje je jedino što ga priječi da prihvati uniju skupa sa svojim klerom i narodom.⁸⁸ Analizom rečenice u kojoj Levaković spominje svoju poslanicu Năsturelu ne može se sa sigurnošću zaključiti želi li Levaković reći da je spis onda kada ga je već ranije pisao, tada i poslao ili ga je samo još 1638. počeo pisati, a sad ga dovršava ili nanovo piše. Kako je rečeno, jedan od rumunjskih autora (Pall) tvrdio je na osnovi spomenutih Levakovićevih riječi da je barem pismo, otprilike u obliku koji ima kod Kukuljevića bilo poslano u Vlašku, dok je drugi (Gazdaru) poricao mogućnost slanja bilo pisma, bilo traktata *De Sancti Spiritus processione* za koji su oba pretpostavljali da je dio odvojen od pisma, a nepronalaženje primjerka pisma u samoj Rumunjskoj govori u prilog mišljenju da ono nije nikada ondje ni stiglo. U svakom slučaju Levaković je 1644. obnovio svoj rad na poslanici, ali obzirom na sadržaj teksta i silne korekcije za koje se ne može uvijek utvrditi jesu li dodavane 1638. ili 1644. vjerojatno ga nije dovršio. Mogla bi se ostaviti otvorenom pretpostavka da je sačuvani primjerak samo koncept i da je Levaković kako rumunjski autori tvrde sastavio kraće pismo i uputio ga Năsturelu, a da je kanio nastaviti rad na *De Sancti Spiritus processione* no da ga zbog obveza oko tiskanja Brevijara i potom imenovanja ohridskim nadbiskupom⁸⁹ opet nije stigao dovršiti. Kada je 1647. izabran za ohridskog nadbiskupa Levaković se počeo spremati na put. Prvotna namjera mu je, kako se vidi iz jednog njegovog dopisa Ingoliju krajem 1647. ili početkom 1648., bila da putuje preko Ancone u Beč, a potom dalje preko Ugarske kroz Segedin i Temišvar kao što je nekada išao u Vlašku.⁹⁰ Tražeći materijalnu potporu od pape podsjeća ga na svoje zasluge te navodi i

⁸⁷ Za razliku od ostatka dokumenta koji je pisan talijanskim, ovaj dio je sastavljen na latinskom.

⁸⁸ Prva dva dijela nalaze se na foliju 202, a ovaj drugi dio na foliju 217rv. Gazdaru ih donosi kao jedan dokument obzirom na sadržaj, ali ne ulazi u pitanje tko je pisao koji dio i zbog čega su razdvojeni.

⁸⁹ Na čemu su franjevci u Albaniji radili još od 1641., usp. Pandžić, 1978: 1-2: 109.

⁹⁰ Gazdaru, 1974: 163-164 [APF: Vol. 416. *Memoriali 1648.*, ff. 3, 12r].

svoj boravak s vlaškim knezom spominjući samo planirano tiskanje knjiga, ali ne i razgovore o uniji.⁹¹ Kad je došlo vrijeme polaska promijenio je rutu i odlučio otići u Zadar, a otamo u Kotor gdje bi pokušao naći nekoga tko bi ga preveo do Ohrida, no to zbog Kandijskog rata nije bilo moguće. Stoga se iz Kotora vratio u Zadar gdje je krajem 1649. umro.⁹²

Spomenute dvije epizode koje bi se mogle staviti pod zajednički nazivnik unijatskog djelovanja Rafaela Levakovića pokazale su se neuspješnima. Niti su crkvene knjige tiskane ćirilicom doprle do pravoslavaca i na taj način barem neke od njih privukle uniji, niti je Levakovićevo boravak u Vlaškoj i njegova diskusija s Basarabom i Năsturelom dovela do njihovog priklanjanja uniji. Razloge tome nije teško dokučiti. Dio odgovora se krije u samom Levakovićevo pristupu tim zadacima, kao i u njegovom položaju prilikom njihovog vršenja. Tiskanje knjiga bilo je prvenstveno usmjereno na potrebe katoličkog klera i sve važnije odluke prvenstveno su bile donošene u takvom kontekstu. Spomenuto anketiranje dalmatinskih i primorskih biskupa oko izbora pisma kojim bi se knjige tiskale to zorno svjedoči. Odgovori biskupa koji su se zalagali za ćirilicu otkrivaju njihovu skeptičnost prema tome da bi na taj način pojedini pravoslavci bili privučeni u uniju, a njihov izbor ćirilice ili glagoljice ovisio je o rasprostranjenosti pojedinog pisma na njihovom jurisdikcijskom području. Čak se i Levaković, koji je prvi zastupao ideju tiskanja ćirilicom radi privlačenja pravoslavaca, na posljednjem sastanku prije samog početka tiskanja zalagao samo za glagoljicu kada je bilo izgledno da bi se za tiskanje izabralo samo jedno pismo. Spomenuto je da ne postoje podaci o tome da se Levaković i na kakav način potrudio da se ćirilicom tiskane knjige rašire među pravoslavicima.

Ipak, znanja koja je sudjelovanjem u tiskanju nakupio činile su ga kvalificiranim za ostale unijatske pokušaje od kojih je prvi bila misija u Vlašku. No i u tom slučaju situacija nije bila nimalo jednostavna. Putovanje na Basarabov dvor bilo je isplanirano kao usputna postaja za Propagandu daleko važnijim zadacima: obilasku bečkog i poljskog dvora s ciljem zajedničke akcije oko povrata svetih mjesta u Palestini katolicima. Mada je Levakovićevo put u Vlašku bio diplomatski dobro pripremljen izgleda da mu sam Levaković nije poklonio veću pažnju. Propaganda je uglavnom slijedila Markanićeve savjete. Levakoviću je dana zvučna titula apostolskog vizitatora, pravi razlog putovanja je prikriven i pred Osmanlijama i pred pravoslavicima, a sam Levaković je neosporno imao sve potrebne vještine da zadobije Basarabovo povjerenje i omogućiti si du-

⁹¹ Gazdaru, 1974: 165 [APF: Vol. 416. *Memoriali 1648.*, ff. 116, 121v].

⁹² Pandžić, 1978: 1-2: 110.

gotrajniji boravak u Vlaškoj i povoljan utjecaj na kneza i njegove prvake, ali je on tu priliku ispustio. Zbog objektivnih okolnosti (produžen boravak u Beču dok je čekao povratak nuncija, pobuna potaknuta od moldavskog kneza protiv Basaraba zbog čega je otišao u Bugarsku i ondje se zadržao), došavši u Vlašku zatekao je rad na tiskanju povjeren Stefanu iz Ohrida, a kako sam nije sa sobom poveo potrebne suradnike, očito nije mogao ni pokušati uvjeriti kneza da barem dio tiskanja prepusti njemu. Inicirao je raspravu o *Filioque* i barem potaknuo Basaraba i Năsturela na razmišljanje čim su od njega bili zatražili da im svoje izlaganje pošalje u pisanom obliku, ali je i s tim otezao očito se ne posvetivši pisanju u dovoljnoj mjeri. Idućih godina (1639.-1642.) velik dio svoje energije utrošio je na pokušaj imenovanja marčanskim biskupom, ali i nakon propasti tih planova nije iskoristio novu priliku kada se Basarab 1644. ponovno obratio novom papi Inocentu X. tražeći dokaze koji bi ga uvjerali u ispravnost *Filioque*. Ranije je spomenuta teza, građena na karakterizaciji Levakovićeve ličnosti kao obilježene častohlepljem⁹³ po kojoj je on namjerno ubrzao svoj odlazak iz Vlaške u Ukrajinu i Poljsku da bi se čim prije vratio u Rim i počeo lobirati za Vinkovićeve i svoje planove pa zbog toga nije sa sobom poveo suradnike niti dovršio poslanicu upućenu Năsturelu. Ista bi se teza mogla ponoviti i za događaje s kraja 1644. i objasniti njegovo novo propuštanje snažnijeg angažiranja oko poslova u Vlaškoj njegovim očekivanjem da bude imenovan ohridskim nadbiskupom. No ono o čemu dokumenti ne govore možda otkriva i drugu stranu Levakovićevih veza s Vlaškom. Analizirani dokumenti naime ni na jednom mjestu ne spominju pravoslavni kler. Možda je upravo to i razlog zbog čega je Kukuljević pretpostavio da bi Năsturel mogao biti nadbiskup pa ga je tako i titulirao u svom prijepisu. Ne bi bilo pogrešno zaključiti da je Levaković naišao na otpor pravoslavnog klera, osobito pristaša tradicionalnog pravoslavlja čiji je jedan od glavnih pobornika bio utjecajni Petru Movilă, a koji su sigurno imali veliki utjecaj na krug ljudi oko Basaraba. Možda je Levaković bio zadovoljan samim time što je Basaraba zainteresirao za *Filioque* i smatrao da je to za njegov boravak dovoljno, a da akciju može nastaviti Propaganda putem čiprovačkih katolika i svojih drugih ljudi gdje bi on dao svoj doprinos putem pisane komunikacije s Năsturelom. Nijedna od tih pretpostavki zasad se ne može potvrditi dostupnim dokumentima, kao ni bez

⁹³ Pandžić, 1978: 1-2: 101-102 u svega nekoliko rečenica navodi kako se Levaković putujući u proljeće 1637. u Beč čak u tri navrata ponadao da će biti postavljen za biskupa. U Senju je zbog svečanog dočeka pomislio da će se njegov prijatelj Ivan Agatić odreći biskupske časti u njegovu korist, a u Beču je uvjeren da samo zbog kašnjenja nije on, a ne Vinković imenovan zagrebačkim biskupom. Konačno ga je vladar imenovao naslovnim biskupom Smedereva, ali to imenovanje mu nije htio potvrditi i papa. No, Levaković se u nekoliko navrata potpisivao kao smederevski biskup.

detaljnijih informacija oko ličnosti samog Basaraba i njegovog stava prema pitanju unije.

Mada Levaković sigurno nije gajio toliko ambiciozne nade da bi samo vlastitom akcijom mogao privući cjelokupnu Vlašku u uniju, već je iskustvo Brest-Litovske unije pokazalo da bez snažne podrške svjetovnih vlasti unija ne može biti ostvarena, a i onda ne obuhvaća čitavo stanovništvo nego samo njegov (obično manji) dio, što će uostalom pokazati i kasnije sklopljene unije. Ideja unije je očito bila povremeno više ili manje privlačna Basarabu, ali čak i da je Levakovićevim ili Krasickijevim zalaganjem i postao dovoljno zagrijan za nju, njezino eventualno proglašenje je moglo završiti samo dubokom podjelom unutar Vlaške što bi u svakom slučaju oslabilo njegov položaj koji je ionako bio ugrožen spletkama Vasila Lupua i spletkama njegovih vlastitih boljara koji su aspirirali da ga nakon smrti naslijede. Najviše što je Levaković mogao postići bio bi osobni prelazak Năsturela ili nekog drugog iz kruga ljudi oko kneza na katoličanstvo. Da čak i pripadanje državnog vrha katoličanstvu ne jamči uspjeh provođenja unije između katolika i pravoslavaca, Levaković je imao prilike iskusiti u svojoj najpoznatijoj unijatskoj epizodi – pokušajima da bude imenovan marčanskim biskupom.

Levaković kao kandidat za marčanskog biskupa

Pokušaj Benedikta Vinkovića da Levakovića postavi na mjesto marčanskog biskupa, bilo kao vladiku Vlaha bilo kao svog vikara ili koadjutora predstavlja do sada najbolje istraženi dio onoga što bi se moglo nazivati unijatskim djelovanjem Rafaela Levakovića.⁹⁴ Obzirom na tu činjenicu ovdje i ne treba opširno ulaziti u detaljan prikaz svih okolnosti u kojima se spomenuti pokušaj vršio, nego samo razjasniti položaj i djelovanje samog Levakovića.

Doseljavanjem Vlaha na područja nastajuće Vojne Krajine pojavio se i problem njihove vjerske pripadnosti i odnosa prema hrvatskim plemićkim staležima i zagrebačkim biskupima na čija su područja naseljavani.⁹⁵ Rješenje barem dijela problema vidjelo se u privođenju novodoseljenih Vlaha uniji.⁹⁶ Prvi takav pokušaj doveo je do određenog uspjeha kada je

⁹⁴ O tome v. Kudelić, 2003: 113-124; Kudelić, 2007: 229-258; Šimrak, 1924: 4: 412-446. Šimrak, 1926 (1927): 4: 464-497 donosi prijepis najznačajnijih dokumenata.

⁹⁵ O doseljavanju i terminologiji pojma «Vlah» usp. Kudelić, 2007: 127-143 i Šimrak, 1924: 1: 73-81.

⁹⁶ Šimrak, 1924: 2: 161-165 opisuje neuspjeli pokušaj protestanata iz Slovenije da putem tiskanja crkvenih knjiga pridobiju pravoslavno stanovništvo naseljeno na Žumberak koji je prethodio pokušajima unije s katoličke strane.

Simeon Vratanja zahvaljujući djelovanju Martina Dubravića, ivaničkog župnika koji je i sam bio porijeklom iz pravoslavne obitelji, prihvatio uniju i u studenom 1611. u Rimu bio posvećen za marčanskog biskupa.⁹⁷ Ovako stvorena unija donekle se uklapala u stari način razmišljanja kojim je bilo dovoljno privući sam vrh crkvene hijerarhije i cilj se smatrao ostvarenim, no nije uspjela zaživjeti.⁹⁸ Problemi su bili mnogostruki, a najveći među njima bilo je međusobno nerazumijevanje.

Prvi problem predstavljalo je poistovjećivanje obreda s vjerom koje je bilo duboko ukorijenjeno među pravoslavicima, a koje katolici često nisu uviđali.⁹⁹ Brojni izvještaji slani od osoba koje su posjetile Vlahe uvijek se slažu u tome da je razina obrazovanosti njihovih svećenika niska i da su crkveni obredi i značenje sakramenata bili slabo razumljivi i samim klericima.¹⁰⁰ Problem klera se ogledao s jedne strane u nedostatku ljudi koji bi doista na terenu provodili uniju, a s druge u stalnom i neometanom priljevu kaluđera iz područja pod osmanlijskom vlašću koji su uglavnom gajili neprijateljski stav prema ideji unije.¹⁰¹ Svoju ulogu u crkvenom životu imala je i Pečka patrijaršija koja je u tom vremenu također održavala određene kontakte s Rimom, ali su patrijarsi smatrali područje marčanske biskupije svojim jurisdikcijskim područjem i slali su ondje svoje egzarhe koji su skupljali novac za potrebe patrijaršije i svojim nastupima odvrćali narod od unije.¹⁰²

⁹⁷ Usp. Kudelić, 2007: 163-171 gdje je objašnjeno i Dubravićevo i Simeonovo porijeklo i ime Vratanja, kao i problem titulature novog biskupa. Šimrak, 1924: 2: 174-187 i Šimrak, 1924: 3: 287-298 između ostalog govori o negativnim reakcijama kasnijih zagrebačkih biskupa Vinkovića i Petretića.

⁹⁸ Usp. Kudelić, 2007: 173-176. Za samog Simeona Vratanju može se zaključiti da je neosporno bio lojalan uniji i da je činio koliko je mogao da je proširi među podređene mu vjernike, ali da je u tome imao malo uspjeha. S druge strane Šimrak, 1924: 3: 298 insistira na tvrdnji da su svi Vlasi znali za uniju i podržavali je.

⁹⁹ Usp. Kudelić, 2007: 117.

¹⁰⁰ Kudelić, 2007: 145-153 i 182-187 opisuje izvještaj Metodija Terleckog i Johanna Weicharda Valvasora. Slične izvještaje su slali i biskupi Vinković i Petretić. Jerotić, 2000: 276 također ukazuje da taj problem prati pravoslavnu Crkvu kroz cijelu njezinu povijest i naglašava nedovoljnu «crkvenost naroda» tj. njegovu povezanost s Crkvom ponajviše putem starih, mahom poganskih običaja i rituala.

¹⁰¹ Usp. Šimrak, 1924: 3: 298. Kudelić: 2007: 176, 190, 221, 241, 264, 276, 281, 287, 307, 318, 349, 358, 400 navodi brojne slučajeve kojima se nikako nije moglo stati na kraj za vrijeme cijelog postojanja marčanske biskupije.

¹⁰² Kudelić, 2007: 111-114 opisuje povremene kontakte između patrijarha u Peći i Rima, a 454-474 objašnjava katolički i pravoslavni stav prema povijesti i pripadnosti marčanske biskupije. Šimrak, 1924: 4: 412-418 prikazuje utjecaj Peći na zbivanja u Marči. Njegovo razlaganje treba uzeti s dozom opreza jer on u postupcima patrijarha vidi smišljenu i organiziranu akciju usmjerenu protiv unije koju slika kao «sukob hrvatstva i srpstva».

Vlasima se suprotstavljalo i hrvatsko plemstvo koje je u njihovom slobodnom položaju vidjelo povredu svojih prava i hrvatskog integriteta.¹⁰³ Svojevrsnu ulogu glasnogovornika hrvatskih staleža preuzeli su zagrebački biskupi, osobito Benedikt Vinković i Petar Petretić koji su u stvaranju marčanske biskupije na vlastitom jurisdikcijskom području vidjeli kršenje i kanonskih i staleških prava. Konačno, važnu ulogu u svim događajima imao je i bečki Dvor na koji su po ovom pitanju veliki utjecaj imali vojni zapovjednici. Kako se u razdoblju postojanja Marčanske biskupije Monarhija gotovo neprestano nalazila u vojnim sukobima (npr. Tridesetogodišnji rat, rat s Osmanlijama 1663. – 1664., Veliki bečki rat 1683. – 1699.) vojni zapovjednici su uvijek iz pragmatičnih razloga uzimali krajiško stanovništvo (pa tako i pravoslavne Vlahe) u svoju zaštitu zbog očividnih vojničkih koristi koje su od njega imali. Zapovjednici su također mogli imati i osobne razloge da podupiru Krajišnike nasuprot banskoj vlasti jer bi njihovo podčinjavanje hrvatskom banu i Saboru vodilo i do popunjavanja zapovjedničkih mjesta ljudima iz Hrvatske. Zbog svih spomenutih razloga bečki Dvor, iako izrazito prokatolički usmjeren, nije želio vršiti pritisak na pravoslavne Vlahe kojim bi omogućio provođenje unije čak i kada su postojali umjereni prijedlozi s katoličke strane oko načina na koji bi se to ostvarilo.¹⁰⁴

Simeon po svemu sudeći nije bio kadar nositi se sa složenom situacijom u kojoj se našao. Izvori otkrivaju da je otjerao «nekoj Gabrijela», očito protivnika unije, ali prelaženje kaluđera s osmanlijskog područja i obratno nije mogao spriječiti, a uskoro je i obolio. Još za trajanja njegovog aktivnog upravljanja Marčanskom biskupijom, javljali su se prijedlozi po kojima bi trebalo, čak i uz primjenu sile odstraniti pravoslavno svećenstvo, njemu dati pomoćnika koji bi nadgledao katoličke svećenike koji bi postali dušobrižnici stanovništva i svojim djelovanjem privukli pravoslavce uniji. Manje radikalne i daleko objektivnije ideje predlagale su slanje grkokatoličkih Rusina i uzimanje vlaških mladića na školovanje u katoličkom duhu te njihov kasniji povratak i rad na obraćanju stanovništva.¹⁰⁵ Najkonkretniji takav pokušaj po mnogočemu sličan Vinkovićevim planovima s Levakovićem, bila je kandidatura srijemsko-smederevskog biskupa i administratora južnougarskih biskupija Alberta Rendića. On je postao kandidatom 1627. nakon konzultacija između Propagande,

¹⁰³ Stav hrvatskih staleža detaljno opisuje Kudelić, 2007: 191-219.

¹⁰⁴ Utjecaj službenog Beča ne treba naravno promatrati kao politiku isključivog popuštanja pravoslavcima. Dvor je također imao želju da se ostvari unija, ali je konačan ishod marčanske unije pokazao da je njegova pragmatična politika ipak omogućavala da pravoslavlje preživi. O politici službenog Beča v. Kudelić, 2007: 190, 203-205, 216, 370, 391-393, 434, 441, 455-456.

¹⁰⁵ Kudelić, 2007: 173-179; Šimrak, 1924: 3: 300-301.

bečke nuncijature i rusinskih grkokatolika kojima je odlučeno da se Simeonu za pomoćnika i nasljednika postavi „dobar katolik“ koji bi svojim djelovanjem privukao pravoslavne Vlahe uniji. Rendićevo imenovanje je zbog raznih uzroka neprestano odgađano, kao i njegov planirani odlazak u misiju među Vlahe. Kada je konačno krajem 1629. krenuo u Kočevje u čijoj je župi trebao djelovati dok je Simeon živ prvo je otišao u Beč i ondje se sreo s Metodijem Terleckim koji je neposredno prije toga boravio i propovijedao među Vlasima. Ovdje je između njih došlo do sukoba oko pristupa uniji, jer je Terlecki zastupao fleksibilniji stav prema njihovom obredu i držao da se unija mora provoditi postupno, dok je Rendić zapravo želio da Vlasi odmah prihvate katoličanstvo i latinski obred. Rendić nije nikada otišao među Vlahe jer je u Beču 1. ožujka 1630. umro.¹⁰⁶

U takvim okolnostima dogodio se značajan presedan koji će imati odlučujući utjecaj na kasnija događanja. Pod nedovoljno razjašnjenim okolnostima sami Vlasi su 1630. za Simeonovog nasljednika izabrali Maksima Predojevića što je vladar iste godine i potvrdio, a u Rimu se za tu smjenu nije znalo sve do 1632.¹⁰⁷ Okolnosti ovog izbora nisu do kraja razjašnjene zbog toga što je sam Simeon u to doba još bio živ, mada teško bolestan. Njegova bolest mogla bi za sobom povući objašnjenje po kojem je Maksim izabran kao njegov zamjenik i pomoćnik jer sam više nije bio u stanju obavljati svoje zadaće, ali kasnije optužbe zagrebačkih biskupa, kao i dvojbena pitanje Maksimove iskrenosti prema održavanju unije daju naslutiti da je on možda bio predstavnik antiunijatske struje među pravoslavnim Vlasima čemu bi u prilog mogao govoriti njegov odlazak na posvećenje u Peć. Prema nekim dvojbena izvještajima Simeon je smijenjen na poticaj pečkog patrijarha.¹⁰⁸ U Rimu, gdje se nije znalo za Maksimovo imenovanje od strane vladara ipak se znalo za Simeonovu nemoć i Maksimove težnje da postane njegov nasljednik, pa su se stoga kovali planovi kako da se to spriječi. Planovi su uključivali Longina Brankovića nekadašnjeg pravoslavnog biskupa u Transilvaniji koji je pobjegavši pred kalvinistima pokazivao sklonost da prihvati uniju i rusinskog grkokatolika Nicefora. No svi su ti planovi pali u vodu saznanjem da je vladar već imenovao Maksima i da bi njegovo nasilno smjenjivanje moglo izazvati žestoku reakciju Vlaha.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Usp. Šimrak, 1925: 2: 327-335, 339-344 i Kudelić, 2007: 179-182.

¹⁰⁷ Kudelić, 2007: 189. Šimrak, 1924: 3: 303-305 između ostalog tvrdi da se u Rimu za Maksimovo uzdizanje na vladičansku čast nije znalo sve do 1634.

¹⁰⁸ Usp. Kudelić, 2007: 186.

¹⁰⁹ Usp. Kudelić, 2007: 220-229. Šimrak, 1926 (1927): 4: 479-482 donosi nekoliko dokumenata koji se tiču Niceforovog imenovanja i saznanja da je Maksim već dobio imenovanje od Ferdinanda II.

Novi pokušaj za Maksimovu smjenu inicirao je zagrebački biskup Benedikt Vinković od 1637. nasljednik Franje Ergelskog i već od ranije poznat kao neumoljivi borac za katoličko pravovjerje i za prava hrvatskih staleža. Koristeći činjenicu da Maksim suprotno svom obećanju nije otišao u Rim na posvećenje u jednom pismu upućenom novom vladaru Ferdinandu III. optužio ga je da je ostao raskolnik i da odvrća stanovništvo od unije. Stoga Ferdinand treba od njega zatražiti da iskreno prihvati katoličku vjeru, očisti grčki obred od zabluda i privoli svećenstvo za uniju ili ga smijeniti i na njegovo mjesto postaviti pravim katolikom koji dobro poznaje jezik Vlaha, ćirilicu i njihov obred. Iako ga izrijeком ne spominje, očito je da je na umu imao Levakovića kao najpogodniju osobu. U istom smislu Vinković je 3. veljače 1639. pisao i Propagandi i ovdje je Levakovića prvi put izrijeком spomenuo kao kandidata za Maksimovog nasljednika.¹¹⁰ Kao nekada u Renđićevom slučaju opet je nastala živa prepiska u trokutu Beč (nuncijatura) – Rim (Propaganda) – Zagreb (Vinković) oko ovih planova, no Levakovićevo imenovanje se neprestano odgađalo, mada je on uživao podršku Ingolija. Vinković se pozivao na Maksimovu neiskrenost po pitanju unije i dovodio je u pitanje kanonsku opravdanost postojanja samostalne biskupije na dijecezanskom području zagrebačke biskupije, nastojeći Maksima (ili Levakovića kao njegovog nasljednika) svesti na položaj svog vikara ili sufragana. S druge strane kardinali Propagande su dovodili u pitanje mogućnost imenovanja svećenika latinskog obreda prelatom vjernika istočnog obreda, a dovodili su u pitanje i podudaranje granica marčanske biskupije s granicama zagrebačke biskupije. Iako se bečki nuncij Caspar Matthei također zalagao za Maksimovu smjenu, vojni zapovjednici su upozoravali na eventualne negativne posljedice takvog čina i nametanja latinskog svećenika Vlasisima kao biskupa, tako da je to pitanje u Beču stalno odgađano, a Rim se nije želio otvoreno suprotstaviti bečkom Dvoru. Vinković je bio u nepovoljnom položaju i zbog toga što je imao jaku opoziciju među utjecajnim klerom unutar svoje biskupije, a i samo njegovo imenovanje je dovođeno u pitanje zbog toga što nije imao sredstava da plati službene pristojbe koje je dugovao Rimskoj kuriji, a platio ih je i konačno dobio potvrdu u travnju 1642. svega nekoliko mjeseci pred smrt.¹¹¹

¹¹⁰ Kudelić, 2003: 113-114.

¹¹¹ Kukuljević, 1869: 10: 179-184 donosi prepisku između Levakovića i Vinkovića. Šimrak, 1926 (1927): 4: 482-497 donosi različite dokumente Propagande i Vinkovićeve pisma upućivana u Rim i Beč. Šimrak, 1926 (1927): 4: 464-479 iznosi opširnu obranu Maksima u kojoj tvrdi da je on iskreno prihvatio uniju, ali da je zbog osjećaja naroda ipak išao u Peč na posvećenje, a da se u Rim libio ići zbog saznanja da se radi na njegovoj smjeni te se bojao da ondje ne bi bio i silom zadržan. Šimrak dosta negativno piše o Vinkoviću i njegovom insistiranju na položaju marčanskog biskupa kao sufragana zagrebačkog. Opširan prikaz svih događaja donosi Kudelić, 2003: 113-124.

Levaković se tijekom 1639. i 1640. nalazio u Rimu i sam nastojeći učiniti sve što je mogao da bude izabran, a početkom 1641. odlučio se osobno zaputiti među Vlahe. Ne može se sa sigurnošću utvrditi što ga je potaknulo na taj put, ali može se pretpostaviti da je želio svojim djelovanjem potvrditi da je doista najpogodnija osoba da zamijeni Maksima i eventualnim uspjesima ublažiti otpor koji je postojao prema njegovom imenovanju. Svoje boravke među njima detaljno je prikazao u šest pisama upućenih Ingoliju.¹¹² Levakovićev opis boravka među Vlasima je zanimljiv zbog toga što se u njemu, za razliku od njegovih unijatskih pokušaja putem tiskanja knjiga ili misije u Vlaškoj nalazi jedini opis njegovog djelovanja na samom terenu i u direktnom kontaktu s pravoslavicima te se mogu razabrati njegove ideje oko toga koji su problemi u sklapanju unije i koji bi pristup trebalo upotrijebiti. U prvom pismu,¹¹³ koje je pisao iz Zagreba 24. veljače 1641. navodi podršku biskupa Vinkovića, bana Draškovića, krajiških generala Vuka Frankopana i grofa Schwarzenberga i obitelji Erdödy i Zrinjski koji su svi skloni obraćenju Vlaha. Želeći naglasiti svoju skromnost spominje kako su ga spomenuta gospoda bogato nadarila, ali on je sve to razdijelio franjevcima, kapucinima i bolnici, a zadržao je samo jednog konja s kojim se uputi u Metliku gdje je propovijedao Vlasima koji su mu htjeli darovati 400 groša, što je on opet odbio i zadržavši samo jedan, a za ostatak ih uputi da daju u crkvu. Na taj je način postigao da se o njemu proširio povoljan glas, jer propovijeda «staru vjeru», ali za razliku od vlaških svećenika za to ne traži novaca. Vlasima nije spominjao uniju, nego ih je upozoravao na grijehe i vjersku neslogu. U završnom dijelu pisma osvrnuo se na «pseudobiskupa» Maksima koji anatemom prijeti svima koji bi htjeli stupiti u uniju, što na neuke Vlahe ima velikog utjecaja. Na kraju moli da se ubrza proces njegovog imenovanja marčanskim biskupom. Levaković je ovakvim opisom obuhvatio sve što je smatrao potrebnim da sebe predstavi idealnim kandidatom: (a) uživa podršku i crkvenih i svjetovnih i vojnih vlasti, (b) nije mu na pameti nikakav materijalni interes, (c) pokazao je da vrlo brzo i lako može pridobiti naklonost Vlaha, (d) jedina značajna smetnja provođenju unije je Maksim, koji ionako nije pravi biskup pa ga se može lako smijeniti i na to mjesto postaviti Levakovića, čiji minuli rad i dokazane sposobnosti garantiraju

¹¹² Pisma je sabrao i objavio Fermendžin, 1888: 18: 22-32. Dvojbeno je radi li se o šest ili samo o pet pisama, jer treće i četvrto imaju isto datiranje, a na kraju trećeg ne nalazi se uobičajeni pozdrav, mjesto i datum pisanja kao na ostalima. Budući da se u trećem i četvrtom pismu (po Fermendžinovoj redakciji) opširno govori o različitim temama, nije isključeno da ih je Fermendžin sam razdvojio radi preglednosti. Ovdje će biti korištena njegova redakcija radi njezine ustaljenosti u dosadašnjoj literaturi.

¹¹³ Fermendžin, 1888: 18: 22-23.

uspjeh. Već idućeg dana, 25. veljače u Rim je pisao i banov pouzdanik i kapelan Ivan Kninjanin (Levaković ne propušta naglasiti da ga ban voli kao vlastitog sina) i pohvalio Levakovićev rad i predložio tiskanje «ilirskih» knjiga što podržavaju svi velikaši spomenuti u Levakovićevom pismu.¹¹⁴ Spominjanje tiskanja je očita aluzija na Levakovićevo ranije isticanje na tom poslu što bi mu trebala biti dodatna preporuka kod kardinala Propagande. Nešto kasnije, 5. ožujka u Rim piše i Vinković predlažući da se Levakovića imenuje za biskupa, a da bi ga potom on namjestio za svog koadjutora ili sufragana. Po datumima se može zaključiti da je bila riječ o simultanoj akciji. Ingoli je iznio Vinkovićev prijedlog i podržao ga, no zbog problema oko izbora svećenika latinskog obreda za biskupa vjernicima grčkog obreda konačna odluka je opet odgođena.¹¹⁵

Otprilike u isto vrijeme kada je Vinković u svibnju opet pisao Propagandi, Levaković je 20. svibnja uputio Ingoliju drugo pismo s opisom svog boravka među Vlasima. Ovaj put se sastao sa samim Maksimom za kojeg opet ne propušta naglasiti da je «pseudobiskup», ali ga ovaj put prikazuje kao sklonog uniji, a pravu smetnju predstavlja jedan monah koji na Maksima ima veliki utjecaj i drži ga u zabludi.¹¹⁶ No, čak i taj monah bi se vremenom mogao privući uniji, ali trebalo bi mu dati i nekakvu plaću i mjesto. Potom navodi da među Vlasima žive brojni katolici koje Vinković zbog bolesti i mnogih dužnosti ne može redovito posjećivati pa bi mu trebalo dati koadjutora koji bi to činio umjesto njega. Levaković nije propustio navesti nove dokaze svojih sposobnosti pa dalje pripovijeda kako je uspio uvjeriti četiri žene koje su ranije bile katolkinje da ostave svoje pravoslavne muževe i vrate se katoličkim, a isto tako je i petoricu Vlaha uvjerio da se uzmu natrag svoje prve žene. Svi izvještaji koji su stizali u Rim govorili su o fleksibilnom poimanju braka kod pravoslavaca koje je privlačilo katolike koji su željeli ostaviti svoje bračne drugove, tako da nije slučajno odabran ovaj primjer Levakovićeve uspješnosti. Uputivši se u Mrzlo polje ondje je sreo jednog svećenika kojeg opisuje sklonim uniji, ali priprostim i neobrazovanim jer od vjerskih tumačenja zna reći samo da vjeruje u Krista i Djevicu Mariju. I ovo pismo, dakle, ima sve potrebne elemente da podupre sadržaj Vinkovićevog pisma: (a) Maksim je sada sklon uniji, a prijatna su monasi (koji očito dolaze iz «Turske»), ali ih se može obratiti, (b) Maksima više ne treba pošto poto smijeniti (mada se

¹¹⁴ Kudelić, 2007: 244.

¹¹⁵ Kudelić, 2003: 116.

¹¹⁶ Levaković u ovom pismu ne imenuje tog monaha, no može se zaključiti da je riječ o Gabrielu koji će biti spominjan u idućim pismima. Fermendžin i Šimrak smatraju da je riječ o Gabrielu Mijakiću, koji će 1663. postati marčanski vladika, no ne navode nikakve argumente za svoje tvrdnje, usp. Fermendžin, 1888: 18: 23 i Šimrak, 1924: 4: 425, 437, 441-444.

ostavlja i ta mogućnost jer ga se i dalje naziva «pseudobiskupom»), nego Levakovića učiniti koadjutorom koji bi posjećujući katolike usput privlačio i Vlahe uniji. To se može zaključiti na osnovu (c) obraćenja rastavljenih vjernika jer je pitanje nerazriješivosti ženidbe dotada predstavljalo najveći problem i (d) neukosti pravoslavnih svećenika, koji ne mogu postavljati prepreke jednom kada se počne s radom. Ni to nije pomoglo jer je 2. srpnja na sjednici Propagande Vinkovićev prijedlog opet odbijen pod izlikom da se područje naseljavanja Vlaha ne podudara s područjem zagrebačke biskupije.¹¹⁷

U trećem pismu¹¹⁸ 20. kolovoza Levaković se osvrće na spomenute prigovore i nastoji ih pobiti, a potom se opet okreće protiv Maksima kojega treba smijeniti i na njegovo mjesto postaviti pravog katolika koji poznaje obred, jezik i pismo Vlaha, tj. samog Levakovića. Zatim opisuje broj i razmještaj Vlaha koji neprestance dolaze s osmanlijskog područja, nemaju dovoljno svećenika i izražava spremnost da sam promijeni obred, mada to možda i nije potrebno jer, ako se vladar protivi Maksimovoj smjeni Levaković može biti i Vinkovićev sufragan. U četvrtom pismu¹¹⁹ opisuje svoj boravak u Marči na blagdan sv. Petra i Pavla po julijanskom kalendaru, tj. 9. srpnja. Levaković je dan ranije stigao u Marču i sastao se s Maksimom. Ovaj mu je pokazao ćirilične knjige i ispravu Ferdinanda III. kojom je imenovan za Simeonovog nasljednika. Između njih je nastala debata jer ga je Levaković uvjeravao da to imenovanje ne vrijedi bez papine potvrde, što je Maksim opovrgavao pozivajući se da je on ispovjedio katoličku vjeru pred bečkim nuncijem i da mu je ovaj dopustio da ide u Peć na posvećenje zbog toga da se narod ne buni protiv njega, a u Rim nije otišao zbog bolesti. Zatim se Maksim hvalio brojem Vlaha i stalnim dolaskom novih, a Levaković ga je uvukao u novu raspravu u kojoj mu je dokazivao da se izvan jedinstva Crkve ne može spasiti i da će povrh toga njegovom krivnjom biti upropaštene i duše njegovih vjernika, što je ovoga prema pismu veoma potreslo. Maksim je na to samo izrazio žaljenje što razgovoru nije nazočan i arhiđakon Gabrijel. Za večerom na kojoj su sudjelovali i monasi, ostali kler i četiri katolika, Maksim je opet načeo ovu temu i nakon što je Levaković ponovio svoje argumente potresen se udaljio iz blagovaonice na čuđenje monaha kojima je Levaković potom razložio nauk o papinskom primatu. Sutradan je na svetkovini propovijedao o povijesti raskola i duboko se dojmio slušateljstva. Neki od prisutnih vojvoda su mu pristupili i rekli da bi oni prišli uniji s većinom

¹¹⁷ Kudelić, 2003: 117.

¹¹⁸ Fermendžin, 1888: 18: 25-27.

¹¹⁹ Fermendžin, 1888: 18: 27-29. Što se tiče redakcije pisama v. bilj. 112.

naroda, ali se boje Maksima i monaha koji im prijete izopćenjima. Zbog toga Levaković predlaže da se Maksima upozori da to ne smije činiti, kao i da se zabrani dolazak kaluđera s osmanlijskog područja. I ovaj Levaković izvještaj bio je paralelan s novim Vinkovićevim molbama i razjašnjenjima upućenim u Rim Ingoliju i kardinalima Propagande. Naglasci Levakovićevog pisma su jasni: (a) Maksim nije valjano posvećen da bi mogao biti biskupom, a uporište traži u zastrašivanju brojem Vlaha koji su mu u vjerskom pogledu podređeni, (b) u direktnoj raspravi Levaković je ga relativno lako doveo u dvoumljenje što je ponovio i pred njegovim klerom što je na sve ostavilo dubok dojam, (c) same Vlahe bi bilo lako pridobiti za uniju kojoj su oni i sami skloni, kad ne bi bilo kaluđera koji dolaze s druge strane granice, a koji zastrašuju narod, a Maksima uvjeravaju da ustraje u pravoslavlju, što je očita aluzija na njegovo nezadovoljstvo što razgovoru nije bio prisutan i Gabrijel.

Peto pismo¹²⁰ od 10. rujna 1641. nije bilo paralelni dio nekog od Vinkovićevih pokušaja, a opisuje raspravu prilikom posjete Maksima i Gabrijela biskupu Vinkoviću u Zagreb, a tom susretu nazočili su i Juraj Rattkay i sam Levaković. Ovom prilikom Levaković je stupio u razgovor s Gabrijelom kojeg opisuje kao bistrog i sklonog knjizi. U isto vrijeme razgovarali su i Maksim i Rattkay koji je nastupio previše učeno pa je Maksim, rasrđen što ga ne može pratiti i misleći da ga ovaj vrijeđa prekinuo razgovor. Levaković je u međuvremenu s Gabrijelom raspravljao o nekim spornim pitanjima (npr. papinskom primatu i upotrebi beskvasnog kruha u euharistiji), ali je Gabrijel, mada je priznao Levakoviću da ima pravo ponovio staru parolu o tome da bi radije postao Turčinom, jer latini mrze pravoslavce. Levaković mu je na to odgovorio da katolici ne mrze pravoslavce kao takve, nego njihovu tvrdoglavost i ustrajanje u raskolu. Uvjerao ga je da bi bilo korisno za njega da ode u Rim gdje bi naučio latinski, grčki i talijanski jezik, pa bi onda lako uvidio da se nalazi u zabludi. Gabrijel je bio sklon takvom prijedlogu, no Maksim ga je odbacio. Za večerom se u razgovor upleo i Vinković i ponovio optužbe protiv Maksima i rekao mu da živi u raskolu jer ne priznaje papu. To je razljutilo i Gabrijela i Maksima koji su rekli da oni priznaju papu kao svog poglavara i da je to dosta, a da Vinković ne pozna njihove običaje i stoga im čini brojne nepravde. Levaković u pismu na tom mjestu ubacuje jednu opasku da Maksim i ne griješi po tom pitanju, jer da Vinković ne razumije njihov obred. Potom su rekli da treba pustiti Levakovića da razgovara s njima jer ih dobro poznaje i jedini je koji ih može privući uniji. Nakon toga razgovor se smirio, Vinković je na odlasku Maksimu i Gabrijelu podijelio blago-

¹²⁰ Fermendžin, 1888: 18: 29-31.

slov, a oni su pozvali Levakovića da im opet dođe u posjet. Nakon ovog pisma Levaković se uputio natrag u Rim i Ingoliju se javio iz Gorice 25. rujna još jednim pismom¹²¹ u kojem spominje pitanje svog imenovanja sufraganom i molbu svećenika iz Istre i senjske biskupije da ponovno preuzme tiskanje Brevijara. Levaković je i u petom pismu jasno dao naznačiti svoje stavove i probleme koji nastaju i po pitanju unije i po pitanju odnosa klera dviju crkava: (a) u liku Gabrijela koji posjeduje bistrinu Levaković naznačuje probleme tvrdoglavosti pravoslavnog klera koje potječe iz njihove nedovoljne obučenosti i straha pred novinama, što je vidljivo iz Maksimovog sprečavanja Gabrijela da krene u Rim na studij, (b) u liku Rattkaya i njegovo preučenog nastupa i Vinkovića koji ne razumije grčki obred, pa ga automatski drži krivovjernim nalazi se kritika pristupa katoličkih svećenika koji su htjeli uniju provesti čim brže i to na način da pravoslavci zapravo prihvate rimokatoličanstvo,¹²² (c) ponovno naznačivanje samoga sebe kao jedinog pravog kandidata koji bi bio prihvatljiv i samim Vlasima i kao takav bio bi garant uspješnog provođenja unije.

Iz gornje raščlambe vidljivo je da su Levakovićeva pisma u dobroj mjeri imala ton samopromocije, kao i da su imala poslužiti kao opravdanje i razjašnjenje Vinkovićevih molbi. Stoga je upitno koliko u njima ima pretjerivanja ili naglašavanja onih aspekata koji bi Levakoviću išli u prilog. Na osnovu cjelokupnih Levakovićevih postupaka u skoro četiri godine (1638.-1642.) koliko je trajala Vinkovićeva akcija da ga postavi marčanskim biskupom vidljivo je da je i on sam svoje biskupsko imenovanje smatrao glavnim preduvjetom svog aktivnog unijatskog djelovanja. Čak i kad bi se prihvatila oštra procjena pisama kao puke samopromocije, događaji opisani u njima ne mogu se ni na koji način zanemariti. Usprkos svim potencijalnim Levakovićevim pretjerivanjima ona otkrivaju da je on imao prilično trezven pristup problemima koje opisuje. Nema sumnje da je svoja znanja koja su mu i bila glavna preporuka u biskupskim ambicijama demonstrirao Vlasima i da je, kao nekada Metodije Terlecki ostavio dobar dojam na njih. Znao je pridobiti običan narod odbijanjem darova (dok se Vinković s druge strane svim silama trsio dati mu kanonički ili neki drugi položaj koji bi mu donosio značajne prilode), znao je pristupiti neobrazovanom vlaškom svećenstvu bez uznošenja i kritiziranja, ali isto

¹²¹ Fermendžin, 1888: 18: 31-32.

¹²² U jednom svom izvještaju poslanom u Beč Vinković govori: *in principio praedicti Valachi in suo graeco ritu reiectis et purgatis erroribus conservandi essent. Ubi vero errores et schisma relinquerunt (...) paulatim et ritus graecus apud illos sepeliri posset. (U početku Vlasima treba ostaviti njihov grčki obred nakon što se iz njega izbace i očiste zablude. Kad uistinu napuste zablude i raskol (...) pomalo će se kod njih moći pokopati i grčki obred.)* cit. prema Šimrak, 1924: 1: 66.

tako nije bježao od rasprava u kojima je znao zadržati pravu mjeru (za razliku od Rattkaya) i na taj način dovesti svoje protivnike u nedoumicu ili nesigurnost, a da pri tom nije zapadao u trijumfalizam. Najvažnije od svega je to da je dobro prepoznao glavne probleme s kojima se unija suočavala: navezanost Vlaha na njihov vlastiti obred i tradiciju, kao i stalno prelaženje kaluđera s jedne na drugu stranu granice koji su održavali vjernost Vlaha pravoslavlju. Na kraju je postao svjestan i utjecaja i interesa službenog Beča koji se nisu uvijek vodili isključivo vjerskim razlozima. Njegove opaske u zadnjim pismima o tome kako ga se poziva da nastavi tiskanje knjiga mogu se doimati kao shvaćanje da od njegovog imenovanja neće biti ništa.

U konačnici to se i dogodilo, jer su nakon Maksimove smrti u prvoj polovici 1642., sami Vlasi izabrali Gabrijela Predojevića za njegovog nasljednika što je vladar prihvatio, usprkos Vinkovićevim protestima. Kada je nešto kasnije umro i sam Vinković, Levaković je ostao bez ikakve podrške i svi njegovi planovi da postane biskupom među Vlasima su propali.¹²³

Zaključak

Kao djelatnik Propagande za širenje vjere Levaković nije mogao ostati izvan onoga što bi se moglo nazvati unijatska gibanja. Za to je bio na neki način kvalificiran svojim znanjem i vještinama koje je stekao radeći na tiskanju staroslavenskih crkvenih knjiga. Činjenica da je dobro savladao i ćirilčno pismo i staroslavenski jezik koji je u liturgiji koristila većina pravoslavaca, kao i njegovo iskustvo u različitim misijama koje je za potrebe svog franjevačkog reda ili same Propagande obavljao uvijek su mu bile preporuka za akcije kojima se pokušavalo privući pravoslavce u uniju s katoličkom crkvom. Levaković je živio u vremenu kada se pokušaji unije nisu vodili na današnji način poznat pod pojmom ekumenizam koji u svojoj suštini više smjera ka razumijevanju između različitih kršćanskih crkava nego li njihovom ujedinjavanju po svaku cijenu.

Iz onovremene perspektive gledano sam pojam «unijaćenje» nije imao negativnu konotaciju, mada se pri njegovom provođenju često nisu birala sredstva. Jedno od njih bila je i česta neukost klera i igrajući na kartu, a poučen nekim ranijim iskustvima Levaković je sam inicirao svoj prvi unijatski pokušaj: da se putem tiskanja crkvenih knjiga na ćirilici,

¹²³ Za događaje nakon Maksimove smrti i izbora Gabrijela Predojevića za njegovo nasljednika v. Kudelić, 2007: 258-261.

njihovim korištenjem za uniju predobiju i pravoslavci koji bi ih eventualno koristili. U tom prvom pokušaju Levaković je pokazao i jednu osobinu koja će ga često pratiti, a to je bila nekonzistentnost u djelovanju. Iako je unijačenje putem knjiga bila njegova inicijativa i iako se na kraju izašlo u susret njegovim planovima (mada je tiskanje ćirilicom poduzeto prvenstveno zbog katolika koji su se njome služili) nije poznato da se on uopće pozabavio širenjem tih knjiga među pravoslavce.

Spomenute vještine koje je stekao pružile su mu novu priliku. U sklopu obimnog zadatka koji je trebao ispuniti, obilaska bečkog i varšavskog dvora u svrhu zajedničke akcije katoličkih zemalja kojom bi se tražilo oduzimanje isključivog nadzora svetih mjesta kršćanstva iz ruku pravoslavaca, na poticaj i preporuku bugarskih katolika Levaković je trebao otputovati u Vlašku i ondje preuzeti tiskanje knjiga koje je pokrenuo knez Matija Basarab. U kontaktu s njim mogao je pokrenuti i pitanje unije s Rimom što je bila ideja koja je na neki način stalno bila prisutna u Basarabovoj politici. Situacija je u vjerskom pogledu bila izuzetno povoljna jer je Basarab osjećao jak zazor prema kalvinističkim tendencijama carigradskog patrijarha Lukarisa i bio je razočaran mitom i korupcijom koji su vladali u okruženju carigradskih patrijarha. Vanjskopolitičke okolnosti (sukob između Vlaške i Moldavije) su utjecale na njegovo kašnjenje, ali neuspjehu oko preuzimanja tiskanja knjiga kumovao je i sam Levaković jer suprotno savjetima i Basarabovim očekivanjima nije sa sobom poveo tražene suradnike. Uzrok takvom njegovom postupku možda se nalazio i u njegovim dalekosežnijim ambicijama koje su se iste godine počele pripremati. Ipak, pokušao je učiniti nešto po pitanju unije i potaknuo je raspravu o spornom *Filioque* koja je zaintrigirala Basaraba, a osobito njegovog bliskog suradnika Udrište Năsturela. Skice spomenute rasprave, naravno temeljito prerađene sačuvane su u obliku vjerojatno nikad upućene poslanice Năsturelu. Da je Levakovićevo izlaganje ostavilo određeni utjecaj na Basaraba svjedoči i podatak da je Levaković šest godina kasnije, nakon Basarabovog zahtjeva papi da mu se pošalje prijepis ispovijesti vjere sv. Atanazija kojim bi se uvjerio u ispravnost *Filioque*, ponovno priponuo njezinom pisanju, ali ju je opet ostavio nedovršenom.

Njegov najpoznatiji pokušaj unijatskog djelovanja je neuspjelo nastojanje zagrebačkog biskupa Benedikta Vinkovića da mu ishodi imenovanje marčanskim biskupom. Njegova znanja i zasluge su mu donijele značajnu podršku, ali pragmatizam vlasti u Beču nije mogao nadvladati i taj pokušaj je ostao neuspješnim. Cijeli je slučaj značajan zbog toga što su po prvi puta sačuvani podaci koji prikazuju Levakovića na djelu po pitanju širenja unije. Iako njegovih šest pisama u kojima opisuje svoje posjete Vlasima i djelovanje među njima odišu samohvalom i doimaju se potvrdom u stari-

joj literaturi ucijepljene predodžbe o njemu kao beskrajno častohlepnoj ličnosti, ona otkrivaju da je Levaković izuzetno dobro zapažao mnoge probleme s kojima se provođenje unije među krajiškim Vlasima susretalo i da je znao naći pristup i pravilno se postaviti u dodirima s njihovim različitim predstavnicima te steći njihovo povjerenje.

RAFAEL LEVAKOVIĆ I CRKVENA UNIJA

Sažetak

Mnogo je povijesnih ličnosti koje su imale više područja interesa ili djelatnosti, no kod velike većine obično jedno od njih ostaje zabilježeno kao najvažnije i postaje trajna odrednica uz ime pojedinca. Genijalni Leonardo da Vinci tako ipak u prvom redu ostaje umjetnik, a Johann Wolphgang Goethe pisac, mada su se obojica s prilično uspjeha bavila čitavim nizom drugih disciplina, što ostaje manje poznatim aspektom njihovog djelovanja, ali zbog toga ne manje istraženim i obrađenim.

Ličnost Rafaela Levakovića, mada nije ostavio toliki trag u povijesti kao gospomenuti, daleko je teže uže odrediti. Slavist, diplomat, povjesničar, tiskar samo su neke od odrednica koje bi se mogle staviti uz njegovo ime i to ne bez prijepora oko toga je li odabir ispravan. Levaković se u povijesti prvi put javlja kao tiskar crkvenih knjiga, a tada stečena znanja odredit će ga u ostatku njegovog života. Zbog njih je često u svom životu dolazio u dodire s pravoslavicima i u nekoliko navrata je nastojao unijatski djelovati među njima. Ovaj rad kani opisati tri takva pokušaja i doprinijeti rasvjetljavanju ovog dosada tek djelomično obrađenog apseкта njegovog djelovanja smještajući njegovu ličnost u kontekst 17. st. u kojem su se unijatski pokušaji odvijali sa drugačijih osnova od onih kakve su bile prije 1453. i propasti Bizanta. Nastojat će se razjasniti je li Levaković djelovao kao inicijator ili provoditelj planova, njegov osobni položaj i uloga u njima te ocijeniti razloge (ne)uspješnosti njegova djelovanja.

Ključne riječi: crkvena unija, Rafael Levaković, tiskanje knjiga, Vlaška, Marčanska biskupija

RAFAEL LEVAKOVIĆ AND CHURCH UNION

Abstract

Many historic persons had more than one field of interest or activity, but in a great majority of them one of those fields will usually be marked as the most important and become a permanent point of reference associated with the name of the individual. Thus the genius Leonardo da Vinci remains primarily an artist and Johann Wolfgang Goethe a writer, even though both of them quite successfully engaged in a number of other disciplines, which in the case of these

two remain to be the less known aspects of their activity, but for all that not less explored and studied.

Although he did not leave as much trace in the history as the above mentioned persons, the figure of Rafael Levaković is far more difficult to determine. Slavist, diplomat, historian, printer are only a few of the descriptions that could be placed alongside his name and even that not without controversy about correctness of such choice. Levaković first appeared in the history as the printer of church books, and the knowledge acquired in the process came to determine him for life. Because of these books, he often came in contact with members of the Orthodox Church and on several occasions even undertook some uniatic attempts among them. This paper intends to describe three such attempts and contribute to the clarification of this to date only partially addressed aspect of his activity, placing his figure in the context of the 17th century where uniatic attempts had different foundations to those taking place before 1453 and the fall of the Byzantine Empire. An attempt will be made to clarify whether Levaković acted as the initiator or the implementor of plans as well as his personal position and role in them and evaluate the reasons for the (lack of) success of his action.

Key words: church union, Propaganda, R. Levaković

Raphael Chromatius
 v. Min. S. P. F. Perillustris ac Venerabilis Domini, V. V. V. M. S. S. S.
 Obser. sacrorum in Christo seu dilectissimae, gratiam ab Eccl[esi]a [?] 1700.
 v. v. v. Eccl[esi]e Lib[er]i, eodem Christo sem, Ino des nostro in presen-
 t[is] Appl[ic]at[i]o[n]e in [?], et gloriam in futuro.
 te, Corvator

Veritatem illam Fidei, quam de aeterna sancti
 Spiritus processione, a Magistro veritatis electa
 creditur, et profitemur Sanctae, Romanae, Catholicae,
 atq[ue] Apostolicae Ecclesiae, Mater, et Magistra
 omnium fidelium, et totius Orbis Ecclesiarum,
 quamq[ue] ab hominibus Christianis salutem eas-
 sentibus credentibus suscipere, ac profiteri ne-
 cesse est: eo tempore quo nonnulla mandata
 s. Romane, Universalisq[ue] Ecclesiae, Praesidis, Maxi-
 mi, apud Ecclesiam summam Dominum Jo. Mat-
 theum Bysaritanum, Valachiae Principem piissi-
 mum, ac Magnificissimum obitans, Nobilitate
 tua, humanissime, quantum et tua, et
 mea gravissima non pariebatur occupatione
 a te provocatus, pro viris, eiusdem fidei de-
 monstravi, nec non sacre scripturae, sancto-
 rum Patrum auctoritatibus comprobavi, et
 propugnavi, idemq[ue] exteris quor[um] eundem Lin-
 guis viris Primariis, per opportunitate requi-
 sitis, praestitit. Verum cum testimonia
 ex auctoritatibus quibus ego memoratum Fi-
 dei Veritatem, demonstrabam, quibus in
 per clarior erant tibi credi posset, in scriptis
 habere cuperes, nec ego pro rursus, quam, ut

Početak Levakovićeve poslanice "De Sancti Spiritus processione",
 autograf (NSK R 3339)

II.

Branka Tafra

SEDAMNAESTO STOLJEĆE – PREDSTANDARDIZACIJSKO ILI STANDARDIZACIJSKO RAZDOBLJE HRVATSKOGA JEZIKA

Izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42(091)

1. UVOD

U hrvatskom jezikoslovlju ne postoji suglasje kad počinje standardizacija hrvatskoga jezika, jesu li književni i standardni jezik sinonimni nazivi, ako jesu, treba li uopće naziv standardni jezik, ako nisu, koji je njihov odnos, a ne postoji ni suglasje što je zapravo osnovica hrvatskoga standardnoga (ili po drugima književnoga) jezika. Prošlo je gotovo četiri desetljeća otkad je Brozović (1970) utemeljio u nas standardologiju¹, što je naišlo na pozitivne odjeke i u slavistici (Tolstoj 1988), ali se otada nije mnogo promijenilo u pristupu toj problematici bez obzira na to što se sociolingvistika u svijetu brzo razvijala. Jedino su se pomicala granice početka standardizacije, ali su temelji Brozovićeve teorije ostali u hrvatskom jezikoslovlju nepoljuljani. Raščišćavanje osnovnih pojmova u domaćoj kroatistici uvjet je da sami sebe razumijemo, pa tek onda imamo pravo tražiti da nas strani slavisti razumiju. U radu ćemo se osvrnuti na sve tri ključne točke bez namjere da ih iscrpno obradimo, što nije moguće u jednom članku s obzirom na golemu literaturu o svakoj, ali ipak s namjerom da ocijenimo vrijeme Rafaela Levakovića iz dijakronijske perspektive razvoja hrvatskoga jezika.

Dalibor Brozović objavio je 1978. godine svoju razredbu povijesti hrvatskoga književnoga jezika na šest razdoblja, tri "predstandardna" (do kraja 15. st., 16. st., 17. i 1. polovica 18. st.) i tri "razdoblja razvoja jezičnoga standarda" (od polovice 18. st. do preporoda, od preporoda do kraja 19. st. i 20. st.). Iako je vrlo podrobno opisano svako razdoblje, u samoj se podjeli otkriva nelogičnost. Ako su prva tri razdoblja predstandardna, nameće se zaključak da su druga tri standardna, a Brozović ih tako ne naziva. Njegova formulacija nije jednoznačna jer "razvoj jezičnoga standarda" može označivati proces njegova nastajanja, standardizaciju, dakle stan-

⁴² Povijest se standardnih jezika razvila u jezikoslovnu disciplinu.

dardni jezik u nastajanju, ali i njegovo postojanje i daljnji razvoj s obzirom na to da je standardni jezik dinamična kategorija te da je s vremenom podložan razvoju i promjenama. Nitko neće pomiješati značenje imenica *standard* i *standardizacija*, ali se očito zamjenjuju njihovi pridjevi, kao što inače biva kod paronima², što je razlog krivih interpretacija Brozovićeve teorije, o čem malo poslije. Ovdje ćemo standardizaciju shvaćati kao proces izgrađivanja i nastajanja standardnoga jezika pa će se govoriti o predstandardizacijskom razdoblju, vremenu prije početka toga procesa, i standardizacijskom razdoblju kad taj proces započinje. Pritom imamo na umu da je standardni jezik podložan promjenama, da proces izgrađivanja ne prestaje, ali je ovaj put riječ o jezičnostandardnom razdoblju.

Velika je Brozovićeva zasluga što je početke standardizacije pomakao za stoljeće ranije i što je pokazao da ilirskim preporodom ne počinje standardizacija hrvatskoga jezika. Brozovićevu su periodizaciju prihvatili mnogi jezikoslovci, s ponekom doradom, npr. podjelom 20. st. na nekoliko podrazdoblja³ (Samardžija 1995). Prema njoj 17. je stoljeće, u kojem je djelovao Rafael Levaković, bilo zadnje "predstandardno razdoblje" koje se protezalo do polovice 18. stoljeća, a prema nekim drugim jezikoslovcima (npr. Babić 1998) početke standardizacije treba pomaknuti ranije, s tim da i tu ima dosta razilaženja. Literature je jako mnogo i ovdje se neće raspravljati o svim tim različitim mišljenjima.⁴ Jedino se može reći da zaista začuđuje toliko nesuglasja o temeljnim pitanjima povijesti hrvatskoga jezika, pogotovo što katkada i kroatisti znaju davati značenje ilirskom preporodu koje on nije imao, što samo dodatno zbunjuje strane slaviste, ali začuđuje i nas jer su narodni preporod i počeci hrvatskoga književnoga jezika ispravno ocjenjivani i mnogo prije Jonkeovih i Brozovićevih članaka (usp. primjerice *Uvod* u: Jurišić 1944). U ovom će se radu primijeniti drugačiji pristup tim ključnim pitanjima te će se u tom svjetlu ocijeniti mjesto 17. stoljeća i Rafaela Levakovića u povijesti hrvatskoga književnoga jezika.

² O paronimima i leksičkim pogreškama zbog sličnosti usp. Tafra 2005.

³ Samardžija (1995: 105) dijeli 20. st. u "pet dionica ili pet razdoblja": I. od 1901. do 1918, II. od 1918. do 1941, III. od 10. travnja 1941. do svibnja 1945, IV. od svibnja 1945. do proljeća 1990, V. od 1990. do danas.

⁴ Razilaženja hrvatskih jezikoslovaca detaljno je opisala Oczkova (2006).

2. KROATISTIČKA NESUGLASJA

2.1. NAZIVLJE

Prije same rasprave o počecima i razdobljima potreban je mali uvod u nazivlje. Dio je nejasnoća nastao zato što se ne pravi razlika između naziva *predstandardno razdoblje* i *predstandardizacijsko razdoblje* pa odatle i krivo shvaćanje Brozovićeve razdiobe. U Brozovića je riječ upravo o predstandardizacijskim i standardizacijskim razdobljima, a razdjelnicu im povlači polovicom 18. st. Osim što se hrvatski jezikoslovci ne slažu oko početka standardizacije, nažalost oni se ne slažu ni u temeljnim pojmovima i nazivima pa je otužno za kroatistiku da se oni moraju i 2009. godine objašnjavati, kao što je to bio ponukan učiniti Katičić. U svakom je znanstvenom području nedvojbeno temeljni pojam njegov predmet proučavanja. Je li to u ovom slučaju hrvatski književni ili hrvatski standardni jezik, ili su to i jedan i drugi? Brozović je naslovio svoju knjigu iz 2008. *Povijest hrvatskoga književnog i standardnoga jezika*, u kojoj je pretiskana njegova rasprava iz 1978. godine, iz čega se zaključuje da su dva pojma i dva naziva. Unatoč tomu i dalje jedni govore isključivo o književnom jeziku izbacujući naziv standardni jezik (npr. Babić, Ham, Grčević⁵), dok drugi pak upotrebljavaju te nazive ponekad sinonimno, a ponekad razlikovno.⁶

Opredjeljujući se za naziv *književni jezik*, dio hrvatskih jezikoslovaca tako nema problema ni s određivanjem njegova početka, ni s periodizacijom njegove povijesti, ali ni s objašnjavanjem odnosa prema srpskomu jer je "hrvatski književni jezik stariji od srpskoga" pa "nikako Hrvati nisu mogli svoj jezik preuzeti od Srba" (Babić 1998: 128). Prema njima hrvatski književni jezik počinje zapravo s pojavom pismenosti, a ovaj današnji, hrvatski štokavski književni jezik od kraja 15. st., i kontinuirano traje do danas. Ne tumačeći ga njim samim i stalno ga uspoređujući sa srpskim, čine suprotno od onoga što su htjeli, okrnjuju njegov identitet. Doduše naziv književni jezik ima prednost zbog svoje prozirnosti i zbog toga što je inače čest u europskim jezicima, pa i u slavistici (njem. *Literatursprache*, engl. *literary language*, fr. *langue littéraire*, tal. *lingua letteraria*, rus. *литературный язык*, češ. *spisovný jazyk*, polj. *język literacki*), ali previše asocira na jezik književnosti. No, poželjno ga je upotrebljavati u općem jeziku ili u osnovnoj školi, ali u znanosti o jeziku potreban je uz njega još

⁵ Dovoljno je vidjeti njihove članke u časopisu *Jezik*.

⁶ Na to se osvrće i Mićanović (2006) u poglavlju *Mjesto standardologije u jezikoslovnoj kroatistici*.

jedan naziv za jezik polifunkcionalne javne komunikacije. Katičić je (2009) to jednostavno objasnio: svaki je standardni jezik književni, ali svaki književni nije standardni jezik. Za kroatistiku je velika šteta što to dosad nije usvojeno i što se stalno treba objašnjavati nešto što je očito.⁷ U nas nema mnogo definicija ni književnoga ni standardnoga jezika i uglavnom preteže, kako je već rečeno, pojmovlje i nazivlje koje je izgradio Brozović.

Književni je jezik, dakle, nadregionalni kulturni idiom koji nije propisan za javnu upotrebu, koji nije obilježen općom obveznošću. Njegova je norma labilna, ali se o njoj može govoriti jer se temelji na uzusu. Neki ga jezikoslovci, na primjer poljski, nazivaju kulturnim dijalektom. Nije zgreška ponoviti već poznato da su književni jezici, primjerice, crkvenoslavenski, latinski, njemački, talijanski, čakavski, kajkavski, štokavski, provansalski, mletački, gradišćanskohrvatski ... Jedni su ujedno i standardni jezici (njemački, talijanski ...), drugi su pak književni mikrojezici (Dulićenko 1981) kao što su naš kajkavski i jidiš, jedni su izumrli, ali su bili književni ili su još i danas jer se na njima stvaraju književna djela (npr. latinski), jedni su umjetni (esperanto). Protivnici naziva standardni jezik mogli bi razlikovati dva pojma, književni jezik (tj. standardni)⁸ i jezik književnosti, ali je u hrvatskoj terminologiji to nategnuto jer pridjevna i genitivna konstrukcija od iste imenice većinom znače isto, a u mnogim jezicima nema te sintaktičke razlike pa ni moguće značenjske. U strogo znanstvenom smislu moguća su oba naziva. Tako Silić (2006: 35) razlikuje četiri pojma: hrvatski jezik kao sustav, koji podliježe samo jezičnim zakonitostima, hrvatski jezik kao standardni i hrvatski jezik kao književni jezik, koji podliježu sociolingvističkim zakonitostima, te hrvatski jezik kao jezik književnosti za koji vrijede literarne i jezične zakonitosti. U ovom su nam radu potrebna dva naziva: književni i standardni jezik sa značenjem koje im je dao Brozović. Kad ne bi bilo tako, kad bi bio dovoljan samo naziv književni jezik, a ne i standardni, tada bi se morala izreći ova rečenica: »"Provansalski nije književni jezik zato što je samo književni jezik" (ili, samo malo drugačije, "jezik književnosti)"« (Brozović 2005: 187).

⁷ Jednako tako uporno se izbacuje gramatički naziv *lice* pa umjesto da je *ja* prvo *lice* koje označuje osobu koja govori, definira se da je prva *osoba* koja označuje osobu koja govori. (Usp. polemiku između B. Tafre i S. Ham u *Jeziku* od 2000. do 2003. godine.)

⁸ Pojavljuje se i naziv *nacionalni književni jezik* (Tolstoj 1988: 29) u istom značenju kao i standardni jezik. Za ukupnost njegovih obilježja upotrebljava se ipak pojam *standardnost*, pa je to dokaz da je potreban naziv *standardni jezik*.

Naziv standardni jezik u kroatistiku je uveo Brozović prije gotovo pola stoljeća, preuzimajući ga iz zapadnoga jezikoslovlja, ali ga je već tada i slavistika rabila. Temelji se poimanja standardnoga jezika nalaze u učenju Praške lingvističke škole. Standardni je jezik također naddijalektni idiom, no on je za razliku od književnoga normiran i kodificiran te je sredstvo polifunkcionalne javne komunikacije⁹ svih društvenih slojeva u nekoj društvenoj zajednici, koji je prema tomu prestižan, najprošireniji i najneutralniji u odnosu na druge idiome. Njegove su norme obvezujuće za sve hrvatske govornike u javnoj komunikaciji. Sve je to već odavno poznato, ali je potrebno ponoviti da se naglasi koliko je važno da se u kroatistici dva različita pojma imenuju svaki svojim nazivom.

Hrvatski je standardni jezik nastao dugotrajnim procesom izgrađivanja jezične norme te uklanjanja neujednačenosti i prevelike varijantnosti. Potrebna su nam oba naziva, i književni, i standardni jezik, premda bi naj-sretnije bilo kad bismo mogli govoriti samo o hrvatskom jeziku. No, onda ne bi bilo jasno o čem govorimo jer se hrvatski jezik ostvaruje u svojim govorima, dijalektima i narječjima, zatim kao književni jezik i kao standardni jezik. Dalje ćemo govoriti o književnom jeziku kad je riječ o naddijalektnom idiomu koji nije kodificiran i o standardnom jeziku kad je riječ o naddijalektnom idiomu koji je kodificiran. Književnih su jezika Hrvati u prošlosti imali više, imaju ih i danas, ali se za svaki može reći da je hrvatski jezik. Standardna jezika mogla su biti dva, na kajkavskoj i na štokavskoj osnovici, ali je iskorištena ta druga mogućnost. Gradba standardnoga jezika dug je proces, a u hrvatskom slučaju i složen jer je on nastao na bogatim dijalektnim i književnim temeljima. Dok je književni jezik obilježavala bogata sinonimija, gramatička i leksička, standardni je smanjio tu varijantnost da bi osigurao svoju stabilnost, premda stabilnost norme ne isključuje postojanje varijantnosti u skladu s učenjem Praške lingvističke škole (Nebeska 1995). Zna se da štokavski književni jezik u Hrvata doživljava svoje umjetničke vrhunce već za vrijeme renesanse, a s bujanjem književnosti razvija se i jezik. Postavlja se pitanje kad je taj jezik već toliko razvijen i kad su nastale potrebe da se on ujednači, normira, i da posluži kao sredstvo sporazumijevanja šire, nadregionalne zajednice.

2.2. POČETAK

Kad počinje standardizacija hrvatskoga jezika? Počinje kad i u drugih jezika, kad počinje eksplicitno normiranje. U Europi¹⁰ se većinom to do-

⁹ Ne ulazimo ovdje u druge funkcije standardnoga jezika, npr. njegovu simboličku ulogu.

¹⁰ Za slavenske jezike usp. Sesar 1996.

gađalo u trima stoljećima, u 17, 18. i 19. st. kad se pojavljuju opći idiomi javne komunikacije s eksplicitno oblikovanom normom (Škiljan 1998). O standardnim se jezicima može u Europi govoriti s pojavom građanskoga društva i nacionalnih država. Dugo je postojala zabluda, čije se posljedice osjećaju u slavistici do naših dana, da se to dogodilo u narodnom preporodu polovicom 19. st., onda je granica, kako smo vidjeli, pomaknuta stoljeće ranije, na polovicu 18. st. (Brozović 1970, Katičić 1974, 1978), pa na 17. st. (Babić 1989), ali i na kraj 15. st. (Grčević 1997, Babić 1998). Premda ima dosta jezikoslovaca koji se ne slažu s Brozovićem, tvrdi se suprotno: "U protekla nešto više od tri desetljeća postavka o drugoj polovici XVIII. stoljeća kao vremenu početka standardizacije na hrvatskome jezičnom području, izdržavši upućene joj kritike i pretrpjevši manje dopune i izmjene, u potpunosti se afirmirala u hrvatskoj standardologiji i uopće u jezikoslovnoj kroatistici" (Samardžija 2004: 6). Iako Samardžija tu govori o početku standardizacije, knjiga svojim naslovom (*Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*) sugerira da njezin autor smatra da je hrvatski standardni jezik formiran u drugoj polovici 18. st. i da njegova povijest počinje otada. To mišljenje prihvaćaju i drugi pa ponavljaju tezu "o trostoljetnome postojanju hrvatskoga standardnog jezika" (Frančić, Hudeček i Mihaljević 2005: 20). Nakon takve tvrdnje slijedi zbunjujuće mišljenje koje je suprotno onomu što su autorice iznijele: "Napore oko stvaranja jezične norme i potrebu da se uspostavi jedinstven kodificirani jezični sustav možemo pratiti i prepoznati i u predstandardnome vremenu" (isto) pa se navodi citat iz trećega izdanja Appendinijeve gramatike 1838. godine, dakle iz vremena koje je dobroano u granicama "triju stoljeća", ali i vremena općenacionalne hrvatske gramatike, Babukićeve *Osnove slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (1836), po kojoj se pisalo i učilo do kraja 19. st. i koja pripada standardnomu doba hrvatskoga jezika jer je bila obvezujuća.

Brozovićevi glavni razlozi za 18. st. leže u nekoliko činjenica: u jugoistočnom kompleksu ostao je samo novoštokavski književni jezik, pravopisne komisije rade na normiranju, izdaju se pravopisi, gramatike, rječnici koji ulaze u škole, radi se na terminologiji, komunikacija je mnogo bolja između Slavonije i Dalmacije, između Slavonije i kajkavskih krajeva. Vrijeme prosvjetiteljstva i u drugih je europskih naroda vrijeme izgrađivanja standardnih jezika. U nas su za vladavine prosvijećenih apsolutista Marije Terezije i njezina sina Josipa II. brojne reforme uprave, školstva, otvaraju se svjetovne škole, tiskaju knjige ne samo "lijepe književnosti" nego i iz drugih funkcionalnih stilova koje pridonose izgrađivanju hrvatskoga jezika, osobito domaćega znanstvenoga nazivlja u različitim područjima. Nedostajala je obveznost upotrebe toga izgrađenoga jezika, a

još su u javnoj upotrebi bili latinski, njemački i talijanski, ovisno o tome u kojem području. Dakle, hrvatski jezik ima tada neka obilježja standardnosti, ali još nije standardni jezik onako kako se on danas definira. Iz Brozovićevih je radova jasno da je riječ o početku jednoga procesa, a ne o njegovu rezultatu, pa je nejasno zbog čega je on krivo shvaćen i zašto se o književnom jeziku u 18. st. govori kao o standardnom. Brozović (2005) ne smatra da standardizacija počinje u 17. st., iako cijeni ulogu pisaca poput Ivana Bandulavića i Bartola Kašića, jer smatra da se u tom stoljeću umnožavaju "pokrajinske" književnosti na svim trima narječjima. Pojam pokrajinske književnosti nije sretno odabran iz više razloga: a) Hrvatske u njezinoj cijelosti nema do 1945. godine pa bi se prije toga moralo sve svesti pod pojam pokrajinsko, b) i danas ima književnosti na sva tri narječja pa ih nitko ne naziva pokrajinskim, c) i u drugih je naroda bilo "pokrajinskih" književnosti pa one unatoč tomu čine cjelinu. I ono što je najvažnije, dokazano je mnogo puta da te "pokrajinske" književnosti nisu bile izolirane, jer da jesu, ne bi se moglo govoriti o prožimanjima ne samo među njima nego i o europskim utjecajima na njih. Brozović za svoju tezu da standardizacija počinje polovicom 18. st. iznosi dokaz da tek tada književni jezik dobiva nadregionalna obilježja. Međutim, ako se od najranijih spomenika može pratiti njihova i jezična i stilska nadregionalna isprepletenost, međusobni brojni utjecaji, tada regionalnost nije nikako obilježje književnoga jezika prije prosvjetiteljstva. Uostalom, Bartol Kašić sa svojom gramatikom i *Ritualom rimskim* ostavlja vidljive tragove do duboko u 19. st. Ni njegova djela, ni djela Fausta Vrančića, kao ni djela renesansnih i baroknih pisaca nisu uopće regionalnoga karaktera.

Katičić (1978) razlikuje dva početka, jedan književnoga novoštokavskoga jezika i drugi novoštokavskoga standardnoga jezika. Za prvi kaže: "Novoštokavski jezik, stiliziran prema folklornoj koiné, javlja se u hrvatskoj književnosti, osobito pučkoj i poučnoj, od 17. stoljeća" (str. 173), a za drugi kaže da je "započeo oko polovice 18. stoljeća" (str. 176). Oczkova (2006) smatra da povijest hrvatskoga književnoga jezika počinje s Bašćanskom pločom, ali da se neprekinuti razvoj hrvatskoga kao književnoga jezika na štokavskoj osnovici može pratiti od kraja 15. st. Standardizacija je bila dugotrajan proces koji je započeo na kraju 16. st. i početkom 17. st., što se podudara s vremenom pojave gramatike i rječnika.

Premda je među hrvatskim jezikoslovcima bilo promjena u stajalištima o povijesti hrvatskoga standardnoga jezika, Dalibor je Brozović ostao čvrsto na stajalištu da počeci standardizacije i kajkavskoga i štokavskoga književnoga jezika padaju u sredinu 18. st.¹¹ Raspravljajući o

¹¹ Usp. Brozović 2005.

Greenbergovoj knjizi¹², Brozović i 2008. kaže: "Nije točno da R. Greenberg ne zna za događaje u Hrvatskoj od sredine XVIII. stoljeća, kad započinje standardizacija na osnovici kajkavskoga narječja na manjinskom hrvatskom području na sjeverozapadu, a u svim ostalim hrvatskim krajevima standardizacija na osnovici hrvatskih novoštokavskih dijalekata, koja je obuhvatila ne samo hrvatske novoštokavske terene nego i hrvatska nenovoštokavska štokavska područja kao i sve terene čakavskih dijalekata."

Načelno treba najprije odgovoriti koji je to "okidač" za početak standardizacije bilo kojega jezika. U sociolingvistici se smatra da standardizacija počinje izborom dijalektne osnove koja će poslužiti za normiranje, odnosno s planiranjem korpusa, te kad se od spontanoga prijeđe na svjesno, namjerno normiranje.

O svjesnom normiranju može se sa sigurnošću govoriti za sve autore koji jasno određuju ono što je prihvatljivo, što neprihvatljivo, što je poželjno, što nepoželjno, što se preporučuje, što ne preporučuje. Takve se odredbe mogu iščitati iz predgovora mnogih djela, književnih i jezikoslovnih, iz gramatičkih priručnika, a u rječnicima iz sustava odrednica i uputnica.

U hrvatskom je slučaju standardizacija povijesno uvjetovana s jedne strane postojanjem bogate književnosti na različitim dijalektnim osnovicama i s druge strane sviješću pisaca o pripadnosti istoj jezičnoj zajednici, što je sve rezultiralo međunarječnom konvergencijom na višoj, iznad-dijalektnoj razini.¹³

Standardizacija je proces koji razumijeva izgrađivanje jezične norme. U izgrađivanju hrvatske jezične norme zbog sociolingvističkih razloga odlučujuću je ulogu odigrao uzus. Za povijest hrvatske jezične norme važno je:

- izbor i prihvaćanje (novo)štokavštine kao dijalektne osnove *općega jezika*
- postojanje normativnih odredaba u gramatikama i rječnicima od njihovih prvih izdanja
- neprekinutost normnih obilježja koja su specifična upravo za hrvatski standardni jezik.

Prvi je uvjet zadovoljen kod Bartola Kašića, a drugi i treći kao stalnice se protežu do danas (Tafra 1995). Logičan je zaključak da standardizacija hrvatskoga jezika počinje s Bartolom Kašićem koji kao čakavac svjesno

¹² Riječ je o knjizi *Jezik i identitet na Balkanu: raspad srpsko-hrvatskoga* Roberta Greenberga (Srednja Europa, Zagreb 2005).

¹³ Ovdje je djelomice iskorišten tekst koji je autorica napisala za nepotpisane članke *standardizacija i standardni jezik u Hrvatskoj enciklopediji*, sv. 10, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2008.

odabire štokavštinu za *opći jezik*. I u tom su mnogi u pravu jer se upravo odabir dijalektne osnovice i njezin opis u sociolingvistici smatra prvom fazom standardizacije (Radovanović 1988). Kašić je zapravo simbolički početak jer je napisao prvu hrvatsku gramatiku, doduše s mješavinom čakavskih i štokavskih jezičnih elemenata, ali je njegova opredijeljenost u drugim djelima za štokavski *opći jezik* svjestan odabir dijalektne osnovice. Njegov je odabir u skladu s katoličkom obnovom u kojoj Katolička crkva teži stvaranju *općega jezika*,¹⁴ a štokavština je bila najpogodnija zbog svoje proširenosti. Standardnost nekoga jezika osim normiranosti određuju kodificiranost, polifunkcionalnost i upotreba na cijelom teritoriju. Hrvatski je od samoga početka bio polifunkcionalan jer se njime pišu raznovrsni tekstovi, svjetovni i vjerski, npr. pravni tekstovi (statuti gradova, oporuke ...), filozofski, privatna pisma, udžbenici (gramatike stranih jezika, npr. Mikaljina talijanska), beletristički, pa i službeni tekstovi kao što je *Urbar iz 1755.* i *Šumski red Marije Terezije iz 1769.* godine koji su pisani hrvatskim jezikom unatoč tomu što je njemački bio službeni u Vojnoj krajini, a latinski u Banskoj Hrvatskoj. Ne smije se prešutjeti činjenica da nastavni jezik nije bio hrvatski sve do polovice 19. st., ali je u drugoj polovici 18. st. u nižim razredima bio u upotrebi, a u višim se nije zabranjivao pa je bilo udžbenika i na hrvatskome. Za standardne je jezike svojstveno da su oni sredstvo nadregionalne komunikacije pa se zbog toga osporava standardnost hrvatskomu jeziku zato što se njime nije javno sporazumijevalo na cijelom hrvatskom teritoriju. Pri tom se osporavanju zaboravlja da se ni talijanskim, a ni njemačkim standardnim jezikom nije sporazumijevalo na cijelom teritoriju zato što su se te države formirale kasno. Nacije nastaju uglavnom u 19. st., ali to ne znači da zbog toga Dante nije talijanski pisac, a Schiller njemački. Kad bi teritorijalni pak kriterij bio presudan, onda hrvatskoga ne bi bilo sve do 1945. kad je Istra priključena i kad je konačno i u njoj hrvatski mogao biti u javnoj upotrebi.

Smjestivši početak standardizacije hrvatskoga jezika u vrijeme katoličke obnove i pojave hrvatske gramatike i rječnika početkom 17. st.¹⁵, ostaje još otvoreno pitanje kad se može govoriti o hrvatskom standardnom jeziku, a kad o hrvatskom književnom jeziku, što se dogodilo na kraju 19. st. i je li 90-ih godina 20. st. nastupila restandardizacija hrvatskoga jezika, kako se dade pročitati u današnjoj literaturi. O hrvatskom se književnom jeziku treba govoriti u povijesnom kontekstu, ali i danas kad je riječ o gra-

¹⁴ Zasluge katoličke obnove za normiranje hrvatskoga jezika u 17. st. opširno je opisao na osnovi vatikanskih dokumenata Krasić (2009).

¹⁵ Ne smatramo da se to dogodilo neke određene godine, npr. 1595. kad je izišao Vrančićev rječnik ili 1604. kad je izišla Kašićeva gramatika.

dišćanskom, o kajkavskom, o čakavskom, pa i o štokavskom književnom stvaralaštvu. Ne smatramo ispravnim da se to današnje književno stvaralaštvo smatra dijalektnim (jednako kao što ne smatramo da je u prošlosti bilo pokrajinsko), što razumijeva da je njegov jezik dijalekt, a nije jer je riječ o čakavskoj, kajkavskoj i štokavskoj stilizaciji. Babukićeva *Osnova slovnice* nakon 1836. postaje obvezna (Tafra 1993), što se potvrđuje u izdavaštvu (*Danica ilirska*, izdanja Matice ilirske), u školstvu (Babukić je i prvi profesor na katedri za hrvatski jezik osnovanoj 1846. na Kraljevskoj akademiji), u napuštanju latinskoga u Saboru i proglašavanju hrvatskoga "diplomatičkim" jezikom 1847. godine, u izdanjima drugih jezičnih priručnika (gramatika i rječnika) itd., pa se taj, kodificirani i obvezujući jezik treba smatrati standardnim. On se ni po čemu ne podudara s Karadžićevim jezikom, i to treba naglasiti. Njegova je osnovica (novo)štokavska kakva je i prije ilirizma bila. Da bi jezik mogao tada preuzeti svoju ulogu u školstvu i upravi, morao je već biti izgrađen, normiran, a 1847. on je to bio, dakle prije Bečkoga književnoga dogovora. To bi bilo vrijeme od kojega se može mijenjati nazivlje pa se umjesto književnoga jezika treba govoriti dalje o standardnom jeziku kad je riječ o jeziku javne komunikacije. To ne znači da se nešto u hrvatskom jeziku promijenilo, on je samo dobio još jedno bitno obilježje koje ga čine standardnim, a to je kodificiranost. Nad-dijalektnost, polifunkcionalnost i autonomnost već je prije stekao. Dosljedna kodifikacija novoštokavštine dogodila se na kraju 19. st. "To je, međutim, prekid kontinuiteta u nekim načelima standardizacije, a nije prekid u kontinuitetu standardnoga jezika. (...) Bio je to završni korak u standardizaciji, ne nova standardizacija" (Katičić 1978: 170–171).

Tumačeći da se 90-ih godina prošloga stoljeća dogodila restandardizacija i promjena statusa hrvatskoga jezika,¹⁶ Peti-Stantić (2009: 81) nalazi jednostavno rješenje: "Isto kao što je početkom devetnaestoga stoljeća došlo do približavanja¹⁷ zato što je prepoznata društveno-politička potreba za njim, tako i danas dolazi do udaljavanja zato što je prepoznata

¹⁶ To nije točno. Pravno se nije mnogo promijenilo, samo je izgubljen atribut "književni" na putu od ustava SRH iz 1974. do ustava iz 1990. RH. Budući da prije te godine nije bilo normativnih priručnika, ni s normativnoga se stajališta nije ništa promijenilo. Pisalo se i prije i poslije prema nepisanoj, ali čvrstoj uporabnoj normi i lektori nikad nisu sumnjali što treba ispravljati. Jest, pokušavalo se prikazati da se prije osamostaljenja nije govorilo hrvatskim pa u tom smislu može biti riječi o "restandardizaciji", ali to ulazi u sferu amaterskoga (ili čak političkoga) jezikoslovlja i nema veze sa znanošću. Oživljavanje se, primjerice, hrvatskoga vojnoga nazivlja ne može podvesti pod restandarizaciju jer je usporedno ulazilo i mnoštvo novih anglizama pa to nije bio razlog za restandardizaciju.

¹⁷ Ni to nije točno. O približavanju se može govoriti tek na kraju 19. st., nikako na njegovu početku, ali se još ne zna koliko je ono stvarno bilo jer se nisu istražili tekstovi svih funkcionalnih stilova pa da se vidi odmicanje od jezika predmaretićevskoga doba.

društveno-politička potreba za njim." Pritom nije uočeno da postoji jedna druga poveznica između tih dvaju razdoblja (uz uvjet da autorica pod pojmom "početak 19. st." razumijeva početak narodnoga preporoda), u obama su društvene elite uspješno upotrijebile jezik za nacionalno homogeniziranje, ali u prvom nije počela standardizacija, niti u drugom restandardizacija. Restandardizacijom se smatra i jezično normiranje hrvatskih vukovaca pa se tomu u prilog kaže da "uvođenje novoštokavskih nastava u imeničnu i pridjevno-zamjeničnu množinsku sklonidbu te fonološkoga pravopisa u pisani oblik znače raskid s višestoljetnom hrvatskom književnojezičnom tradicijom" (Bašić 2005: 115). Kad bi se djelatnost vukovaca mjerila isključivo u usporedbi s ilircima, onda bi ona bila restandardizacija, ali ako se gleda ukupna povijest hrvatskoga književnoga jezika, onda se množinski novoštokavski nastavci (misli se na DLI mn.) ne mogu smatrati kao "uvođenje" jer se oni nalaze u svim gramatikama od Kašićeve, dakle od 17. stoljeća.

2.3. DIJALEKTNA OSNOVICA

Budući da se odabir dijalektne osnovice dogodio u 17. st., potrebno je osvrnuti se i na nju. Kad se govori o dijalektnoj osnovici hrvatskoga standardnoga jezika, zapada se u dvije krajnosti. Po jednim je to određeni novoštokavski dijalekt, samo se ne slažu koji, a po drugima je to tronarječna osnovica. Ima pak i takvih mišljenja da se zapravo ne zna o čem je riječ. Tako na istoj stranici Frančić, Hudeček i Mihaljević (2005: 23) govore o (novo)štokavskoj dijalektnoj i o štokavskoj osnovici te o kajkavsko-čakavsko-štokavskoj nadgradnji na tu osnovicu.¹⁸ Nešto nije u redu u pristupu kad se dijalektolozi ne mogu usuglasiti koji je to dijalekt osnovica standardnoga jezika. Problem je u tome što oni nose teret vukovskoga nasljeđa pa stalno preispituju dijalektnu osnovicu te se pritom razilaze u njezinoj identifikaciji. Naime, poznato je da je Karadžić "južno narječje" izjednačivao s književnim jezikom¹⁹, ali se pritom zaboravlja da njegova pravila ne vrijede za hrvatski jezik. Odnos prema dijalektnoj osnovici i prema književnojezičnoj tradiciji posve je drugačiji u hrvatskom slučaju

¹⁸ O (novo)štokavskoj se normi može govoriti samo s povijesnoga stajališta do pobjede hrvatskih vukovaca (Tafrā 1992), nikako se ne može prihvatiti da je u Maretića formula "*(novo)štokavština = književni jezik*" (Samardžija 2006: 17) jer se upravo s Maretićem stabilizira novoštokavska norma, a pogotovo se o njoj ne može govoriti kao o obilježju današnjega standardnoga jezika (Frančić, Hudeček i Mihaljević 2005: 23). Jednako tako ne stoji da se nadgradnja "temelji na tronarječnoj, kajkavsko-čakavsko-štokavskoj baštini" (isto) jer je intelektualna nadgradnja mnogo složenija.

¹⁹ "Jednoglasice smo priznali, da je najpravije i najbolje primiti južno narječje da bude književno" stoji u 2. točki Bečkoga književnoga dogovora.

od srpskoga. Stoga je bespredmetna rasprava je li to istočnohercegovački dijalekt²⁰ ili neki drugi novoštokavski dijalekt²¹ kad osnovica nikad u povijesti nije određena, osim na prijelazu 19. u 20. st., ali novoštokavski purizam hrvatskih vukovaca nije trajno nanio štetu hrvatskomu jeziku u 20. st., koji je znao sačuvati i očuvati svoju normu, ako ne uvijek kodifikacijsku, a ono uporabnu koja je na kraju ipak utjecala na kodifikacijsku. Povijesno gledano hrvatski se standardni jezik razvio na temeljima svoje bogate književnosti i dijalektne raznolikosti, u dodiru s drugim jezicima počevši od latinskoga do današnjega engleskoga, a sinkronijski gledano današnji hrvatski standardni jezik ima pretežito novoštokavsku jekavsku dijalektnu osnovicu koja nije identična ni s jednim organskim govorom. Niti je ona (novo)štokavska niti je ona tronarječna kao što se sugerira (Moguš 1993: 159).

Kad se gleda cijela povijest hrvatskoga književnoga jezika, sasvim je jasno, a i potpuno logično da se hrvatski standardni jezik razvio upravo na temelju jezika svoje bogate književnosti. Pitanje je koje. Premda se može govoriti o trima književnim jezicima, čakavskom, štokavskom i kajkavskom, i premda su prožimanja opće obilježje povijesnoga puta, temelj je štokavska književnost zbog svoje prestižnosti i pretežitosti.

3. PERIODIZACIJA

Ovdje ćemo primijeniti drugačiji kriterij za periodizaciju povijesti hrvatskoga književnoga jezika. Budući da je kronološki slijed po stoljećima najjednostavniji razredbeni kriterij i da nije sporan, podjela je napravljena po stoljećima uz napomenu da smo svjesni da vremenski prijelazi iz stoljeća u stoljeće nisu nužno i sadržajni prijelazi. Kroatisti su često iznosili tezu o kontinuitetu razvoja hrvatskoga književnoga jezika, pa ako je to tako, ne vidimo razloga da se ta povijest cjepka i da se podjelama na razdoblja zapravo narušava kontinuitet. Smatramo da je riječ o neprekinutom razvoju bez revolucionarnih prekida i zaokreta te smo samo zbog preglednosti taj put slijedili po stoljećima, označujući svako najvažnijim obilježjem toga razvoja.

1. Od doseljenja do kraja 15. st. – kameni temeljci hrvatske književnojezične pismenosti, vrijeme trojezičnosti i tropismenosti

²⁰ Da je istočnohercegovačka kao u Karadžića, ne bi se stalno govorilo o hrvatsko-srpskim jezičnim razlikama.

²¹ Raspravu je o tome prikazala Oczkova (2006).

2. 16. st. – zrelo književno doba, pluralizam književnih jezika, protestanski pokušaj stvaranja *općega jezika*
3. 17. st. – počeci hrvatskoga jezikoslovlja i počeci normiranja
4. 18. st. – širenje polifunkcionalnosti književnoga štokavskoga i kajkavskoga jezika i normiranje pravopisa
5. 19. st. – vrijeme kodifikacije
6. 20. st. – stoljeće konvergencije i divergencije
7. Na razmeđu tisućljeća²² – vrijeme samostalnosti i globalizacije.

Oštre granice između pojedinih razdoblja ne postoje jer se mnoga razdoblja preklapaju jednako kao što se preklapaju i književna razdoblja, npr. srednjovjekovno i renesansno razdoblje. Jednako je tako i s jezikoslovnim razdobljima, a jednako bi tako bilo da smo primijenili bilo koji drugi kriterij jer se nikad ne bi mogle povući oštre granice. Stoga se ova podjela može smatrati tek pomagalom za lakše praćenje povijesti hrvatskoga jezika. U njoj nema predstandardnih i standardnih razdoblja kao u dosadašnjim podjelama jer se hrvatski jezik promatra u neprekinutoj okomici na kojoj se on izgrađivao, a njegova se obilježja opisuju za svako razdoblje posebice. Budući da je standardizacija proces i budući da je svako razdoblje u nj ugradilo ponešto, povijest gledamo kao cjelinu. Jedino što je novo u toj okomici jest početak svjesnoga normiranja. Standardni je jezik samo najviši oblik višestoljetnoga jezičnoga izgrađivanja i ujednačivanja, a proces njegove gradbe traje i dalje.

4. VRIJEME RAFAELA LEVAKOVIĆA

Koju ulogu na toj okomici imaju 17. stoljeće i Rafael Levaković? Rekli smo već da je 17. stoljeće početak hrvatskoga jezikoslovlja i eksplisitnoga normiranja. Premda je Levakovićeva djelatnost izvan glavnoga toka, ona je svakako dio nastojanja stvaranja jezične i pravopisne norme, čemu je najviše pridonio vrh Katoličke crkve sa svojom jezičnom politikom nakon Tridentskoga koncila (1545–1563) kojoj je cilj bio da se reformiraju liturgijske knjige, među ostalim i glagoljske.

Prva je polovica sedamnaestoga stoljeća svakako prijelomnica u povijesti hrvatskoga jezika jer se tada rješava pitanje hrvatske dvojezičnosti u crkvenom životu u Hrvatskoj. Naime, u kasnom srednjem vijeku i u renesansi u Hrvatskoj postoji kulturno-jezična veza sa svijetom *Slavia Latina* i sa svijetom *Slavia Orthodoxa* u uvjetima i heterogene i homogene dvojezičnosti (Tolstoj 1988: 24). U Levakovićevo doba postavlja se pitanje

²² G mn. imenice *tisućljeće* (*tisućljeća*) razumijeva izostavljanje genitiva broja *dva* (*dvaju*), dok bi imenični G jd. značio nesklonjivost izostavljenoga broja (*dva tisućljeća*).

treba li crkvene knjige i dalje tiskati hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom na glagoljici odnosno na ćirilici, ili ih treba objavljivati na narodnom jeziku i latinici. Zapravo više nije riječ o dvojezičnosti, nego o trojezičnosti i u crkvenom životu jer latinskim i hrvatskim crkvenoslavenskim crkvenim knjigama pridružuje se sve više knjiga na narodnom jeziku, upravo pojačano u 17. st.,²³ i to na štokavskom jeziku te se "osim samoga kanona mise (latinski ili glagoljski) svi ostali obredi i sakramenti vrše na štokavskom jeziku" u katoličkim crkvama od Istre do istočne Bosne (Erdmann-Pandžić 1997: 52). Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja (Hercigonja 1994) nije se ugasila ni u novovjekovlju te je jedno od glavnih obilježja povijesti hrvatskoga jezika. "Tako su primjerice mnogi glagoljaški svećenici kanon mise čitali po glagoljskom Levakovićevom misalu (1631), čitanja su bila iz Bandulavićeva lekcionara, propovijed po *Besjedama* M. Divkovića a sve sakramente su podijeljivani (*sic!*) po *Ritualu* Bartola Kašića. Osnovne sadržaje vjere puk je učio po *Nauku krstjanskom* M. Divkovića, B. Kašića odnosno Aleksandra Komulovića" (Erdmann-Pandžić 1997: 52). U 17. st. stjecajem okolnosti Rafael Levaković našao se u struji koja je nastavljala crkvenoslavensku tradiciju, a Bartol Kašić u struji koja je radila na izgradnji štokavskoga književnoga jezika. To nije jedina razlika. Obje struje obilježava ilirski ideologem koji je u nas pothranjivan od Vinka Pribojevića do ilirizma iz različitih ideoloških izvora, obje imaju isti cilj, izgrađivanje *općega jezika* za prostor širi od hrvatskoga, ali se one razlikuju po rezultatima. Levaković je na istom tragu stvaranja književnoga jezika miješanjem slavenskih jezičnih elemenata kao što je to činio Šime Budinić prije njega i mnogi poslije njega, među kojima je najdalje otišao Juraj Križanić, dok druga struja, u kojoj je Kašić, ali i ilirci, unatoč svomu južnoslavenskomu programu, imaju također sličan cilj, ali je ostvaraj tih nastojanja drugačiji jer je jezik koji opisuju ili propisuju hrvatski književni jezik. Jezikoslovnu i književnu djelatnost 17. stoljeća obilježava barokni slavizam (Bogišić 1991), odnosno "ilirizam prije ilirizma" (Blažević 2008), ali i početak normiranja hrvatskoga jezika kojemu Levaković nije pridonio, ali je i njegova djelatnost, kao i Kašićeva, rezultat traganja Katoličke crkve za najprikladnijim idiomom i pismom koji će biti u službi širenja vjere. Imajući na umu jezičnu politiku Rima, Levakovića kao crkvenoga čovjeka treba izučavati u tom kontekstu, jer je on, kao i mnogi drugi, samo radio posao koji mu je dodeljen. Levaković je dobio zadatak da reformira glagoljske liturgijske knjige, što je on uspješno i obavio priredivši pet glagoljskih knjiga, što

²³ Tu usporednost pratimo od samih početaka tiskanih djela, prvotisak je *Misala* izišao 1483, a samo 12 godina poslije, 1495. godine, i *Lekcionar* Bernardina Splićanina na čakavštini.

liturgijskih (misal i brevijar), što neliturgijskih knjiga. Kao franjevac morao je znati da je njegov bukvar *Azbukvidnik*, koji je pisan na glagoljici mješavinom narodnoga, crkvenoslavenskoga i ruskoga (König 2000), nerazumljiv njegovu "slovinskomu" narodu, ali je i ostale knjige (*Misal, Nauk krstjanski, Časoslov*) priredio "jezikom svetih knjig" kako bi se njima mogli služiti i pravoslavni u Rusiji i u Ukrajini. Objavljena su djela bila prilično istočnoslavenizirana, ali sadrže i elemente hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika pa su zbog umjetnoga miješanja i oblika i riječi bile i svećenicima nerazumljive.

Zbog prevage različitih utjecaja na odluke pojedinih papa i Zbora za širenje vjere moglo se dogoditi da Kašićeva djela dožive tako nejednake sudbine. Gramatika je napisana po naredbi, doduše na latinskom jeziku, koji je inače bio metajezik prvih slavenskih gramatika, ali je u njoj dan opis hrvatskoga jezika pod ilirskim imenom²⁴, 1634. godine Kašić nije dobio odobrenje za tiskanje svoga prijevoda *Biblije* na isti taj jezik, a šest godina poslije objavljen je njegov prijevod *Rituala rimskoga* na hrvatskom jeziku. Crkveni je vrh u Rimu u nekoliko navrata priznao *ilirski jezik*, dapače stavio ga je uz bok latinskoga, grčkoga, hebrejskoga, arapskoga i kaldejskoga²⁵, ali je ipak uskratio imprimatur za prijevod *Biblije*, iako ga je bio naručio. O tome zašto taj prijevod nije objavljen postoji prilična literatura.²⁶ Dokazano je da je Ivan Tomko Mrnavić²⁷ tomu poprilično kriv. Obrazloženje zabrane tiskanja kazuje da je prijevod na ilirski jezik nepotreban i da biskupi trebaju poticati izobrazbu na latinskom jeziku tako da se liturgija odvija na njem i da otpadne potreba za ilirskim jezikom (Pandžić 2008). Smatra se da je Levaković, Mrnavićev prijatelj i član jezične komisije, također dao negativno mišljenje, ali Pandžić (2008: 184, bilj. 30) dokazuje da on nije mogao utjecati na odluku jer je u njezino vrijeme bio u Španjolskoj.

Premda se u svakoj sredini prijevod *Biblije* smatra ključnim za razvoj književnoga jezika, neobjavljivanje Kašićeva prijevoda nije ipak skrenulo njegov smjer. Da je *Biblija* tada objavljena, standardizacija bi se odvijala brže, ali se rezultat ne bi u bitnome razlikovao. Istraživači su se usmjerili na dokazivanje tko je i koliko kriv za neobjavljivanje toga prijevoda, ali se u toj uskrati nazire važan podatak. Protivljenje zagrebačkoga bisku-

²⁴ Ovdje ne izjednačujemo ilirski i hrvatski jer je pojam ilirski često bio širi pojam od pojma hrvatski, ali govorim o hrvatskom jeziku jer je on sadržaj opisa te gramatike. Iz obilne literature o ilirskoj ideji usp. Lauer 2002. i Blažević 2008.

²⁵ O tome opširno piše Krasić (2004, 2009).

²⁶ Među ostalim o tome detaljno piše Pandžić (2008). U njega se nalazi i relevantna literatura.

²⁷ O kontroverznom Mrnaviću usp. Tvrtković 2008.

pa (bez obzira na to koliko je u tome bio umiješan Mrnavić) bilo je dovoljan razlog da se ne odobri tiskanje *Biblije* pa ta činjenica dokazuje da su hrvatski sjever i jug jedna komunikacijska zajednica sa zajedničkim književnim idiomom. Da nije tako, ne bi ni bilo bitno mišljenje zagrebačkoga biskupa, odnosno ne bi ga se ni pitalo za mišljenje.

Važna je i činjenica da se polovicom stoljeća na vrlo visokoj službenoj razini, kakva je bila odluka crkvenoga suda Sv. Rote iz 1654, rješavaju granice Ilirika (obuhvaća Dalmaciju, Bosnu, Slavoniju, Hrvatsku) pa s tim u vezi i granice ilirskoga jezika. Zahvaljujući katoličkoj obnovi pala je konačna odluka koji idiom treba izabrati za osnovu književnoga jezika. Već je u 16. st. Talijan Julije Mancinelli na svojim misionarskim putovanjima opazio da se na Balkanu govori sličan jezik pa je smatrao "da bi se dala sva nariječja spojiti u jedan književni jezik", a dubrovački je trgovac Marin Temperica, nabrajajući pokrajine po kojima je putovao zaključio da se u njima govore četiri jezika: "slavenski, arbanaski, grčki i turski" (Jurić 1934: 143). Kašićeva je gramatika *ilirskoga jezika* trebala biti rješenje za *opći jezik* na tim prostorima. Budući da je "bosanski" bio najprošireniji, a to znači štokavsko narječje, u 17. st. izborom štokavštine za *opći jezik* počelo je svjesno izgrađivanje štokavskoga književnoga jezika, ali i njegovo normiranje. Na tim će se temeljima u idućem stoljeću nastaviti razvoj književnoga jezika ujednačivanjem, funkcionalnim opterećivanjem i širenjem njegove nadregionalnosti. Stoga se početak standardizacije, koja će u hrvatskom slučaju potrajati duže, s pravom mora smjestiti u 17. st. Temelje joj čine jezikoslovna djela: *Institutiones linguae illyricae* Bartola Kašića (1604) i *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje (1651),²⁸ crkvene knjige: *Nauk krstjanski* Matije Divkovića (1611), *Pištrole i evanđelja* Ivana Bandulavića (1613), *Ritual rimski* (1640) i *Vanđelja i pištule* (1641) Bartola Kašića, s tim da su neke od njih doživjele brojna izdanja, zatim književna djela koja su vrhunci hrvatske književnosti: opus Ivana Gundulića, Ivana Bunića, Junija Palmotića i dr. Nešto je teže išlo u izboru jedinstvenoga pisma za crkvene potrebe, ali se i to u 17. st. rješavalo u Rimu.

Iako je u hrvatskim pokrajinama u povijesti dugo postojala dvojezičnost u javnoj komunikaciji (talijanski i hrvatski, njemački i hrvatski), a u školstvu i administraciji latinski jezik dugo bio službeni, iako je Hrvatska postala samostalna država tek krajem 20. st., standardizacija je hrvatskoga jezika prolazila slične faze kao i u mnogih drugih jezika. Jedina je razlika

²⁸ Gramatike i rječnici imaju ulogu autoritativnih priručnika (Nebeska 1996: 37) i u hrvatskom su slučaju dio povijesti standardizacije.

što je taj put bio nešto složeniji nego u drugih jezika i što se jezik nije uvijek prepoznavao pod svojim narodnim imenom (Tafrá 2003), ali njegovo normiranje i nadregionalnost možemo pratiti bez prekida od samoga početka 17. stoljeća.

SEDAMNAESTO STOLJEĆE – PREDSTANDARDIZACIJSKO ILI STANDARDIZACIJSKO RAZDOBLJE HRVATSKOGA JEZIKA

Sažetak

U hrvatskom jezikoslovlju ne postoji suglasje kad počinje standardizacija hrvatskoga jezika, jesu li književni i standardni jezik sinonimni nazivi, ako jesu, treba li uopće naziv standardni jezik, ako nisu, koji je njihov odnos, a ne postoji ni suglasje što je zapravo osnovica hrvatskoga standardnoga (ili po drugima književnoga) jezika. U radu se raspravlja o sva tri sporna pitanja, predlaže se drugačija periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika te se posebno ocjenjuje vrijeme Rafaela Levakovića iz dijakronijske perspektive razvoja hrvatskoga književnoga jezika.

Ključne riječi: Rafael Levaković, književni jezik, standardni jezik, periodizacija hrvatskoga književnoga jezika, dijalektna osnovica

SEVENTEENTH CENTURY – PRE-STANDARDISATION OR STANDARDISATION PERIOD OF THE CROATIAN LANGUAGE

Abstract

There is no consensus in Croatian linguistics as to when the standardisation of the Croatian language begins or whether literary language and standard language are synonymous expressions and, if they are, whether the expression “literary language” is necessary at all and, if not, what is the relationship between them. Similarly, there is no consensus as to what is actually the basis of the Croatian standard or (according to others) literary language. The paper discusses all three controversial questions, proposes a different periodisation of the history of the Croatian literary language, including a separate evaluation of Rafael Levaković’s time from a diachronic perspective of development of the Croatian literary language.

Key words: Rafael Levaković, literary language, standard language, periodisation of Croatian literary language, dialectal base

სიღობი და სიყვარული და სიხარული და სიწყალობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

და სიბრძნე და სიკეთე და სიბედობა

1629

Alojzija Tvorić

LEVAKOVIĆEV AZBUKIVIDNĚK KAO DOPRINOS POUČAVANJU ČITANJA NA HRVATSKOM JEZIKU

Pregledni članak

UDK 811.163.42(091)

811.163.42-05 Levaković, R.

Azъ bukѣ vѣdѣ glagolѣ, dobro estъ živѣti dzѣlo zemlja..., što bi se moglo protumačiti kao: "Ja koji znam pismena, znam da je dobro živjeti na zemlji...", – mnemotehnička¹ je to formula koja je olakšavala učenje slijeda azbučkih slova, odnosno njihovo pamćenje ili točnije, praktičnu upotrebu u obliku čitanja.

U ovom izlaganju pokušat ću prikazati, na temelju pojedinih, ali ne i jedinih primjera koliki je doprinos *Azbukividněka* u poučavanju čitanja. Usporedit ću prvu tiskanu hrvatskoglagoljsku početnicu iz 1527. g. s dva-
ma izdanjima Levakovićeve *Azbukividněka*² (1629. i 1693. uz njihovu

¹ Mnemotehnik ili mnemotnika (grč. mnēmē – pamćenje, sjećanje) podrazumijeva način pamćenja opsežnijih činjenica, informacija, podataka, a temelji se na asocijativnom principu. Budući da je svako slovo glagoljice imalo svoje ime, azbučkim su redom ona tvorila tzv. "akrostih" kako se navodi u knjizi Anice Nazor čiji naslov (uz, u nekim riječima, drugačiju transkripciju, npr. *dobrē*) glasi *Ja slovo znajući govorim...* u, kako se navodi, "slobodnijem" prijevodu. Transliteracije glagoljičkih slova upotrijebljene u ovoj radu: ê – jat; j – j; ĉ – ć, št, šć; ũ – ju; њ – jer; љ, ñ – lj, nj (Levaković).

² *Azbukividněk slovinski iže općenim načinom psalterić nazivaet se* (op. a. Pismom B. Jerolima Stridonškoga prenapravljen): "Mala ova knjižica od 61 stranah u osmini glagolicom tiskana, znamenita je radi mješovita sadržaja; jer osim azbuke glagolske i ćiriliske, ima još i psalme Davidove, pjesme i različite molitve za djetcu koristne." (Kukuljević Sakcinski, 1869: 139) Iako ta tvrdnja i nije potpuno točna jer autor – Levaković ne navodi da je djelo namijenjeno djeci, već narodu sa svrhom učenja čitanja, ali, naravno, s vremenom te s obrazovnim i kulturološkim promjenama postaje i udžbenik – početnica iz koje su mogla učiti i djeca. U Veneciji je 1763. godine izašlo redigirano izdanje ove početnice pod nazivom *Bukvar* djelovanjem cenzora Antona Juranića, vidjeti u Nazor, 2008: 130. Knjižica je tiskana u Rimu djelovanjem Kongregacije za širenje vjere (lat. *Congregatio de propaganda fide*, glagoljaši su je nazivali i *Sbor ot razmnoženija veri*) koju je 1622. utemeljio papa Gregur XV., a čiji je zadatak, jednostavnije rečeno, bio sjedinjenje odijeljenih pravoslavnih i protestantskih crkava i organiziranje misijskog djelovanja među tzv. poganskim narodima. U 17. st. Kongregacija pokreće tiskaru *Typographia polyglotta* radi izdavanja knjiga među kojima su i one tiskane glagoljicom. Tako je u razdoblju od 1628. do 1791. godine tiskano 19 knjiga. Rafael Levaković je bio jedan od članova (uz Ivana Tomka Mrnavića i Franju iz Kotora) njena odbora koji je pripremao knjige (misali, brevijari) za tiskanje. Postavilo se pitanje jezika i pisma kojim bi te knjige trebale biti tiskane. Za jezik je odabran tzv. "stari" hrvatski jezik (zapravo jezik starih crkvenih knjiga) čije se zakonitosti nisu dosljedno provodile (nije bilo gramatike, rječnika). Knjige su tiskane glagoljicom jer su se njome koristili uglavnom katolici, ali i ćirilicom kako bi pravoslavni, eventualno, prešli na katoličanstvo, iako je bilo i suprotnih mišljenja (većina je slavenskih naroda imala liturgijske knjige na ćirilici: "u svakom slučaju oni su mislili na onu ćirilicu, koje se slova nalaze u Propagandinoj tiskari i koja je u upotrebi u bogoslužnim knjigama")

međusobnu usporedbu) i s Karamanovim³ izdanjem Bukvara iz 1753. g. (prvo izdanje je iz 1739., treće iz 1763. – samo glagoljični dio, a četvrto iz 1788. godine – ne spominje se u *Hrvatskom biografskom leksikonu*, ali ga spominje S. Damjanović u predgovoru reizdanja) na gotovo svim razinama, analizirajući njihov jezični, leksički, grafetički segment. Pritom ću posebice istaknuti tekstualnu (stranični postav) i grafičku stranu spomenutih početnica⁴ s ciljem prikazivanja svojevrsnoga emanentnoga metodičkoga instrumentarija, odnosno njegova razvoja, načina na koji se je moglo usvajati čitanje prije svega glagoljice, ali zahvaljujući Levakoviću, po prvi puta u takvim knjižicama i učenje drugih pisama komparativnim prikazom supostojanja uz glagoljicu, latinice i ćirilice. Stoga, ne smiju se zanemariti utjecaji Levakovićeve azbukvice na ista (ili slična) izdanja u sljedećim vremenskim razdobljima kao i isticanje njihova značenja sa suvremenoga stajališta.

(Pandžić, 1978: 94), premda se je vjerovalo da je potrebno tiskati te knjige i latinicom jer ima svećenika koji ne poznaju glagoljicu i ćirilicu. Naime, pripremajući misal (ovdje bi valjalo napomenuti da je iz starijih izdanja preuzimao dijelove, a tek je neke "novije" tekstove i prevodio), Levaković je izdao i manje opsežna djela (npr. *Nauka karstfjanski kratak*) među kojima je, dakle, i *Azbukividnĕk* kojim se prenosio vjerski nauk širila pismenost na niže slojeve društva jer se, kako se u literaturi navodi, pripremajući izdavanje misala susreo s jezičnim i leksičkim poteškoćama, što ga je potaklo na sakupljanje riječi te im je tražio značenje kako bi (možda) jednom izdao i rječnik, odnosno, radi boljeg poznavanja jezika hrvatskih crkvenih knjiga i odgovarajuću gramatiku (prema Pandžić, 1978: 85–112 gdje se nalazi i izvorna literatura (izvorni citati zapisa na latinskom jeziku među kojima su i oni iz arhiva Kongregacije) Vidjeti više u: *Štamparije i škole rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku* Jovana Radonića te Žubričić, 1996: 257–266).

³ Mateo (Matej, Mate, Mathaeus, pogrešno nazivan Matija) Karaman je rođen (odnosno kršten) u Splitu 6. lipnja 1700. godine. U istom je gradu polazio sjemenište te je bio zaređen za svećenika 18. rujna 1723. godine. Zadarski ga je nadbiskup V. Zmajević pozvao u Zadar gdje je u sjemeništu Florio predavao govorništvo i filozofiju, držao korizmene propovijedi (na talijanskom i hrvatskom jeziku) sve do 1732. godine. Doktorat iz filozofije i teologije stekao je u Rimu 1739. godine. U Rimu je radio i na prijevodu i ispravljanju misala koji je objavljen 1741. (tzv. Karamanov misal – *Misal' rimski*) te je predavao ilirski jezik (*lingua illirica litteralis*). Bio je osorski biskup (1742.), a već je 1745. postao zadarskim nadbiskupom (nakon Zmajevićeve smrti). Umro je 7. svibnja u Zadru 1771. godine (prema Hrvatski biografski leksikon, 2009: 75–77; vidjeti još Bratulić, 1995: 107; Žubričić, 1996: 259–264 i Nazor, 2008: 129–130).

⁴ Potrebno je istaknuti da se nastanak i oblikovanje početnica temelji na spoznajama i dostignućima prije njihova tiskanja, odnosno, poznato je postojanje abecedarija ili jednostavnije rečeno popisa slova koja su se koristila u pisanju pa tako glagoljski abecedariji predstavljaju paleografske promjene u razviku slova, njihovu obliku ili, gubljenju nekih od slova, a takvi azbučki nizovi (kao najstariji zabilježen je Preslavski abecedarij iz 11. st., tu se mogu uvrstiti npr. Ročki (kraj 12. st.) pa i Tourski (14. st.) abecedarij ili oni koji se, primjerice, javljaju u Pašmanskome i Bribirskom brevijaru) prelaze u tiskane početnice (bukvare, psaltire). Iz takvih je abecedarija moguće uočiti tzv. azbučni red koji predstavlja stalan raspored slova, a iz njega proizlazi i azbučka molitva koja je sastavljena poput akrostiha: "prvo slovo u redu daje redosljed slova u glagoljskoj (i ćirilskoj) azbuci. Svrha je dvostruka: pobožna molitva i pamćenje redosljeda slova, što je bilo važno posebice stoga što su slova bila i brojevi." (Bratulić, 1995: 68).

Stoga, da bi se uopće mogao pojmiti proces, odnosno metodologija poučavanja i način usvajanja, prije svega čitanja, potrebno je analizirati početnice na grafolingvističkoj⁵ razini jer nije dovoljno samo tumačenje metodičkoga instrumentarija zbog toga što postoje i drugi faktori koji upravljaju i čine proces čitanja. Budući da ih ima mnogo, osvrst će se napraviti samo na one ključne; paleološka⁶ zapažanja nekih specifičnih glagoljičkih i ćirilčkih slova, segmente; bjelina i interpunkcija (puntuacija), ligatura, kraćenja riječi te grafičkih priloga i organizacije teksta (stranični postav) jer su oni bitni za snalaženje u tekstu, za razumijevanje pročitanaoga, pristupačnost (složenija ili jednostavnija tekstna organizacija), odnosno njihovo djelovanje na određene kognitivne procese (npr. one koji sudjeluju u dekodiranju bilo slova/grafema, bilo teksta), dakle, na one koji se reflektiraju i na proces usvajanja čitanja (pa i pisanja). Iako se do sada nitko nije ozbiljnije bavio tim segmentima u tiskanim glagoljskim (pa i ćirilčkim tekstovima, knjigama), jasno je da se njihov razvoj temelji na onima nastalim u rukopisnim kodeksima (kao što su se isti segmenti formirali po uzoru na grčke i latinske tekstove), samo što su oni više – manje ujednačeni te slični, ali i po nekim pokazateljima specifični u primjeni određenoga segmenta (npr. puntuacije). To će pokazati i ovaj kraći pregled koji u prvi plan stavlja *Azbukividnjak*, a komparativno i iste elemente u spomenutim početnicama jer oni utječu na praktičnost i jednostavnost, ali i na snalaženje u tekstu, što je bitno za proces usvajanja čitanja kao i razumijevanja pročitanaoga.

Početnica iz 1527. ima poseban okvir na prvoj stranici. Taj je okvir izrađen u skladu s renesansnom tradicijom koja je formirana u vrijeme tiskanja prvih knjiga te je specifičan i po tome što nam daje uvid u način tadašnjega poučavanja, a to se može opisati i ovako: "*pred učiteljem koji sjedi za pultom (desno) i upraviteljem škole koji stoji i promatra (lijevo), pred đacima koji su izgleda sasvim nezainteresirani onim što se dešava (znači: sasvim običan slučaj) korepetitor 'po goloj' tuče bičem nekog nesretnika!*" (Bratulić, 1983:15), a takvi su prizori bili česti i u europskim latinskim školama (vidjeti Manguel: 2001).

⁵ Ovaj se termin (njem. *Schriftlinguistik*) upotrebljava u nastojanju da se razmotri pozicija pisma u jezičnom okružju, posebice onoga što sudjeluje u oblikovanju vizualne prezentacije pisanog materijala polazeći od osnovnih razina (grafema) preko morfoloških i sintaktičkih do tekstnih (kraćenja, zamjenjivanja, dodavanja). Strukturalističkim pristupom oslanja se i na grafematiku (grafologija) i grafetiku (oslanja se na slavenske paleografije, npr. kraćenje riječi, interpunkcija, itd., graniči s kodikologijom – smještaj teksta u stupce i retke). Svu kompleksnost i određenje pojma prezentirao je M. Žagar u svom radu *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova* (vidjeti 11–44).

⁶ Paleografija (palaiós – stari, grapheîn – pisati) – pomoćna povijesna znanost, proučava podrijetlo, razvoj i širenje antičkih i srednjovjekovnih pisama na različitim materijalima (npr. kamen, papir). Slavenska paleografija dijeli se na glagoljsku i ćirilčku (više u Bratulić, 1995: 129).

Prilog 1.: Preslika naslovnice (prve stranice) prve tiskane hrvatskoglagolske početnice s temeljnim značajkama metodičkoga instrumentarija (azbučki niz, tabla za bubanje, molitveni tekstovi za uvježbavanje; *Oče naš* i *Zdravo Marijo*), specifična organizacija grafičkih priloga kao i grafolin-
 gvističke značajke (bjeline, ligature, kraćenja, odnos teksta i slike, prored,...).

Početnica je dvobojna⁷, nema naslova, ali ima stilski bogate grafičke priloge ukrašene biljnim i životinjskim motivima koji su rezultirali optimalnim odnosom teksta i slika. Većim je dijelom otisnuta crno dok crvena slova prevladavaju u tzv. rubrikama⁸ – natpisima, inicijalima, početnim slovima pojedinih riječi i rečenica. Bitno je obilježje ove početnice princip koji bi se mogao nazvati "slika prati tekst", odnosno, ono o čemu se u molitvi (ili biblijskom tekstu) govori upotpunjeno je drvorezom uz taj tekst, što je moglo utjecati i na način poučavanja čitanja. *Azbukividněk* ima naglašenu didaktičku stranu, jednobojan je (u svim, do sada dostupnim izdanjima), ukrašen florealnim motivima i različitim viticama, stiliziranim grčkim križevima koji u *Bukvaru* izostaju. Ti malobrojni grafički prilozi popunjavaju praznine jer dolaze na mjestima gdje cijela stranica nije ispunjena tekstem, a na isti se način primjenjuju i u *Bukvaru* što ujednačava organizaciju elemenata na stranicama knjiga. Možda je njihova malobrojnost uvjetovana zapažanjem vezanim uz to da likovni prilog/prilozi ometaju učinkovitost čitanja. Tako je u *Bukvaru* moguće uočiti samo dva specifična grafička priloga unutar teksta. Karamanovo djelo, dakle, sadrži bogatije, ali u nekim elementima i izmijenjene grafičke priloge (grafika na kojoj sv. Ćiril i sv. Jeronim drže krunu Majci Božjoj, zatim, prikaz raspetoga Krista pri kraju *Bukvara* s natpisom; *Christus vincit, Christus Regnat,...* uz još samo dvije različite grafike vezane uz naslove na glagoljici i ćirilici), također je jednobojno i upotpunjeno svojevrsnom raspravom o izgovoru glagoljičkih i ćiriličkih slova, tj. glasova. Tako je iz Levakovićeve drugoga izdanja *Azbukividnjaka* preuzeta grafika s naslovnoga lista (postoje razlike u opsegu latinskog natpisa unutar grafike proizašle iz njene veličine, premda je prepoznatljiva ista sintagma) u Karamanovo izdanje *Bukvara* s ćiriličkim natpisom, a iz Levakovićeve izdanja *Nauka karstfanskog* (1628.) za prvo izdanje njegove azbukvice preuzet je isti grafički (naslovni) prilog.

⁷ Napomena autora: crveni se otisak u preslikama stranica prepoznaje po tome što je svjetliji, a tamo gdje ta razlika nije uočljiva, grafemi (uglavnom su veći od onih crno otisnutih) su zaokruženi, što je, u ovom slučaju, samo karakteristika prve tiskane hrvatskoglagoljske početnice. Crvenom su bojom u toj početnici otisnuta početna slova u rečenicama (katkada su i majuskulna) ili su samo majuskulna kao u *Azbukividnjaku* i *Bukvaru* te im je posebnost i ta da će se veliko slovo pojaviti unutar teksta kada se radi o vlastitom imenu (npr. Ivan) ili oslovljavanju vezanom uz Boga.

⁸ *Ruber, -bra, -brum*, lat. – crven.

IP T P H I

Чѣстѣи ѿ всѣхъ свѣтъ ѿ всѣхъ

свѣтъ ѿ всѣхъ свѣтъ.

Дѣла ѿ всѣхъ свѣтъ ѿ всѣхъ
свѣтъ ѿ всѣхъ свѣтъ.

IN ROMA,

Nella Stampa della Sac. Congr. de Propag. Fide,
M D C X V I I I.

CON LICENZA DE' SUPERIORI.

𐌒 𐌗 𐌔 𐌕 𐌖 𐌗 𐌘 𐌙 𐌚 𐌛 𐌜 𐌝 𐌞 𐌟

𐌠 𐌡 𐌢 𐌣 𐌤 𐌥 𐌦 𐌧 𐌨 𐌩 𐌪 𐌫 𐌬 𐌭 𐌮 𐌯

𐌰 𐌱 𐌲 𐌳 𐌴 𐌵 𐌶 𐌷 𐌸 𐌹 𐌺 𐌻 𐌼 𐌽 𐌾 𐌿

𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽:

𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵

𐌰. 𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽

𐌰 𐌱 𐌲 𐌳 𐌴 𐌵 𐌶 𐌷 𐌸 𐌹 𐌺 𐌻 𐌼 𐌽 𐌾 𐌿

𐌰, 𐌱, 𐌲, 𐌳, 𐌴, 𐌵, 𐌶, 𐌷, 𐌸, 𐌹, 𐌺, 𐌻, 𐌼, 𐌽, 𐌾, 𐌿. 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽
 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽,
 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽.

𐌰 𐌱 𐌲 𐌳 𐌴 𐌵

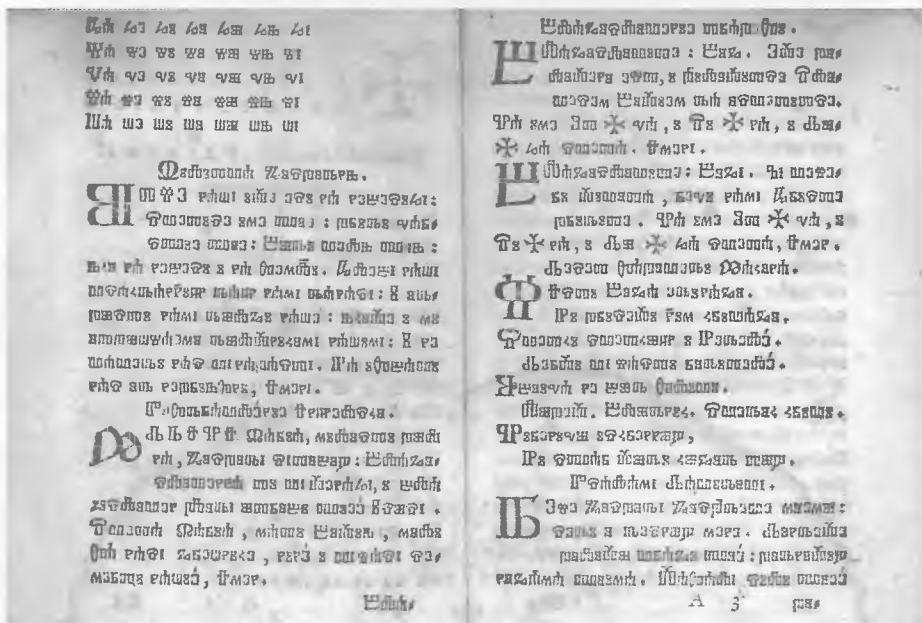
𐌰𐌱 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽
 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽.

𐌰𐌱 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽 𐌰𐌱𐌲𐌳𐌴𐌵𐌶𐌷𐌸𐌹𐌺𐌻𐌼𐌽.

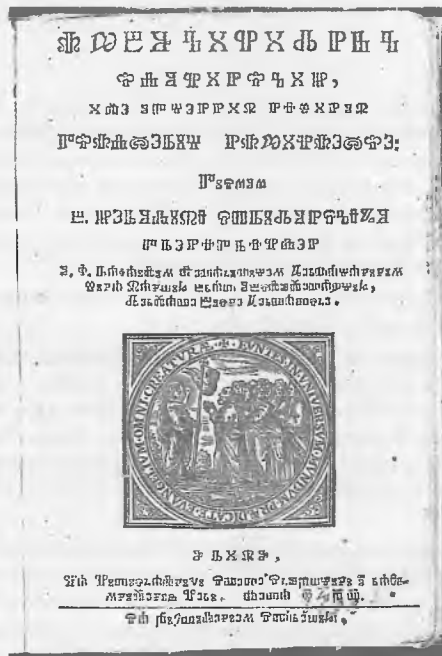
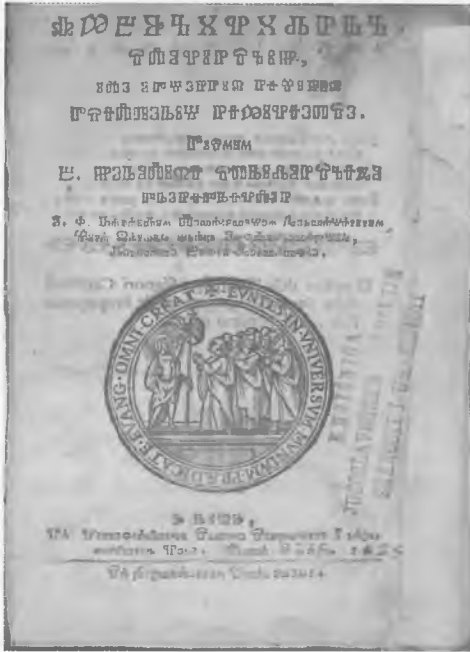
Prilog 3.: Rafael Levaković (1693), *Azbukividnĕk slovinskij, iže općennim načinom psalterić nazivaetse* (NSK) – naslovnica; grafički prilog – drvorez u odnosu na *Nauku karstfjanski kratak*.

Azbukividnêk je dva puta izdan u relativno kratkom vremenu – 1629. i 1693. godine. Usporede li se ta dva izdanja, ne može se tvrditi da se ona uopće ne razlikuju, već je moguće uočiti neke manje razlike koje na prvi pogled i nisu toliko značajne, ali postoje. Neke od razlika proizlaze iz korekcija prvoga izdanja, premda pogreške unutar teksta u drugom izdanju uglavnom nisu ispravljene (npr. ostala je pogreška (*ime*) *ego*, list A 4), a javljaju se samo pomaci u tekstu, odnosno, tekst drugoga izdanja je gušći, iako je broj redaka u njemu manji (23) u odnosu na prvo izdanje (24) pa su tako izbjegnute veće bjeline.

Zatim, postoje razlike u pisanju pojedinih grafema, npr. *A* i *S* ili su upotrebljene različite varijante inicijalnih grafema u ta dva izdanja (npr. *Ž*, *A* na listu A3). Različitost se može uočiti i na označavanju za palatalnosti; u izdanju iz 1629. koristi se crta – akut kao nadslovni znak, odnosno u izdanju iz 1693. akut se zamjenjuje tildom, npr. *sañmi* ili *sañmi* (1693.). Naime, postoje i razlike u pisanju *jerova*. U prvom izdanju su oni učestaliji, nego u

Prilog 4.: Rafael Levaković (1629), *Azbukividnêk slovenski, iže općennim načinom psalterić nazivaetse* (HAZU) – A2 verso i A3 recto – grafolingvističke značajke teksta (inicijalne majuskule, interpunkcija,...) i metodički instrumentarij ("slovoklopnêk", odnosno njegov dio) s prepoznatljivim molitvama (poput *Oče naš* i *Zdravo Marijo*). Na listu A2 recto sadrži (odmah nakon azbukoga niza), kako ih je Levaković nazvao, "samoglasnice": a, e, i, o, u, ê, ã što se ne javlja u starijim početnicama (ali ni u Karamanovoj).

Prilog 7.: Rafael Levaković; 1693. – gore desno (HAZU); sredina (NSK) i 1629. – gore lijevo (HAZU), *AzbukividnĚk slovinskij, iže općennim načinom psalterič nazivaetse* – drugačije grafike, a isto izdanje (1693.).

drugi primjerak iz 1693. (HAZU¹⁰) na istoj stranici ima ritmičku kompoziciju florealnih motiva, što je uglavnom bila neuobičajena praksa za razdoblje prije 1700. godine, ali, razlog tome je, za pretpostaviti je, vjerojatno bila potreba za takvim oblikom priručnika pa je on 'dotiskivan', a u njega su stavljeni prilozi¹¹ koji su bili dostupni.

Nadalje, mogu se zapaziti i druge grafičke posebnosti kao što je uočavanje ćirilskoga podrijetla nekih glagoljičkih slova, npr. glagoljičko slovo R je zapravo obrnuto ćiriličko slovo V, ali, zrealno preslikano, dakle, okrenuto u slaganju¹² tako da imitira glagoljičko R, što ne samo da dokazuje povezanost ćiriličkih i glagoljičkih tekstova, već i njihovu upotrebu pa i interferiranje u ranijim razdobljima. Ipak, te razlike nisu toliko velike, daleko je više sličnosti, nego ovdje naglašenih razlika, npr. isti korpus tekstova (molitve: Oče naš, Zdravo Marijo, Slava Ocu; Davidovi psalmi; Deset zapovijedi – nema ih u prvoj tiskanoj hrvatskoglagoljskoj početnici iz 1527.....) i njihov slijed, jednak model upotrebe interpunkcijskih (puncijjskih)¹³ znakova (točaka, dvotočki) kao i jednak princip grafolingvističke i metodičke organizacije teksta i priloga.

¹⁰ Djelo *Ispravnih za erei Ispovidnici, i za pokornih* uvezeno je s *Azbukividnēkom* iz 1629. g. (sign. R 265), a jedno je izdanje istoga *Azbukividnēka* spojeno s *Alphabetum Ibericum, sine Georigianum, sum oratione domicali...* (MDCXXIX) i još trećim djelom *Alphabetum Aethiopicum, sine Abyssium Sum oratione Dominicali...* (MDCXXXI), dakle tri knjižice (početnice) spojene u jednu. Osim latinske abecede i pisma, upućuje se na druge jezike i pisma, npr. hebrejsko, arapsko, itd., a specifičan latinični zapis na koricama upućuje na sudbinu ovoga triptiha: "*Abissia. Aethiopia. Zarnaz. Zarna Semlja. Etiopia. Etiop.*" (sign. R 264).

¹¹ Promotre li se svi ti grafički prilozi, uočit će se da su oni u izdanju iz 1693. (HAZU) sličniji onome (prvotisku) iz 1629. godine (sign. R 14).

¹² Protestantaska izdanja (npr. ona tiskana u Urachu) karakteristična su po korištenju zajedničkoga fonda sličnih slova (npr. glagoljičko – 1562./1563. i ćiriličko – 1563. izdanje *Novoga Testamenta*, točnije; 1562. *Prvi del Novoga Testamenta, Drugi del Novoga Teštamenta* iz 1563. – glagoljičko izdanje, a oba dijela *Novoga Testamenta* tiskana su ćirilicom 1563. – pretisak obaju izdanja priredio je Alojz Jembrih; glagoljičkoga 2007. (Zagreb, Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik") i ćiriličkoga 2008. – Zagreb: Teološki fakultet "Matija Vlačić Ilirik", Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica).

¹³ Grafetičku funkciju interpunkcija je postigla kada su točkice zamjenjivale (ili dopunjavale) funkciju bjelina (razmak među riječima), a bjeline nisu bile standardizirane. Takva se funkcija javlja u rukopisima, ali i u počecima tiskarstva, što se može zapaziti u *Početnici* iz 1527. dok se u Levakovićevu i Karamanovu djelu prepoznaje interpunkcija slična današnjoj: točke (romboidni – Levaković, kvadratni oblik – Karaman), zarez, dvotočke, upitnici (Karaman). Važno je napomenuti da se odnos glagoljičkoga i ćiriličkoga dijela teksta u Karamanovu *Bukvaru* razlikuje i u primjeni interpunkcije i to tako što ona često izostaje u ćiriličkom dijelu teksta. O povijesnom razvoju interpunkcije, posebice do razvoja tiska (na koji se je odrazila tako da je neke oblike i standardizirala), dakle, u rukopisnim kodeksima vidjeti detaljnije u Manguel, 2001: 53–65 i Žagar, 2007: 300–502.

U tiskanim tekstovima pojavljuju se i kustode.¹⁴ One se javljaju u prvoj hrvatskoglagoljskoj početnici na stražnjim stranama prva tri lista: 2. – *i dae*, 4. – *iz glubinъ*, i 6. stranica – *rivěl*. U Levakovićevoj se početnici javljaju na svakoj stranici kao i u Karamanovu *Bukvaru* (1753.) i sastavni su dio tekstova na oba pisma – ćirilici i glagoljici, odnosno na trećem – latinici. Najčešće su to slovčane i slogovne kustode, rjeđe su to samo riječi. Iako se u prvoj početnici javljaju samo tri kustode, one nisu slovčane pa ni slogovne s iznimkom treće čije je prvo slovo na petoj, dok je ostatak riječi na sljedećoj, šestoj stranici, tako da riječ glasi: *privêlbъ*. *Azbukividněk* sadrži veći broj slogovnih kustoda od kojih će se spomenuti samo neke, to su npr. *po-* (*pošletъ*, list A 3), *senie* (nije naznačeno da je riječ rastavljena, iako glasi ovako; *spa senie* – list A 5) ili na listu A 6 – *i ne-* (*nei*). Riječi se rijetko javljaju u kustodama, svega ih je nekoliko; *êkov* (*Jakov*) – A 6, *na* (A 7), *oni* (B 6) te skraćunica *G(ospodu)u* na listu B 4 (vidjeti priloge u tekstu). U Karamanovu *Bukvaru*, također, prevladavaju slogovne kustode, npr. *vneg-* (*vnegdâ*), *tv* – *tvo*, iako se ova kustoda razlikuje od ćirilice koja glasi *tvo* (Karaman, 1753/2005: C5 – C6), *zdrav* – *zdravĭe* (Karaman, 1753/2005: D3 – D4), a rijetko su to riječi poput *moi* (Karaman, 1753/2005: C7 – C8) ili *na* (Karaman, 1753/2005: C8 – D1).

Potrebno je napomenuti da su se promjene oblika slova odvijale po uzoru na stare tekstove, odnosno latinske kodekse u kojima su se vertikalni potezi u naslovima izduživali. Pažljivijim promatranjem tekstova u početnicama moguće je uočiti da su ta slova malo veća od ostalih slova u tekstu te funkcioniraju unutar sustava uglatih slova, tako se prepoznaje i uočava njihovo oblo porijeklo. Dakle, to je samo jedan od dokaza da je glagoljaško tiskarstvo preuzelo ovakve oblike slova. Dominacija nekolicine jednostavnih poteza (vertikale i horizontale) rezultirala je pravilnošću koja je proizašla iz takve simetričnosti te omogućila svojevrsno spajanje istovrsnih elemenata u različitim slovima pa su tako nastale ligature, odnosno spojnice¹⁵ ili kako ih naziva Rafael Levaković – *svezannice*.

¹⁴ Kustoda je bila brojka, slovo ili najčešće riječ koja se pojavljivala na dnu stranica knjiga, a najavljevala je prvu riječ (slovo, brojku) na sljedećoj stranici.

¹⁵ Dakle, to je način kraćenja u glagoljskim tekstovima, a, kao što je navedeno, nastaju spajanjem susjednih slova. Različite su vrste ligatura: dvo-, tro-, četveroslovne. Mogu se podijeliti i na adekvatne – spajaju se identični dijelovi dvaju slova, npr. *tv* ili neadekvatne – spajaju se slova nejednakih oblika poput onih u troslovu *ili*. Navedeni se primjeri javljaju i u uspoređivanim početnicama s naglaskom na Levakovićev *Azbukividnjak*. Iako su nastale iz ekonomskih razloga (uštede vremena i papira), u tiskarstvu su one nasljeđene i imaju jednaku funkciju, standardizirane su, a i opisane (tablični prikazi – Levaković, Karaman). Uspoređujući tako Konzulovu i Torresanijevu početnicu, Jembrih piše sljedeće: "Obadvije raspoložu istim grafijskim znakovima i tradicionalnim ligaturama (spojenicama) kod kojih se po dva (rjeđe po tri) slova grafijski vežu u jednu cjelinu: to su tzv. adekvatno – horizontalne i vertikalne ligature." (Jembrih, 1980: 66).

Najčešće se pojavljuju dvoslovne ligature (uz poneki troslov) poput *tv*, *vo* ili *pr*, npr. u riječi "tvoe", tj. spojenica *tv* koja je zastupljena u glagoljičkim

¹⁶ Riječi se mogu skraćivati na više načina (iako im poticaj može biti različit od prostorne uštede do tradicijske i ideološke motivacije), tako nastaju skraćenice, navest ću samo dva najuobičajenija; suspenzije (*per suspensionem*) – izostavljanje drugoga dijela riječi, npr. *zač(elo)*, sažimanja (kontraksije – *per contractionem*) – pisanje prvoga i posljednjega slova, tj. izostavlja se sredina, npr. *B(og)b*, a kao treći oblik može se izdvojiti natpisivanje (*per litteras superpositas*) – slovo se piše iznad slova (češće u ćirilničnim tekstovima), a u ovim se početnicama kao učestali oblik javlja, npr. *o'* (i to u sve tri uspoređivane početnice). Takva skraćivanja zapravo okrnjuju riječi, a samim time i otežavaju učenje čitanja jer pojam (riječ) treba najprije dekodirati, utvrditi od kojih se slova sastoji da bi se moglo prijeći na eventualno čitanje.

zati i pojava združenica, tj. združeno su se pisale veće (osnovne) riječi s onim kraćim (najčešće s jedno-, dvo-, troslovnima), temeljene su na vidnoj percepciji i ne moraju činiti određenu naglasnu cjelinu, što se može vidjeti iz transliteracije dijelova teksta u početnicama (*nanêbesihь* – Prva hrvatskoglagoljska *Početnica*, 1527.; *molisê* – Karaman, 1753. te *vetise* – Levaković, 1629.). Za recepciju teksta bitno je: "da se čitateljevu oku olakša napor: širina redaka ne smije biti prevelika, kako se oko ne bi moralo odviše micati, tražeći uvijek iznova početak sljedećeg retka, i kako se time ne bi narušio kontinuitet čitanja" (Žagar, 2007: 250), što je vrijedilo i prije pojave tiskanih knjiga jer je kriterij za širinu retka upravo broj riječi (od četiri do najviše devet riječi) u njemu jer sve što je veće od toga narušava linearnost i otežava čitanje. Uglavnom, u *Početnici* iz 1527. taj se broj drži oko gornje granice (oko 7 pojmova, odnosno riječi). U glagoljičkom i ćirilickom dijelu *Bukvara*, brojka se kreće između 4 i 6 (nema neke određene pravilnosti), često se razlikuje broj riječi glagoljičkoga od broja riječi ćirilickoga teksta u jednom retku, a u *Azbukividnjaku* je ta brojka jednaka (4–6) uz kontinuiranu izmjenu broja riječi tako da se bitnije ne narušava estetski izgled teksta.

Namjera ovoga teksta nije izlaganje jezične problematike (iako je i ona bitna za neke od metoda poučavanja čitanja pa i općenito je bitno poznavati jezik kojim je tekst pisan) jer opseg ovoga rada to ne dopušta (svaka od kompariranih početnica mogla bi se zasebno jezično opisati) pa ću istaknuti da su ove početnice tiskani hrvatskoglagoljski tekstovi (A. Nazor, J. Bratulić, M. Žagar), a jesu li pisani (tiskani) hrvatskim jezikom, tada odgovor i nije tako jednostavan jer proizlazi iz interferencije triju pisama: glagoljice primarno, a zatim ćirilice i latinice, specifične mješavine¹⁸ jezika jer nije primarno riječ o "čistom" jeziku, već o njegovu oblikovanju pod različitim utjecajima što će se i vidjeti iz citiranih dijelova početnica. Tekstovi (*Azbukividnjak*) su donekle razumljivi i suvremenom govorniku koji će naići na problematiku proizašlu iz crkvenoslavenskog nasljeđa, rutenskih utjecaja, ali i hrvatske redakcije, odnosno narodnoga jezika (čakavski, štokavski pa i kajkavski elementi), a ti se elementi ponajbolje odražavaju na leksičkoj razini (crkvenoslavenski leksemi poput prijedloga/prefiksa *o'* ili carstvo umjesto narodnoga kraljevstva

¹⁷ "Svi ti jezici (slavenski, napom. a.), kaže on (Karaman, op. a.), razvili su se iz starog crkveno-slovenskog jezika koji se još jedino sačuvao u crkvenim knjigama. Tim starim crkveno-slovenskim jezikom služe se i pravoslavni i unijatski Ruteni, ali se njime služe i Dalmatinci rimskoga zakona." (Radonić, 1949: 70) Bitno je istaknuti to da se Karaman nije slagao s Levakovićevim redakcijama (npr. misala). Kasnije su se pronašle zamjerke i njegovu radu, tj. upotrebi jezika. "Rutinizacija" u njegovim radovima je izraženija nego u Levakovićevim. Vidjeti radove autora na tu temu: J. Hamma, S. Damjanovića i A. Nazor.

koje će kasnije prevladati; rusizmi poput *soveršenie*, *carstvie* – tako izraženih oblika nema u prvoj početnici; *va* i *vu dvor*, *ki*, *vsaki dan* – narodni elementi, odnosno čakavski i kajkavski, itd.). Mnogo je kontradiktornih tvrdnji (ovisno o autoru) vezani uz Levakovićev tip jezika: "Levaković nije pisao narodnim jezikom nego mješavinom crkvenoslavenskog, narodnog i ruskog jezika.... u svom 'Nauku karstjanskom' Levaković je zvao taj tip jezika 'jezik svetih knjiga'!... U 'Azbukividněku' ovaj umjetni tip jezika prevladava. Narodni jezik se javlja samo u posveti na donjoj stranici naslovne stranice (2), u parafrazi 'Deset zapovedi zakona' (5), u nekoj mjeri i u molitvama 'ka Anjelu stražcu'¹⁹ (14) i "na vzdvignutje tela/čaši" (18/19) i pohvali na samom kraju teksta." (König²⁰, 2000: 258), odnosno, "Ova je knjižica jedna vrsta uputstva za učenje crkvenoslovenskoga jezika. U isto vreme radio je Levaković vredno na štampanju slovenskog misala," (Radonić, 1949: 53), što je, naime, donekle i točno pa opet: "Levaković je napustio hrvatsku redakciju i izabrao staroslavenske rusinske (ukrajinske) redakcije, koju zovemo i ruskom redakcijom." (Žubrinić, 1996: 258) Dakle, molitveni, odnosno biblijski tekstovi, posebice oni koji su bili i lako pamtljivi poput psalama, služili su samo za uvježbavanje čitanja (uglavnom analitičkom metodom – vidjeti bilješku br. 30, isto tvrde i A. Nazor i V. Putanec). Osvrnula sam se ovom prilikom na tri teksta (dvije molitve – Oče naš i Zdravo Marijo [nalaze se i u početnicama latinskih škola] te proslav Ivanova evanđelja) koji se javljaju u kompariranim glagoljskim početnicama. U njima se mogu zapaziti posebnosti koje su rezultat produkcije određenoga vremenskoga razdoblja i rezultat rada različitih autora, međusobnih utjecaja na oblikovanje djela, a bitno ih je promotriti u kontekstu današnjice kako bi se spoznao i istaknuo književnojezični razvoj unutar petstotinjak godina. Početak molitve Očenaša u sve tri početnice glasi ovako: "*Molitva nedilna*²¹. *Oče našъ iže esi nanebēsihъ. Svet ise ime tvoe. Pridi cesarastvo tvoe. Budi vola tvoe. Ėko nanēbesihъ inazem li. Hlēbъ našъ vsagdanni dai namъ da nasъ.*" (*Prva hrvatskoglagoljska Početnica*, 1527: a) ili "*Molitva gospodnē. Otče našъ iže esi na nebesihъ: svetise ime tvoe: pridi car-stvie tvoe: budi volē tvoe:*

¹⁸ Odabir takvoga jezika nije bio slučajan, već proizlazi iz potrebe (širenje čitateljske baze), odnosno povijesno-političkih okolnosti toga vremena u koje neću dublje ulaziti, a navest ću samo ovaj primjer: "...*Kongregacija de propaganda fide*, saznajući da ilirski (crkvenoslovenski [op. a.]) jezik ima mnogobrojne dijalekte, odlučila 18 decembra 1626, da se misal i brevijar, baš zbog te množine dijalekata, štampaju starim ilirskim jezikom, od toliko vekova u upotrebi u štampanim rukopisnim službenicima i časoslovima. Kongregacija je tom prilikom odlučila da se i dodaci, kojih nema u tim starim obrednim knjigama, štampaju tim istim crkvenoslovenskim jezikom.", iako, kao što sam već navela, to nije jedini razlog. Više vidjeti u Kukuljević Sakcinski, 1869: 136-163; Jurić, 1934: 143-156; Radonić, 1949: 5-52, 100-105; Hamm, 1971: 213-222 te Pandžić, 1978: 85-112.

êko na nebesi i na zeml̃i. Hlebъ našъ vsakdanñ ij̃ daĵ namъ danasъ:" (Levaković, 1629: A2), odnosno "Molitva gospodnê. Otče naš, iže esi na nebesêhъ. Ta svêtitse imê tvoe: va priidetъ car svie tvoe: da budetъ volê tvoê: êko na nebesi, i na zem-mli. Hlêbъ našъ nasučnii da ždъ namъ dnesъ:" (Karaman, 1753: A2) pa danas ta molitva izgleda ovako: "Oče naš koji jesi na nebesima, sveti se ime Tvoje./ Dođi kraljevstvo Tvoje./ Budi volja Tvoja kako na nebu tako i na zemlji./ Kruh naš svagdanji daĵ nam danas." (Kruh nebeski, 1987: 7) Posebice je zanimljiv proslav Ivanova evanđelja: "vanĵli o'ivana. Iskonibê slovo. I slovo bê uboga. I bogъ bê. Sê bê iskoni uboga. Vsa têmbъ bêše. I bēznegože n ičtože bistъ. Eže bistъ vtombъ živoť bê. Iživ otbê svêťbъ človêkombъ. Isvêťbъ ego vatme sva titse. Itma ego nê ob(č)êťbъ. Bistъ človêkъ pos lanъ odboga. Emuže bê imê Ivanъ." (Prva hrvatskoglagoljska Početnica, 1527: a iiiii), zatim, "Začelo svetago evanĵeliê po Iva-nu. Iskoni bê slovo: i slovo bê u Boga: i Bog bê slovo. Se bê iskoni u Boga. Vsa tem biše: i bez ñego ničtože bisi. Eže bist, vъ tom živoť bê: i živoť bê svet človekom: i svet va tmi svatit-se, i tma ego ne obvêťbъ. Bisi človek poslan o' Boga, emuže ime bê Ivanъ." (Levaković, 1629: A8) te "Začalo svêtago evangeliê po Io-annu. Iskoni bê Slovo, i Slovo bê u Boga: i Bogъ bê Slovo. Se bê iskoni u Boga. Vse têmbъ biša: i bezъ nego ničtože bistъ, eže bistъ, vъ tomъ živoť bê, i živoť bê svê-tbъ čelovêkombъ: i svêťbъ vo tmê svê-titsê, i tma ego ne obvêťbъ. Bistъ čelovêkъ poslanъ o' Boga, emuže imê bê Ioannъ." (Karaman, 1753: C5), tako da *Evanđelje po Ivanu (Proslav – 1, 1 – 6)* danas ima ovakav oblik: "U početku bijaše Riječ, i Riječ bijaše kod Boga – i Riječ bijaše Bog. Ona u početku bijaše kod Boga. Sve je po njoj postalo i ništa što je postalo nije bez nje postalo. U njoj bijaše Život i Život bijaše bijaše svjetlo ljudima. I svjetlo svijetli u tami, i tama ga ne obuze. Pojavi se čovjek, poslan od Boga, kojemu bijaše ime Ivan." (Biblija, 1974: 1013) Ipak, najzanimljivije bi bilo promotriti tekst Zdravo Marije: "Pozdravljenie anĵela. Zdrava marie milosti plna gospodinъ st oboû. Blažena ti esi vženahъ. Ib lagoslovlenn plod utrobi tvoee. Isusъ sveta marie mati božiê moli zanasъ

¹⁹ "Vnegda zvonitse Zdrava Mariê. Na pervo zvonennje." (Levaković, 1629: A7), D. König upućuje upravo na segment "narodnoga" (npr. vnegda, pervo).

²⁰ Napomena autora: Dorothea König je priredila uz svoj rad i pretisak prvoga izdanja (1629.) *Azbukividnêka*, a koristila je, kako je navela, primjerak iz Bavarske državne biblioteke (BSB) u Münchenu. Ovdje upućujem na pogrešku (ili ona to nije jer mi spomenuti primjerak do završetka pisanja ovoga rada nije bio dostupan) na listu A4 gdje je stražnja strana lista zrcalno prenesena pa se tekst mora čitati umjesto slijeva nadesno, obrnuto, sdesna nalijevo. Na temelju uvida u taj tekst i njegovom usporedbom s istim izdanjem (1629., HAZU), nisam uočila razlike kakve postoje kod izdanja iz 1693. godine.

²¹ Riječ je o pogrešnom prijevodu latinskoga naziva molitve *Oratio Dominica*.

grešnihъ. I takoe moli zanašihъ mrtvihъ. Amenъ." (Prva hrvatskoglagoljska Početnica, 1527: a) ili u azbukvici: "Pozdravljenje anjelsko. Zdrava Maria, milosti pul na, Gospodъ sьtoboû: blago-slovenna ti vь ženahъ, i bla gosloven plodъ utrobi tvoee. Isusъ. Sveta Maria, mati Božie, moli za nasъ grešnike, nine i vь časъ se-merti našie, amen." (Levaković, 1629: A2), a u Bukvaru je stanje ovakvo: "Pozdravljenje angglskoe. Raduisê Marie, blagodati polna, Gospodъ sь toboû: blagoslovena ti vь ženahъ, i blagoslovenъ plodъ čreva tvoego iisusъ svêtaê Marie, mati Božie, molisê za nasъ grêšnihъ, ninê, i vьčasъ smerti našeê, aminъ." (Karaman, 1753: A2) Uglavnom, suvremenija varijanta ove molitve koja se danas prepoznaje kao *Zdravo, Marijo*, glasi: "Zdravo, Marijo, milosti puna,/ Gospodin s tobom;/ blagoslovljena ti među ženama,/ i blagoslovljen plod utrobe tvoje, Isus./ Sveta Marijo, Majko Božja,/ moli za nas grešnike;/ sada i na čast smti naše. Amen." (Kruh nebeski, 1987: 7-8) Na temelju ovih nekoliko segmenata iz molitvenih, odnosno biblijskih tekstova, potvrđuje se ono što sam već navela o jeziku i leksiku početnica (pa i naznačila o problematici oko pisanja velikoga slova). Doista, primjeri su mnogobrojni. Iako za jezične nedosljednosti Levaković: "po mojem sudu nije bio kriv (on) sam: više je bila kriva površnost od strane ukrajinskih cenzora i korektora" (Hamm, 1971: 217), posljedica tzv. rusifikacije hrvatskih glagoljskih tekstova bila je ta da je: "samo odvojila – i to sasvim – glagoljicu od sudjelovanja u javnom i kulturnom životu i težišta u njima odlučno prenijela na latinicu." (Hamm, 1971: 219), odnosno: "rusifikacija glagoljskih knjiga od strane Rimske Propagande imala je ekumensku svrhu – da se pravoslavni slavenski narodi približe Katoličkoj Crkvi. Nažalost, taj cilj nije bio postignut. Istovremeno, tom je djelatnošću nanesen težak udarac hrvatskoj glagoljici." (Žubrinčić, 1996: 266), tako da je i to jedan od smjerova kojima su put otvorila djela poput Levakovićevih. Ipak, valja istaknuti da je Levaković u priređivanju *Brevijara* (1648.) uveo: "nove grafeme tako što je pojedinim glagoljskim slovima dodao dijakritičke znakove po uzoru na ćirilski grafički sustav istočno-slavenskih gramatika, ponajprije Gramatike slovenske Lavrentija Zizanija iz 1596. godine (Babić). Dijakritičkim znakovima obilježio je izgovor." (Nazor, 2008: 127), ali neke jasne dokaze (izuzev spomenutih i izoliranih primjera) toj tvrdnji nema ako se anliziraju dostupna izdanja *Azbukividnêka*.

Posebnost azbukividnjaka krije se na njegovoj posljednjoj stranici i predstavljena je u obliku teksta *Ave Maria (Salutatio Angelica)*, dakle, *Zdravo, Marijo*. Tekst je to koji je pisan latinskim jezikom na tri pisma: glagoljici, ćirilici i latinici, a Karaman ga preuzima u svoj *Bukvar* uz nedosljednu upotrebu nadslovnih znakova (naglašenih dijelova riječi), što zbog preuzetoga teksta, što zbog samoga latinskoga jezika koji, naravno,

ima svoje jezične zakonitosti. Ne smije se zanemariti da je Levaković taj latinski tekst transliterirao na glagoljicu i ćirilicu pa i, uvjetno rečeno, transkribirao²², približivši latinski zapis zakonitostima glagoljičkoga i ćiriličkoga pisma jer se time po prvi puta u tiskanim početnicama susreću sva tri hrvatska pisma, iako tekst nije, dakle, pisan hrvatskim jezikom, što je njegova posebnost i doprinos poučavanju čitanja.

²² Npr. u riječi *sancta*, *c* prenosi fonetski, odnosno u glagoljičkom i ćiriličkom zapisu ono postaje *k*, dakle onako kako se čita, tj. izgovara "*sankta*", što je, možda, neposredno, moglo utjecati i na Karamanovo obilježavanje izgovora pojedinih glasova.

Salutatio Angelica, Latine.

ШКОДА ОУМБЕНІ, ЗАВІНУВЕНІ ПУШУРНІ, ДЪАМЗЕРЖО
 ЯВЕ МАРНА, ГРАЦНА ПЛЕНА, ДОМННЪС
 Ave Maria, gratia plena, Dominus
 ПУЗЪАМ: ПУЗЪАПУЗЪА ПУА ЗР МЪШЪЗЪАБЪА
 ТЕКУМ: БЕНЕДНКТА ТΟΥ НН МЪЛНЕРНЕБЪС,
 tecum: benedicta tu in mulieribus,
 ПУИ ПУЗЪАПУЗЪАПУШОІ ФЪБЪАПУШОІ ПУЗЪАПУЗЪА
 ЕТЬ БЕНЕДНКТОУСЪ ФРОУКТЪСЪ ВЕНТРИСЪ
 et benedictus fructus ventris
 ПУШЪА ИРЪОШОІ. ОУМЪА ПУИ ОУМБЕНІ МЪШУАБЕ
 ТΟΥН ІЕСУСЪ. САНКТА МАРНА МАТЕРЬ
 tui IESVS. Sancta Maria, mater
 ДЪАЗ, ЯВНІ ПУБЪА РЪАШЪО ПУЗЪАПЪАБЪАБЪА РЪАРЪ
 ДЕН, ОРА ПРО НОБНЪС ПЕККАТОРНЪБЪС НЪНК
 Dei, ora pro nobis peccatoribus nunc
 ПУА ЗР ЗАВЕНІ МЪБЪАШЪО РЪОШЪА. ШЪАРИ.
 ЕТ НН ХОВА МОРТНЪС НОСТРЕ. ЯМЕНЪ.
 & in hora mortis nostræ. Amen.

УА ПУИ ПУИ ПУА ЗЪАШ, ШЪА ОУА, З ПЪАКНІ
 ОУИ ПУА, З ПУИ ПУОА ПУА ЗЪАШ ПУА КНІ.

Povijest bilježi da su slikom bili predstavljeni brojevi, odnosno riječi (ne smije se zanemariti supostojanje današnjih slikovnih, odnosno, specifičnih znakovnih pisama, primjerice, kineskoga). S vremenom su predstavnici različitih naroda i kultura, vremenskih razdoblja i svjetonazora različito tumačili proces čitanja, njegova poučavanja i učenja, bilo da je riječ o Euklidu, Epikuru, Aristotelu (svojstva promatranoga predmeta putuju zrakom) ili Galenu (i njegovu "vizualnu duhu"), a ne smije se zanemariti "divnu mrežu" komunikacijskih kanala o kojoj je pisao Leonardo da Vinci pa tako ni "vizualnu snagu oka" R. Bacona. Možda je najveći pomak napravio Alhazen²³ koji je čitanje nastojao protumačiti, pojednostavljeno, ovako – kao spoj opažanja, prepoznavanja i odgonetavanja teksta. Sve je to dovelo do razvoja novih znanosti i njihovih grana (npr. genetike) te suvremenih proučavanja samog procesa čitanja kroz prizmu, primjerice, neurolingvistike ili psihologije.

Metode poučavanja čitanja (pa i pisanja) bile su raznolike ako se promotri prošlost, posebice ako ih se proučava s nekog od stajališta, primjerice, bilo sa sociološkoga, psihološkoga ili pak lingvističkoga, razvijale su se, ponajprije, u skladu s pismenošću i kulturnim dostignućima određenoga vremenskoga razdoblja, a zatim su bitni faktor bili i osposobljeni učitelji, sredstva i izvori za poučavanje i tako sve do suvremenih dostignuća vezanih uz teoriju (i metodiku/e) iz koje se crpe i spoznaje predstavljene ovom analizom.

Srednjovjekovni oblici organiziranoga učenja glagoljice (prije svega usvajanja čitanja glagoljičkoga pisma) nisu bili poznati, iako su postojali abecedariji unutar rukopisnih knjiga, ali nije bilo posebno osposobljenih poučavatelja, tj. učitelja.²⁴ Zna se da su se u kasnijim razdobljima – ranom novom vijeku na poučavanje upućivali oni učenici koji su, uglavnom, bili pripadnici svećeničkoga staleža te da su u gradskim sredinama, u kate-

²³ Filozof iz Basre koji je živio u 11. stoljeću. Poznatiji je pod imenom Alhazen, iako mu je puno ime bilo al-Hasan ibn al-Haytham.

²⁴ Krajem 4. st. iz Kartage dolazi mladi profesor retorike, poznatiji pod imenom sv. Augustin, nastanjuje se u Rimu i u njemu unajmljuje kuću, osniva školu te u nju prima velik broj učenika koji mu nisu plaćali usluge poučavanja za razliku od odnosa u Kartagi gdje su mu učenici usluge i plaćali. U Europi su postojale latinske škole, npr. u 14. stoljeću u mjestu Sélestatu postojalo ih je nekoliko (njemačke, francuske), a smještalo ih se na crkveno zemljište pod utjecajem crkve (župe) i gradske vlasti. Poučavalo se čitanje, pisanje, pjevanje, aritmetika. Učenici (njem. schützen = zaštitnici, franc. bejaunes = glupani) su ponekad išli od grada do grada slijedeći, najčešće, starijeg svećenika (od kojega su često dobivali i poduke) – učitelja, bacchantea (bacchari = lutati). Što se djevojaka tiče, one koje su rođene u bogatijim obiteljima slanc su na poučavanje čitanja i pisanja kako bi se pripremile za samostanski život, premda je u plemićkim obiteljima bilo žena koje su bile potpuno pismene, npr. Ana Katarina Frankopan Zrinski. Već se u 13. stoljeću znalo da učitelj treba poučavati učenike čitanju i razumijevanju pročitanaoga te se uspješan učitelj i iznimno cijenio (lik tzv. darovitoga učitelja).

dralnim školama, naobrazbu mogli dobiti i oni koji se nisu namjeravali posvetiti svećeništvu dok je u glagoljaškim kaptolima učenje pisma bilo ograničeno na žakne²⁵ (potencijalne popove glagoljaše). Ipak, valja razlikovati te oblike poučavanja od onih koji su se pojavili u prethodna dva stoljeća (19. i 20.) – "poučavanje u uvjetima masovne pismenosti" (Bežen, 2004: 33), a obilježila ih je i pojava školovanih učitelja, tiska, a zahvaljujući tome izumu i pojava udžbenika te teoretska podloga na kojoj se temelji njihovo oblikovanje (metodika početnoga opismenjivanja): "Glagoljica se u starini kao pismo ponajviše učila čitati. Pisati su znali pisari koji su posebno učili i vježbali se za to. Učnici su učili prepoznavati slova, a zatim slogove glasno izgovarati onako kako su bili zapisani u bukvarima... Tek se poslije čitanje i pisanje učilo istodobno." (Bratulić, 1995: 147–148).

Kao polazište svih metoda uzimaju se one povijesne jer su dio prošlosti i početni stadij za poučavanje čitanja. U analizi povijesnih²⁶ sintetičkih metoda mogu se prepoznati one koje su se mogle primijeniti u poučavanju čitanja. Kao što je već ranije navedeno, sintetičke metode polaze od manjih jedinica – fonema i silabi, dakle, glasova i riječi. Prva metoda koju nam autor predstavlja je narativna²⁷ metoda, a temelj poučavanja je ono što se nalazi u prirodi "s minimalnim tekovinama tehnolo-

²⁵ Đakon, crkveni službenik, svećenički pripravnik, klerik (grč. diákonos – sluga), a riječ đak (učenic) dolazi od grčke riječi diakos (pisar) – dakle, dijak. Prepisivali su brojne glagoljske tekstove na čijim marginama ima i njihovih bilježaka (prema Bratulić, 1995: 91). Školovali su se od 14. do 24. godine, a uz teologiju su učili i glagoljicu, te su se do 17. stoljeća u toj dobi smjeli i ženiti. Ako nisu postali svećenici, tj. popovi, nazivalo ih se žaknima i kada su se posvetili drugim poslovima (poput bilježnika, npr.). Više vidjeti u knjizi D. Žubrinića *Hrvatska glagoljica. Biti pismen – biti svoj. "Levakovićev naslov govori da je naš narod jedno vrijeme, dakako prvenstveno u religioznom školama i u krajevima glagoljaškog područja, početnicu nazivao psaltir i psalterić (deminutiv je sekundarna tvorba). Glagoljaši su svoj podmladak većinom odgajali ili pojedinačno na župnom dvoru (učenje uz župnikovu nastavu) ili kolektivnije, kao na primjer u Vrbniku (Krk) gdje znamo da je bio veliki obrazovni centar za glagoljaško svećenstvo. ... Slično je i latinski kler morao obučavati svoj podmladak: kod njih vjerojatno samo kolektivno uz katedralni zbor kanonika i sl. U jednom i drugom slučaju moralo se polaziti od osnovne naobrazbe u svladavanju pismenih znakova (glagoljskih, latiničkih). Prema tome je oznaka i riječ za učenje početnog čitanja oduvijek morala postojati.*" (Putanec, 1979: 94) Naime, psaltir je zbirka starozavjetnih pjesama – psalama (pripisuju se kralju Davidu), a među najstarijima rukopisima toga tipa su *Sinajski* i *Bolonjski psaltir*.

²⁶ O povijesnim sintetičkim metodama pisali su pedagozi 19. i 20. stoljeća: Ljudevit Modec (1844.–1897.), Stjepan Basariček (1848.–1918.), Tone Peruško (1905.–1967.), a u novije vrijeme o njima piše Ante Bežen. Temelj sintetičkih metoda je u različitim znanstvenim disciplinama, npr. logici, filozofiji (analitičko–sintetički proces), psihologiji (misaoni procesi), didaktici, pedagogiji, lingvistici (slavenski su jezici uglavnom sintetički kao klasični poput grčkoga i latinskoga, stoga su ovdje i interpretirane sintetičke metode; fleksije, gramatički odnosi, utjecaji njemačkih i čeških teoretičara, ali i praktičara), metodici (nastavni sustav i metode).

²⁷ Autor ove naravne ili abecedne (dodala bih i azbučke) metode, nažalost, ostao je nepoznat ponajprije zbog same njene prirode.

škog razvitka." (Bežen, 2004: 34) Ova je metoda značajna po tome što ne traži obrazovana učitelja, već osobu koja zna čitati i pisati, eventualno sastaviti neki tekst te instinktivno poučava onoga koji to želi, tako da ga se verbalno upoznaje s glasovima i slovima azbučkim redom, a poučavani "ih pamti vlastitim ritmom napredovanja jer nema individualnog pristupa, ali često ni sustavnih vježbi i ponavljanja. Za uspjeh je potrebna visoka razina samoaktivnosti" (Bežen, 2004: 34), premda za nju nisu potrebna nikakva posebna sredstva (slova se mogu pisati po prašini, ucrtavati u koru drveća ili slagati od prirodnih materijala: grančica, vlati trave, kamenčića i sl.). Ipak, ova se je metoda mogla primijeniti u korištenju ove/ovih početnice/a jer na početku svake od njih nalazi se azbučki niz koji je poučavatelju mogao poslužiti za prepoznavanje određenih slova (glasova) jer su se ona mogla učiti: "relativno jednostavnim procesom gledanja napisanih oblika te njihovim zapamćivanjem i prisjećanjem, a glasovi slušanjem pravilnog izgovora. (...) Učenik upoznaje slova, ali čita i piše s velikim teškoćama i sporo." (Bežen, 2004: 35) pa je tako jasno da se ona mogla primijeniti samo za poučavanje čitanja te se povijesno gledano i najdulje zadržala (i prije pojave ovih početnica ta se je metoda koristila, npr. kod glagoljskih abecedarija) i poučavatelji su najčešće bili "svećenici (op. a. iz njihovih oporuka se saznaje da su posjedovali i najveći broj knjiga, više u Runje, 1998: 36–52) (samostani su u srednjem vijeku bili skoro jedina mjesta širenja pismenosti i njegovanja sposobnosti čitanja i pisanja), no mogli su to biti i razvojačeni vojnici, putujući zabavljači i pjesnici (trubaduri), bilježnici ili druge osobe koje su znale čitati i pisati." (Bežen, 2004: 35), posebice u novom vijeku kada i nastaju ove početnice.

Ipak, s vremenom se krug učenika širio – sve do pripadnika najnižih slojeva društva, tako je Levaković svoju azbukvicu namijenio svima (besplatno!), ne samo popovima, žaknima glagoljašima, već običnom puku – šireći čitateljsku bazu tekstovima na narodnom jeziku, koristeći, uvjetno rečeno, srodnost, sličnost među pojedinim elementima, stvara "svoj" jezik. Cilj je bio poučiti čitanju onoga koji tu vještinu nije savladao, tako da: "...knjige se bes cine dopušća narodu. Da zapovid ktomu, dase ne prodaû. nego da svakomu za ostuñ se daû." (Levaković, 1629: nepag.) Naime, ove početnice valja promatrati kao čitanke jer njima nije bila svrha poučiti "nekoga" načinu pisanja glagoljskih, ćiriličkih (pa i latiničkih) slova, već poučiti ga čitanju. Početnice su sastavljene, kako je već nekoliko puta istaknuto, tako da pojedinac – učenik nauči čitati, budući da u njima nisu sadržane upute za pisanje pojedinih slova azbuke, tako da će se ovdje zanemariti metode poput onih koje povezuju čitanje i pisanje (npr. metoda usporednoga čitanja i pisanja koju je doradio Grase, bila je poznata već u 17. i 18. st.).

Početna molitva, tj. prvi cjeloviti tekst s kojim su početnice započinjale, bila je *Oče naš* (*Pater noster*) kao i na primjeru ovih kompariranih početnica, tako da su takve početnice nazvane *pater – noster abecedarijumi*, ponegdje i psaltiri jer su se učestalo koristili tekstovi iz psaltira – *psalterića* (bukvara, početnica)²⁸ kako i sam Levaković navodi. Poznato je da su tiskare prije tiskanja nekih značajnijih djela (misala, brevijara kao npr. u Levakovićevu i Karamanovu slučaju) tiskale tzv. pokusne listove, tablice sa slovima: "*Takvi su istisci služili dvjema svrhama: da se vidi kakve su grafičke mogućnosti oficine, ali i da budu udžbenici za čitanje.*" (Bratulić, 1983:14).

Najčešće se govori o dvama tipovima pristupa procesu učenja čitanja (i pisanja) i to o sintetičkom i analitičkom pristupu te njihovoj kombinaciji. Tako se u sintetičkom pristupu polazi od glasova (fonema) i slova (grafema) čijim povezivanjem nastaju slogovi, riječi, rečenice, tako i tekst dok se analitički proces kreće u obrnutom smjeru, dakle od veće govorne cjeline – izgovorene (ili napisane) prema manjim, sve do slova i glasova.

Analizom svih triju tipova spomenutih početnica,²⁹ jasno je da je sva težina – bitan dio metodičkog instrumentarija za poučavanje čitanja bio na

²⁸ Detaljniju raščlambu samoga pojma kao i srodnih mu temeljito je razradio Putanec na ovaj način: "*Vjerojatno je taj termin u slavenskoj liturgiji bio bukvar i bukvića (jedan i drugi termin potvrđeni su na istoku i na zapadu našeg jezičnog područja, kod pripadnika istočne, pravoslavne liturgije, i kod pripadnika katoličke liturgije, istočne i zapadne). Termin je nastao prema početnim slovima slavenske abecede (azbuke): az-buki-glagoli > abukvića > bukvića. Međutim, podatak s Levakovićeve Azbukvidnjaka upućuje nas da je u Hrvatskoj početnica u neko doba nazivana i psaltir (psalterić). U najnovije doba riječ psalterić znači još i „mali zbornik duhovnih pjesama“... Pitanje je sada kako je došlo do toga da se u neko doba u Hrvatskoj javlja termin psaltir = psalterić za priručnik osnovnog učenja slova u poučavanju djece, odnosno mladeži koja se posvećuje svećeničkom staležu. Moje je mišljenje da se radi o utjecaju koji je u kulturnom smislu na naše krajeve vršila akvilejska patrijaršija. Ovo naime značenje riječi psaltir nalazim na terenu akvilejske patrijaršije, u dijalektima mletačkom i furlanskom. ... U mletačkom dijalektu nalazimo isto značenje za ovu riječ: salterio da putei, saltero o salterio, chiamasi quel piccolo libretto dove i fanciulli imparano a leggere dall'abbicci ... U furlanskom se ovakva knjižica zvala i drugačije: abecedari, becedari, babuin (po sricanju slova ba-bu), madòne-sànte-cròs (na naslovnoj strani slika križa zbog čega se u talijanskom zvala ova knjižica i samo crocesanta, santacroce ..."* (Putanec, 1979: 94–95) te zaključuje da bi hrvatska riječ psaltir (početnica) bila posuđenica i tuđica iz talijanskoga jezika te da u 15., 16. i 17. stoljeću psaltir znači 'početnica', odnosno ono što u 19. i 20. stoljeću znači bukvar i početnica (termin početnica javlja se 1853.), a Kožičić je svoj Bukvar nazvao onako kako se je tada u narodu on i nazivao (16. st.) pa se riječ održala i u 17. stoljeću. Dokaz toj tvrdnji je i naslov Levakovićeve djela. Vidjeti i Nazor, 2008: 125 te Bratulić, 1995: 18).

²⁹ Analizirajući razdoblja u razvitku metodike hrvatskoga jezika Ante Bežen je ove početnice svrstao u razdoblje protometodike (dakle, drugo razdoblje koje traje od 1527. do sredine 19 st.), a prethodilo mu je razdoblje imanentne metodike (obuhvaća razdoblje od početaka pismenosti do pojave *Početnice* iz 1527.; nema programa, posebnih metoda ili udžbenika, učitelj najčešće poučava u svim znanjima i vještinama, pismenost je rijetka, a učitelji su najčešće svećcnici – glagoljaši i latinaši, pojava tiska) koje je opisao kao ono razdoblje koje obilježava pojavu ovih početnica, ali nema razrađene metodike, predmetnih učitelja, posebnih priručnika ili uputa sve do kraja ovoga razdoblja kada se počinju pojavljivati gramatike, pedagoški priručnici uz reforme koje su provodile vlasti (carica Marija Terezija) pa i pojave učiteljskih škola. Više vidjeti u Bežen, 2008: 348–356.

prvoj stranici (osobito je to značajno za glagoljsku *Početnicu* iz 1527.), odnosno prvih nekoliko – dvije u *AzbukividnĀku* (tablica azbučkih grafe-
ma, slogovne tablice te molitve *Očenaš* i *Zdravo Marijo*), tj. prvih šesna-
est u *Bukvaru*, radi drugačijeg rasporeda tabličnih prikaza – većina je
tablica stavljena prije liturgijskih tekstova kao npr. slova glagoljske i
ćiriličke azbuke, tablica brojevnih vrijednosti azbučkih slova, što je zbog
praktične upotrebe i korisnije, a ne smije se zanemariti da se u *Bukvaru*
paralelno iznose strukture (azbuka, slogovi) i tekstovi na dva pisma; prvo
na glagoljici, onda paralelno isti segment, ali na ćirilici. Moguće je bilo
korištenje nekoliko metoda u poučavanju čitanja, a pritom valja naglasiti
da ih determiniramo s pozicija današnje metodike, primarno radi osvješći-
vanja spoznaja kako bi se lakše protumačilo ono što je tadašnjim učitelji-
ma bilo blisko, jednostavno, prirodno. Kao jednu od metoda spomenut ću
samo metodu sricanja u usvajanju čitanja jer ima i najsigurniju podlogu.
Učitelj je pokazivao i izgovarao pojedina slova i slogove, a učenik je
trebao prepoznati ta slova i slogove te ih povezati u riječ, dakle, pročitati
ju. Riječ je o analitičko–sintetičkom postupku koji je danas dotjeraniji i
oblikovaniji na višoj razini, a ovo je jedna njegova varijanta jer se u analizi
sriču slova, a u sintezi se spajaju u riječ. Ovu je metodu doradio i kasnije
oblikova Jacotot³⁰ krajem 18. stoljeća, a temelji se na tvrdnji kako se jezik
uči na tekstu memoriranjem pojedinih glasova, slogova i riječi što je
vjerojatniji metodički koncept za ove početnice. Čitanje se moglo usvajati
i slogovnom metodom – rastavljanjem riječi na slogove. Potrebno je uoči-
ti da se na početku svake početnice javljaju tzv. *tablice za bubanje* (Bra-
tulić, Damjanović) koje su se sastojale od različitih rimovanih kombina-
cija vokala i konsonanata, npr. *ba, be, bi,...* Na ploči bi se šibom pokaziva-
vala pojedina slova, ali i slogovi, a učenici su ih spajali u riječi (dvosložne,
trosložne riječi), npr. *ma – ma, ko – la*. Kod onih riječi koje nisu sadržavale

³⁰ Jean Joseph Jacotot (1770.–1840.) – francuski pedagog, u poučavanju je primjenjivao
analitičko – sintetičku metodu, tzv. *univerzalnog poučavanja*, danas poznatiju kao Jacototova
metoda. *Opća poduka* je naslov djela u kojemu su ujedinjeni njegovi radovi. U jednom je segmentu
ona ovdje i prezentirana, ali nije detaljnije utvrđena jer se temelji na analitičkom pristupu, a naziva
se još i metoda teksta. Temelji se na upotrebi nekoga književno vrijednoga teksta (npr. odlomak
djela iz Fenelonova *Telemaha* zapisan na ploči ili na nekom drugom materijalu) kojeg je učitelj
pročitao, a zatim je pročitao jednu rečenicu pa riječ po riječ (pokazujući ih), učenici su ga pratili sve
dok nisu naučili tekst napamet. Učenici su nakon toga mogli pokazivati pojedine riječi u tom tekstu
koje im je zadao učitelj, a nakon toga su riječi mogli rastavljati na slogove i na kraju na glasove.
Stoga, ova je metoda mogla biti i najdjelotvornija u korištenju ovih početnica u smislu uvježba-
vanja naučenih tekstova jer sve tri komparirane početnice u svome segmentu imaju poznate
molitvene i biblijske tekstove (kao i u početnicama drugih jezika, posebice latinskoga) koje je većina
vjernika znala napamet pa se tom metodom moglo poučavati i čitanje. Ova metoda ima i nekoliko
svojih varijanti u obliku metode "normalnih" (svakodnevni život): rečenica, riječi i slogova (starije
metodike). Zapravo, ovakav je postupak bio temelj srednjovjekovne skolastičke pedagogije, a u
jednom je modelu podrazumijevao usvajanje gramatičkih sadržaja (detaljnije u Manguel, 2001: 89).

moguće kombinacije slogova, upotrebljavala se kombinacija slova i slogova, pokazalo bi se pojedino slovo/a, odnosno slog(ovi), npr. *b – ra – t*. Stoga su u početnice najprije stavljane tablice koje su sadržavale azbuška slova (33 slova u prvoj glagoljskoj početnici (1527.) i *Azbukividnêku*, ali ne i u *Bukvaru* gdje su glagoljska i ćirilička azbuka dopunjene nekim grčkim glasovima poput *ksi*, odnosno *psi* pa je tu 40 slova azbuke), a zatim one u kojima su bili srokovi, odnosno slogovi (21 redak – 147 slogova u prvoj početnici i u Levakovićevu psalteriću (1629.), a u *Bukvaru* je broj slogova uvećan za kombinaciju onog broja slova – glasovnih skupova koji su umetnuti u tijelo azbuke, npr. *thita*, tj. theta uz tablicu pod naslovom: *Priprêžnoglasnaê ѳ, ѳ же согласнимъ припрêžена* (vidjeti prilog 9.) koja sadrži 44 reda kombinacija vokala *a, e, i, o, u* sa svim preostalim glasovima (konsonantima) iz glagoljske i ćiriličke azbuke, npr. *abѳ, ebѳ, ibѳ, obѳ, ubѳ* pa sljedeći red *avѳ, evѳ, ivѳ, ovѳ, uvѳ*). Sricanje (nazivano i kao abecedna, alfabetska, tj. azbučka metoda) je stara – antička metoda koja se je posredstvom klasičnih jezika primjenjivala na europske te je zahtijevala određeni prostor (škola) pa i "šturo" znanje učitelja kako bi se mogla primijeniti. Dakle, u osnovi je bilo potrebno poznavati cijelu azbuku kako bi se slova mogla slagati u slogove, riječi i rečenice. Ova se je metoda pojavljivala u nekoliko oblika. Kada se govori o izvornoj metodi sricanja, povijesno gledano, ona je obuhvaćala razdoblje u kojem su nastajale spomenute početnice (koristila se je i na početku 20. stoljeća), a do 16. stoljeća bila je i jedina metoda. Njome su se mehanički učila slova, nije se dakle povezivao glas i slovo, nego ime slova pa kada su učenici naučili sva slova, najčešće su sricali besmislene slogove, npr. riječ *baba* bi se sricala ovako; *bukê – azѳ – bukê – azѳ*, što samo pokazuje da je njihovo učenje bilo otežano, posebice zbog naziva azbučkih slova u glagoljici i ćirilici. Jedna od njenih varijanti bila je i mnemotehnička metoda učenja slova kojom u osnovi i započinje ovaj članak, tako da su joj u temelju različite mnemotehničke igre s izmišljenim smislenim tekstovima (Crnorizac Hrabri, Six Kandidus) u kojima su riječi započinjale slovima azbuke. Iako u ovim početnicama, takvoj igri nema traga, ona se je mogla provoditi usmeno, kako sam ranije navela, te upotrebljavati za pamćenje slijeda azbučkih slova. Učenje slova pomoću slika započinje Jan Amos Komensky (1592.–1670.) sa *Svijetom u slikama* na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće čija se metoda temelji na povezivanju slike predmeta (životinje, biljke i sl.) sa slovom koje treba naučiti, tj. sa slovom kojim počinje naziv predmeta sa slike. Ipak, ta se metoda nije mogla primijeniti u ovim početnicama jer je slikovni materijal reduciran, premda bi se mogla primijeniti za *Početicu* iz 1527. koja ima bogat slikovni materijal i u kojoj su drvorezi tematski povezani s tekstom uz koji stoje pa je tako učenik mogao na te-

Iako je oblikovana početkom 19. stoljeća, glasovna metoda³¹ (često se naziva prema autoru koji ju je dotjerao H. Stephaniju – Stephanijeva metoda) ili metoda glasanja (glaskovanja) korištena je već u 18. stoljeću, a svoje korijene, također, ima u antici³² koja se vezuje uz poučavanje pisanja, ali, budući da polazi od zapažanja slova/glasova i njihovih slaganja u veće cjeline, a intuitivno se je mogla primijeniti i na primjeru ovih početnica: "*Štoviše, slova su se smjela učiti pisati tek kada bi djeca naučila čitati. Najprije su se učili samoglasnici, a zatim suglasnici.*" (Bežen, 2004: 38) Olivier je koristio tu metodu i to tako da su učenici rečenice (poslovice, izreke i sl.) rastavljali na riječi, odnosno slogove i glasove (suglasnici s eventualno slabim poluglasom) koji se nisu izgovarali imenom (kao što je to slučaj u metodi sricanja) kako bi ih se ponovno sastavljalo u te iste rečenice. Nedostatak ovakva, analitičko–sintetičkoga postupka bila je podjela glasova – suglasnika na različite skupine i podskupine (npr., skupine zujavaca, piskavaca, mumljalaca unutar kojih su bile podskupine, npr. unutar skupine mumljalaca bile su podskupine usnenih, grlenih i drugih glasova), ali tragovi toga usmenoga postupka ne nalaze se u tiskanom *Azbukividněku* (kao ni u kompariranim početnicama). Ono što je opisano kao Stephanijeva metoda djelomično se preklapa s onime što sam opisala kao analitičko – sintetički postupak s nekoliko razlika; glasovi su se učili u skupinama, ali ne azbučkim redom, već onako kako su se suglasnici "bolje" (srodne skupine) spajali sa samoglasnicima (dodavali su ih ispred ili iza suglasnika ili ih se spajalo s više suglasnika) tvoreći tako slogove i riječi, a učitelj je mogao pokazivati slova na zidnim slovaricama (osim na ploči) dlanom (osim štapom), otkrivati slovo po slovo u riječi i to tako da su učenici glasno pročitali prvo slovo i otezano ga izgovarali (b-b-b), tj. ščitavali³³ sve dok učitelj nije pokazao drugo slovo s kojim se prvo

³¹ Tu su metodu ponajviše oblikovali, svatko svojim segmentom, švicarski pedagog L. H. F. Olivier (1759.–1815.), njemački pedagog H. Stephani (1761.–1850.) te I. F. A. Krug koji je od učenika tražio da pri čitanju slova objasne izgovor pojedinih glasova, odnosno da protumače položaj govornih organa (postojale su ustaljene "formule" poput "usta u krug" = o i slično), što se moglo primijeniti i na glagoljicu i na ćirilicu, a postupak su eventualno mogli savladati žakni (osim djece), iako ga složenijim čini sama priroda azbuke.

³² Rimljanin Marko Fabije Kvintilijan (42.–118.) "*je savjetovao da se za djecu koja uče čitati i pisati pripreme pločice s urezanim slovima. Djeca će pisačkom slijediti urezotine, zapamtiti njihov slijed i smjer i tako naučiti pisati. ... U njihovo su se vrijeme, dakle, istodobno učila slova i glasovi te se uz svaki imenovani glas učio i odgovarajući pisani znak, odnosno slovo.*" (Bežen, 2004: 37) Glasovna metoda je podrazumijevala i poučavanje pisanja na temelju "predvježbi", tj. izgovora glasova, za razliku od metode sricanja po kojoj je čitanje bilo odvojeno od pisanja.

³³ Danas se ščitavanje ili slijevanje glasova upotrebljava kada dijete ne može spajati glasove u čitanju ili slova u pisanju tada se rukom prekrije "*drugo slovo koje dijete treba povezati u slog s prethodnim*" (Bežen, 2004: 39) pa ga tako dugo čita dok se ne otkrije sljedeće slovo koje se s tim prethodnim povezuje, npr. slog *mi* će pročitati *m-m-m-m-i*.

stapalo u slog (b-b-b-a), zatim ih se dalje stapalo u riječi pa čak i u rečenice, s time da su se neki glasovi izgovarali i po više puta kako bi se usvojio njihov pravilan izgovor.

Pritom valja istaknuti da se možda neki glasovi nisu čitali, već samo pisali jer su hrvatskoglagoljski tekstovi imali svoja određena pravila ostvarivanja svakog grafema, dakle slova, tako da se u skladu s tim broj grafema nije nužno trebao podudarati (a i nije se podudarao) s brojem fonema u tako oblikovanom jeziku što je i dokaz povezanosti s glagoljaškom tradicijom i poprilično starim tekstovnim predlošcima, tako da slogovanje³⁴ (slovkanje, silabička ili slogovna metoda) nema dovoljno čvrstu metodičku podlogu, iako su neki njeni elementi primjenjivi u ovim početnicama. Dakle, cilj je bio da se naprije nauče samoglasnici (predstavljaju slogove) pa i kraće riječi, a nakon toga se izgovarao svaki samoglasnik s pojedinim suglasnikom sastavljajući duže ili kraće slogove (suglasnici su se dodavali kao i u prethodno spominjanoj metodi ispred ili iza samoglasnika ili i ispred i iza) te nikada samostalno već uvijek u kombinaciji sa samoglasnikom te ih se, naravno, nije objašnjavalo kao u glasovnoj metodi. Uglavnom, slogovi su bili zapisani (ploča, zidna slovarica) pa ih je poučavatelj najprije sam pročitao, a zatim su ih izgovarali i njegovi učenici, tako da je čitanje i dalje bilo odvojeno od pisanja, a načelno je to, ako se pažljivo promotri analitičko–sintetički proces jer osim procesa sinteze glasova u slogove, javlja se i proces analize slogova na glasove. Dakle, ova se je metoda mogla koristiti u ovim početnicama zahvaljujući tablicama slogova (napredniji koncept u odnosu na Levakovića ima Karaman, što je posebno vidljivo na primjerima kombinacije vokala i konsonanata, npr. *abv*, *ebv*, *ibv*, *obv*, *ubv*) u njima, iako bi za slogove izvan kombinacija predstavljenih u tablicama, npr. u onima koji bi nadilazili grafemske parove i bili predstavljeni troslovima, četveroslovima (kombinacija nekoliko suglasnika sa samoglasnikom) trebalo pripaziti i na jezične zakonitosti: "Oni pismovni sustavi kod kojih se leksičke jedinice ne daju lako prepoznati, odnosno, kod kojih u tu svrhu treba uložiti još kognitivnih aktivnosti (a takvo je upravo pisanje in continuo), zahtijevajući pomoć – 'glasovni oslonac' (ponajviše preko sloga). Učeći čitati, slažući slova (glasove i slogove), djeca si također pomažu vlastitim izgovaranjem kako bi prepoznala riječ. Svladavši vještinu stapanja glasova, kod pismovnih sustava gdje se riječi razdvajaju, zapravo su i naučila tiho čitanje. Stoga i glasna faza pri učenju čitanja pisma koja primjenjuju razdvajanje riječi traje razmjerno kratko." (Žagar, 2007: 304).

³⁴ Lat. silaba – slog, a stariji izraz za slog je i slovka. Osmislili su je njemački pedagozi krajem 18. st. J. H. Campe (1746.–1818.) i F. Sch. Gedike (1754.–1803.). Slogovnu je metodu upotrijebio srpski učitelj Ljubomir Jovanović u sastavljanju svoga bukvara.

Kada se govori o tzv. specijalnim sintetičkim metodama, tada njihova upotreba čini samo dio neke od glavnih metoda u poučavanju, a naravno i one imaju svoje varijante na koje se neću ovdje osvrtni jer se uglavnom odnose na djecu (a u kompariranim početnicama ona se ne spominju, barem u vrijeme svoga nastanka, a mogle su se koristiti za njihovo poučavanje u kasnijim razdobljima), iako ih je mogao (a može se pretpostaviti). Tako se je mogla koristiti metoda prirodnih (normalnih) glasova koja se temeljila na glasovima i zvukovima iz prirode, a stvaraju ih ljudi, životinje ili biljke, npr. različiti oblici onomatopejskoga oponašanja zvukova, primjerice "š" – šuškanje, zatim, uzvikivanja (interjeksijske) poput "o" ili "u" – zaustavljanje konja (različito u pojedinim krajevima). Tu je i fonomimička³⁵ metoda po kojoj se kombinacijom glasova i izraza lica (npr. oblika usta pri oblikovanju pojedinih glasova) dobila svojevrsna zvučna slika glasa. Fonografička³⁶ metoda temeljila se na uočavanju veza između predmeta iz okoline i grafičkoga oblika slova (npr. *azb* slični vilama) te druge metode koje zahtijevaju složenije lingvističke spoznaje (npr. fonetička³⁷ metoda). Te su se metode mogle primijeniti kao priprema ili dodatna vježba na temelju zapažanja u prirodi i uspoređivanja slova azbuke unutar nje i bez upotrebe spomenutih početnica, ali ništa ne ukazuje da se te metode nisu mogle koristiti paralelno s njima (ulomci iz psalama – priroda, ovce i sl.), iako forma tekstova u tim početnicama može limitirati tu mogućnost (npr. molitve).

Nadalje, metoda kojom se usvajalo čitanje nije jedini element bitan za poučavanje jer je važan i rezultat toga poučavanja, odnosno razina usvojenoga znanja. Naravno, nemoguće je znati, budući da za to ne postoje neki konkretni podaci (prije svega, stoga što se to nije istraživalo pa ni očekivalo), kolika je zapravo razina znanja, ali na temelju suvremenih spoznaja može se zaključiti kakvo je to znanje bilo. Ipak, valja istaknuti, bez obzira na razinu znanja, ona je bila dovoljna jer rezultat je bila usvojenost određenoga stupnja čitanja bez obzira na njegovu kvalitetu: "Usvajanje određene vještine najčešće počinje kognitivnom fazom (eng. cognitive stage)

³⁵ Viktor Cvitan je upotrebom ove metode u svojoj početnici obradio slovo "o" jer se usta zakružuje u odgovarajući oblik ovoga slova. Ista se metoda koristila za opismenjivanje gluhonijemice djece jer ona vide položaj usta pri izgovoru glasa, a uz specifične metode mogu usvojiti i njihov izgovor (prema Bežen, 2004: 41–42 i Lekić, 1991: 66–67).

³⁶ Učitelj Đuro Mirkov je početkom 20. stoljeća primijenio ovu metodu na učenje ćirilčkih slova te ju je nazvao metodom neposrednog razumljivog čitanja, a pojedini se primjeri mogu pronaći u obradi latiničkih slova (npr. početnica Viktora Cvitana u kojoj "o = obruč") Prema: Bežen, 2004: 42.

³⁷ Nazivana još i pojmovna. Na temelju spoznaja fonetike i fonologije, fiziologije i grafemike te srodnih disciplina učenci su najprije trebali naučiti znanstvene spoznaje o izgovoru i pisanju glasova, odnosno slova te ih primijeniti, tako da pravilno izgovaraju glasove i pišu slova (samoglasnici u početnici Zlatka Špoljara iz 1933. g.), prema Bežen, 2008: 299–300 i Lekić, 1991: 66–67.

kada nas poučavaju kako nešto učiniti, kada promatramoiskusnu osobu dok rješava neki zadatak ili kada nastojimo samostalno zaključivati i nešto naučiti... znanje usvojeno na toj razini učenja uglavnom (je) deklarativno i praćeno verbalnim ponavljanjem. Nakon toga slijedi faza povezivanja (eng. associative stage), u kojoj deklarativno znanje prelazi u proceduralno, premda još u potpunosti ne iščezava dok rješavamo neki zadatak." (Šamo, 2007: 567), tako da se prema ovako opisanom procesu i usvajanje čitanja odvijalo na taj način. Većina nije nadišla prvu fazu, a rijetki su oni koji su dosegli drugu, a treću su fazu složenu od tri povezana procesa (perceptualna obrada, raščlamba i primjena) iznimno mogli doseći tek pojedinci jer je ponajviše vezana uz potpuno razumijevanje pročitano: "da bi čitatelj mogao neki tekst najprije razumjeti, a zatim ga i tumačiti, potrebno mu je prepoznavanje pojedinačnih riječi kao prethodnica donošenju određenih zaključaka uz pomoć vlastita znanja." (Šamo, 2007: 568) Takvi suvremeniji pristupi analizi usvajanja, u ovome slučaju, čitanja mogu objasniti stanje istoga u prošlosti pa je tako moguće pretpostaviti koju su razinu znanja pojedini slojevi društva, s obzirom na njihov status imali, dakle, je li riječ bila o nekom budućem svećeniku (tada se može pretpostaviti i viša faza usvojenosti) ili, primjerice, nekom vojniku (naravno, ovisi o njegovom činu pa i o određenom razdoblju u povijesti, kulturološkom stupnju razvoja političke organizacije) pa i pučaninu gdje se ta razina mogla zadržati na najnižoj fazi. Dakle, usvajanje čitanja "počinje na razini slova i njihovih obilježja, nastavlja se prepoznavanjem riječi, a završava značenjem kao krajnjim ciljem" (Šamo,³⁸ 2007: 569).

Osim toga, moguće je pretpostaviti i kako se je čitalo, tj. koja je vrsta čitanja bila zastupljena. Na temelju povijesnih zapisa (vidjeti u Manguel, 2001: 53–65) prednost se je davala čitanju na glas (jedna je osoba čitala, a druga slušala i "upijala" ono što je čula kao pročitano), posebice u srednjem vijeku jer se čitatelj tako usredotočio na napisano (nije "odlutao" mislima) te nije mogao iskrivljavati, odnosno "krivo" tumačiti vjerske istine: "U svetim tekstovima, gdje je božanstvo diktiralo svako slovo i broj slova kao i njihov poredak, za puno razumijevanje nisu bile dovoljne oči već i cijelo tijelo: njihanje u ritmu rečenica i podizanje svetih riječi do usana, kako se ništa od božanskog ne bi izgubilo u čitanju." (Manguel, 2001: 57), a ne smije se zanemariti činjenica da je bilo relativno malo ljudi

³⁸ „Konstruiranje značenja, dakle, opisuje se kao slojeviti proces koji se zbiva na razini riječi, rečenice i cjelovitoga teksta, dok se prepoznavanje riječi, sintaktička analiza i razumijevanje teksta tradicionalno smatraju osnovnim razinama čitanja.“ (Šamo, 2007: 568) Više o strategijama i procesima učenja kao i relevantnu literaturu vidjeti članku Šamo, 2007.

koji su znali čitati pa su se tako, u tu svrhu, odvijala i javna čitanja (jedna osoba čita, a "publika" sluša pročitano, a u vrijeme sv. Benedikta ono se redovito provodilo te je bilo u funkciji duhovnih vježbi), premda se je prilikom prepisivanja tekstova koristilo i u skriptorijima (prepisivači su naglas izgovarali samodiktat). Taj se običaj nastavio i u novom vijeku, premda je sv. Augustin u svojem djelu *Ispovijedi* zabilježio da je sv. Ambrozije čitao tiho (u sebi), što je u to doba (4. stoljeće) djelovalo mistično i bilo neobično, a tek se od 10. stoljeća paralelno pojavljivalo, iako ne u istom intenzitetu kao glasno čitanje: "Čitanje u sebi omogućava, bez očevidaca, komunikaciju između knjige i čitatelja, kao i jedinstveno „osvježenje uma“". (Manguel, 2001: 62) Obje su vrste čitanja, stoga bile korištene i u poučavanju čitanja (dokaz su i sami segmenti pojedinih metoda), a uz njih se je moglo upotrebljavati i korsko čitanje (svi su učenici istovremeno izgovarali isti tekst) jer je bila uobičajena njegova upotreba u npr. liturgiji, a prostor je bio otvoren i nekoj podvrsti čitanja po ulogama u kojem su se u čitanju mogli izmjenjivati učitelj i učenici, odnosno učitelj – učenik – učitelj – drugi učenik: "Treba istaknuti da je pismenost koja se stjecala iz ovakvih početnica u prvom redu pasivna pismenost, tj. sposobnost da se pročita napisani ili tiskani tekst, a ne toliko aktivna pismenost, tj. sposobnost da se vlastite misli i osjećaji pismenim znakovima sačuvaju na pergameni ili papiru, ili pak da se već jednom napisani tekst ponovno prepisuje, ali takvom dotjeranošću i vještinom da onaj koji to radi bude zbog svojega posla cijenen i tražen." (Tandarić, 1993: 52).

Grafolingvističke značajke tekstova i ovdje dolaze do izražaja te su bitne, jer, kad su se knjige: *"čitale naglas, slova koja su ih sačinjavala nije trebalo odjeljivati u fonetske jedinice, već su se nizala zajedno u neprekidnim rečenicama. Smjer* (op. a. najstariji je s desna na lijevo i to odozgo prema dolje) *u kojemu se pretpostavljalo da oči slijede te navoje slova razlikovalo se od mjesta do mjesta i od vremena do vremena."* (Manguel, 2001: 59), a tekstovi ovih početnica, kako je navedeno, organizirani su u retke, a čitali su se "jedinim" mogućim smjerom s lijeva na desno, s vrha prema dnu. Iako se u praksi (posebice u početnom učenju čitanja i pisanja u prvim razredima osnovne škole) može naići na poteškoće jer učenici, nakon što su pročitali (napisali) prvi red (teksta), dakle, s lijeva na desno, drugi red pokušavaju pročitati (češće napisati) s desna na lijevo dok je drugi problem usvajanje postupka poravnavanja redaka na početku (s lijeva). Tako se je i u prošlosti, također, moglo odvijati učenje čitanja (i pisanja), odnosno, na takve se je poteškoće moglo nailaziti, posebice, pri prvim susretima s tekstem, bez obzira na starost učenika.

Zahvaljujući pojavi/pojavama organiziranoga poučavanja (npr. pojava škola), novih spoznaja i metoda, razvoju tiska, prosvjetiteljskih težnji

europskih vladara, "prodor" narodnoga/narodnih jezika, rastu gradova (gradske škole i za laike), prijelazu prema tihom čitanju, itd. Otvara se prostor stvaranju novovjekovnih početnica koje su bile potrošna roba (sačuvan ih je relativno mali broj, većinom su i oštećene, uvezivane su s drugim djelima, dotiskivane) koja je otvorila mogućnost i samopoučavanju, dakle, samostalnom učenju čitanja, iako je ono bilo otežano zbog navedenih utjecaja, no, bitno je naglasiti da je pozitivnom pristupu poučavanju čitanja pridonio Rafael Levaković svojim *Azbukividněkom*: "Osim misala i brevijara Levaković je sastavio i objelodanio neke druge knjige za hrvatske kršćane. Iako opsegom malene, imale su ne samo vjersko značenje, nego su bile i sredstva pismenosti, budući da su bile dosta raširene među narodom koji većinom nije ništa drugo ni čitao." (Pandžić, 1978: 112).

Ovim se kraćim prikazom nastojao objasniti razvoj početnica, odnosno njihove metodičke koncepcije koje su utjecale na poučavanje čitanja i u kojima se ogleda i *Azbukividněk* sa svojim specifičnostima i utjecajima na razvoj i produkciju drugih azbukvica. Stoga, valja se složiti sa zapisom u *Azbukividněku*: "*Hvala bogu, čast, i dika / sadb, i va vse veki vika.*" (Levaković, 1629: B8) Dakle, ova je početnica svojevrsan doprinos poučavanju čitanja na hrvatskom jeziku, njegovoj metodici, ali ujedno je i prilog razvoju kulture čitanja našega naroda – trojezičnoj i tropismenoj. Prihvaćanje, usvajanje, usavršavanje i čuvanje primarno glagoljice (ali i latinice pa i ćirilice) pokazuje se kao znak identiteta jednoga naroda, svjedoči o njegovoj tradiciji, danas najčešće zanemarivanoj ili: "Početnice (azbukvari, bukvari, abecedariji i sl.) nisu djela koja bi značila vrhunski domet neke književnosti ili pak kulturne djelatnosti općenito. One su međutim temelj svake kulturne djelatnosti, prijeko potrebno sredstvo za razvoj svake, pa i najskromnije književnosti. Kad je riječ o glagoljskim početnicama, razgovor o njima otežan je činjenicom što su nam poznate istom iz razdoblja kad se glagoljica počinje povlačiti pred latinicom i kad se glagoljici sve više pristupa samo pasivno." (Tandarić, 1993: 56).

LEVAKOVIĆEV AZBUKIVIDNĚK KAO DOPRINOS POUČAVANJU ČITANJA

Sažetak

Franjevac Rafael Levaković značajno je utjecao na poučavanje čitanja. *Azbukividněk slovinski iže općenim načinom psalterić nazivaet se* priredio je i izdao 1629. godine pod patronatom rimske kongregacije *De propaganda fide* kao prethodnicu glagoljaškoga *Misala*. Posebnosti te početnice su i njena reizdanja poput onoga iz 1693. godine kojega prate određene specifičnosti od kojih posebice valja spomenuti razlike unutar istih izdanja. Ipak, valja naglasiti da će u

slijedu hrvatskih početnica ostati zapažena kao prva koja je sadržavala sva tri pisma: glagoljicu, ćirilicu i latinicu, iako je tekst bio na latinskom jeziku. Iako je temeljena na Torresanijevu predlošku, ova je početnica specifična i po svojim grafolingvističkim i tekstualnim elementima. Stoga se *Azbukividnêk* uspoređuje i sa spomenutim prvotiskom (Prva tiskana hrvatskoglagoljska Početnica, 1527. g.) kao i s Bukvarom Mateja Karamana (1753. g.). Dakle, *Azbukividnêk* sadrži određene, poznate molitvene tekstove čijom se kraćom analizom dobiva uvid u način poučavanja čitanja, njegove vrste i metode na "hibridnom jeziku" (unatoč postupnoj rusifikaciji). No, Levaković je doprinjeo nastavku tradicije tiskanja hr-vatskih početnica, posebice poučavanju čitanja i na taj način opismenjavanja hrvatskoga naroda jer će se postepenim širenjem kruga dostupnosti (tako i rasprostranjenosti ove početnice među drugim slojevima društva), promijeniti određeni pogledi na njih, a iz toga proizlazi i značajan doprinos, prije svega, našoj hrvatskoj kulturi, no, ponajviše kulturi čitanja.

Ključne riječi: glagoljičke i ćiriličke početnice, Torresani, Levaković, Karaman, poučavanje čitanja/metodika čitanja

LEVAKOVIĆ'S *AZBUKIVIDNĚK* AS A CONTRIBUTION TO TEACHING READING IN THE CROATIAN LANGUAGE

Abstract

Franciscan Rafael Levaković had a significant impact on the teaching of reading in the Croatian language. He edited and published *Azbukividnêk slovenski iže općenim načinom psalterić nazivaet se* in 1629 under the patronage of the Roman congregation De propaganda fide as a forerunner of the Glagolitic *Misal*. Distinctive features of this primer are also its re-editions including the one dating from 1693 which is marked by certain peculiarities, notably by differences between the same editions. It should be emphasised however that this primer occupies a special place in the succession of Croatian primers being the first one to contain all three scripts: Glagolic, Cyrillic and Latin. Although based on Torresani's model, this primer is also specific for its grapho-stylistic, linguistic and even textual elements. *Azbukividnêk* is therefore compared to both the first print in question (First printed Croatian Glagolitic primer, 1527) as well as Matej Karaman's *Bukvar* (1753). It is determined that *Azbukividnêk* contains certain known prayer texts a brief analysis of which gives an insight into the methods of teaching reading in the Croatian language despite the gradual Russification. Levaković himself contributed to the continuation of the printing tradition of Croatian primers, and in particular to the teaching of reading and, therefore, the spread of literacy among the Croatian people, as the gradual extension of the circle of accessibility (also a wider presence of this primer among other ranks of society) was to bring about a change in their perception, thus giving a considerable contribution primarily to our Croatian culture, but above all to the culture of reading.

Key words: Glagolitic and Cyrillic primers, Torresani, Levaković, Karaman, teaching in reading/reading methodics

Vanda Babič

RAFAEL LEVAKOVIĆ I NJEGOVA POVEZANOST UZ HRVATSKU PROTESTANTSKU GLAGOLJSKU TRADICIJU

Izvorni znanstveni članak
UDK 821.163.42 (091)
821.163.42.09 Levaković, R.

Za istočnoslavenizirana izdanja hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga tiskana u Rimu u 17. i 18. stoljeću karakteristična je zajednička značajka da su svoj grafički sustav uglate glagoljice približila istočnoslavenskoj normi crkvenoslavenskoga jezika; osuvremenjeni izbor glagoljskih znakova zrcali pravopisni uzus istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskoga jezika 16. i 17. stoljeća (kao što su npr. *Граммати́ка словенска* Lavrentija Zizanija iz 1596. godine i *Граммати́ки славе́нския прѣвѣлноє свѣтагма* Meletija Smotrickoga iz 1619.), čime su se tekstovi i fonetički i morfološki u velikoj mjeri približili istočnoslavenskim bogoslužnim tekstovima tadašnjega vremena (npr. *Острожская библия* iz 1591. godine).

Poznato je također da istočnoslavenizirana rimska izdanja koja možemo svrstati u zrelo razdoblje istočnoslavenizacije (počevši od Levakovićeve *Brevijara* 1648., nakon kojega slijede Paštrićev *Brevijar* 1688. te Karamanov *Misal* 1741. i *Brevijar* 1791.) za tvorbu novih glagoljskih grafema preuzimaju, prema Hammovim riječima,¹ Konzulov princip oblikovanja novih znakova (tj. *postojeći grafički znak + signum superscriptum*), npr. \bar{y} [y] = ćir. ѣ, \bar{r} [r] = ćir. ѣ, \bar{z} [z] = ćir. ѣ, \bar{e} [e] = ćir. ѣ, \bar{o} [o] = ćir. ѡ, \bar{b} [b'] = ćir. ѡ, \bar{s} [š] = ćir. ш [šć], i njegovu težnju za preciznijom grafičkom realizacijom pojedinih slavenskih glasova. Iznimka je od toga principa samo novi grafem \bar{e} – nešto veći e, koji djelomice zamjenjuje grafem \bar{e} [\bar{e}] (*e s akutom*) upotrebljavan u Konzulovim djelima, ali je u rimskim izdanjima bez dijakritičkoga znaka. Novim grafemima autori istočnoslaveniziranih tekstova upotpunili su manjak između postojećega glagoljskog grafičkog inventara hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika 16. stoljeća i brojnijeg istočnoslavenskog niza ćiriličkih grafema koji se formalno oblikovao u razdoblju drugoga južnoslavenskog utjecaja.

¹Hamm, 1971: 21, 221-222.

Tako su u hrvatskoj glagoljici npr. na osnovi glagoljskoga grafema я [j] oblikovana dodatna tri: grafički pandani za *yeri* i tzv. *štapićasti* i te s jednakim znakom iznad retka kao u ćirilici (Ї) novi grafički znak za *j* ($\bar{\text{я}}$ [y] : $\bar{\text{я}}$ [j] : $\bar{\text{я}}$ [j]), iako se u Konzulovim tiskanim djelima u tu svrhu upotrebljavao *děrvь* ѣ [j]. Točkom iznad osnovnoga glagoljskog grafema ѣ uspostavljen je odnos između *jata* i 'a' ($\bar{\text{ѣ}}$ [ē] : ѣ [ja]), a akutom iznad redukcijiskog vokala odnos između *jora* i *jera* (ѣ [ɔ] : ѣ [ɔ]). Omogućeno je i pravopisno razlikovanje između "običnih" *o*, odnosno *e* i *omege*, odnosno većeg *e* – ekvivalenta grčke *ete* (ѣ [o] : $\bar{\text{ѣ}}$ [ō] i ѣ [e] : $\bar{\text{ѣ}}$ [ē]). Neposredno iz Konzulove tiskarske tradicije preuzet je samo *šta*, koji s tri točkice iznad sebe uspostavlja odnos između ѣ [š^č] i ѣ [č]. Grafička usklađenost s istočnoslavenskim ćiriličkim pismom u rimskim izdanjima zreloga razdoblja istočnoslavenizacije za sobom je povukla još i pravopisnu, fonetičku i morfološku prilagodbu istočnoslavenskoj normi crkvenoslavenskoga jezika. Sve to međutim ne vrijedi za ranija rimska izdanja istočnoslaveniziranih hrvatskih glagoljskih tekstova (za Levakovićevo i Paštrićevo izdanje misala iz 1631., odnosno 1706., te za Levakovićev *Azbukividnjak slovinski* iz 1629. godine), čija se grafička i pravopisna rješenja još uvijek zasnivaju na ustaljenom grafičkom sustavu protestantskoga glagoljskog tiska Stipana Konzula Istranina. Ta djela dakle preuzimaju sve karakteristične grafeme Konzulovih izdanja (npr. ѣ [š^č], ѣ [ē], ѣ [ē], ѣ [l], ѣ [n], pa čak i posebni, samo za uraška izdanja karakteristični, ѣ [č] te uporabu ѣ [j], ѣ [ē] i ѣ [ɔ]). Međutim Rafael Levaković u svojem ugledanju na protestantski glagoljski tisak krenuo je još nešto dalje i svoj cjeloviti pravopisni sustav oslonio na Konzulovo stvaranje: prema prethodnim protestantskim izdanjima² ugledao se i u uporabi većine glagoljskih grafema, a nastavio je i karakterističnu Konzulovu varijantnost pojedinih zapisa. U ovome prilogu navodim najosnovnija podudaranja između Konzulovih i Levakovićevih djela.

1. *Glagoljski grafem* ѣ (š^č – s tri točkice iznad osnovnoga grafema) jedini je preuzeti grafem koji se javlja u svim istočnoslaveniziranim misalima i brevijarima. Međutim Konzulovu učestalost toga grafema i varijantnost različitih zapisa istoga fonetskog elementa u svojim je ranijim izdanjima kopirao samo Rafael Levaković. /Paštrićeva izdanja misala (1706.) i brevijara (1688.) samo su ponovljena izdanja Levakovićevih

² Početkom kolovoza 1626. iz Graza je u Rim stigla zaplijenjena protestantska tiskara iz Uracha s glagoljskim i ćiriličkim slovima (u Rim je također dovezen dio iste tiskare koju je 1620. godine u Rijeku dovezao Franjo Glavinić), gdje su u nanovo osnovanoj tiskari *Typographia polyglotta s. Congregationis de Propaganda Fide* upravo tim slovima tiskana sva istočnoslavenizirana hrvatska liturgijska djela iz 17. i 18. stoljeća (Pandžić, 1978: 85-89; Radonić, 1949: 17).

ՋԵՏԵՆԵ ԲԻ ԿՅ *Knigi Moiseja na 46* (TZD 3, 2),⁷ ՀԻՐԱՅՈՒՅԻՄԻ ԵՄ *kapitul. 16* (NT 165, 16) i ՋԵԻՄԻ. ԿՅ *Mat. 26* (1631: 1D25 CN). Osim toga Ե u glagoljskim se tekstovima upotrebljava i kao svojevrsna skraćenica: stoji naime samostalno kao oblik za 3. lice jednine prezenta glagola **byti*: *je* (stcsl. ꙗѣтъ), npr. ՅՑ Ե ՄԻԷՅ ԼԻՏԻՄԻԻՄԻ *ki ē mane p°slab* (TZD 17, 7-8), ԲԻԵԻԻՄՅ Ե *danami ē* (K 10, 7)⁸ i ՍՅՍՅԵԻԵ Ե *povinan ē* (1631: 4L19 CN), ԲՅՅԻՄՅՈՒՅԻՄՅ Ե *vozmožno ē* (1631: 3L11 CN).⁹ Spomenuti glagoljski oblik u Konzulovim izdanjima može biti zapisan i drukčije – s vezom Խ + Յ, npr. ԽԵՅՅԵՅԵՅՄ ԵՄԻՅՄ *je Kučenikom sv°im* (TZD 17, 3), a u Levakovićevo misalu jednak zapis odgovara obliku akuz. pl. m. i ž. roda lične zamjenice za 3. lice, npr. ՅԵՅՅՈՅ ԽԵՅ ԵՄԵՅ *obrete je speće* (1631: 3L24-25 CN).

Osim opisanih inačica (kod oblika glagola **byti*) za prikaz izgovora na početku riječi, a u sredini u poziciji iza vokala (te za zapis *l'* i *n'*) u Konzulovim izdanjima realizirana je i treća mogućnost – s grafemom Է, npr. ԷՍԵՅ *édne* (TZD 3, 22-23), ՅԿԷ *koé* (TZD 8, 11), ՖՓԻԵՅ *ufané* (NT 418, 12) i ՍՅԻՄԻՅՈՒՅ Է *položi é* [akuz. sg. sr. roda lične zamjenice za 3. lice] (1631: 6D8 CN), ԵՍԵՅԷ *svoeé* (1631: 8L2 M), ՍՅՅՈՍԵՅԻՄԻՅԵՅՅ *pozdravl'énie* (1629: 4, 16). U svim tim izdanjima (pa i u Konzulovim) grafem Է nikad se ne upotrebljava u oblicima nom. i akuz. sg. imenica srednjega roda na *-*bje*, npr. ՖԵՅԻՄԵՅՅՅ *uskaršenie* (K 8, 13)¹⁰ i ՀԻՄԵՅՅ *kamenie* (1631: 6L25 CN), ՍԿԵՍՅԵՅՅ *dostojanie* (1631: 6L22 M) itd. U Konzulovim ćiriličkim izdanjima nema posebnih odgovarajućih oblika za Ե i Է: sve tri glagoljske inačice za zapis *je* (Ե, Է i Խ + Յ) udružene su u jednom jedinom grafemu Ե, npr. ԵԵԻՄԵԼԵ Ե *đbečalb je* (ćir. K 13, 10),¹¹ ՄՈԵՄՈԵ *moje* (TZD 32, 4), ՆԻԵՃՆՈԴԱ *nijednoga* (TZD 42, 18) itd.¹²

U kasnijem Levakovićevo djelu (tj. u Brevijaru 1648.) i u Karamanovim izdanjima misala i brevijara drugi grafem Է djelomice je zamijenjen većim *e* – Յ (bez title), ali samo u položaju na početku riječi,

⁷ Zanimljivo je da jednaku brojnu vrijednost ima i ćirilički grafem Է, npr. ԿԵՓԵՅԻՆՈՄ ՈՒ Ն Է *kefezianom na 6* (TZD 26, 8).

⁸ Jednaka se skraćenica javlja već u Kozičićevu bukvaru, npr. ՍՅՅՅՅՅՅ Ե *počety ē* (Kozičić 3, 25), a u mletačkom izdanju takvih skraćenica nema jer je ispisan puni – crkvenoslavenski – oblik: ԿՅՅՅՅՅԻՄ ԵՄՍՍ *skrušilb estb* (Torresani 4, 9).

⁹ Iako i ՉԻՄԻԿՅԻՄԻՄԻ ԵՄՍՍ *glag°lima est* (1631: 2D37 M). U istočno-slaveniziranim tekstovima grafemom Ե označavaju se također kraćenja dijela riječi, npr. ԵՅՅՅՅՅ ԵՄ *Bože moj* = *Bože moj* (1631: 1L32 M i 1648: 2L22 P).

¹⁰ Usporedi sa zapisima glagolskih imenica u Konzulovim izdanjima kod točke 5, str. 8-9.

¹¹ Međutim također ՏՏԱՆՈՎԻՏՈ Է *stanovito ē* (ćir. K 13, 11).

¹² Mekoća *l'* i *n'* u ćiriličkim protestantskim izdanjima u pravilu je označena na glagoljskome grafemu, a ne zapisom sljedećega (prejotiranoga) vokala, npr. ՆԵԳՈՎԵ *n'egove* (TZD 41, 2), ԴՅՆԻՆԱ *rabin'a* (ćir. K 10, 13), ԶԵՄԼՅ *zem'lu* (ćir. K 9, 13); vidi također nap. 15.

npr. эмь *esmb* (1648: 1D16 P), эгъ *eg°* (1741: 1L31 CN) itd.,¹³ a isti grafem s titlom – э [e] – odgovara grafemu э [ē] budući da nastupa u jednakoj funkciji kao u Konzulovim i ranim rimskim izdanjima (tj. stoji samostalno kao oblik za 3. lice jednine prezenta glagola **byti*), npr. имѣ э *imja tv°e ē* (1791: 5L19 P).

3. *Glagoljski љ i њ* (l i n s titlom) nastupaju u glagoljskim izdanjima uraške tiskare u više funkcija. Već tradicionalno titla iznad slova označuje brojnu vrijednost (npr. $\text{љ} = 50, \text{њ} = 70$) ili skraćen slog, odnosno dio riječi. Označavanje skraćivanja riječi titlom u Konzulovim se djelima može primijetiti načelno kod svih grafema,¹⁴ a slova l i n u toj funkciji nastupaju prilično rijetko, npr. Гнљ *Gn̄* = *Gospodin* (K 5, 6), Кљпљ *Kap̄l* = *Kapitul* (TZD 14, 14), naime Konzul je u svojim djelima grafemima љ i њ namijenio dodatnu funkciju – titla iznad osnovnih slova obilježava mekoću tih dvaju suglasnika, npr. волљ *vol'a* (TZD 14, 1), нанљ *nan'* (NT 420, 4), нљ *n'ih* (TZD 14, 20), нљговљм *n'egovim* (K 14, 1) i рљбинљ *rabin'u* (TZD 12, 5),¹⁵ doduše ispred samoglasnika u upotrebljava i ustaljeni način označavanja mekoće – grafemom р , npr. молљ *mol'* (TZD 18, 19), земљ *zemlju* (TZD 9, 15), ali кљчи *kluči* (TZD 17, 10). Glagoljske grafeme љ i њ u jednakim je funkcijama (kao skraćenicu dijela riječi i za označavanje mekoće l i n) upotrebljavao i Rafael Levaković, ali ponovno samo u svojem ranijem izdavačkom razdoblju (u njega spadaju abecedarij iz 1629. i Misal iz 1631.), npr. блљви *blvi* = *blagoslovi* (1631: 2D12 CN) i помљшљниљ *pomiš'leniem* (1631: 1D29 M), на земљи *na zeml'i* (1629: 7, 16), оганљ *ogan'* (1631: 7L18 M), кнљги *kn'igi* (1631:

¹³ U istočnoslaveniziranim tekstovima zreloga razdoblja, prije svega u djelima Mateja Karamana, grafem э [e] osim э [ō] prepoznatljiv je množinski grafički element genitiva i dativa plurala, npr. gen. pl. вѣкъ , вѣкъвѣкъ вѣкъ , *věk', vëkōv* (1741: 1L35 M) i о темѣ *o tem'* (1648: 2L19 P), dat. pl. дѣдѣмъ , дѣдѣмъмъ *dade učenikōm* (1741: 1D19 CN), мѣстѣмъ , мѣстѣмъмъ *množymъ l'esvidëtelemъ* (1741: 2D27 CN); usporedi s oblicima instr. sg. m. гласомъ *glasomъ* (1741: 1L4 M), огнемъ *ognemъ* (1791: 8D23); o tome više u: Babič, 2000: 84-87 i 107-109.

¹⁴ Npr. анљ *An̄j*l = *Anjel* (TZD 19, 5), всљмоуљ *vsm°gući* = *vsmogući* (K 66, 14) in свога *stoga* = *svetoga* (TZD, 35, 15).

¹⁵ Ćiriličke su inačice glagoljskih znakova љ i њ, koji se u ćiriličkim izdanjima protestantske tiskare upotrebljavaju u istim funkcijama, npr. Гнљ *G□a* = *Gospodina* (ćir. TZD 35, 4) i не вљла *ne val'a* (ćir. K 64, 10), кљлљство *kral'estvo* (TZD 34, 6), близнљега *blizn'ega* (TZD 34, 7), конљ *kon'a* (TZD 46, 12), рљбинљ *rabin'u* (TZD 34, 8), ali i кљчи *kluči* (TZD 40, 16). U ćiriličkoj *Tabli za dicu l* s titlom upotrebljava se češće nego u glagoljskoj, naime uptonjoj često nalazimo i primjere bez takvog označavanja mekoće, npr. рљбинљ *rabina* (TZD 10, 13-14) itd. U objema *Tablama* svjedoci smo i »dvostrukim« označavanjima mekoće, npr. Еванљљскљ *Evan'jelsk°* (TZD 16, 19-20) i лљбе *l'jube* (TZD, 32, 3), земљю *zeml'ju* (TZD, 31, 16) itd.

4L15 M) itd., iako su u poziciji ispred *a* češći zapisi bez title, međutim s *jatom*, npr. *стоклѣницу* = *stokl'anicu* (1631: 1D39 CN), *кланѣмо* = *klan'aemo* (1631: 3L1 M),¹⁶ ali i *רבין* *rabina* (1631: 4L30 CN). Pred vokalom *e* također prevladavaju oblici bez title, ali samo kod *l'*, npr. *оставленіе* = *ostavlenie* (1631: 5D24 M), *свидетельство* = *svedetelem* (M 1631: 3D36-37 CN), jer je npr. ustaljen zapis oblika lične zamjenice za 3. lice kao i u Konzulovim djelima: *я ем о n'em* (1631: 2D5 CN), *я емъ къ n'emu* (1631: 4L25 CN), *я емъ съ n'im* (1631: 3L35 CN).

U kasnijim rimskim izdanjima *ѣ* i *ѣ* pojavljuju se samo kao skraćenice dijela riječi, npr. *сѣну* = *synu* (1648: 1L31), a mekoću suglasnika,¹⁷ te time također *l'* i *n'*, obilježava *akut* iznad suglasnika (u Brevijarima 1648. i 1688. te u Misalu 1741.) ili iznad redukcijskog vokala (u Brevijaru 1791.), npr. *огн'* = *ogn'* (1648: 6L13 P), *судител'* (1648: 3L33 P), *учител'ъ* (1741: 1L38 CN), *амин'* (1741: 1L25 CN), *нанѣ* = *naně* (1791: 2D40 P), *судител'ъ* (1791: 4D2-3 P). U svim tim izdanjima kod oblika lične zamjenice za 3. lice mekoća *n'* (iza prijedloga) nije obilježena, npr. *въ немъ* (1648: 3D1), *къ нимъ* (1791: 2D22) budući da i inače ispred vokala *e* i *i* nema mekoće u zapisu, npr. *п'мыслиемъ* = *p'myšleniemъ* (1741: 1D22 M), *книг'* (1741: 3D1 M). Naprotiv, ispred *a* i *u* izražena je grafemima *ѣ* in *ѣ*, npr. *г'нѣчиъ* = *g'njačihъ* (1648: 2D36 M), *вечерня* (1741: 5D22 M) i *постелю* (1648: 2D8 P), *землю* (1741: 1D5 M).

4. *Dodatni grafem za č*. Nadasve je zanimljiv grafem Konzulovih glagoljskih izdanja posebno, nanovo oblikovano slovo *ѣ* [č], koje se osim klasičnoga glagoljskog grafema *ѣ* [č] javlja u početnim glagoljskim izdanjima uraške tiskare (između 1560. i 1562.). U izgovoru među njima nema razlike, a to možemo potvrditi primjerima iz bukvara: *čovika* (TZD 1, 10), *čovikъ* (TZD 8, 6) i *čovičaskih* (TZD 22, 21). Grafem *ѣ* nalazimo već u Konzulovu *Velikom probnom glagoljičkom otisku*, a zatim u *Tabli za dicu*, gdje je doduše češći »obični« *č* (ѣ). Glagoljska izdanja *Katekizma* iz 1561. godine (»veliki« i *Mali probni glagoljički katekizam*) obogaćuju obje inačice *č* (ѣ in ѣ): u »velikom« *Katekizmu* druga je inačica čak češća, npr. *сѣмъ*

¹⁶ Usporedi također: *ва воню* (1631: 6D33 M).

¹⁷ Istočnoslavenska mekoća suglasnika u položaju ispred redukcijskoga vokala najjasnije se odražava u Karamanovim izdanjima, npr. *маст'ъ* (1741: 1L23 CN), *ночь* (1791: 3L29 P), *церков'ъ* (1741: 2D31 M) itd.

Grafem **и** kasnije se u hrvatskoj glagoljskoj tradiciji nije potvrdio, ali su ga u svojim abecedarijima više puta upotrijebili Rafael Levaković (*Azbukividnjak slovinskij*, 1629.) i Matej Karaman (*Bukvarь slavenskij*, 1753.),²⁰ i to obojica na istim mjestima – na kraju molitvi iza sintagmi **Слава отцу и** (1629: 7, 13 i 1753: 24, 18), **Здрава Марија и** (1629: 15, 6). /U Karamanovu bukvaru čak dvaput u ćiriličkom (!) dijelu bukvara, npr. **Богъ свѣтъ и**. Радѣи-Мариѣ и. *Radujsja Marije и* (1753: 42-42, 5 i 8)./ Značaj uporabe toga slova u navedenim zapisima nije jasan, ali moram istaknuti da se navedeni grafem (bez title) ni u jednom izdanju rimske tiskare nije upotrebljavao za zapis fonema *č* u pojedinim slavenskim riječima.

5. *Hrvatskoglagojski děrvь*. Kao i u prethodnim abecedarijima²¹ i u Konzulovim djelima, a posljedično i u ranijim Levakovićevim izdanjima, *děrvь* (**и**) upotrebljava se za zapis palatalnoga gr. *g'*, npr. **евангеліе** *evanġelie* (TZD 15, 6), **анѣл** *anjel* (TZD 19, 5)²² i **евангеліе** *evanġelie* (1631: 2L14 CN), **ѣмун** *jemun* (1631: 4D32 CN), te za zapis *-j(-)*, odnosno *j-* u primjerima: **свѣтъи** *sv'joi* (K 29, 11), **божѣи** *bož'ei* (TZD 4, 11), **учитеи** *učitejih* (TZD 15, 1), **јосѣ** *još'e* (TZD 4, 6), **јере** *jere* (K 7, 2), **је** [3. l. sg. glagola **byti*] (TZD 10, 19), **от Моисеја** (NT 291, 28), **приимле** *prijimle* (TZD 10, 5), **рожен** < **rod'enь* (TZD 12, 16) i **божѣи** *bož'ij* (1629: 14, 14), **взижде** (1631: 5D15 M), **рекѣи** *rekij* (1631: 3L28 CN), **оставалје** (1631: 3L26 CN), ali **прежде** /starocrkvenoslavenski refleks/ < **perd'e* (1631: 5D2 M) itd.²³

Kod oblika imenica srednjega roda na *-*ьje* u glagoljskim izdanjima uraške tiskare izmjenjuju se dva zapisa: a) s *děrvom*, npr. kod glagoljskih imenica **и + иѣ** [*n + je*], odnosno **и + иѣ** [*t + je*], npr. **говренѣи** *gov'renje* i **чиненѣи** *činenje* (TZD 19, 2-3), **споменутѣи** *spomenutje*

²⁰ To doduše ne iznenađuje ako uzmemo u obzir činjenicu da su sva istočnoslavenizirana izdanja bila tiskana glagoljskim slovima zaplijenjene Konzulove protestantske tiskare (vidi ponovno nap. 2).

²¹ Npr. **анѣловѣ** *anjelovь* (Torresani 12, 12), **анѣлѣ** *anjelule* (Kožičić 5, 10) i **Андрејѣ** *Andrej'e* (Torresani 11, 7), **бѣти** *biti* *v'afi* (Kožičić 16, 11).

²² Međutim također **анѣлѣ** *anjel* (TZD 20, 12-13).

²³ Uraška ćirilička izdanja nemaju odgovarajući znak za *děrvь*, zato su navedeni primjeri zapisani na više načina: gr. palatalni *g'* z r, npr. **ангелѣ** *angelь* (TZD 42, 15), a ostali primjeri s grafemom **и** (u vezama s vokalom *e*): **јере** *jere* (TZD 45, 8), **роженѣи** /čakavski refleks **d'*/ (TZD 35, 5), s i: **приимлѣ** *priiml'e* (TZD 32, 9), **јосѣ** *još'e* (TZD 26, 24), ili bez odgovarajuće grafičke zamjene: **учитенѣи** *učiteih* (TZD 37, 14-15).

Грѣшнѣиша грѣшнѣиша *ip'osti ljudi* (TZD 1, 5), човика (TZD 1, 10)²⁸ i грѣшнѣиша *grehovъ* (1631: 5D27 M), крепость *krepostъ* (1631: 1L21 M), всим (1631: 1D28 M), побѣдиша *pobijaše* (1631: 3D26 CN). Vrlo se rijetko taj grafem u svim tim djelima upotrebljava za stesl. *ě*, npr. членъ *člěn* (TZD 12, 11), ali члени *členi* (TZD 3, 19), ехъ на небѣ (K 5, 11), čak i днѣхъ *dněh* < **dnьxъ* (TZD 10, 16) i повелѣхъ *povelě* (1631: 2L32 CN), бѣ (1631: 1D3 M) itd.

Kasnija istočnoslavenizirana izdanja liturgijskih knjiga (Levakovičev Brevijar 1648. te Karamanov *Misal* 1741. i Brevijar 1791.) približavaju se istočnoslavenskoj normi zadržavanja *jata* u izgovoru i zapisu, a pritom su po Konzulovu uzoru oblikovali novi *jatovski* grafem s dodanim dijakritičkim znakom – ѣ, ali ovaj put ne za u hrvatskoj tradiciji u zapisu već utvrđeni *ja*, nego za nanovo afirmirani *jat* koji odgovara ćiriličkom grafemu (ćir. ѣ → glag. ѣ), npr. во вѣки вѣкомъ (1648: 1L34-35 P), сог'ѣшихъ *sog'ěšihъ* (1741: 1D21 M) itd. Pritom »stari«
grafem ѣ zadržava ustaljeni izgovor *ja*, npr. въ языцехъ (1648: 4D8 P), спасенія (1791: 3L4 P) itd.

Treba također spomenuti Konzulov dodatni grafem za *ja* – ѣ, koji je oblikovao po istome principu: iz osnovnoga grafema s natpisanim dijakritičkim znakom. Grafem je u protestantskim glagoljskim izdanjima u istoj funkciji čak češći od osnovnoga, npr. достоянь *dostojānъ* (NT 210, 14), ѣ есмъ *jā es^am* (K 5, 14), т'я *t^ojā* (TZD 10, 14), здублинѣ *zdublenjā* (K 5, 10) itd. Rimska izdanja, pa tako i ranija Levakovičeva djela, ne poznaju taj posebni znak.

7. *Uporaba redukcijskoga vokala* ꞥ [ɛ]. Na kraju bih spomenula još izuzetno rijetku uporabu redukcijskoga vokala u bukvaru iz 1629. i misalu iz 1631., u čemu se ponovno iskazuje Levakovičev jasno sažimanje Konzulova načina zapisivanja grafema,²⁹ npr. ѣ ѣсајуць *ěsajuć* и ега *iega*

²⁸ Miješanje između *ě* i *e* te uporaba grafema ѣ za zapis *ja* posvjedočeni su već u Torresanijevu, npr. вавѣкѣ *vavěkě veka* (Torresani 4, 27), ѣжѣ бѣ = *jakože bě* (Torresani 4, 28), i u Kožičičevu bukvaru, npr. чрѣва (Kožičić 6, 14) : чрева (Kožičić 3, 19), ѣзиковъ *jaziki* (Kožičić 8, 16) itd.

²⁹ Prethodni hrvatski bukvari iz 1527. i 1530. često zadržavaju zapisivanje redukcijskoga vokala: u Torresanijevu bukvaru poluglas stoji gotovo za svakim suglasnikom na kraju riječi, ponekad čak popunjava prostor iza samoglasnika, npr. мѣлхиседѣковъ *mělhiseděkovъ* (Torresani 4, 9), ili je pak grafički pandan *j* < **d*, итврѣни (Torresani 4, 23-24); često ga nalazimo i u Kožičičevu *Psaltiru*, također ne uvijek na očekivanome mjestu, npr. ипоминанѣ (Kožičić 15, 12-13).

tada Paval u Atini, Duh n'ega se užigaše u n'em (NT 394, 28-395, 1) i *Стискуетъ же р'ед персми, и главу р'екланжает, егда глеть* (1361: 8L14-16 M).

Kasnija rimska izdanja svjedoče o dosljednoj uporabi redukcijskih vokala: u *Brevijaru* 1648. (1688.) i *Misalu* 1741. doduše još uvijek samo jednoga,³⁰ ali svejedno je istočnoslavenski omjer *tvrdóce* i *mekoće* suglasnika (prije svega u Karamanovu misalu) izražen *akutom* (mekoća), odnosno njegovom odsutnošću iznad suglasnika (tvrdoća), npr. *пострадахъ днешь* *postradahъ dneš'ь* (1741: 3D32 CN), *къ людемъ расп'остѣрь* (1741: 6L30-31 M), – u zadnjem tiskanom *Brevijaru* (1791.) *akutom* iznad poluglasa uspostavljena je istočnoslavenska ćirilička opozicija između tvrdog i mekog poluglasa (Г [b] = ćir. ъ : г [b'] = ćir. ъ), što omogućuje još jasnije razlikovanje između tvrdih i mekih suglasnika, npr. *на небесехъ* (1791: 2D20 P), *крѣпокъ* (1791: 4D26 P) : *Гдѣ* = *g(ospo)dъ* (1791: 5L38 P), *болѣзнь* *bolězn'ь* (1791: 4D32 P).

To su najprimjetniji grafički elementi Levakovićevih ranijih djela koji dokazuju čvrstu vezu s ustaljenim grafičkim i pravopisnim sustavom protestantskih glagoljskih izdanja Stipana Konzula Istranina i hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika. U svom sljedećem izdanju (u *Brevijaru* 1648., koji gotovo u cijelosti prenosi Paštrićevo izdanje iz 1688. godine) Levaković je napustio mnoge karakteristične grafeme Konzulovih glagoljskih izdanja (ѧ [é], ѧ [ē], ѧ [ĭ], ѧ [n], ѧ [j] i ѧ [č]), nekima je promijenio njihovu svrhu (npr. ѧ [ě] i ѧ [b]), a zadržao je samo jedan (ѧ [š]). U imitiranju istočnoslavenskih grafičkih načela neke je grafeme zamijenio novima (ѧ [j] s ѧ [j] = ćir. ѣ, ѧ [ē] djelomice s ѧ [e]) ili je pak stvorio dodatne (ѧ [y] = ćir. ѣ,³¹ ѧ [ě] = ćir. ѣ, ѧ [ō] = ćir. ѡ, г [b'] = ćir. ъ), koji su mu omogućili da svoja izdanja tješnje poveže s istočnoslavenskim fonetskim sustavom. Pritom je nezanemariva činjenica da je još uvijek

³⁰ Istina je doduše i da često manjka, npr. *Иже явилася Якобъ рече ѡ себѣ* *Jako sověštъ Gdĕbъ putĕ pravednyhъ* (1L28-29 P).

³¹ Grafem ѧ Levaković je upotrebljavao i u *Misalu* 1631.: – kao oznaku za skraćeni oblik vokativa singulara kod imenice *Gospodъ*: *Гдѣ* *Gĭ* = *G(ospod)i* (1631: 2L29 M), – za zapis oblika akuzativa singulara muškoga roda lične zamjenice za 3. lice: *имете ѧ* *imete ĭ* (1631: 3D1 CN), i – kod oblika akuzativa plurala ličnih zamjenica za 1. i 2. lice: *живиши ѧ* *živishi nĭ* (1631: 2L27 M), *предварю ѧ* *predvarju vĭ* (1631: 2D29 CN). U protestantskim glagoljskim izdanjima nema oblika "staroga" akuzativa, postoje samo oblici akuz. sg. m. *n'ega*, odnosno *ga*, npr. *на н'ега* (TZD 22, 17) *на н'ега* *na n'ega* (TZD 10, 7-8), i akuz. pl. *nas*, *vas*, npr. *избави нас* (TZD 14, 6), a te oblike (uz genitivne) nalazimo i u *Torresanijevoj počētnici* (s običnim glagoljskim *i*), npr. *услишу ѧ* *uslišu i* (Torresani 8, 18), *живиши ѧ* *živishi ni* (Torresani 10, 4), *положи г' спод на ви* *p'iložit g' spod na vi* (Torresani 6, 5).

zadržao Konzulov način oblikovanja novih grafema (dodavanjem znakova iznad retka) i da je njegov osuvremenjeni glagoljski grafičko-pravopisni sustav u svojim izdanjima (*Misalu*, 1741. i u posthumno izdanom *Brevijaru*, 1791.) također zadržao Matej Karaman, koji je novim "Levakovićevim" znakovima dodao samo još $\bar{\text{h}}$ [*i*] = ćir. ĩ – za zapis *i* ispred vokala i -j(-), npr. ѠѡѢѢѢѢ *znamenĳe* (1741: 2L35 CN), ѠѡѢѢѢѢѢ *lestiju* (1741: 1L9 CN), ѠѡѢѢѢѢѢ *treĳij* (1741: 4D13 M).

RAFAEL LEVAKOVIĆ I NJEGOVA POVEZANOST UZ HRVATSKU PROTESTANTSKU GLAGOLJSKU TRADICIJU

Sažetak

Razdoblje je istočnoslavenizacije hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga iz 17. i 18. stoljeća prema mišljenju mnogih istraživača *una triste pagina nella storia del glagolismo croato* jer se pretpostavlja da je fatalno utjecala na zaton hrvatske glagoljaške tradicije. Međutim pritom se u velikoj mjeri zaboravljaju početna rimska glagoljska izdanja Rafaela Levakovića (npr. *Bukvara* iz 1629. i misala iz 1631.), čija se grafička i pravopisna rješenja zasnivaju na ustaljenom grafičkom sustavu protestantskih glagoljskih izdanja Stipana Konzula Istranina.

Ranija rimska izdanja istočnoslaveniziranih hrvatskih glagoljskih tekstova iz 17. stoljeća (i Levakovićevi tekstovi i Paštrićevo izdanje misala iz 1706.) iz Konzulovih izdanja preuzimaju ne samo prepoznatljive grafičke znakove (npr. Ѡ [*š'*], ѡ [*é*], Ѣ [*ē*], ѣ [*ī*], Ѥ [*ŕ*] i čak posebni, samo za uraška izdanja karakteristični Ѡ [*č'*] već se ugledaju u prethodna protestantska izdanja također što se tiče uporabe većine glagoljskih grafema, a nastavljaju i karakterističnu Konzulovu varijantnost pojedinih zapisa (kao što su npr. veze dvaju grafema Ѡѡ jednoslovni grafem dopunjen dijakritičkim znakom, Ѡ za zapis [*š'*]; veza *je* u glagoljskim je tekstovima zapisana na tri načina: s Ѣ [*ē*], ѡ [*é*] ili ѢѢ [*je*] itd.). Iako se Levaković u izdanju brevijara (1648.) udaljio od većine Konzulovih grafičkih rješenja, sva kasnija istočnoslavenizirana rimska izdanja (počevši od Levakovićeve *Brevijara* 1648.), osim karakterističnoga Ѡ [*š'*] iz početnih Levakovićevih izdanja, nastavljaju Konzulov princip oblikovanja novih glagoljskih grafema (*postojeći grafički znak + signum superscriptum*), npr. ѡ [*y*] = ćir. ѡ, Ѣ [*j*] = ćir. Ѣ, ѣ [*i*] = ćir. ѣ, Ѥ [*ē*] = ćir. Ѥ, Ѧ [*ō*] = ćir. Ѧ, ѧ [*o'*] = ćir. ѧ, i njegovo stremljenje za preciznijom grafičkom realizacijom pojedinih slavenskih glasova.

Ključne riječi: Konzulov princip oblikovanja novih znakova (tj. *postojeći grafički znak + signum superscriptum*), ranija rimska izdanja istočnoslaveniziranih hrvatskih glagoljskih tekstova, Rafael Levaković, Matej Karaman, zrelo razdoblje istočnoslavenizacije hrvatskih glagoljskih knjiga

RAFAEL LEVAKOVIĆ AND HIS CONNECTION TO CROATIAN PROTESTANT GLAGOLITIC TRADITION

Abstract

According to many scholars, the period of eastslavicisation of Croatian Glagolitic liturgical books of the 17th and 18th centuries is *una triste pagina nella storia del glaglismo croato*, it being assumed that it had a fatal impact on the decline of the Croatian Glagolitic tradition. However, such interpretation means largely ignoring the initial Roman Glagolitic editions of Rafael Levaković (e.g. the 1629 primer and the 1631 missal), whose graphic and orthographic solutions are based on the established graphic system of the Protestant Glagolitic editions of Stipan Konzul Istrianus.

Earlier Roman editions of eastslavicised Croatian Glagolitic texts from the 17th century (and Levaković's texts and Paštrić's edition of the missal dated 1706) not only take over distinct graphic signs from Konzul's editions (e.g. **n** [š[~]], e' [é], â+ [U], l± [l], n+ [n̄] including even the special symbol **u** [č] which is only characteristic of Urach editions) but they also follow the preceding Protestant editions with respect to the usage of most Glagolitic graphemes, while continuing the characteristic Konzul's variation of certain notations (such as ligatures of two graphemes {} or single-letter grapheme supplemented by a diacritic, **n** for the notation of [šč]; ligature *je* is in Glagolitic text noted in three ways: as â+ [U] or e' [é] or |e [°e] etc). Although in his edition of the breviary (1648) Levaković departed from a majority of Konzul's graphic solutions, all subsequent eastslavicised Roman editions (starting from Levaković's Breviary dated 1648), with the exception of the characteristic **n** [š[~]] from the initial Levaković's editions, continue Konzul's principle of formation of new Glagolitic graphemes (*existing graphic sign + signum superscriptum*), e.g. i/ [y] = Cyr. І, i‡ [X] = Cyr. и‡, i' [i] = Cyr. і, x' [é] = Cyr. ъ, o/ [ʃ] = Cyr. w, <' [b'] = Cyr. ъ, and his pursuit for a more accurate graphic representation of certain Slavic sounds.

Key words: Konzul's principle of formation of new signs (i.e. *existing graphic sign + signum superscriptum*), earlier Roman editions of eastslavicised Croatian Glagolitic texts, Rafael Levaković, Matej Karaman, mature period of eastslavicisation of Croatian Glagolitic books

Sanja Holjevac – Mirjana Crnić

PRILOG PROUČAVANJU JEZIKA HRVATSKIH MISALA IZ 16. I 17. STOLJEĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42: 264-12

U proučavanju hrvatske književnojezične povijesti nezaobilazno je i pitanje jezika hrvatskih liturgijskih knjiga, odnosno obrednoga jezika. U Hrvata se, naime, uz latinski jezik, koji je bio opći jezik Katoličke crkve, na jednome dijelu hrvatskoga narodnoga i jezičnog prostora¹ od konca 11. stoljeća pa do Drugoga vatikanskog sabora² u bogoslužju rabio hrvatski crkvenoslavenski jezik, odnosno hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika ili, kako se nazivlje u novije vrijeme, hrvatskostaroslavenski jezik.³ Glagoljaškom djelatnošću razvijana i održavana, višestoljetna tradicija uporabe toga jezika prekinuta je za razdoblja istočnoslavenizacije⁴ od tridesetih godina 17. stoljeća do konca 19. stoljeća kada se djelatnošću o. Dragutina A. Parčića, vrhunac koje je glagoljični misal objavljen 1893. godine,⁵ u liturgiju vraća hrvatski crkvenoslavenski jezik.

¹ Obuhvaćao je Istru, Hrvatsko primorje, sjevernu Dalmaciju, kvarnerske i dalmatinske otoke, te manji dio kopnene Hrvatske (usp. Tandarić, 1993: 71; Klaić, 1971: 395-408).

² O povijesti hrvatskoga bogoslužja više vidi u: Fućak, 1975: 77-192. U literaturi se temeljem posrednih dokaza početkom slavenske pismenosti i bogoslužja u Hrvata uzima konac 9. st. (usp. npr. Fućak, 1975: 89-92; Hercigonja, 1994: 49-50) kada u srednjovjekovnu hrvatsku pismenost ulazi staroslavenski jezik i glagoljsko pismo (Hercigonja, 1994: 27). Na crkvenome je planu to rezultiralo dvojnošću: slavenski obredni jezik – latinski obredni jezik. Pravo uporabe narodnoga jezika u bogoslužju u cijeloj je Crkvi svima priznato na Drugom vatikanskom saboru 1963. godine. Od tada je u Hrvatskoj jedinstveno bogoslužje na hrvatskome standardnom jeziku.

³ Više o razvoju i značajkama toga idioma vidi u: Hamm, 1963: 43-67; Damjanović, 2008: 38-51; Mihaljević, 2009: 283-349. Termin hrvatskostaroslavenski uveo je Stjepan Damjanović.

⁴ Termin *istočnoslavenizacija* (*«vzhodnoslovanizacijav»*)/*istočnoslavenska redakcija crkvenoslavenskoga jezika* za redigiranje hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga prema istočnoslavenskim gramatikama crkvenoslavenskoga jezika u svojim je radovima predložila, objasnila i rabi ga slovenska slavistica Vanda Babić (1996-1997: 55; 1997-1999: 255) umjesto dotad uobičajenih *rusifikacija/ruska (ruskoslavenska) redakcija crkvenoslavenskoga* te nešto rjeđe *rusinska/rutenska/ukrajinska redakcija*, koje ne drži prikladnima. Jevgenij Paščenko (2007: 58-82) u svojem radu o ukrajinskoj filologiji detaljno objašnjava polarizaciju tih termina i njihovu političko-povijesnu pozadinu te se poziva na autore koji ih rabe i njihovu interpretaciju. U hrvatskoj je lingvistici u novije vrijeme prihvaćen termin *istočnoslavenizacija* što potvrđuju radovi eminentnih hrvatskih znanstvenika (E. Hercigonje, A. Nazor, S. Damjanovića i drugih).

⁵ Usp. raspravu J. L. Tandarića «Oživljavanje hrvatske redakcije staroslavenskoga jezika u bogoslužju» (Tandarić, 1993: 78-84).

U ovome radu svoju pozornost usmjeravamo na razdoblje 16. stoljeća koje nastavlja s tom tradicijom i na 17. stoljeće kada počinje istočnoslavizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga. Predmet su naše analize dva glagoljična tiskana misala – *Misal hruacki* Šimuna Kožičića Benje (Rijeka, 1531.) i *Missal rimskij va jezik slovenskij* Rafaela Levakovića (Rim, 1631.) – te rukopisni latinični *Missal hervaski* riječkoga kanonika Jurja Manzina iz druge polovice 17. stoljeća, znači iz razdoblja kada je službeni misal bio onaj Levakovićev.⁶ Cilj nam je nakon sažeta i uopćena osvrt na dosadašnje spoznaje o jeziku tih triju misala detaljnije se zadržati samo na nekoliko odabranih jezičnih značajki na temelju kojih se može pratiti odnos priređivača prema crkvenoslavenskoj jezičnoj tradiciji te razmatrati pitanje koncepcije liturgijskoga jezika koju su provodili.

Misal hruacki Šimuna Kožičića Benje otisnut u Rijeci⁷ 1531. godine posljednji je glagoljski misal prvoga razdoblja hrvatskoga glagoljskog tiskarstva,⁸ odnosno, kako je naziva Josip Hamm, indigene hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika,⁹ prije ponovna vraćanja toga jezika u liturgijsku knjigu koncem 19. stoljeća već spomenutim Parčičevim misalom. U literaturi se navodi da je Kožičić sljedbenik ćirilometodske ideje o pravu svakoga naroda na vlastiti bogoslužni jezik te da je zastupnik koncepcije liturgijskoga jezika koja podrazumijeva prilagođavanje jezika liturgijskih knjiga suvremenu jezičnomu stanju, a temeljni je pritom kriterij razumljivost (Benvin, 1984: 207-208). Cjelovita obradba jezika Kožičićeva misala, koju još očekujemo, pokazala bi na koji je način i u kolikoj mjeri svoje zamisli primijenio priređujući misal. Dosad provedena istraživanja potvrđuju da je jezik kojim je napisan *Misal hruacki* utemeljen na hrvatskoj crkvenoslavenskoj normi uz utjecaj hrvatskoga čakavskoga idioma, osobito na fonološkoj razini, te i s određenim drugim zahvatima u pravcu osuvremenjivanja liturgijskoga jezika u skladu s na-

⁶ Korpus je za ovaj rad i provedenu analizu činilo tridesetak odabranih stranica, odnosno molitava i biblijskih čitanja iz temporalala i sanktorala, dvaju spomenutih glagoljičnih misala. Transliteraciju odabranih stranica iz Kožičićeva misala, prema primjerku iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, napravila je S. Holjevac, a iz Levakovićeva misala, prema primjerku iz Državnoga arhiva u Rijeci, M. Crnić. Analiza ograničenoga korpusa Manzina latiničnoga misala (i bez biblijskih čitanja jer ih on ne sadrži), prethodno je napravljena za potrebe magistarskoga rada S. Holjevac (2003.), prema kojemu u ovome radu navodimo podatke o tome misalu.

⁷ Uz *Misal hruacki* (1531.) u Kožičićevoj je glagoljskoj tiskari u Rijeci otisnuto još pet glagoljskih knjiga: *Bukvar/Psaltir* (1530.), *Oficii rimski* (1530.), *Knjižice krsta* (1531.), *Knjižice od žitiè rimskih arhierèov i cesarov* (1531.), *Od bitiè redovničkoga knjižice* (1531.).

⁸ Usp. Mihaljević, 2008: 293 i tamo navedenu literaturu.

⁹ Usp. Hamm, 1963: 43-67. Godine 1561. otisnut je još *Brozičev brevijar*; on se smatra krajem prirodnoga razvoja hrvatskoga tipa crkvenoslavenskoga jezika (Damjanović, 2008: 47).

rodnim jezikom.¹⁰ O tome ćemo poslije iznijeti neka zapažanja temeljem analize ograničena korpusa.

Sto godina nakon Kožičićeva, tiskano je novo izdanje misala – *Missale Romanum slavonico idiomate – Missal rimskiĵ va jezik slovenskiĵ*. Izdala ga je Propaganda¹¹ 1631. u Rimu, a za tisak ga je pripremio fra Rafael Levaković. Levakovićev se misal drži početkom razdoblja istočnoslavenizacije hrvatskih bogoslužnih knjiga – procesa potaknuta u Rimu iz crkvenopolitičkih razloga, odnosno s ciljem stvaranja zajedničkoga liturgijskog jezika za sve Slavene kako bi se s Rimskom crkvom sjedinili i pravoslavni Slaveni. Odluka je katoličkoga vrha stoga bila da se i hrvatske glagoljske liturgijske knjige¹² redigiraju prema pravopisnoj i gramatičkoj normi istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskoga jezika,¹³ odnosno u skladu s redakcijom crkvenoslavenskoga jezika kakvu su upotrebljavali ukrajinski grkokatolici.¹⁴ Prema takvoj je politici reformu hrvatskih liturgijskih knjiga započeo Rafael Levaković,¹⁵ a pritom su mu savjetnici, zapravo redaktori i cenzori, bili ukrajinski unijati.

Dosad u literaturi objavljene spoznaje o jeziku Levakovićeva misala iz 1631. i razdoblju istočnoslavenizacije,¹⁶ te podatci dobiveni za ovu prigodu provedenom analizom, potvrđuju da Levakovićev misal jezično i dalje slijedi hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju liturgijskoga jezika, odnosno hrvatsku redakciju crkvenoslavenskoga jezika sa čakavskim elementima, uz pojedinačne kajkavske elemente i elemente istočnoslavenske redakcije crkvenoslavenskoga jezika (Hamm, 1971: 215-216; Babič,

¹⁰ Usp. Benvin, 1984: 208-215; Žagar, 2000: 42, 49; Nazor, 2008: 112.

¹¹ Sacra congregatio de propaganda fide (Sveta kongregacija za promicanje vjere/Zbor za širenje vjere) osnovana je 1622. Cilj joj je bio širiti katolicizam, ali i postići jedinstvo Katoličke i Pravoslavne crkve (Fućak, 1975: 111). Također, cilj joj je bio da Južne Slavene opskrbi liturgijskim i ostalim crkvenim knjigama potrebnima za promicanje katolicizma nasuprot protestantizmu s jedne strane i pravoslavlju s druge strane (Sgambati, 1982-1983: 103). Od 1623. R. Levaković djelovao je u Rimu u službi Kongregacije za promicanje vjere kao redaktor crkvenoslavenskih liturgijskih knjiga.

¹² S tim u vezi važno je spomenuti da je, prema riječima Josipa Hamma, rusifikacija u Hrvata bila ograničena isključivo na obredne knjige i da nikakvih slobodnih književnih djela s rusificiranim oblicima nije bilo (Hamm, 1971: 219).

¹³ *Grammatika slovenska* Lavrentija Zizanija iz 1596. i *Grammatiki slavenskijâ pravilnoe sýntagma* Meletija Smotrickoga iz 1619.

¹⁴ Usp. Sgambati, 1982-1983: 103-122.

¹⁵ Premda je prethodno reforma liturgijskih knjiga bila povjerena trsatskome franjevcu Franji Glaviniću (usp. Hercigonja, 1997: 113-128).

¹⁶ Ponajprije su to radovi: Vande Babič (1996-1997: 55-72, 1997-1999: 255-284, 2001: 173-178, 2004: 657-666), Josipa Hamma (1971: 213-222), Emanuele Sgambatti (1982-1983: 103-122), Jevgenija Paščenkina (2007: 58-82).

1996-1997: 63-65). Među tim istočnoslavenskim elementima koji se navode u dosadašnjoj literaturi i u našem je korpusu u najvećoj mjeri ovjerena vokalizacija poluglasa u *o* (npr. *ko* 4a, *so* 522b, *soveta* 8b, *voskreseniê* 14b, *vo* 19b, *sokruši* 24a, *vozdast* 26b, *vostanie* 28b, *vospomnutiem* 27b, *sotvori* 30a, *vosprošu* 433b, *vozljubi* 533a, *vozvratit* 534b itd.), zatim *rb* > *re* (*kreščaeši* 6a, *kreščenie* 13b, *okrest* 24a), literatura bilježi i *ɛl* > *el* iza šumnika: *želčiju* (Babič, 2001: 174) te, također ovjerene i u našem korpusu, oblik pokazne zamjenice *sb* (N jd. m. r.): *sej* 22b (uz *sij* 28a)¹⁷ i pasivni particip preterita s udvojenim *-nn-* (npr. *napisanno* 23b, *rečennoe* 24a, *roenni* 25a),¹⁸ a u tome kontekstu valja promatrati i primjere iz našega korpusa poput: *dobriĵ* 26a, *pravedniĵ* 32a, *svetiĵ* 533b, *sobotniĵ* 27b (N jd. m. r. pridjeva). Istočnoslavenizacija je u misalu iz 1631. provedena nedosljedno tako da ovjereni primjeri imaju i hrvatsku crkvenoslavensku inačicu, a sve to govori u prilog u literaturi iznesenim zaključcima da je Levaković prvo izdanje svojega misala i dalje temeljio na hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji liturgijskih knjiga, slijedeći pritom njezin jezično stariji korpus, a da je unos istočnoslavenskih elemenata rezultat naknadne i nesustavne intervencije ukrajinskih cenzora (Babič, 1996-1997: 63-64). U literaturi se, također ponajprije u radovima Vande Babič, navode i drugi istočnoslavenski elementi ovjereni u idućim Levakovićevim izdanjima,¹⁹ a osobito u Karamanovu izdanju misala (1741.)²⁰ i brevijara (1791.),²¹ izdanjima koja pripadaju razvijenome razdoblju istočnoslavenizacije (Babič, 2004: 657-663).

Missal hervaski riječkoga kanonika Jurja Manzina²² rukopisni je latinični misal iz druge polovice 17. stoljeća, odnosno iz vremena kada su službene hrvatske liturgijske knjige one istočnoslavenizirane. Pojava Manzinova misala rezultat je, naime, stanja koje je uslijedilo nakon objavljiva-

¹⁷ Oblik je normiran u istočnoslavenskim gramatikama (Babič, 1996-1997:65).

¹⁸ Prema V. Babič od 17. st. pravopisna manira ruskoga jezika (Babič, 1996-1997: 65).

¹⁹ Prvenstveno se ovdje misli na *Brevijar* 1648. (*Breviarium romanum slavonico idiomate – Časoslovĵ rimskii slavinskimĵ jazikomĵ*) koji je trebao biti u skladu s novim rimskim brevijarom (s latinskim izdanjem brevijara pape Urbana VIII. iz 1631. godine). U provođenju istočnoslavenizacije po izričitu papinu nalogu pomogao mu je maloruski unijatski biskup iz Chelma Metodije Terlecki. Drugo izdanje Levakovičeva brevijara (1688.) priredio je Ivan Paštrić. (Nazor, 2008: 127, 128).

²⁰ *Missal rimskij slavenskim jazykom...* objavljen je u Rimu 1741., a priredio ga je Matej Karaman. Dosljedno je «istočnoslavenizirao» tekst misala svjesno i namjerno jer je «istočnoslavenski» (ruskocrkvenoslavenski) jezik smatrao matičnim jezikom koji bi i Južnim Slavenima trebao postati književnim jezikom (Nazor, 2008: 129).

²¹ *Breviarium romanum...* izdan je u Rimu 1791., a pripremili su ga M. Karaman i M. Sović. Također je riječ o crkvenoslavenskom jeziku koji je istočnoslaveniziran (Nazor, 2008: 131).

²² Manzinov se misal nalazi u župnome uredu Uznesenja Blažene Djevice Marije u Rijeci, a pronašao ga je 1981. godine Darko Deković (usp. Deković, 1986: 89).

vanja Levakovićeve misala, odnosno reakcija je glagoljaškoga svećenstva na istočnoslavenizaciju hrvatskih liturgijskih knjiga i jedan od dokaza neprihvatanja tako redigiranih Propagandinih izdanja hrvatskih liturgijskih knjiga. Službenim odobrenjem Levakovićeve misala svi su, naime, dotadašnji misali zabranjeni, a tradicija hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika odlukom crkvenoga vrha prekinuta, što je nailazilo na otpor puka i glagoljaškoga svećenstva.²³ Manzinu je, naime, kao predložak pri pisanju misala poslužio Kožičićev glagoljični *Misal hruacki*. Na to upućuje već izgled i sadržaj naslovne stranice, koja je, uz razliku u pismu i uz jezične razlike u naslovnome tekstu, gotovo identična Kožičićevoj, a isto je potvrdila i usporedba paralelnih tekstova iz tih misala.²⁴ Manzin je glagoljični tekst prepisivao latinicom i jezično prilagođavao (staro)hrvatskomu jeziku čakavske osnovice, zadržavajući pritom u ograničenu opsegu kao znak poštivanja tradicije, ali i kao stilski odabir, a ponekad i automatizmom u prepisivanju i elemente hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika (Holjevac, 2003: 54-71). Pojavu ovoga rukopisnoga latiničnog misala stoga promatramo i u kontekstu Kožičićeve koncepcije jezika hrvatskih liturgijskih knjiga jer potvrđuje daljnju kroatizaciju i osuvremenjivanje obrednoga jezika s osloncem na hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju i Kožičićev misal.

U nastavku ćemo izdvojiti nekoliko jezičnih elemenata u trima spomenutim misalima²⁵ temeljem kojih se može razmatrati odnos priređivača spomenutih misala prema hrvatskoj crkvenoslavenskoj tradiciji i narodnome jeziku te koncepciju liturgijskoga jezika koju su promicali. Ovdje izdvojeni i u odabranim tekstovima iz triju misala promatrani jezični elementi pripadaju onima koje je Anica Nazor (1963: 68-86) odredila jezičnim kriterijima pri određivanju donje granice crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima.²⁶

Na fonološkoj razini izdvajamo *poluglas, jat, slogotvorno l*, refleksi psl. **dj* i *intervokalno ž*.

²³ Jedan je od dokaza neprihvatanja Propagandinih izdanja hrvatskih liturgijskih knjiga i pojava, kako ih naziva E. Hercigonja, 'šćavetanskih', latiničkih rukopisnih misala tijekom 17. i 18. pa i 19. st., osobito na širem riječkome području, među kojima je najstariji Manzinov rukopisni latinični misal iz druge polovice 17. st. (usp. Hercigonja 1996: 201-202).

²⁴ Usp. Deković, 1986: 92; Holjevac, 2003: 39. Budući da Manzinov misal pripada posljednjem trijdecatskom razdoblju, to podrazumijeva i uporabu službenoga reformiranog misala na latinskome jeziku.

²⁵ U radu će se za te misale rabiti i sljedeće kratice: KM (Kožičićev misal), LM (Levakovićeve misal), MM (Manzinov misal). Svi se primjeri iz tih misala u ovome radu navode u izvornome gramatičkom obliku.

²⁶ Usp. Nazor, 1963: 68-86.

Najprije nekoliko riječi o grafijskoj realizaciji poluglasa. Poluglas se kao dio pisarske tradicije zabilježen štapićem čuva u dvama glagoljičnim misalima, ali različitim intenzitetom i kategorijama zabilježenosti. Tako se npr. u Kožičićevu misalu vrlo često, ali ne sustavno, čuva na kraju riječi iza suglasnika (npr. *vzdvigohъ* 1a, *tihostъ* 2c, *procvatetъ* 5a, *prazdnikъ* 12d, *azъ* 159d) te u imenica srednjega roda na *-bje* (npr. *ufanъe* 2a, *znamenъe* 3d, *pričešćenъe* 12d, *spasenъe* 13d)²⁷, a u manjoj mjeri i u prijedloga (npr. *въ edinstviê* 10d, *izъ ustъ* 11c, *въ ejupatъ* 12a, osobito često u *odъ*) gdje je većinom reduciran u poziciji ispred suglasnika (npr. *v prvu* 1a, *k rimlanomъ* 1b, *v bitanii* 3a, *v črevê* 4c, *k svetimъ* 6v, *v gusli* 11c, *v dnêhъ* 13c) ili vokaliziran (npr. *va uzah* 2b, *ka ivanu* 2d, *va vodi* 3, *ka ahazu* 3c, *ka korentiomъ* 6d, *va betleome* 12a, *va dne* 31d, *va te* 33b). U Levakovićevu se misalu, za razliku od Kožičićeva, na kraju riječi znak za poluglas najčešće ne bilježi (npr. *vzdvigoh* 1a, *ufaem* 1a, *krotost* 5a, *procvatet* 10a, *prazdnik* 27a, *az* 443b), a češće se bilježi upravo u prijedloga (*въ nedilju* 1a, *къ rimlanom* 2a, *къ ivannu* 5b, *къ ahazu* 7a, *въ ženah* 7b, *въ istočniki* 10a, *въ prazdnik* 21b, *въ čast* 25a), uz brojne potvrde njegove vokalizacije u toj kategoriji (*va dne* 2a, *sa siloju* 2b, *ko drugu* 4a, *ka svetim* 13a, *va svetlotah* 16a, *va vitleomi* 24b, *va ustnah* 28b), a u manjoj mjeri i reduciranosti (*k tebe* 1a, *v verovanji* 4a, *iz grada* 16b, *v ono* 16b, *s nebese* 23b, *v lepotu* 27b).

U svim trima misalima poluglas je inače zamijenjen samoglasnikom *a*, uz neke specifičnosti. Tako realizacije poluglasa u Manzinovu misalu potvrđuju čakavsku pripadnost teksta (npr. čakavska jaka vokalnost: *ča* 31,²⁸ *ua* 18 (uz: *u*), *mane* 11 (uz: *meni*), *manu* 51, *kade* 11v, *vazet* 91),²⁹ a ovjerene zamjene poluglasa sa *o* u Levakovićevu (uz prije navedene i npr. *vozvratil* 5a, *voskreseniê* 14b, *vozvah* 24a, *vospomenutie* 24b, *vozdvignem* 26a, *sohranih* 31b, *vozradujut* 31a, *vozdast* 32a) potvrđuju, pak, provedene intervencije ukrajinskih cenzora. One su, međutim, nesustavne i nedosljedne što potvrđuju sljedeći primjeri s reduciranim poluglasom ili vokaliziranim u *a* (npr. *vzdvigoh* 1a, *vskreseniê* 3a, *vspoju* 4a, *vzbudi* 8a, *vspominanji* 29b, *vzdast* 32b; *vazvah* 11a, *sabist se* 24b). Istovremeno, upravo realizacije poluglasa u prijedlozima upućuju na jezičnu slojevitost Levakovićeva misala, što najbolje potvrđuju u odabranim tekstovima

²⁷ To je mlađa značajka (usp. Damjanović, 1984: 44-51) u odnosu na potvrde iz Levakovićeva misala (npr. *ufanie* 4a, *znamenie* 7a, *spasenie* 31a (ali i: *pričešćenъe* 27a) u kojima je na mjestu poluglasa tzv. 'slabi reducirani' *i*.

²⁸ Primjeri iz Manzinova latiničnoga misala donose se, sukladno tehničkim mogućnostima, u izvornome grafijskom obliku.

²⁹ Usp. Holjevac, 2003: 57-58.

ovjerene realizacije prijedloga **vъ*: *vъ*, *v*, *vo*, *va*, *vu* (npr. *vъ nedilju* 1a, *zakone* 8a, *va prazdnik* 23a, *va usteh* 24a, *vo ejupat* 24a, *vo grad* 28b, *vu rami* 25a). U svim je trima misalima staroslavenska tradicija vokalizacije poluglasa zabilježena u primjerima: *meč*, *semrt*, koji su kao oznaka višega stila postali dijelom i hrvatske latinične pismenosti.

Jat se u Kožičićevu misalu, u skladu s crkvenoslavenskom tradicijom čuva u određenome broju primjera na izvornome mjestu zapisan tradicionalnim glagoljičnim znakom u svim morfemskim pozicijama (npr. *drêva* 1c, *grêhъ* 10d, *zapovêdi* 31d, *zavêta* 32b, *snêgъ* 33a, *dêve* 157d; *imêli* 2a, *bêhu* 2d; *k tebê* 1c, *v domêh* 2b, *na putê* 4b, *v ramê* 12b, *na glavê* 12d). Brojne su, međutim, i potvrde njegove zamjene samoglasnicima *e* i *i*. Pritom je ekavski refleks *jata* znatno češći, i to u svim morfemskim pozicijama (npr. *vekъ* 1a, *sredu* 3a, *cvetъ* 4b, *utehu* 6d, *leto* 6c, *beli* 33a, *devi* 157c, *sredi* 157v, *venacъ* 158c, *dela* 194b; *kolena* 3b; *na meste* 3c, *v pravde* 4b, *na rame* 14a), u odnosu na ikavski (npr. *nedilju* 1a, *misecъ* 4a, *midena* 5c, *rike* 32b, *vrime* 32d; *vnutri* 33c; *k têbi* 33c, *v crikvi* 159b). Da zamjena *jata* nije provedena dosljedno potvrđuju isti primjeri zapisani s različitim refleksima poput npr. *k tebê* 1v – *k tebi* 1, *hlêbъ* 124a – *hleb* 124a, *tela* 123d – *têla* 124a, *mêsto* 159c – *mesto* 159c, *drêva* 160a – *dreva* 160a, kao i hibridnost unutar iste riječi, npr. *v mestê* 12c. U Levakovićevu misalu na mjestu izvornoga *jata* najčešće je refleks *e* (npr. *vrime* 443a, *mesto* 443b, *grehi* 533a, *greh* 10a, *deva* 433b, *kreposti* 8b, *leto* 13b, *vera* 8b, *verova* 9a, *vetar* 11a, *veki* 11b, *veran* 13a; *po srede* 3a, *v zakone* 8a, *v zapovedeh* 522a, *na glave* 522b), a u manjemu je broju primjera refleks ikavski (npr. *priko* 1a, *nedilja* 1a, *vrime* 2b, *naslidovanje* 2b, *miseca* 443a; *po sredi* 522a) ili je *jat* nezamijenjen (npr. *imiêše* 27b, *idêhu* 440a, *bêše* 440a). U obama je misalima slovo *jat* i grafijski znak za glasovnu skupinu *ja* (npr. u KM: *siê* 1a, *svetaê* 1a, *isaiê* 3b, *nepriêtela* 159a, *êko* 159d; u LM: *bratiê* 2a, *êko* 2a, *svetaê* 2b, *êvi* 8b, *vъ êsleh* 17a, *maê* 443a).

U Manzinovu je misalu *jat* sustavno zamjenjivan refleksima *e/i*, no supostojanje dvojnoga refleksa nije u skladu s pravilom Jakubinskoga i Meyera. Brojne su potvrde ekavskoga refleksa *jata* (*uek* 11, *dela* 12v, *deua* 12v, *suetlost* 13, *mesto* 47, *sneg* 66, *seme* 121, *lek* 163v; *kolena* 29v, *hotel* 48, *uane* 49v; *k tebe* 11, *na pute* 13, *od drugeh* 19, *na glaue* 121v) i ikavskoga (*riç* 19, *kripost* 31, *grihi* 50, *suita* 47v ('svijeta'), *srid* 63; *unutri* 31, *kadi* 63, *oudi* 68; *na perih* 14, *ugodnimi* 122v, *u çreki* 123v), ali i mješovitoga (npr. *greh* 11 : *grihi* 50, *ureme* 60 : *urime* 54, *sueche* 65 – *suicha* 63, *suet* 48v – *suita* 47v, *krepost* 50 : *kripost* 31, *unutre* 31 : *unutri* 31, *kade* 63 : *kadi* 68, *na ualeh* 30v : *na ualih* 14). Najzastupljeniji je pritom ekavski refleks, vjerojatno pod utjecajem organskoga govora, odnosno ekavskoga refleksa *jata* u riječkoj čakavštini, za koje je područje misal i priređen, no

moguć je i utjecaj glagoljičnoga predloška u kojemu su pretežiti ekavski refleksi i tradicije prema kojoj se *jat* iščitavao kao glas *e*-tipa (Holjevac, 2003: 54-57).

Slogotvorno se *l* u Kožičićevu misalu u skladu s hrvatskoglagoljskom tradicijom dobro čuva (npr. *plť* 3d, *hlmi* 3c, *naplni* 11a, *plń* 13c, *isplnet* 13d, *plkom* 33b, *plna* 157d), a u manjoj su mjeri potvrđene i zamjene sa *u* (npr. *napuni* 4c, *sunce* 5b, *ispunišese* 7b), u govoru provedene već od 14. stoljeća (Damjanović, 1984: 64-65). U Levakovićevu misalu uz primjere neizmijenjena slogotvornoga *l* (npr. *plt* 1b, *slnci* 2b, *vplćenie* 3a, *naplnit* 8b, *isplni se* 8b, *isplnenie* 14b) te rijetko zapisana u skladu sa staroslavenskom tradicijom s popratnim poluglasom iza likvide (*vľki* 440b) ili vokalizirana (*mužem* 28b, *muž* 522a), na njegovu su mjestu ovjerene i realizacije: *ul* i *ol* (npr. *holmov* 6b, *volhav* 24b; *vulk* 26a, *mulćanie* 27b), obje potvrđene u hrvatskoj glagoljaškoj tradiciji (Damjanović, 1984: 64). U Manzinovu misalu realizacija slogotvornoga *l* slijedi govorno stanje pa na njegovu mjestu nalazimo *u* (npr. *napugnjeni* 11v, *sunce* 13v, *puna* 17v, *puk* 48v), osim u ograničenu broju leksema u kojima grafijska realizacija *ul* slijedi glagoljašku tradiciju, npr. *pult* 12v, *gulbine* 14, *ispulnenie* 17, *pulnost* 66v, *upulchienie* 91v (Holjevac, 2003: 59).

Među konsonantskim pojavama istaknimo i da se, prema analiziranu korpusu, u Kožičićevu misalu ne čuva staroslavenska suglasnička skupina *žd* (<*dj), već je na njezinu mjestu čakavski refleks *j* (npr. *edinoroenago* 1d, *pohoeně* 2b, *meju* 11b, *roistvo* 13a), zabilježen glagoljskim slovima *i*, *ju* ili je zbog intervokalnoga položaja po uzoru na glagoljičku tradiciju neobilježen. U Manzinovu je misalu sustavan čakavski refleks *j* (npr. *Roystua* 11, *yedinoroyenoga* 11v, *nareyenia* 12, *meju* 17v). Staroslavensku je normu tu prevladao čakavski utjecaj (Holjevac, 2003: 61). Levakovićev misal tu upravo slijedi staroslavensku normu čuvanjem glasovne skupine *žd* (npr. *temžde* 2a, *prežde* 6a, *mežd* 13a, *roždestviě* 15a, *naslaždali* 16a, *roždstvo* 520b), uz rijetke primjere s refleksom *j* zabilježenim *đervom* i *ju* ili zbog intervokalnoga položaja neobilježenim (*meju* 9a, *rojšta* 14a, *roenni* 20a), a ovjeren je i stari način pisanja *ždj* (*meždju* 23a).

Intervokalno ž također je važan kriterij u određivanju starine teksta i odnosa prema crkvenoslavenskoj jezičnoj tradiciji. Ono se u starijim tekstovima dobro čuva, a tako je i u Kožičićevu (npr. *daže* 1a, *juže* 1c, *nikadaže* 11d, *pomožemo* 157c, *pomožet* 194b) i u Levakovićevu misalu (npr. *daže* 1a, *juže* 2a, *ničtože* 5a, *možet* 26a, *pomožet* 533a). U mlađima se zamjenjuje glasom *r*,³⁰ a tako je u većini primjera u Manzinovu misalu

³⁰ Promjena intervokalnoga *ž* u *r* u literaturi je poznata pod nazivom *rotacizam*.

(npr. *nisctar* 12, *dari* 14v, *yure* 91v, *more* 67v), uz rijetka odstupanja kao npr. *pomoxemose* 120v : *pomoremose* 162 (Holjevac, 2003: 62).

U nastavku prelazimo na morfološku razinu i također izdvajamo samo nekoliko jezičnih značajki: I jd. ž. r. imenica, pridjeva te ličnih zamjenica, G jd. m. i sr. r. pridjeva, zamjenica i rednih brojeva, a među glagolskim vremenima prezent.

U I jd. ž. r. imenica, pridjeva te ličnih i povratne zamjenice u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku nastavak je *-oju/-eju* (Mihaljević: 2008: 310, 311). Djelovanjem različitih procesa u hrvatskome je jeziku mogao imati različite realizacije: *-u*, *-o*, *-ov/-ev*, *-um/-un*, *-om/-on*. U Kožičićevu i Levakovićevu misalu, u skladu s hrvatskom crkvenoslavenskom normom, zadržan je nastavak *-oju/-eju*, a u imenica *i*-osnova: *-ju*. Potvrđuju to brojni primjeri u analiziranu korpusu Kožičićeva misala (npr. *silnoju krepstiju* 1c, *našeju kriviceju* 4d, *vethoju rabotoju* 5a, *velikoju krepstiju* 6v, *toboju* 7a, *slobodnoju misliju* 32a, *mukoju* 158a) i Levakovićeva misala (npr. *siluju velikoju* 2b, *močnoju siloju* 2b, *radostiju* 9a, *knigoju* 12a, *nebeskoju tajnoju* 15b, *ženoju* 16b, *tvoeju* 19b, *toboju* 20a, *pičeju* 25a). U Kožičićevu misalu ovjereni su i primjeri s *-u* (npr. s *vlastiju veliku* 1c, *knigu* 6b, *ženu* 7a) koji potvrđuju njegova nastojanja na kroatizaciji i prilagođavanju jezika suvremenu stanju. U Manzinovu misalu najčešći je nastavak *-u*, najstariji od spomenutih hrvatskih nastava-ka.³¹ Potvrđuju to sljedeći primjeri: *silnu krepstu* 11, *nascu kriiicu* 13v, *tobu* 50, *ruku* 67v, *muku* 120v, *sluxbu* 164. Samo je u nekoliko primjera pod utjecajem glagoljičnoga predloška zabilježen i hrvatski crkvenoslavenski nastavak *-oju*: *toboyu* 122, pa i novije *-om*: *tobom* 50, *sluxbom* 63v, *rukom* 67v (Holjevac, 2003: 65, 66).

Izrazit je element čuvanja crkvenoslavenske norme i nastavak *-ago/-ego* u G jd. m. i sr. r. pridjeva, zamjenica i rednih brojeva. Analiza ograničena korpusa kakva je ovdje primijenjena pokazala je da je nastavak *-ago/-ego* zadržan u Kožičićevu (npr. *edinoroenago tvoego* 1d, *svetago stipana* 11c, *dragago* 12d, *velikago* 14a, *blaženago silvestra ispovednika tvoego* 13d, *tvoego* 158d, *moego* 159d) i Levakovićevu misalu (npr. *svoego* 3b, *životnago* 22a, *našego* 25b, *dragago* 26b, *blaženago silvestra ispovednika tvoego* 31a, *zdravago* 31b, *edinočednago tvoego* 32b, od *svetago ivanna* 32b), s time što je u obama misalima i u manjoj mjeri ovjeren i nastavak *-ogo* (KM: *ednogo* 13d, *vsakogo* 157a; LM: *vsakogo* 20a, *samogo* 533a, *nikogo* 440b) koji se u literaturi tumači posljedicom interferiranja dviju normi, staroslavenske i hrvatske (Damjanović, 1984: 107). U Manzinovu je misalu u toj kategoriji sustavno hrvatski nastavak -

³¹ Još je na kraju 17. st. bio raširen u Hrvatskome primorju (usp. Šepić, 1953: 33).

oga/-ega: prisvetoga Tela karstova 90v, *toga spassiteglno*ga 120v, *blaxenoga* Marka Euanyelista *tuoyega* 122v, od kamena *dragoga* 158v, *blaxenoga* Dionisa mucenika *tuoyega* 162v (Holjevac, 2003: 66).

Među glagolima je važan kriterij za određivanje stupnja očuvanja crkvenoslavenske norme, odnosno utjecaja narodnoga jezika prezent.

Pogledajmo sljedeći primjer iz analiziranih misala:

Az esamъ pastirъ dobri i znaju ovce moe i znajut me moe. (KM, 12c)

Azъ esam pastir dobriъ i znaju ovce moe i znajut me moe. (LM, 26a)

Ya yesam pastir dobri : i znam ouçe moye, i znayu mane moye. (MM, 18v)

U navedenu je primjeru jasna razlika u nastavcima 1. l. jd. prezenta i 3. l. mn. prezenta u glagoljičnim i latiničnome misalu. Primjeri iz Kožičićeva i Levakovićeva misala napisani su u skladu s hrvatskom crkvenoslavenskom normom, dakle s nastavkom *-u* (*znaju*) u 1. l. jd. i nastavkom *-t* u 3. l. mn. prezenta (*znajut*). Takvo je stanje potvrđeno brojnim primjerima u Kožičićevu (npr. *ne posramuju se* 1a, *skrušu* 5c, *govoru* 10c, *znaju* 12d, *zapovedaju* 32a, *pridu* 159c; *ne postidet se* 1a, *vzveselet se* 2b, *prizivajutъ* 3d, *hvalet* 12b, *privêdut se* 157c) i u Levakovićevu misalu (npr. *postidju se* 1a, *veruju* 2b, *glagolju* 4a, *ne znaju* 7b, *idu* 443b; *posmijut* 2b, *postidut se* 2b, *blagovestvujut se* 4b, *ispovedajut* 9b, *znajut* 26b, *pomolet* 433b), no analizirani korpus u manjoj mjeri potvrđuje i hrvatski nastavak za 1. l. jd. u Kožičićevu (*ne posremuem se* 1c, *vspoem* 2a, *otrešimъ* 3a, *blagovečuemъ* 7a, *grêdem* 159c), a rijetko i u Levakovićevu (*ufaem* 1a). Uvodno naveden primjer iz Manzinova misala potvrđuje hrvatske nastavke *-m* (*znam*) u 1. l. jd. i *-u* (*znayu*) u 3. l. mn., koji su i inače u tekstu pretežiti. No, brojne su i potvrde čuvanja norme hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika nastavkom *-u* u 1. l. jd. (sopet *gouoru* 12, ako *neumiyu* 54v, *mogliuse* 122v) i *-t* u 3. l. mn. (ki *prizuayut* ga 14v, *uzmnoxitse* 18, *Ispouedayut* nebessa 122v). One svjedoče o supostojanju nastavaka iz dvaju sustava i utjecaju glagoljičnoga predloška iz kojega priređivač preuzima određene značajke kao znak poštivanja tradicije i kao oznaku višega stila (Holjevac, 2003: 66-68).

Pogledajmo i primjere za 2. i 3. l. jd.:

Filipe ki viditъ me viditъ i otca moego (KM, 107b)

pilipe iže vidit mene i vidit i otca moego (LM, 443b)

Filippe ki uidi mane, uidi i otča moyega (MM, 123v);

Iže sêdiši na herofime vzbudi silu tvoju i pridi (KM, 2d)

iže sediši, gi, na heruvime, vzdigni silu tvoju, i pridi (LM, 5b)

ki sedisc na kerubine vzbudi silu tuoyu, i pridi (MM, 12),

koji također, uključujući i razlike na drugim razinama, potvrđuju podjelu na glagoljične tekstove s crkvenoslavenskim nastavcima u prezentu, i na mlađi tekst s hrvatskim nastavcima kakvi su i danas u hrvatskome jeziku u tim kategorijama. No, analiza korpusa i ovdje otvara prostor za dodatno objašnjenje.

U 2. l. jd. i 3. l. jd. crkvenoslavenski nastavci *-ši* i *-t*, inače očuvani u obama glagoljičnim misalima – Kožičićevu (npr. *živeši* 1a, *kraljueši* 1a, *oživiši* 2a, *sêdiši* 6a, *vodiši* 6c, *stvorishi* 31d, *veseliši* 159b; *govorit se* 1a, *vnideti* 3c, *gredeti* 6d, *procvateti* 11b, *prideti* 13a, *začnet* 158a) i Levakovićevu (*živeši* 1a, *glagoleši* 5b, *narečeši* 15a, *veseliši* 443a, *voložiši* 522b; *rečeti se* 2a, *sablaznit se* 4b, *spaset* 10a, *podobaet* 26b, *vačnet* 433b, *prinosit* 533a, *priemlet* 533a) – često su u latiničnome misalu zamijenjeni hrvatskima, ali ne sustavno. Premda je i u ovome slučaju priređivaču latiničnoga misala temeljna hrvatska norma, kao znak čuvanja crkvenoslavenske tradicije i kao stilski postupak, crkvenoslavenski nastavci čuvaju se u brojnim primjerima (npr. *oxiuisci* 13, *spasisci* 13v; radost ka *pridet* tebe 11v, Bogh nasc *pridet* 12, kragl tuoy *gredet* 14v), pri čemu je u najvećoj mjeri očuvan upravo nastavak *-t* u 3. l. jd. (Holjevac, 2003: 66-68). U 1. l. mn. presenta u svim je trima misalima hrvatski nastavak *-mo* (KM: *idemo* 2b, *mučimo se* 4d, *vêmo* 11b, *prinosimo* 160b; LM: *veruemo* 1b, *budemo* 9b, *učimo* 31a, *možemo* 443b; MM: *pognetayemose* 13v, *ueruyemo* 120v, *dostignemo* 122v, *prinosimo* 124v).

Dotaknimo se na koncu i za istraživanje vrlo poticajne leksičke razine. Primjerice, u analiziranome su korpusu svih triju misala potvrđeni za jezik hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga karakteristični staroslavenizmi, ponajviše kao vjerski i teološki termini (npr. *hodatajstvo*, *blagodetan*, *podobajet*, *paguba*, *pića*, *brašno*). No, upravo se na leksičkoj razini mogu, između ostaloga, pratiti nastojanja u npr. latiničnome Manzinovu rukopisnom misalu na kroatiziranju i pomlađivanju jezika u odnosu na glagoljični Kožičićev predložak, npr.:

KM – **MM:**

Siê (1c) – *ova* (11)

Az (12c) – *ya* (18v)

iže (2d) – *ki* (12)

vêmo (11b) – *znamo* (18)

zelo (6c) – *mnogo* (14)

zane (33d) – *zaç* (31)

svedetelstvietъ (11b) – *suedokuye* (18)

doideže (11b) – *dokle* (18)

obretohь (13d) – *naydoh* (19v)
slovo (11b) – *gouorenye* (17v)
prozbami (194c) – *molitvami* (163v).

Isto tako, u Levakovićevu se misalu može pratiti okretanje starijoj, arhaičnijoj tradiciji liturgijskoga crkvenoslavenskoga jezika u odnosu na Kožičićevu, i to u onomu dijelu u kojemu ona podrazumijeva leksičko osuvremenjivanje.³²

KM – **LM:**
nepriěteli (1a) – *vrazi* (1a)
doideže (1c) – *dondeže* (2b)
čekamo (2b) – *čaemo* (4b)
znajuče (1b) – *veduče* (2a)
ako (3a) – *ače* (6a)
dela (5a) – *tvor* (9b)
naide (5d) – *obrete* (11a)
govoru (13b) – *glagolju* (28b)
sužanstvo (3a) – *plen* (5a)
pisca (13b) – *knižnika* (28b)
ki (11d) – *iže* (23b)
otvori se (5d) – *otverzi se* (11a)
rodi (5d) – *prozebni* (11a).

Za istraživanje i utvrđivanje jezične koncepcije priređivača svakako su poticajna i brojna druga pitanja, npr. različit pristup u adaptaciji grčkih posuđenica (alternacije *v/b*, *i/e*), pitanje suglasnika *f*, udvojenih suglasnika itd., no i ovdje predstavljene jezične značajke potvrđuju da je Levakovićev misal iz 1631., uz ovjerene istočnoslavenske elemente, i dalje spomenik hrvatske crkvenoslavenske tradicije, ali s osloncem na arhaičniji korpus glagoljčnih liturgijskih tekstova. Izrazita istočnoslavenizacija glavno je obilježje idućih Propagandinih izdanja hrvatskih liturgijskih knjiga, koja među glagoljaškim svećenstvom i pukom nisu bila prihvaćena. Jedan je od dokaza tomu i rukopisni latinični *Missal hervaski* Jurja Manzina, koji u jezičnome pogledu potvrđuje usmjerenost liturgijskoga jezika narodnomu – hrvatskomu jeziku (čakavskomu) s osloncem

³² Također, zasebnim bi istraživanjem svakako valjalo utvrditi način i intenzitet Kožičićevih zahvata na redigiranju jezika glagoljskih liturgijskih knjiga na leksičkoj razini, u odnosu na dotadašnju tradiciju.

na hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju i na koncepciju kakvu je promicao Šimun Kožičić Benja.

Šimun Kožičić u 16. st. kada je jezik hrvatskih liturgijskih knjiga hrvatski crkvenoslavenski, a Juraj Manzin u drugoj polovici 17. stoljeća kada su službene liturgijske knjige istočnoslavenizirane, bili su zastupnici liturgijske koncepcije koja je podrazumijevala sve veći oslonac na narodni jezik i suvremeno stanje. To je podrazumijevalo daljnju kroatizaciju tradicionalnoga liturgijskog jezika, ali s osloncem na hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju kakvu su hrvatski glagoljaši rukopisima i tiskom razvijali do druge polovice 16. stoljeća, i zapravo potvrđuje poštivanje ćirilometodske ideje prema kojoj Riječ Božju treba prenositi narodu na njegovu jeziku. Premda propisivanu i provođenu iz najviših crkvenih krugova, proces u istočnoslavenizacije jezika hrvatskih liturgijskih knjiga najveću je prepreku predstavljala upravo višestoljetna tradicija hrvatskoga glagoljaštva i hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika, kojom je otvaran prostor ulasku hrvatskoga narodnog jezika u liturgiju, odnosno vremenu kada će hrvatski jezik biti uzdignut na čast liturgijskoga jezika.

PRILOG PROUČAVANJU JEZIKA HRVATSKIH MISALA IZ 16. I 17. STOLJEĆA

Sažetak

Rad se temelji na jezikoslovnoj raščlambi odabranih tekstova iz triju hrvatskih misala: glagoljičnih Kožičićeva (*Misal hruacki*, 1531.) i Levakovičeva (*Missal rimskij va jezik slovenskij*, 1631.) te latiničnoga rukopisnog *Missala hervaskoga* (druga pol. 17. st.) riječkoga kanonika Jurja Manzina. Na temelju podataka dobivenih jezikoslovnom raščlambom te u kontekstu dosad u literaturi utvrđenih spoznaja o crkvenoslavenskoj jezičnoj tradiciji hrvatskih liturgijskih knjiga i o razdoblju njihove istočnoslavenizacije, razmatra se pitanje jezika hrvatskih liturgijskih knjiga u 16. i 17. stoljeću te pitanja jezične koncepcije njihovih priredivača. Provedena je analiza ograničena korpusa potvrdila da Levakovičev misal iz 1631. godine, uz ovjerene istočnoslavenske elemente, i dalje slijedi hrvatsku crkvenoslavensku tradiciju, ali u odnosu na Kožičićev misal, onu arhaičnijega korpusa hrvatskih liturgijskih knjiga. Manzinov misal, nastavljajući zapravo Kožičićevu koncepciju koja podrazumijeva sve veći oslonac na narodni jezik i suvremeno stanje, potvrđuje daljnju kroatizaciju tradicionalnoga liturgijskog jezika, pa mu je osnovica hrvatska (čakavska), ali uz čuvanje pojedinih elemenata višestoljetne hrvatske crkvenoslavenske jezične tradicije kao oznaka višega stila i poštivanja ćirilometodske baštine.

Gljučne riječi: Šimun Kožičić Benja, Rafael Levaković, Juraj Manzin, misali, hrvatski crkvenoslavenski jezik, istočnoslavenizacija, hrvatski jezik

A CONTRIBUTION TO STUDY OF THE LANGUAGE OF CROATIAN MISSALS OF THE 16TH AND 17TH CENTURIES

Abstract

The paper is based on a linguistic analysis of selected texts from three Croatian missals: Glagolitic texts from Kožičić's (*Misal hruacki*, 1531) and Levaković's (*Missal rimskiĵ va jezik slovenskiĵ*, 1631) missals and the handwritten *Missal hervatski* in Latin script (second half of the 17th century) of Juraj Manzin, Canon of Rijeka. Based on the information obtained by a linguistic analysis, and in the context of insights recorded to date in literature concerning the Church Slavonic language tradition of Croatian liturgical books and the period of their eastslavicisation, the paper addresses the question of language of the Croatian liturgical books in the 16th and 17th centuries as well as the question of linguistic concept of their editors. An analysis of a limited corpus has confirmed that Levaković's missal dating from the year 1631, verified East Slavic elements notwithstanding, still follows the Croatian Church Slavonic tradition but with respect to Kožičić's missal, that of the more archaic body of Croatian liturgical books. Manzin's missal, which actually continues Kožičić's approach with an increasing reliance on the vernacular and the current state, confirms a further croatisation of the traditional liturgical language, as reflected in its Croatian basis (*čakavian*), while retaining certain elements of the centuries long language tradition of Croatian Church Slavonic as an indication of elevated style and respect for Cyrillo-Methodian heritage.

Key words: Šimun Kožičić Benja, Rafael Levaković, Juraj Manzin, missals, Croatian Church Slavonic language, eastslavicisation, Croatian language

Gordana Čupković

GLAGOLJSKE INAČICE «PĚSNI S(VE)TIE TROICE»

Pregledni članak
UDK 811.163.42(091)

Glagoljske rukopisne knjižice različite namjene počesto su svojim sadržajem, tekstnim tipovima pa slijedom toga i jezikom zbornici u malom. U njima se izmjenjuju odlomci prepisani iz različitih knjiga: iz rituala, brevijara, molitvenika, uz dijelove raznih apokrifa te dijelove pučke i usmene književnosti. Jezičnom i stilskom analizom izdvojenoga odlomka takvih knjižica uočavamo brojne detalje i stilske postupke koji mogu pro-maknuti pri analizi cjelovitoga kodeksa, a koji su detalji svjedočanstva načina preuzimanja teksta iz ishodišnoga rukopisa i načina uklapanja teksta u pripadni rukopis, kao i vrijedna svjedočanstva o postanku i smještaju pojedinoga rukopisa. Predmet proučavanja je kratak brevijarski odlomak koji nalazimo kako u tiskanim brevijarima (u *Kosinjskom*, 1491., i Levakovićevu *Časoslovu Rimskom*, 1648.) tako i u rukopisnim glagoljskim knjižicama iz 18. stoljeća. Odlomci u rukopisnim knjižicama iz 18. stoljeća svjedočanstvo su nastavljanja tradicije istočnoslaviziranih liturgijskih knjiga kao i primjer prefunkcionaliziranja liturgijskih odlomaka i njihova inkorporiranja u različite pučke i vjerske obrede.

Kosinjski brevijar u literaturi je opisan kao zbornik u kojem se glagoljaška hrvatskokrkvenoslavenska arhaičnost izmjenjuje s primjerima živoga govora (v. Jurčević, 2002), dok je Levakovićev *Časoslov* grafijski i jezično određen kao spomenik istočnoslavenske redakcije crkvenoslavenskoga.¹ Rukopis koji se čuva u župnome arhivu u Vrbniku na Krku, pod signaturom Vrbnik 60 (opisan u: Štefanić, 1960: 429-430), pisan je glagoljskim kurzivom prve polovice 18. stoljeća.² Čini ga knjižica zakli-

¹ «Vzhodnoslovanizacija hrvaških cerkvenih tekstov tudi ni nastala kot posledica posameznih elementov tedanjih vzhodnoslovanskih jezikov v hrvaški jezik, ampak se je osredotočila predvsem na preoblikovanje jezika po sprejetih pravopisnih in slovničnih normah vzhodnoslovanskih slovníc cerkvenoslavenskoga jezika (va ta namen sta izdajateljem hrvaških liturgičnih knjig v Rimu v 17. in 18. stoletju poslužili slovnici Lavrentija Zizanija *Grammatika slovenska* iz leta 1596 in Meletija Smotrickega *Grammatiki slavenskię pravilnoę syntagma* iz leta 1619)» (Babič, 2004: 658).

² Fotografije rukopisa ustupio mi je profesor Sambunjak, a dobila sam na uvid i njegovu transliteraciju toga teksta, na tome zahvaljujem s poštovanjem.

njanja protiv nevremena, koja se prema zapisu o vlasniku na kraju rukopisa naziva i Sparožičevom knjižicom.³ U njoj se izmjenjuju odlomci iz *Rituala rimskog* s raznim molitvama, biblijskim i brevijarskim odlomcima. Sukladno raznolikosti tekstnih tipova raznolik je i jezik: od govornoga, čakavskog, do dvije varijante knjiškoga: jedna crkvenoslavenska, koja se javlja u dvije podvarijante: hrvatski crkvenoslavenski i istočnoslavenska redakcija crkvenoslavenskoga, te druga štokavska. Na stranicama 23v-25r nalazi se istočnoslavizirani brevijarski tekst koji prema naslovu koji ima u *Kosinjskome brevijaru* naslovljavamo «Pěsan s(ve)tie Troice».

Rukopis Vrbnik 60 sadržajem i jezikom vrlo je sličan knjižici zapisa- noj u Baški na Krku u 18. st. (rukopis koji se čuva u Arhivu HAZU pod signaturom VII21, opisan u: Štefanić, 1969: 171-172). U toj se knjižici izmjenjuju tekstovi i jezični sustavi podudarno tekstološkim i jezičnim smjenama u Sparožičevoj knjižici, s tim što su grafijska rješenja ponešto drugačija, jezik je deistočnoslaviziran na fonološkoj razini, a u čakavskome sloju nalazimo i čakavizme. Prvi dio knjižice (1^v-43^v) pisan je glagoljskim kurzivom bašćanskoga svećenika Mate Hrabrića.⁴ U tome dijelu nalazi se proučavani brevijarski tekst na stranicama 13r-16r.

Brevijarska psaltirska «pěsan» svojim je oblikom i sadržajem sažeta i ritmizirana varijanta traktata o ispovijedi vjere, koji nalazimo i u *Kosinjskome brevijaru* (f. 142r b, 21 - 144r b, 38) i u Levakovićevu *Časoslovu* (676 i dalje), a koji je traktat reakcija na arijansku herezu, temeljenu na (po)grešnome prijevodu i interpretaciji dogme o jedinstvu/sličnosti biti triju božanskih osoba.⁵ Taj je traktat sadržajno podudaran «Napisaniū o pravěi věřě», a njegove odjeke nalazimo i u djelima umjetničke književnosti, primjerice u završnome dijelu «Šibenske molitve».

Jezičnofilološkom usporedbom odlomaka ukazujemo na primjer provođenja istočnoslavizacije liturgijskih knjiga te ujedno pokazujemo kakav su odjek i uporabu istočnoslavizirane knjige imale u mlađim rukopisima.

³ «Questo libro e di me [] Sparozich Di [] verbasckisko Sija lodato Giesu Christa Pridi Duše stvoritelū misli [...] pridi duše stvoritelū misli [...] slug poseti napalni višnjeje [...]».

⁴ On se spominje u popisu bašćanskih svećenika iz 1782. godine (v. Štefanić, 1969: 172).

⁵ U *Napisanii o pravěi věřě* iz jednoga ruskoga zbornika iz 1348. godine stoji: «Bolšaa bo li mněiša 'ako nēs(t) viděti vь ēdinosaçnēi troici po sačьstvu ili po b(o)ž(a)stvu da 'Ariánskoe neistovstvo ugašā. Ot negože í kь nemuže mi niněšneā bránь» (transliterirano iz knjige: Sambunjak, 1998: 310).

Tekstovi

1491. (Kos.)	1648. (Čas. rim.), NSK	R: Vrbnik 60, 18. st., župni arhiv u Vrbniku	R: VII21, 18. st., Arhiv HAZU
<p>231r b Iže kol(i)ždo hočet s²⁹pasen biti: prižde ³⁰vsehъ delъ: potrebno m³¹u estъ da držit veru ³²katoličaskuū.</p>	<p>29 b ⁴Iže koliždo hočetъ ⁵spasiti sě, prežde ⁶vsěhъ podobaetъ emu, ⁷držati Katoličeskuū ⁸vě ru. </p>	<p>23v ¹³Iže koliždo hočet spasiti se: prežde svih podol¹⁴baet emu daržati katuličeskuū veru. </p>	<p>13r ¹Ki kolizdo hočet spasiti se podob²aet nemu daržati katuličan³sku veru </p>
<p>Eeže a³³če kto čeli i nevrežde³⁴ni ne shran(i)t bez sumn(e)nič ³⁵va veki pogibnet.</p>	<p>⁹Ečaže ače kto čě'li i ne¹⁰poročni ne soblūdet, kro-¹¹mě vsěkogo nedoumě'nič, ¹²vo vě'ki pogibnets. </p>	<p>¹⁵Ečže ašče hto celo, i neporočno ne soblūdet; krome ¹⁶vsekogo nedoumenič, va veki pogibnet. </p>	<p>⁴Ečže ako kto čeli i neporočni ne sab⁷ludaet krome svakogo nedumeni⁶ja va veki pogibnet </p>
<p>Vě³⁶ra že katoličaska sě ³⁷est da ed(i)n b(og)ъ v troici a ³⁸troicu v ed(i)nstvu čt(c)m </p>	<p>¹³Vě ra že Katoličeskač ¹⁴siě estъ, da edinago ¹⁵B(og)a vo Troici, i Troicu ¹⁶vo Edinici počitaemъ. </p>	<p>¹⁷Vera že Katoličeskač siě est. da edinago ¹⁸vo troici, i troicu va edinici počitaem </p>	<p>⁷Vera ze katuličanska sija est: da edi⁸nago boga va troiči i troiču va ⁹ediniči počitajemo. </p>
<p>231v a ¹ne smeš(a)ūce sobstva: n²i suč(a)stva r(a)zlučaiūce </p>	<p>¹⁷Ni že slivaūč[e] sosta-¹⁸vī, ni že sučestvo raz-¹⁹dě'lē'ūce. </p>	<p>¹⁹Ni že slivaūce sastavi. ni žē sučes[tvo] razdilaūce </p>	<p>¹⁰Ni že slivajuče sastavi ni že suč¹¹anstvo razdilaūce. </p>
<p>³Ino bo e(st) sobstvo oče ino ⁴sin(o)v^le: ino duha s(ve)t(a)go. ⁵Nъ oče i sin(o)vle i d(u)ha s(veta)g⁶o ed(i)no e(stъ) bož(a)stvo edin(a)ka ⁷sl(a)va ed(i)n(a)ko v(ě)čno vel(i)čestvo.</p>	<p>²⁰Inъ bo e(stъ) sostavъ Otečъ, ²¹inъ Sinovenъ, inъ s(ve)togo! ²²Duha. ²³Nō Oteče, i S(i)novnee, i ²⁴s(ve)t(o)go D(u)ha edino e(stъ) B(o)že-²⁵stvo: ravna slava, so²⁶prisnošučno veličestvo. </p>	<p>²⁰Ino bo est sostav oča. ino sinovla ino s(ve)t(o)ga duha ²¹Na očeé, i sinovlé, i s(ve)t(o)ga duha edino est božastvo ²²ravna slava sprisnosučno veličastvo ²³</p>	<p>¹²In bo est sastav otač in sinoven in ¹³s(ve)toga duha. ¹⁴Na očeje i sinovle s(ve)toga duha edin¹⁵oe est božanstvo ravna slava ¹⁶saprisnosučno veličanstvo </p>
<p>Ėkže e(s)t ocъ t(a)kъ s(i)⁹n: t(a)kъ d(u)hъ s(ve)ti: Nes(a)zd(a)n ¹⁰ocъ nes(a)zd(a)n s(i)nъ: nes(a)zd(a)n ¹¹d(u)hъ s(ve)ti. Nemer(a)n ocъ nem(e)r(an) ¹²s(i)nъ: nemer(a)n d(u)hъ s(ve)ti. Vě¹³čan ocъ v(ě)čan s(i)nъ v(ě)čanъ ¹⁴d(u)hъ s(ve)ti.</p>	<p>²⁷Ėkovъ O(т)сѣ, takovъ S(i)nъ: ²⁸takov i Duhъ s(ve)ti. ²⁹Ncsozdanъ O(т)сѣ, neso-³⁰zdanъ S(i)nъ, neso³¹zdanъ ³¹Duhъ s(ve)tī. ³²Nepostizimъ O(т)сѣ, nepo³³stizimъ S(i)nъ: neposti³⁴zimъ Duhъ s(ve)tī. ³⁵Vě'čepъ O(т)сѣ, vě'čepъ S(i)nъ: ³⁶vě'čepъ i Duhъ s(ve)tī. </p>	<p>Kakov otac takov sin. takov, i duh sveti neso ²⁴ Neso²⁷zdan otac, neso²⁸zdan sin. neso²⁹zdan i duh s(ve)ti ² Nepostizim otac, nepostizim sin. Nepostizim i duh s(ve)ti ³ Vičen otac, vičen sin. vičen i duh sveti. </p>	<p>¹³v ¹Kakov otač takov sin takov i duh ²s(ve)ti. ³Nesazdan otač nesazdan sin nesa⁴zdan duh s(ve)ti. ⁵Nepostizimiji otač nepostizim⁶iji sin nepostizimiji duh ⁷s(ve)ti ⁸Večni otač večni sin večni duh ⁹s(ve)ti. </p>
<p>Ob(a)če n(e) tri v(ě)čn¹⁵i n(ъ) ed(i)nъ v(ě)čan. Ėk(o)že ne tri ¹⁶nes(a)zd(a)ni n(i) tri nem(i)mi: n(ъ) ed¹⁷in nes(a)zd(a)n i ed(i)n nemir(a)nъ</p>	<p>³⁷Obače ne tri vē'čnī: ³⁸no edinъ vē'čnī. ³⁹Ėkože ne tri neso⁴⁰zdan-⁴¹nī, ni že tri neposti⁴²z-⁴³imī: nō edinъ neso⁴⁴zdan²nī, i edinъ neposti⁴⁵z-³mī. </p>	<p>⁴Obače ne tri vični. na edin vični. ⁵ekože ne tri neso⁶zdanī; ni že tri nepostizimī. ⁶no edin neso⁷zdanī. i edin nepostizimī. </p>	<p>¹⁰Obače ne tri večniji na edan večni ¹¹Jakože ne tri nesazdaniji ni že ¹²tri postizimiji na edan ne¹³sazdan i edan nepostizimiji </p>
<p>T¹⁸ako vs(e)m(o)gi ocъ vs(e)m(o)gi s(i)¹⁹nъ</p>	<p>⁴Podobně, vsemogi O(т)сѣ, ⁵vsemogi S(i)nъ: vsemogi ⁶i D(u)hъ</p>	<p>⁷Podobně, vsemogi otac, vsemogi sin, vsemogi, i duh</p>	<p>¹⁴Podobni semogi otač semogi sin ¹⁵semogi i duh</p>

Kos.	Čas.	Vrb. 60	VII21
vs(e)m(o)gi d(u)hъ s(ve)ti. Ob(a)če ²⁰ n(e) tri vs(e)mog(u)či: n(ь) ed(i)нъ vs(e) ²¹ mogi.	s(ve)tī. ⁷ Obačc ne tri vsemodu ⁸ čii: nō edinъ vsemodi.	s(ve)ti ⁸ Obače ne tri vsemoduči. no edin vsemodi.	s(ve)ti ¹⁶ Obače ne tri semogučī na edan sem ¹⁷ ogi
Тъко b(og)ъ ось b(og)ъ s(i)нъ b(og)ъ ²² d(u)hъ s(ve)ti. Ob(a)če n(e) tri b(o)zi ²³ n(ь) ed(i)нъ b(og)ъ.	⁹ Takō, B(og)ъ O(тъ)сѣ, B(og)ъ S(i)нъ, ¹⁰ B(o)гъ i D(u)hъ s(ve)tī. ¹¹ Obače ne tri bozi; nō ¹² edinъ B(o)гъ e(stъ).	⁹ Tako bog otac bog sin. bog i duh s(ve)ti ¹⁰ Obače ne tri bozi. no edin bog est. ¹¹	¹⁴ ¹ Tako bog otač bog sin bog duh s(ve)ti ² Obače ne tri bozi na edan bog est ³
Тъко g(ospod)ъ ось g(ospod)ъ s(i)n ²⁴ g(ospod)ъ s(ve)ti d(u)hъ. Ob(a)če n(e) tri g(ospod)i ²⁵ n(ь) edin g(ospod)ъ.	¹³ Ravně, G(ospo)дъ O(тъ)сѣ, G(ospo)дъ ¹⁴ S(i)нъ: G(ospo)дъ i D(u)hъ s(ve)tī. ¹⁵ Obače ne tri G(ospo)die; nō ¹⁶ edinъ e(stъ) G(ospo)дъ.	Ravni G(ospo)d otac, G(ospo)d sin. G(ospo)d i duh s(ve)ti ¹² Obače ne tri Gospodiē. no edin est G(ospo)d.	Ravni g(ospodi)n otač g(ospodi)n sin g(ospodi)n duh s(ve)ti ⁴ Obače ne tri g(ospodi)ni na edan est g(ospodi)n
Ėk(o)žc v raz(a)nst ²⁶ ve ed(i)no k(o)eždo sobstvo ²⁷ b(oga) i g(ospod)a isp(o)ved(a)ti: kръs ²⁸ těnsk(u)ū ist(i)noū prib(u)žd(a) ²⁹ em se. Тъко tri b(o)zi ili tri ³⁰ g(ospod)i r(e)či k(a)tol(i)čask(u)ū: bl(a)g ³¹ over(u)ū vьzbran(a)em se.	¹⁷ Zane ėkože ōsobno koī- ¹⁸ ždo sostavъ B(og)a i G(ospo)da ¹⁹ ispovēdati hristian- ²⁰ skoū istinnoū ponužda ²¹ emъ sč: takō tri bogi, ili ²² tri g(ospo)die g(lago)lati, katō- ²³ ličeskimъ bl(a)gočestiemъ ²⁴ vozbranēemъ sč.	¹³ Zane ėkože osobno koīždo sostav boga, i G(ospo)da ispov ¹⁴ idati kristěnskoū istinoū ponuždaemo se tako ¹⁵ tri bogi, ili tri G(ospo)di govoritī Katoličeskim ¹⁶ blagočestiemъ vozbranēemъ se.	⁵ Zane ėkože osobno koježdo sastav ⁶ boga i g(ospodi)na ispovidati karsčan ⁷ skoū istinoū ponujajemo se: ta ⁸ ko tri bogi ili tri g(ospodi)ni govori ⁹ tī katuličanskim blagočes ¹⁰ tijemъ vazbranaemo se.
Oсь ³² nik(o)mže e(st) stvor(e)n ni s(a)zd(a)n ³³ ni r(o)en. Sin ocem ed(i)n e(st) nes(a) ³⁴ tvor(e)n ni s(a)zd(a)n: na r(o)enъ. Djuhъ s(ve)ti ot oca i sina e(st) ni s ³⁶ tvor(e)n ni s(a)zd(a)n: ni roen: n(a) is ³⁷ hode.	²⁵ O(тъ)сѣ ni ot koga e(stъ) sotvo- ²⁶ renъ: ni sozdanъ, ni ro- ²⁷ ždenъ. ²⁸ Sinъ ot O(тъ)ca samago e(stъ): ²⁹ ne sotvoreнъ, ne sozdanъ, ³⁰ nō roždenъ. ³¹ Duhъ s(ve)ti ot O(тъ)ca i Si ³² na: ne sotvoreнъ, ne so- ³³ zdanъ, ne roždenъ, nō is- ³⁴ hodē č'ъ.	¹⁷ Otac ni od koga est sotvoren. ni sozdan, ni roen. ¹⁸ Sin od oca samago est: ne sotvoren ne sozdan no roen. ¹⁹ Duh s(ve)ti od oca i sina. ne sotvoren ne sozdan ne roen ²⁰ na ishodeč.	¹¹ Otač ni od koga est stvoren ni saz ¹² an ni roen. ¹³ Sin od oča samoga est nestvoren ne ¹⁴ sazdan neroen na ishodeč
Ed(i)n ubo ot ось a n(e) tr(i) ³⁸ oci ed(i)n s(i)нъ a n(e) tri s(i)ni: e ³⁹ d(i)n d(u)hъ s(ve)ti: a n(e) tri d(u)si s ⁴⁰ (ve)ti.	³⁵ Edinъ ubo O(тъ)сѣ, ne tri O(тъ)ci, ³⁶ edinъ S(i)нъ, ne tri S(i)ni: ³⁷ edinъ D(u)hъ s(ve)tī, ne tri ³⁸ Dusi svētī.	²¹ Edin ubo otac' ne tri oci, edin sin ne tri sini ²² edin du(h) s(ve)ti ne tri dusi s(ve)ti	¹⁵ Jedan otač ne tri oči eda(n) sin ne ¹⁴ ¹ tri sini edan duh s(ve)ti ne tri ² dusi s(ve)ti.
I v s(e)i troici ničt(o)z ⁴¹ e prvo ni p(o)sl(ē)dne: ničt(o)že ⁴ v(e)če ni m(a)ne: n(a) vsa tri sob ⁵ stva sv(ē)čna s(e)bi su ⁶ edin(a)ka.	³⁹ I vo seī Troici ničto ⁴⁰ že pervaе, ili poslēdnee, ⁴¹ ničtože bolee ili mnē'e; ² nō cē'ī tri sostavī so- ³ prisonoučni sutъ sebē', il ⁴ ravnī.	²³ I vo sej troici ništože pervaе, ili poslīdnee niš ²⁴ tože bolee, ili mniē, no celi tri sostavi ²⁵ soprisnosučni sut sebi, i ravnī.	³ I va sej troiči nistože parvoe il ⁴ i poslīdne nistože bolee ili ⁵ mane na čeli tri sostavi pri ⁶ snoučni sut sebi ravnī.

Kos.	Čas.	Vrb. 60	VII 21
<p>Takoe n(a)ipače ěk(o)⁷že přižde r(c)čeno e(s)t: da ed(i)⁸nstvo v troici: a troica ⁹ v edinstve čtena b(u)di </p>	<p>⁵Sice, ěko da po vsemu, ⁶ěkože predreče sě, i Edi⁷nica vo Troici, i Troj-⁸ca vo Edinici počita-⁹et sě. </p>	<p>²⁴v ¹Sice da: po vsemu. ěkože predreče se; i edinica va troj²ci, i troica vo edinici počitae se </p>	<p>⁷Siče jako da po semu ěkože predreč⁸et se i cdinica va troiči troj⁹ča va ediniči počitae se </p>
<p>¹⁰Kto ubo hočestv spasenŭ ¹¹ biti: da tako o troici čul¹²et</p>	<p>¹⁰Hotěi ubo spasti sě: ¹¹takō ō s(ve)toī Troici da ¹²mudrŭstvuetŭ. </p>	<p>³Hotej ubo spasiti se: tako svetoj troici da mudarstvuet </p>	<p>¹⁰Hoteč ubo spasiti se tako: o s(ve)toī ¹¹ troiči da mudarstvuet. </p>
<p>Na potrebno mu est k ¹³ večnomu spaseniū: da ¹⁴ (v) vpuľčenie ubo</p>	<p>¹³Nō nuždno e(stŭ) ko vě čno-¹⁴mu spaseniū, da i ō vo¹⁵plčeni</p>	<p>⁴No Noždno est ko vičnomu spaseniū. da i u vpaľčeni ⁵ G(ospo)da</p>	<p>¹²Na nužno est ka večnomu spaseniū ¹³ da o paľčeni g(ospodi)na</p>
<p>g(ospod)a na¹⁵šego is(u)h(rst)a tŭvrdo verno ¹⁶veruet.</p>	<p>G(ospod)a n(a)šego I(su)s H(rst)a ¹⁶izvč stno vč ruetŭ. </p>	<p>našego isusa karsta izvestno veruet. </p>	<p>nasega ¹⁴ isusa karsta izvestno veruet </p>
<p>Est ubo vera ¹⁷ pravadna da věruem i ispovedaem: ěko gosp(o)d ¹⁹ naš isukrst sin boží b(og)ŭ ²⁰ i čl(o)vik est.</p>	<p>¹⁷Estŭ že pravač vě ra, ¹⁸da vě ruetŭ, i ispovč-¹⁹duetŭ: ěkō G(ospo)dŭ našŭ ²⁰I(su)s H(rst)ŭ S(i)nŭ b(o)žii, B(o)gŭ i ²¹čelovč kŭ estŭ. </p>	<p>⁶Est že pravač vera da veruemo, i ispoviduem: ⁷ ěko G(ospo)d naš isus karst sin boží bog, ⁸ i človik est. </p>	<p>¹⁵Jest že pravaja vera da viruje¹⁵⁻¹mo i (i)spovidujemo ěko g(ospodi)n nas is²us karst sin boží bog i čl(ov)ik est </p>
<p>Bogŭ c(s)t iz s²¹učstva otča přižde ²² věkŭ roždennŭ: i čl(ov)ik e(s)t ²³ iz sučstva materina ²⁴ va vēce roždennŭ.</p>	<p>²²B(o)gŭ ot sučstva Otča ²³preždc vě kŭ roždennii: ²⁴ i čl(ov)ik c(stŭ). ot sučstva ma²⁵terně vo vremeni roždennŭ. ²⁶nii. </p>	<p>⁹Bog od sučstva otča prič vik roždenni ¹⁰ i človik est od sučstva materina vo vrmeni ¹¹ rojeni. </p>	<p>⁴Bog od sučanstva oča pria vek st⁵voreni čl(ov)ik est od sučanstva ⁶ materina va vrmeni roeniji </p>
<p>Isŭp²⁵ulnŭ bogŭ ispuľnŭ člov²⁶vik i dušě blagootve²⁷tnei: i pulti človiča²⁸skie prebivae.</p>	<p>²⁷Soveršennii b(o)gŭ, i so-²⁸veršennii čl(ov)ekŭ. ot du-²⁹šě slovesniě, i človč-³⁰českičě plti sostoěi. </p>	<p>¹²Soveršeni bog, i soveršeni čl(ov)ik: ot duše slo¹³vnesii i čl(ov)ičeskoj palti sostojei. </p>	<p>⁷Svaršeniji bog i svarsenii čl(ov)ik ⁸ od duse slovesnije i človiča⁹nskie palti sastoit. </p>
<p>Tačanŭ o²⁹cu po božastvu: a man³⁰i otca po čl(o)v(i)častv³¹u.</p>	<p>³¹Ravenŭ O(tŭ)cu po bože-³²stvu: mniī O(tŭ)ca po člo-³³vč čestvu. </p>	<p>¹⁴Raven ocu po božastvu mniī oca po čl(ov)ičastvu </p>	<p>¹⁰Ravan oču po božanstvu mani ¹¹ oča po čl(ov)ičanstvu </p>
<p>Na ače b(og)ŭ i čl(ov)ikŭ: e(s)t ob(a)če n(e) ³² dva n(a) ed(i)n e(s)t h(rst)ŭ.</p>	<p>³⁴Iže, ače i B(o)gŭ e(stŭ), i čl(ov)ekŭ: ³⁵ obače ne dva, nō edinŭ ³⁶ estŭ H(rst)ŭ. </p>	<p>¹⁵iže ašče i bog est i človik: obače ne dva na ¹⁶ edin est karst. </p>	<p>¹²Ki ako i bog est čl(ov)ik obače ne ¹³ dva na edan est karst </p>
<p>Ed(i)n že n(e) o³⁵br(a)č(e)nem bož(a)stva v pu³⁴lt: na pričetiem čl(ov)ičastv³⁵a v b(og)ŭ.</p>	<p>³⁷Edinŭ že ne premč neniem ³⁸b(o)žestva vo pl(ŭ)tŭ: nō ³⁹ vospričetiemŭ človč če-⁴⁰stva vŭ b(o)žestvo. </p>	<p>¹⁷Edin že ne premčeniem božastva vo palt: no ¹⁸ vosprijatiem človičestva ve božastvo. </p>	<p>¹⁴Jedin že primeneniem božanstva va ¹⁵ palt na vasprijatijem čl(ov)ič-^{15v-} vičanstva va božanstvo </p>

Kos.	Čas.	Vrb. 60	VII21
Ed(i)n že ot n(u)ďb ne sme ³⁶ s(a)n(i)em s(u)čstva n(a) ed(i)nst ³⁷ vom s(o)bstva. Ibo ěk(o)žě ³⁸ d(u)ša bl(a)gootvětna: pu ^{232a} 1 t edin est h(rst)ь.	^{31a} , ¹ Edinъ vsě'ko, ne sliě'ni- ² emъ estestvъ, nō edin- ³ stvomъ sostava. ⁴ Ěkože bo duša sloved- ⁵ snaě i plť edinъ estъ ⁶ člově'kъ: tako B(o)gъ i č(i)lově'kъ ⁷ edinъ e(st)ъ H(r)st)ь.	¹⁹ Edin svěko ne slijenim estestva: no edinstvom ²⁰ sostava. ²¹ ěkože bo duša slovesnaě, i palt edin est človik: ²² tako bog i človik edin est karst.	² Jedin svak ne slijenjem estanst ³ va na edinstvo sostava ⁴ ěkože bo duša slovesnaja i palt ⁵ edin est človik tako bog i ⁶ človik edan est karst
Iže m ² učen b(ť)ist za n(a)še sp(a)s(e)n ³ e sn(i)de v ad. I v tretí ⁴ anъ vskrsě ot mrtvih ⁵ Vzide na n(e)b(e)sa i sedí ⁶ ť o desnuū b(og)a oca vse ⁷ moĝuĉ(a)go. I ot tudu paki hoĉet priti: sa slavoū ⁹ suditi živ(i)m i mrtv(i)m	⁸ Postradavī sp(a)seniē ⁹ našego radi, i sošedī ¹⁰ vo Adъ, i vo tretī ¹¹ deñ vskresī izъ mer- ¹² tvihъ. ¹³ I vozšedī na n(e)b(e)sa, ¹⁴ i sě dī ō desnuū B(o)ga ¹⁵ O(ť)ca vsederžitelē: ot ¹⁶ nūduže pridetъ suditi ¹⁷ živimъ i mertvīmъ.	²³ Postradavii spasenija našego radi: i sošedii ²⁴ vo ad, i vo tretí dan voskrsii iz martvih ²⁵ I vozšedši na nebesa, i sidí o desnuū boga ²⁶ oca svederžitelē ot nūduže pridet suditi ^{25r} 1 suditi žive, i martve.	⁷ Postradaviji spašeniē nasego radi ⁸ sasadii va ad i tretí dan ⁹ vaskarše iz martvih ¹⁰ I vosadii na nebesa i sidí o des ¹¹ nuū boga oča sadaržitela ¹² od nuduže pridet suditi ¹³ živim i martvim
¹⁰ [] neg(o)že priš(a)stv(i)ū vsi ¹¹ č(lov)i ci vskrsn(u)t v plti s ¹² voei vzd(a)ti im(a)t otve ¹³ ť ot ist(i)h d(ě)l svojih	¹⁸ Egože prišestviiemъ vsi ¹⁹ č(i)lově'ci voskr(ť)snutъ sol ²⁰ tě lesi svoimi, i voz- ²¹ datutъ ō svoihъ si dě ²² lehъ otvě'ť.	² Egože prišestviém vsi človiци vskarsnut ³ so telesi svoimi; i vozdadut od svojih si ⁴ deleh otvet	¹⁴ Jegože prisastiem svi človiči ¹⁵ vaskarsnut sa telesi svoi ¹⁶⁻¹ mi i vazdadut o svojih si del ² eh otvet.
Iž ¹⁴ c dobra stvor(i)še poid(u)t ¹⁵ v živ(o)t věčni a iže z ¹⁶ ala stvor(i)še poid(u)t v ¹⁷ a og(ť)n v(ě)čni.	²³ I blagaě sodě'ěvši, ²⁴ poidutъ vъ žizn'ъ vē- ²⁵ čnuū: zlaě že vo ogn'ъ ²⁶ vē'čnī.	⁵ I blagaě sodia(v)ši poidut vъ žizen věčnuū ⁶ zlaě že va ogañ vični.	³ I blagaja sadejavsi i poidut va ⁴ zizan věčnuū zlaja že va og ⁵ an večnii.
Se est v(ě)ra ¹⁸ katol(i)časka v nūže a ¹⁹ ĉe kto tvrdo verno ne v ²⁰ eruet spas(e)n b(i)ti ne m(o)ž ²¹ et. Slava ocu i sinu i ()	²⁷ Siě e(st)ъ Kātoličeskaě ²⁸ vě'ra: eěže aĉe kto vē' r ²⁹ nō i izvē'stno vē' riti ne ³⁰ budetъ, spasti sě ne ³¹ vozmožetъ. ³² Slava O(ť)cu. (...)	⁷ Siě est katoličeskaě vera: eěže ako kto verno i ⁸ izvestno verovati ne budet spasiti se ne ⁹ vozmožet. slava. Ocu.	⁶ Sija est katuličanskaě vera eč ⁷ že ako kto verno verovati ⁸ ne budet spasiti se ne vaz ⁹ možet: slava oču i sí(nu)

Grafija

U odlomku iz *Kos*, čuva se hrvatskokrkvenoslavenska norma bilježenja: kao oznaka fonema /j/ ne bilježi se grafem «đerv» već *i* ili ništa (na početku riječi ispred *e* i u intervokalnome položaju), te ligature *ě* i *û*. Palatalni /j/ i /ń/ bilježe se grafemima *l* i *n*, ne bilježe se udvojeni suglasnici, grafemom *č* bilježe se /č/ i /šč/, a poluglas (u obliku štapića) bilježi se redovitije na kraju nego u sredini riječi, iako i na kraju riječi u dosta primjera dolazi do njegova ispuštanja. U primjeru *človvik* bilježe se dva *v* vjerojatno stoga što je jedno na kraju, a drugo na početku retka. Odlomak iz *Čas*, naslanja se na tu tradiciju uz uvođenje inovacija u obliku dijakritičkih znakova radi jasnije razlikovnosti fonema. Dijakritički znakovi bilježe se iznad *i*: sitna kosa crtica za oznaku /i/ i sitna kvačica zakrenuta prema gore za oznaku /j/, nešto rjeđe iznad *o* (kosa crtica), redovito iznad *n* za /ń/ (kosa crtica: *deńb*, *žizńb*, *ogńb*). Grafem *ě* kad označuje «jati», ima nadslovnu točku, bez točke označuje glasovnu skupinu [ja] pa tako primjere: *světi*, *matreně*, *dušě*, u kojima je *ě*, iako iza suglasnika, bez nadslovne točke, treba čitati: [svjati], [materńa], [dušja]. Grafem *č* samo je u jednome primjeru obilježen s tri nadslovne točke pa je moguće da se time signalizira izgovor [št], za razliku od dijakriticima neobilježenih primjera koji se izgovaraju [č] ili [šč], slijedom toga primjer *ishoděčb* mogao bi se čitati: [ishodjašt].⁶ Bilježe se i udvojeni suglasnici: *istinnoû*, *roždennii*, *soveršennii*. Uporaba udvojenoga *n* u participima obilježje je ruskoga jezika (neovisno o istočnoslavenskoj redakciji crkvenoslavenskoga), javlja se od 17. st. kao element morfološke razlikovnosti.⁷

Odlomak iz rukopisa *Vrb. 60* zadržava dijakritičke znakove kao posebnu oznaku palatalnosti, u obliku sitne kvačice zakrenute udesno, češće na kraju nego u sredini riječi, iznad grafema za vokale *e* i *i* te nazalni sonant *n*: *očeé*, *nepostižimii*, *ogañ*. Takvo obilježavanje ne provodi se dosljedno, a nema ni posebne obilježenosti grafema *ě* i *č*. Grafijska tradicijska osobitost, koju proučavani odlomak nasljeđuje i iz teksta predloška,

⁶ Dijakritički znakovi na vokale dodani su i pod utjecajem grafijskih rješenja iz istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskoga jezika (gramatike Zizanja i Smotrickoga), u kojima je riječ o umjetno tvorenima znakovima iz ćirilice kojima se željelo približiti grčkome alfabetu (v. Babič: 83 i 393). Dijakritičke znakove prije Levakovića dolaze i u hrvatskim protestantskim izdanjima, o tome je govoreno u: Ana Gospić, Gordana Čupković: «Književne i jezično-stilske odrednice glagoljske i ćirilске *Table za dicu*», referat na 27. simpoziju *Obdobja: Reformacija na Slovenskem (ob 500-letnici Trubarjevega rojstva)*, Ljubljana, 20.-21. XI. 2008.

⁷ «[...] participi v pridevniški funkciji so začeli sovpadati z izglagolskimi pridevniki: [...], zato se je sekundarni sufiks *-un->-n- (ki je v stari cerkveni slovansčini participno osnovo razširjal predvsem neprehtnim glagolom) pojavil kot novo razlikovalno sredstvo: [...]» (Babič, 2004: 662).

jest ne bilježenje *j* na početku riječi i u intervokalnome polo-žaju: *emu*, *est*, *edino*, *troici*, te bilježenje ligaturama *ŭ* i *ě*: *slivaŭće*, *vičnuŭ*, *ěkože*, *blagaě*. Štapićasti poluglas zabilježen je samo u jednome primjeru: *vb*. Inovacija je i povremeno bilježenje grafema «đerv» za fonem /j/: *božji*, *rojeni*, *sostojei*, kao i pojednostavnjivanje geminata: *istinoŭ*, *roždeni*. U odlomku iz rukopisa VII21 dijakritičkih znakova nema.

Fonologija

Na polju glasova opažamo s jedne strane napuštanje govornih oznaka i primicanje knjiškosti i inojezičnim uzorima, što je zastupljeno u Levakovičevu *Časoslovu*, a s druge strane prenošenje glavnine fonoloških osobina teksta predložka (*Vrb. 60*), uz to što se sporadično unose i nove govorne osobitosti, uz one koje su postojale i u tekstu predložka, te konačno napuštanje tuđega fonološkoga sustava i fonološko prilagođavanje tuđica govoru (VII21).

Uz primjere sa zabilježenim *ě* u *Kos*. nalazimo i nešto ikavizama (*prižde*, *nemir(a)n*, *človik*, *človičaskie*) te priličan broj ekavizama (koji premašuje broj primjera s očuvanim *ě*). Ekavizme nalazimo u osnovama: *děl-*, *-měr-*, *-měš-*, *-sěd-*, *-věd-*, *věk-*, *-vět-*, *-věr-*, *vrěd'*. U *Čas*. prevladavaju knjiški primjeri: s očuvanim *ě*; u proučavanome odlomku ikavizama nema,⁸ a samo su dvije pojavnice ekavske: *prežde*, *vremeni*. Potojnega leksema u *Kos*. nema (*věce*), dok je u mlađim rukopisima u ikavskom liku (*vrimeni*).

U rukopisu *Vrb. 60* «jat» iz teksta predložka (iz *Časoslova*) zamjenjuje se govornim čakavskim refleksima. Broj ikavskih i ekavskih osnova gotovo je podjednak (blagu prevagu imaju ikavske, 8:7). Ikavsko-ekavski refleksi obilježje su govora Vrbnika. Očuvani zabilježeni jat javlja se samo sporadično. Ikavizam nalazimo u osnovama: *děl-*, *člověk-* (*Čas*: *čelověkь*), *-lěv-*, *sěd-*, *slěd-*, *-věd-*, *věk-*, *vrěmę-*. Primjer *vičnuŭ* jest interferencijski, u njemu supostojе crkvenoslavenska morfologija (nesteognuti akuzativni nastavak određenoga pridjeva ženskoga roda), koja pristaje uz knjiški kontekst, crkvenoslavenski i istočnoslavenski leksem: *vičnuŭ žizen*, s čakavskom fonologijom (refleks stražnjega nazala kao *u* i ikavizam).

⁴² Letimičnim pogledom uočili smo ikavizam u naslovu na str. 26: *vb nedilŭ na pervi časb*, pa je vrlo vjerojatno da takvih primjera u ostatku *Časoslova* ima još; ti su primjeri govorna osobitost koja je podudarna govornoj osobitosti i ukrajinskoga jezika.

Za primjere s ekavskim refleksom jata ne možemo uvijek sa sigurnosti reći jesu li govorna ili citatna osobitost. Grafemi *ě* i *e* u glagoljskim su rukopisima počesto istovrjednice pa dolazi i do njihova zamjenjivanja. Ekavizme u *Vrb. 60* nalazimo u osnovama: *-cěl-, -děl-, těl-, věk-, věr-, -vēst-, -vēt-*. Osnova *věk-* ima prevladavajuće ikavske reflekse uz tek jedno *veki* koje ne podliježe zakonu Meyera i Jakubinskoga i oznaka je knjiškosti te stilska inačica (u funkciji tekstne disimilacije). U tekstovima iz *Kos* i VII21 u toj osnovi nalazimo samo *e* ili *ě*. Osnova *věr-* samo je ekavska, čak i u onim primjerima u kojima VII21 ima ikavizam (*veruemo – virujemo*), no ne mora biti riječ o knjiškoj osobitosti jer se ekavizam u toj osnovi javlja i u ikavskim čakavskim govrima. Osnova *děl-* ima dva primjera s ikavskim i jedan s ekavskim refleksom: *deleh – razdilaúće, sodijavši*, s promjenom *-l- u j*, isto je i u rukopisu VII21; dvostrukost u toj osnovi obična je u hrvatskim glagoljskim tekstovima i kao takva oznaka je književnoga jezika, teško da s obzirom na reflekse jata samo u toj osnovi možemo svrstavati rukopis s obzirom na govor. U prefiksu *preš-* nalazimo samo ekavizam: *prežde* (*Kos: -i-*), *preměneniem* (VII21: *-i-*), tako je i u dočetcima knjiških leksema: *krome, zane*.

Očuvani jat u *Vrb. 60*, kao ostatak predložka te grafijski i fonološki evokator knjiškosti, nalazimo redovito u knjiškim leksemima, u jednoj osnovi: *preměneniem* (VII21: *primeneniem*), u jednome dočetu: *podobně* (u VII21 taj prilog funkcionira kao pridjev pa je *podobni*) i gramatičkome morfemu: *svěko* (VII21: *svak*).

S obzirom na refleks poluglasa relativno je lako razlučiti knjiške lekseme od onih govornih. U *Kos.*, uz manji broj primjera s poluglasom u osnovi riječi: *tko*, koji i nisu uvijek zapisani tamo gdje im je etimološko mjesto pa je više riječ o grafijskoj osobitosti: *tvvrdo*, tako i: *sučsťva* (uz: *sučastva*), dolaze primjeri s refleksom *a*: *katoličaskuú, věčan, na, va, božastvu, danъ...*, kao i primjer jake vokalnosti: *zala*. Različiti refleksi prednjega i neprednjeg poluglasa («jera» i «jora»), kao *e* i *o*, javljaju se već u kanonskim crkvenoslavenskim tekstovima, a obilježje su i istočno-slavenskih jezika. U odlomku *Časoslova* nalazimo ih redovito: *sostav, vo, katoličeskuú, otečъ, veličestvo, denъ...* U pojedinim sjeverozapadnočakavskim govrima također se mogu javiti refleksi koji nisu *a*, refleksi *e* ili *o*, u govoru Vrbnika javlja se samo refleks *e*. Tako je refleks *o* u *Vrb. 60* pokazatelj istočno-slavizirana teksta predložka, refleks *e* može biti obilježje knjiškosti i govora, a refleks *a* je samo govorna osobitost. U rukopisu VII21 takva fonološka raznolikost nije očuvana pa u zadržanim knjiškim leksemima na mjestu poluglasa umjesto *e* ili *o* redovito dolazi *a*.

Refleks *e* u *Vrb. 60* dolazi i u osnovama i u sufiksima, i na mjestu *ь* i na mjestu *ъ*: *sošedii', vozšedši, prišestvie'm* (VII21: *prisastiem, Kos: prišastiiú*),

žizen (sekundarni poluglas prema *žiznъ* u *Čas.*; VII21: *zizan*, *Kos:* *život*), *sućestva* (*Kos:* *sućsъtva*, VII21: *sućanstva*), *blagoćestiem* (VII21: isto, *Kos:* *blagoveruū*), *seprisnosučno* (VII21: *saprisnosučno*, na mjestu «jora», od **съprisnosąšťnъ*), *ve* (od «jora», *Kos:* *v*, VII21: *va*), *katuličeskuū* (VII21: *katuličansku*, *Kos:* *katoličaskuū*), *katoličeskaē* (VII21: *katuličanska*, *Kos:* *katoličaska*), *katoličeskim* (VII21, *Kos:* – *a-*), *vičen* (*Kos:* *věčan*, VII21: *večni*, određ.), *človičeskoj* (VII21, *Kos:* – *a-*), *človičestva* (VII21, *Kos:* – *a*), *raven* (VII21: – *a*, *Kos:* *tačanъ*). Velik je broj primjera s refleksom *o* u osnovama riječi i u prefiksima: *ko* (VII21: *ka*, *Kos:* *kъ*), *nesozdan* (VII21: *nesazdan*), *nesozdani'i* (VII21, *Kos:* – *a-*), *no* (VII21: *na*, *Kos:* *na*, *nъ*), *so* (VII21: *sa*), *soblûdet* (VII21: *sabludaet*, *Kos:* *shranit*), *sodiavši* (VII21: *sadejavsi*), *soprisnosučni*, *sostav* (VII21: *sastav*, *Kos:* *sobstvo*), *sostava*, *sostavi* (VII21: *sastavi*, *Kos:* *sobstva*), *sostojei* (VII21: *sastoit*, *Kos:* *prebivae*), *sošedii'* (VII21: *sasadii*, *Kos:* *snide*), *soveršeni* (VII21: *svaršeniji*, *Kos:* *isъpulnъ*), *sozdan* (VII21: *sazdan*), *vo* (VII21: *va*, *Kos:* *v*), *voskarsnut* (VII21: *vaskarsnut*, *Kos:* *vskrsnut*), *vosprijatiem* (VII21: *vas-*), *vozbrančemo* (VII21: – *a-*, *Kos:* – *ъ-*), *vozdadut* (VII21: *vazdadut*, *Kos:* *vzdati*), *vozmožet* (VII21: *vazmožet*, *Kos:* *možet*), *vozšedši* (VII21: *vosadii*, *Kos:* *vzide*).

Stilske disimilacijske inačice su primjeri *soprisnosučni* - *seprisnosučno*, u primjeru *noždno* asimilacijski se zamjenjuje u sa *o*, kao svojevrсни hiperrefleks poluglasa, u kontaktu s *ko* (VII21: *nužno*, *Kos:* *potrebno*, *Čas.:* *nuždno*), vokalizirani poluglas nalazimo i u primjeru: *sotvoren* (*Čas:* *sotvorenъ*; VII21, *Kos:* *stvoren*), nema jake vokalnosti u primjeru *zlaē* (*Čas.:* isto, VII21: *zlaja*), a izgubljen je poluglas u neodređenoj zamjenici: *vsi*, *vsemu*, *vsemoguči*, *vsemogi*. Broj jedan ima *i* umjesto poluglasa u *Čas.*, *Vrb. 60* i u *Kos.*, što je oznaka i crkvenoslavenskoga, koju nasljeđuju i istočnoslavenski jezici: *edin* (**edinъ*/**edъnъ*, stsl. *jedinъ*, r. *odin*, ukr. *odyn*). Rukopis VII21 za taj broj ima govorno: *edan*.

Govorni primjeri s refleksom *a* koji su u rukopisu VII21 redoviti, a koji su u nekim slučajevima i stilske inačice, u smislu da se pojavljuju paralelno s knjiškim likovima, u *Vrb. 60* zastupljeni su u manjem broju: *dan* (*Čas:* *denъ*), *va*, *veličastvo*, *otac* (kao primjer govornoga razrješavanja kratice: *ocъ* – *o(tъ)cbъ*), *na* (*Kos:* *nъ*), *tako* (*Kos:* *tko*), *človičastvu* (kao stilska inačica primjerima s *e*), *božastvo*. Refleks *a* dolazi i na mjestu sekundarnoga poluglasa: *ogañ* (VII21, *Kos:* isto; *Čas.:* *ogñъ*), *mudarstvuetъ* (*Čas:* *mudrъstvuetъ*). Jedini primjer sa zabilježenim poluglasom jest prijelog: *vъ* (*Čas.:* isto; VII21: *va*, *Kos:* *v*) koji je disimilacijska stilska inačica u izmjeni s likovima: *vo*, *va* i *ve*, te u kombinaciji s inačicama *na* i *no*. Namjera stilski učinkovite tekstne disimilacije osobito je vidljiva u kontaktnome položaju paralelnih izraza rukopisa *Vrb. 60* gdje

se različitim refleksima poluglasa ostvaruje dijalektična antitetičnost božastva i človičestva:

*ne dva na edin est karst
edin že ne preměneniem božastva vo palt
no vosprijatjem človičestva ve božastvo,*

suprotnost raja i pakla:

*I blagaě sodia(v)ši poidut vь žizen vičnuū
zlaě že va ogan' vični,*

raznolikost nabranja:

da edinago vo troici i troicu va edinici počitaem,

i ritmičan sklad nabranja s preraspodjelom sintagmi i afektivnim zaključkom kao klimaksom, koji je ostvaren upravo zahvaljujući inačicama suprotnoga veznika: *ø – no – na*:

*otac ni od koga est sotvoren ni sozdan ni roen
sin od oca samago est ne sotvoren ne sozdan no roe'n
duh s(ve)ti od oca i sina ne sotvoren ne sozdan ne roen na ishodeč.*

Navedeni postupak kao omiljeno stilsko sredstvo glagoljaša počesto postaje i samosvrhoviti element kićenosti. Tako i za refleksu *e* od *ь* možemo reći da, osim što su značajka govora Vrbnika (*ve božastvo* je vrlo vjerojatno odraz govora jer u tekstu predložka dolazi: *vь b(o)žestvo, Čas*),⁹ jesu i stilski motivirane inačice.

Na mjestu stražnjega nazala redovito dolazi refleks *u* u svima rukopisima. Na mjestu prednjega nazala u *Kos.* dolazi *e*: *se, ishode...*, osim iza *j* u glagolskoj osnovi **-jēti: prētiem*. U *Čas.* u svim primjerima dolazi istočnoslavenski refleks *'a*: *sě, ishoděčь, svētii, vospriētiem...* U *Vrb. 60* i *VII21* ponovo dolazi *e*: *sveti, se...*, u svim slučajevima osim u primjeru navedene glagolske osnove gdje *a* dolazi iza *j* kao i u čakavskim govorima: *vosprijatjem (Vrb. 60), vasprijatijem (VII21)*.

Za glasovne slijedove *lb* i *ьl* u mlađim rukopisima dolazi uobičajeni starohrvatski refleks *al*, a ne *el, ol* ili *l* iz teksta istočnoslavizirana predlo-

⁹ *Čas.*: Единъ же не премěneniєть b(o)žestva vo pl(ь)тъ: no vospriētiєть človičestva vь b(o)žestvo.

ška, pa tako nalazimo: *palti* Vrb. 60, VII21 (*Kos: pulti; Čas.: plti*), *palt* Vrb. 60, VII21 (*Kos: pult; Čas.: pl(ǃ)tǃ*). Za slijedove *rǃ* i *ǃr* u *Kos.* dolazi samo *r*, dok su u *Vrb. 60* brojniji primjeri sa čakavskim refleksom *ar*: *martve* (VII21: *martvim, Kos: mrtvim*), *martvih* (VII21: isto, *Kos: mrtvih*), *karst* (VII21: isto, *Kos: isukrst*), *karsta* (VII21: *karsta, Kos: is(u)h(rst)a*), *voskarsnut* (VII21: *vaskarsnut, Kos: vskrsnut*), potonja praslavenska posuđenica ima i varijantne likove, s očuvanim grč. *khri-*: *kristěnskoû* (VII21: *karsčanskoû, Kos: krǃstěnsk(u)û*), *voskrisii* (VII21: *vaskarše, Kos: vskrsě; Čas: voskresii*). Uz to u *Vrb. 60* dolaze i primjeri s refleksom *er* koji je isto običan za čakavske starohrvatske tekstove kao i za govor Vrbnika, no, kako ga redovito nalazimo u tekstu predložka (*Čas.*) i kako je u leksemima koji imaju i druga knjiška obilježja, možemo ga odrediti samo kao oznaku knjiškosti, u prilog tome govori i to što se u istim primjerima u mlađem rukopisu zamjenjuje s *ar*: *pervoe'* (VII21: *parvoe, Kos: prvo*), *soveršeni* (VII21: *svaršeniji, Kos: isǃpulǃnǃ*), *svederžitelě* (VII21: *sadaržitela, Kos: vsemogućago*).

Primjere s metatezom likvida nalazimo u svim rukopisima pa tako i u *Časoslovu: ravně, vremeni*. Prijedlog *u* u *Vrb. 60* nalazimo tek u jednome primjeru ispred riječi koja počinje s *v-*, a u kojem se zapravo radi o zamjeni grafema *o* i *u*: *u vpalčeni* (*Kos: vǃpulǃčenie, VII21: o palčeni; o voplčeni, Čas.*).

Na mjestu praslavenskoga **t'* u *Vrb. 60* dolazi *č*: *hočet, slivaûče, razdilaûče, vpalčeni, vsemogući, sućestva ...*, kao što na mjestu **skj, *stj* dolazi *šč*: *ašče* (*Kos: ače, VII21: ako*), što predstavlja govornu osobitost koja je zastupljena i u *Časoslovu*. Za praslavensko **d'* u *Vrb. 60* uz crkvenoslavenski refleks *žd*: *ponuždaemo* (VII21: *ponujajemo, Kos: prib(u)žd(a)em (!)*), *roždeni* (*Kos: isto, VII21: stvoreni*) kao inačica dolazi i čakavski refleks *j* u primjeru: *rojeni* (*Kos: rožděǃ, VII21: roeniji*) te *roen* (VII21, *Kos: isto*). Skupinu *žd* nalazimo još u primjerima: *prežde, koliždo, koiždo, noždo* (sa zamjenom *u – o* i s umetnutim *d*, VII21: *nužno, Kos: potrebno*) i ona se redovito javlja u *Čas.* Nije provedeno novo jotovanje u primjerima: *kristěnskoû* Vrb. 60 (VII21: *karsčanskoû, Kos: krǃstěnsk(u)û*), *hotej* Vrb. 60 (VII21: *hoteč, Kos.: hočetǃ*), ali: *vpalčeni* Vrb. 60 (VII21: *palčeni, Kos: v ǃpulǃčenie; o voplčeni, Čas.*). Ne nalazimo primjere rotacizma: *vozmožet ...*, a redovito se čuva crkvenoslavenska čestica *že* bilo kao posebna riječ bilo u postpoziciji ili kao navezak: *ěkože, iže, nûduže, egože, eěže, ništože ...* Nalazimo crkvenoslavenskim: *počitaem* Vrb. 60 (*Čas.: počitaemǃ, Kos: čt(e)m, VII21: počitajemo*), *počitaet* Vrb. 60 (VII21: isto, *Kos: čtena; počitaet, Čas.*), ali i citatni, knjiški štokavizam: *ništože* Vrb. 60 (VII21: *nistože, Kos: ničt(o)že; Čas: ničtože*) koji je u Sparožićevu knjižicu «uplivaov» iz odlomaka prepisanih

iz Kašićeva *Rituala rimskoga*, koji proučavani odlomak uokviruju. Tako spomenuta rukopisna knjižica, kao mjesto gdje se susreću tekstovi prepisani iz istočnoslavizirana crkvenoslavenskoga brevijara s tekstovima iz *Rituala rimskoga*, gdje i unutar pojedinih intekstnih odlomaka dolazi do preplitanja jezičnih osobina, predstavlja osobito susretnište dvaju filologa: Levakovića i Kašića.

Morfologija

Uz uobičajene, sustavski i stilski neobilježene nastavke u deklinaciji, nalazimo crkvenoslavenski I. sg. f.: *kristěnskoû istinoû* u svim rukopisima. Čuva se stari A. pl. m. r.: *vo/va věki/veki*, kao i I. pl. s-promjene: *so/sa tělesi/telesi* (-i od -y). Do preuzimanja nastavka palatalne promjene dolazi u primjeru L. jd. n-promjene sr. r.: *vo/va vremeni/vrimeni*, kao i u Ak. mn. pridjeva rukopisa Vrb 60: *žive i martve*, u ostalim je rukopisima na tome mjestu dativ: *suditi živimъ i mertvimъ*, Čas.,... Uz broj tri dolazi kratki množinski lik s provedenom 2. palatalizacijom: *tri bozi* (ali i: *bogi* u istočnoslaviziranim rukopisima na mjestu gdje Kos. ima *b(o)zi*, *tri oci*, *tri dusi*, *tri sini* (u-promjena); tako i *vsî človici*. U Čas. i Vrb. 60 nalazimo: *tri gospodie'*, s očuvanim starim crkvenoslavenskim nastavkom i-promjene, u Kos. je: *g(ospod)i*, a u VII21 je promijenjen leksem: *g(ospodi)ni*. Zbog prilagodbe hrvatskomu jeziku ili krivo razumljena predložka ponekad se mijenja padež ili iskrivljuje oblik pa vrsta riječi postaje nejasna, od svojevrsnoga kontaminacijskoga lika u Vrb. 60, G. jd.: *oča* umjesto N. staroga pridjeva iz teksta predložka (Čas: *Ino bo e(stъ) sostavъ otečъ*), do imenskoga lika u cakavskome rukopisu VII21, zbog govorom podržanoga poistovjećivanja *č* i *c*, zadržava se nominativ i vrši se samo vokalska fonološka prilagodba: zamjena refleksa poluglasa: *In bo est sastav otač*. U Kos. je očuvan stari pridjev.: *Ino bo e(st) sobstvo oče*.

U istočnoslaviziranim tekstovima čuvaju se crkvenoslavenski, nestegnuti likovi određenih pridjeva ženskoga roda: *pravaě vera*, *duša slovesnaě*, *zlaě/zlaja* (ali: *ravna slava*), srednjega roda: *pervoe/parvov*, *poslědnee/poslidnee* (u Kos.: *prvo*, *p(o)sl(i)dne*). U muškome rodu provodi se stezanje nastavka: *s(ve)ti* (Čas: *s(ve)tii*)... U komparativu se čuvaju nestegnuti nastavci u srednjem rodu u istočnoslaviziranim tekstovima, s popuštanjem knjiške norme u najmlađem od njih: *bolee ili mněe* Čas., *boleje ili mnie'* Vrb. 60; *bolee ili mane* VII21 (Kos: *veče ni m(a)ne*), tako je i u besprijedložnome genitivu muškoga roda: *mnii o(tъ)ca* Čas., *mnii oca* Vrb. 60, *mani oča* VII21 (Kos: *mani otca*). Čuvaju se i pojedini stari oblici neodređenih pridjeva sa sufiksom -n-, ili se prilagođuju zamjenom sufiksa -n- sufiksom -l'-: *sinovla* Vrb. 60, *sin(o)vle* Kos. (*sinovenъ* Čas.,

sinoven VII21). Pridjev *materně* (*Čas*) u mladim se rukopisima mijenja običnim govornim *materina*, kako je i u *Kos*.

U genitivu zamjeničke deklinacije u *Vrb. 60* nalazimo knjiško –go: *edinago*, ali i govorno –ga: *s(ve)t(o)ga* (*s(ve)t(a)go* *Kos.*, *s(ve)togo* *Čas.*, *s(ve)toga*, VII21). Od zamjenica prevladavaju tipične crkvenoslavenske, odnosne: *iže*, *ežže*, *koi'ždo*; pokazne: *siě*, *vo sej*; lične: *emu*; neodređene: *vsemu*. Neodređene zamjenice se u rukopisu *Vrb. 60* javljaju i u premetnutu i u nepremetnutu liku, dok u rukopisu VII21 gube inicijalno *v* (u *Čas.* je redovito *vs-*).

Od prezentskih nastavaka prevladavaju oni za treće lice i to s knjiškim dočetnim *t* koje je i oznaka crkvenoslavenskoga i istočnoslavenskih jezika, jd.: *hočet*, *podobaet*, *soblúdet*, *pogibnet*, *počitaet se*, *veruet*, *budet*, *vozmožet*; mn.: *sut*. Samo je jedan primjer bez dočetnoga *t* u *Vrb. 60* i u *Čas.*, za 3. lice jd.: *predreče se/ predreče se*, (u rukopisu VII21 on je «ispravljen» u: *predrečet se*). Riječ je o citatnoj govornoj osobitosti. Treće lice prezenta bez dočetnoga *t* osim što je zastupljeno u ruskim i ukrajinskim govorima, zastupljeno je u pojedinim primjerima i u ukrajinskome književnom jeziku,¹⁰ a to je ujedno i hrvatska govorna osobitost. Treće lice prezenta u istočnoslaviziranim tekstovima služi i za tvorbu opisnoga imperativa, uz česticu *da*: *da mudarstvet*, te u svršenome obliku za označivanje futura I., što je također oznaka knjiškosti: *pridet* (*Kos*: *hočet priti*), *poidut*, *vokarsnut*, *vozdadut* (*Kos*: *vzd(a)ti imat*). Za prvo lice množine u *Kos.* i u *Čas.* redovito dolazi crkvenoslavensko –*m*; taj je nastavak u *Vrb. 60* zastupljen samo sporadično: *počitaem* (VII21: *počitajemo*), a prevladava govorno –*mo*: *ponuždaemo*, *veruemo*..., kao i u VII21.

S obzirom na likove participa rukopis *Vrb. 60* prilično vjerno slijedi tekst predložka, uz pokoju inovaciju u participima prezenta pa u njemu nalazimo kao obične likove na *č*: *ishodeč*, *vsemoguči*, uz varijantan kraći i stegnuti lik: *vsemogi*, *hotej* (VII21 ima umekšani lik: *hoteč*; a *Kos.* na tome mjestu ima odnosnu konstrukciju s indikativom: *kto ubo hočet*; *Čas*: *hotěi*). Particip preterita aktivni I. u *Vrb. 60* ima likove s umetkom –*v*: *postrdavii'* (= *Čas.*, VII21: *postradaviji*, *Kos*: *iže mučen b(b)ist*), sa sufixsom ž. r. –*š-*: *vozšedši* (*vozšedšii*, *Čas.*, VII21: *vosadii*, *Kos*: *vzide* – indikativ), te obične kratke likove u pridjevskoj službi: *sošedii* (= *Čas.*, VII21: *sasadii*; *Kos*: *sn(i)de* – indikativ), *voskrisii* (*voskresii*, *Čas.*; VII21: *vaskarše*; *Kos*: *vskršě* – indikativi), *sidii* (*sědii* *Čas.*, VII21: *sidi*, *Kos*: *sedit* – indikativ). Osim što u *Kos.* umjesto participa dolaze pojedini primjeri odnosnih konstrukcija, posebnost je toga teksta u odnosu na

¹⁰ V. Bošković, 1985: 79. Likove bez dočetnoga *t* kod tematskih glagola izdvaja Babić i u gramatici Smotrickoga (Babić, 2004: 662).

istočnoslavizirane rukopise i sklonost pasivnim konstrukcijama: *kto ubo hočetu spasenu biti* (Čas.: *hotěi ubo spasiti sě*), *čtena b(u)di* (Čas.: *počitaet sě*), *prižde r(e)čeno e(st)* (Čas.: *predreče sě*), čemu možemo pridodati i primjer «trpnoga» instrumentala: *sin ocem ed(i)n e(st)* (Čas.: *sin ot o(tь)ca samago e(stь)*).

Leksik

Leksik istočnoslaviziranih tekstova jest podudaran. Jedini leksem iz *Časoslova* koji je u mlađim odlomcima zamijenjen drugim leksemom jest crkvenoslavensko *glagolati*; ono je kao oznaka liturgijske knjiškosti, iako često i u drugim stilovima glagoljske književnosti, zamijenjeno s *govoriti* (u *Kos.*: *r(e)či*). Uspoređivanjem pak istočnoslaviziranih tekstova s tekstom iz *Kos.* uočavamo niz leksičkih različitosti. Razlike se prvenstveno odnose na lekseme iz različitih jezika (hrvatski – crkvenoslavenski/ruski/ukrajinski), no u nekim je slučajevima riječ i o leksemima iz različitih stilova (liturgijski – razgovorni), pogotovo u slučajevima tek djelomična podudaranja značenja:

podobaet emu (Vrb. 60) – *potrebno mu est* (Kos)
seprisnosučno (Vrb. 60) – *edinako večno* (Kos)
nepostižim (Vrb. 60) – *nemeran* (Kos)
krome (Vrb. 60) (csl. *kromě*, «daleko») – *bez* (Kos)
mudarstvuuet (Vrb. 60) – *čuet* (Kos)
žizen (Vrb. 60) – *život* (Kos)
sabludaet (Vrb. 60) – *shranit* (Kos)
nedoumenia (Vrb. 60) – *sumnje* (Kos)
sice (Vrb. 60) – *takoe* (Kos)
sostavi (Vrb. 60) – *sobstva* (Kos)
raven (Vrb. 60) – *tačanj*, «takmen», (Kos)
sodijavši (Vrb. 60) (csl. *сдѣлати*, «napraviti, učiniti, stvoriti») – *stvoriše* (Kos)

izvestno (Vrb. 60) – *tvrdoverno* (Kos)
blagootvetnei (Vrb. 60) – *slovesnei* (Kos)
soveršeni (Vrb. 60) – *isypulnъ* (Kos)
preměnieniem (Vrb. 60) – *obračieniem* (Kos)
slijeniem (Vrb. 60) – *smešanien* (Kos)
vsemogučago (Vrb. 60) – *svederžitelě* (Kos)
ravna (Vrb. 60) – *edinaka* (Kos)
plti (Vrb. 60) – *telesi* (Kos)
kakov...takov (Vrb. 60) – *ěkže* (Kos)
noždno (Vrb. 60) – *potrebno* (Kos).

*

Preplitanje jezičnih sustava i njime uzrokovano osobito «suzvučje» stilova u kasnim razdobljima glagoljske pismenosti, kao što je to i 18. stoljeće, u skladu je sa svojevrsnom dekompozicijom koja se provodi u cilju osobite mistifikacije uporabnih tekstova. Jezik proučavanih mlađih tekstova (*Vrb.* 60 i VII21) u osnovi je crkvenoslavenski s istočnoslavenskim jezičnim elementima koji odražavaju jezik teksta predložka, Levakovićeve *Časoslova* kojim se, osim upliva istočnoslavizama, u manjoj mjeri nastavlja i tradicija hrvatske redakcije liturgijskih knjiga i liturgijski stil predstavljen odlomkom iz *Kos.*, kojemu je tekstna disimilacija jedno od izražajnih sredstava i kojemu je prikladno i sporadično unošenje govornih elemenata, pa proučavani mlađi tekstovi uz vlastite elemente iz govornoga jezika imaju i one citatne (koji su kao takvi preneseni iz teksta predložka). Opaža se i tendencija fonološke prilagodbe tuđica, koja jasnije do izražaja dolazi u rukopisu VII21: zadržava se crkvenoslavenski /ruski/ukrajinski leksem, a u skladu sa čakavskom fonologijom zamjenjuju se jat, prednji nazal, poluglas i sl.

Uređivanje knjiga s umjetno tvorenim jezikom, koji je u osnovi crkvenoslavenski s istočnoslavenskom nadgradnjom, pridonijelo je udalžavanju glagoljske pismenosti od živoga govora i hrvatskih crkvenih obreda. Ni sam Levaković nije bio zadovoljan ukrajinskom redakcijom svojih knjiga i uviđao je kako vještački jezik, koji ni njemu nije bio «udoban» za pisati, neće biti široko prihvaćen u liturgijskoj ili kojoj drugoj uporabi kod ljudi njegova kraja.¹¹ No, odlomci pisani takvim jezikom, kao što smo vidjeli na primjeru proučavanih tekstova iz 18. st., prepisivanjem su šireni u svešćice različite namjene, dijelom kao oznaka višega stila (učene knjiškosti), a dobrim dijelom i u ulozi mistifikacije obreda i teksta kao njegova sastavnoga dijela: taj je vještački «sveslavenski» (točnije istočnoslavenskojužnoslavenski) jezik, umjesto da širi krug čitatelja, kao nerazumljiv, a time i tajnoviti i mističan, prešao na područje čudesnoga (mitskog) djelovanja, usporediv u tome segmentu s latinskim koji je prostome puku bio podjednako nerazumljiv i čiji su citatni odlomci i pojedine iskričljive citatne sintagme i riječi također iz liturgijskoga stila širene u druge stilove, tako i u uporabne tekstove pučkih obreda.

¹¹ Азъ створиѣ ѣко повел'ѣно ми бистъ, а удобнѣе бѣше мнѣ обѣим ѣзикомъ нашимъ писати" (Babič, 2000: 40-41).

GLAGOLJSKE INAČICE «PĚSNI S(VE)TIE TROICE»*Sažetak*

Odlomak koji je u *Kosinjškome brevijaru* naslovljen kao «Pěsan s(ve)tie troice» nalazimo i u dva rukopisna glagoljska sveska s otoka Krka. Ti su odlomci prepisani iz istočnoslaviziranih brevijara, jedan od njih prepisan je iz Levakovićeve brevijara iz 1648. Jezičnofilološkom usporedbom tekstova dobivamo uvid u jezične i stilske postupke pri istočnoslavizaciji kao i pri deistočnoslavizaciji glagoljskih rukopisa te dajemo prilog osvjetljivanju odnosa govornih i knjiških elemenata u glagoljskoj liturgijskoj književnosti općenito. Stilske značajke istočnoslaviziranih tekstova (miješanje jezičnih sustava i tekstna disimilacija) jesu i tradicijske osobitosti glagoljaške književnosti općenito pa njihova uporaba u glagoljskim rukopisima 18. stoljeća predstavlja između ostaloga i stilski kontinuitet koji je i kontinuitet odnosa prema sakralnim tekstovima općenito.

Ključne riječi: glagoljaški brevijari, glagoljske inačice, istočnoslavenizmi, tekstna disimilacija

GLAGOLITIC VARIANTS OF "PĚSNI S(VE)TIE TROICE"*Abstract*

A chapter titled "Pěsan s(ve)tie troice" in *Kosinjški brevijar* is also found in two handwritten Glagolitic volumes from the Isle of Krk. These chapters were copied out of eastslavicised breviaries, one of them having been copied out of Levaković's breviary dated 1648. A linguistic-philological comparison of the texts gives an insight into linguistic and stylistic processes pertaining to the eastslavicisation as well as de-eastslavicisation of Glagolitic manuscripts and gives a contribution to the clarification of relations between spoken and written elements in the Glagolitic liturgical literature in general. Stylistic features of eastslavicised texts (mixing of language systems and text dissimilation) are also traditional characteristics of Glagolitic literature in general, and the interference of characteristic features of East Slavic languages in the Glagolitic manuscripts of the 18th century represents a mannerism inherent to copying the said stylemes.

Key words: Glagolitic breviaries, Glagolitic variants, Eastern Slavisms, text dissimilation

REVIVARIY
K M A N V M

SLAVONICO IDIOMATA

Iussu S. D. N.

INNOCENTII P. X

EDITVM.

Српски језикомъ и латинскимъ писмомъ

изъложеномъ и издавомъ

универзитетскогъ штампарије у Београду.

универзитетскогъ штампарије у Београду.

универзитетскогъ штампарије у Београду.

Typis, & Impensis Sac Cong. de Propag Fide. 1648.

De Superiorum licentia.

Naslovna stranica Levakovićeva Brevijara, Rim 1648.

Vlado Rezar

DE ILLYRICA LINGUA RAFAELA LEVAKOVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.163.42.09

1960. godine tada još Naučna biblioteka u Zadru svoj je fond obogatila dijelom privatne knjižnice ugledne plemićke obitelji Marasović iz Skradina.¹ Među inim primjercima u biblioteku je tom prilikom dospio i rukopis koji se danas čuva pod signaturom 1098/I, a riječ je o svojevrsnu *centonu* od gotovo 600 listova papira različitih dimenzija i starosti, ispisanih različitim rukama. Kataloška natuknica knjižnice starost rukopisa procjenjuje na 18. odnosno 19. st., te ga dijeli na četiri odjeljka, od kojih prvi otpada na tekstove atribuirane Rafaelu Levakoviću, dok u ostalim prevladavaju prijepisi poznatih i manje poznatih djela historiografskog karaktera, pa tako npr. i Tomine Salonitanske povijesti, ili Gondoline Dubrovačke kronike.

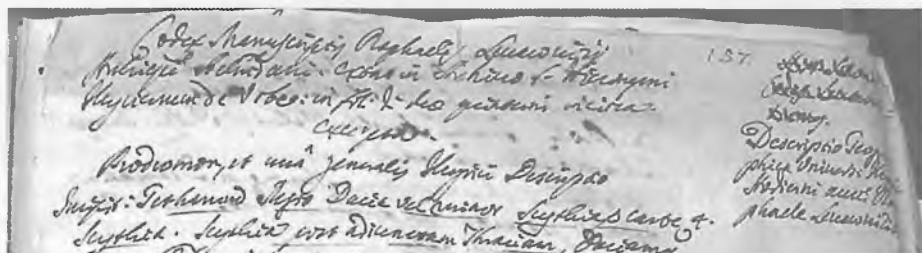
Spomenuti prvi, Levakovićev dio, zaprima 125 listova, koji međusobno variraju dimenzijama, starošću i rukopisom, te napose tematikom tekstova koje donose. Tako iza općeg naslova *Fratris Raphaelis Leuacouitii Croatae, Archiepiscopi Acridani, De lingua Illyrica et alia collectanea*, slijedi najprije 78 listova kojih je sadržaj historiografskog karaktera. Prva će četiri lista ugrubo ekscerpirati sadržaj danas nepoznatog Levakovićeve rukopisa iz arhiva Zavoda Sv. Jeronima u Rimu, počevši s djelom naslovljenim *Prodromon et una generalis Illyrici descriptio*, da bi odmah zatim čitav taj *Prodromon*, ovaj put iz rukopisa u vlasništvu zadarskog plemića Jeronima de Soppe, bio prepisan na sljedećih 74.² Zanimljivo je da je ta rasprava, inače sačuvana u još jednom rukopisnom primjerku u Arhivu Male braće u Dubrovniku (Brlek, 1952: 255), sve do nedavno u literaturi bila atribuirana Ivanu Tomku Mrnaviću (1580. – 1637.).³ To ne čudi jer se

¹ Podatak o kupovini nalazi se na unutrašnjoj strani korica rukopisa 1098/I.

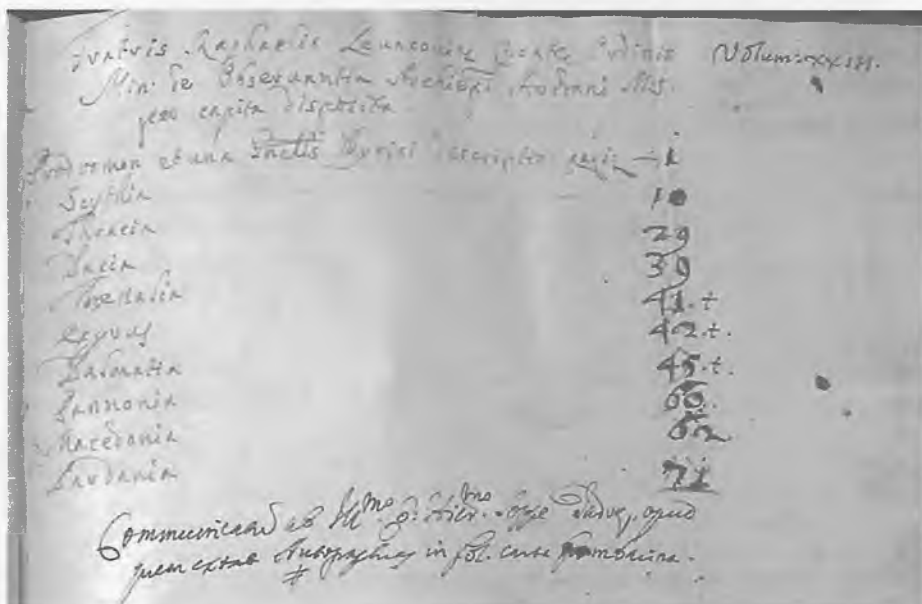
² I Kukuljević sa žalošću spominje zagubljeni Levakovićev rukopis koji se čuvao u Zavodu Sv. Jeronima u Rimu (usp. Kukuljević, 1868: 309). O rukopisu u vlasništvu Jeronima de Soppe danas se također ne zna ništa, a navodno bi trebala biti riječ o Levakovićevu autografu. Naime, na početku prijepisa *Prodromona* (1098/I, f. 5), koji je inače prepisivalo nekoliko ruku, o predlošku iz kojeg je prepisan piše sljedeće: *Communicatum ab Illustrissimo Comite Hieronymo Soppe Jadrensi, apud quem extat autographus in fol. carta bombacina*. Eventualno bi se taj rukopis moglo povezati sa spomenutim dubrovačkim rukopisom AMB 255, u kojem je *Prodromon* ispisan Levakovićevom rukom.

³ Usp. Brlek, 1952: 259.

Prodromon sadržajno uglavnom podudara s Mrnavićevim djelom *De Illyrico*. No, činjenica da je spomenuta dubrovačka inačica toga teksta, u kojoj uz naslov nije istaknuto i ime autora, bez sumnje ispisana Levakovićevom rukom, te okolnost da zadarska verzija u naslovu i *explicite* djelo atribuirala Levakoviću, upozoravaju na to da taj tekst ipak valja smatrati svojevrsnom epitomiziranom preradom Mrnavićeva originala koju je Levaković izradio najvjerojatnije kao nacrt za njegovo danas zagubljeno historiografsko djelo *Historia universalis de Illyrica natione et eiusdem vera origine*.⁴

ZKZD 1098/I, f. 1 (157), ekscerpt Levakovićeva rukopisa iz Zavoda Sv. Jeronima u Rimu (prvo ekscerpirano djelo upravo je *Prodromon*)

ZKZD 1098/I, f. 5, *Prodromon*, pregled sadržaja s informacijom o predlošku iz kojeg je prijepis izrađen

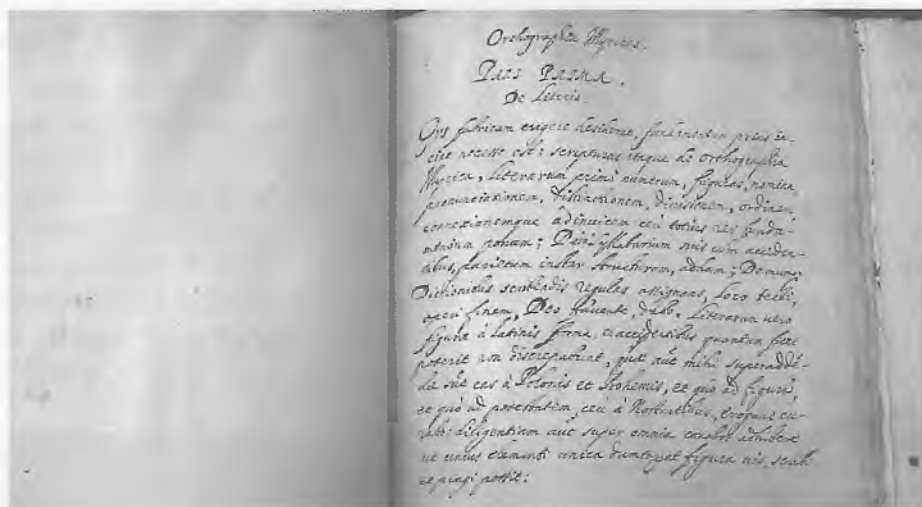
⁴ Usp. Tvrtković, 2008: 51, 86-91.

AMB 255, f. 1, *Prodromon* ispisan rukom Rafaela Levakovića

Preostalih pedesetak listova velikog, *quarto* formata koji spadaju u Levakovićev korpus unutar rukopisa 1098/I razlikuju se od prethodnih već na prvi pogled: papir na kojem je tekst ispisan evidentno je stariji, drugih je dimenzija, rukopis je tipičniji za 17. nego za 18. st. U sadržajnom je pogledu razlika još i veća jer ovaj odjeljak rukopisa donosi nekolicinu kraćih, tematski srodnih rasprava koje se bave jezikoslovnim pitanjima, točnije ilirskim, odnosno hrvatskim jezikom, te ilirskim pismom, odnosno glagoljicom. Da nije izvorno riječ o jedinstvenu tekstu nego prije o materijalima za neko opsežnije djelo naknadno okupljenim na jednom mjestu sugerira i činjenica da i unutar ovog segmenta rukopisa zatječemo papir različitih dimenzija i provenijencije, barem ako je suditi po vodenim žigovima, pri čemu se raspravljane tematske cjeline uglavnom podudaraju s granicama uvezanih sveščića na kojima su ispisanе. Čita se tako najprije na 6 gusto ispisanih listova (ff. 79-85) rasprava *De Illyrica lingua*, podijeljena dvama podnaslovima: *Quando, ubi, per quos lingua humana nata est?* i *Lingua paradisi, qua Deus, primi parentes et diabolus in serpente locutus est, quaque Adam rebus nomina imposuit, quatenam fuerit.*

ZKZD 1098/I, f. 79, početak rasprave *De Illyrica lingua*

Na nju se na sljedećih 10 listova (ff. 86-95) nadovezuje cjelina bez formalnog zajedničkog naslova: pokraj nekolicine kraćih, pa čak i nekoliko samo naslovom naznačenih poglavlja, više su ipak razrađena sljedeća: *De Illyricis literis, Literarum Illyricarum inventores*, te napose *De Macedonum Dalmatarumque consonantibus*. Slijedi jedan neispisan sveščić (ff. 96-100), pa cjelina pod naslovom *Lingua Illyrica* (ff. 101-104), zapravo skup raznovrsnih svjedočanstava o ilirskom jeziku izvađenih iz djela različitih pisaca. Pretposljednji sveščić od 15 listova (ff. 105-121) najprije donosi kratke natuknice, latinske i talijanske, za neka buduća poglavlja, da bi posljednjih deset (ff. 111-121) listova ponudilo zaokruženu sadržajnu cjelinu, s naslovom (*Ortographiae Illyrices pars prima: de literis*), predgovorom te raspravom, i to o broju slova, njihovu izgovoru, te podjeli na suglasnike i samoglasnike. Na samom kraju, u zadnjem sveščiću, ovaj put *octavo formata*, čitamo četiri lista (ff. 122-125) ispisana na talijanskom jeziku, nad kojima ipak stoji latinski naslov: *De lingua Slauonica id est Illyrica, atque aliis linguis que ante uel post in Illyrico usurpate sunt et etiamnum usurpantur*.

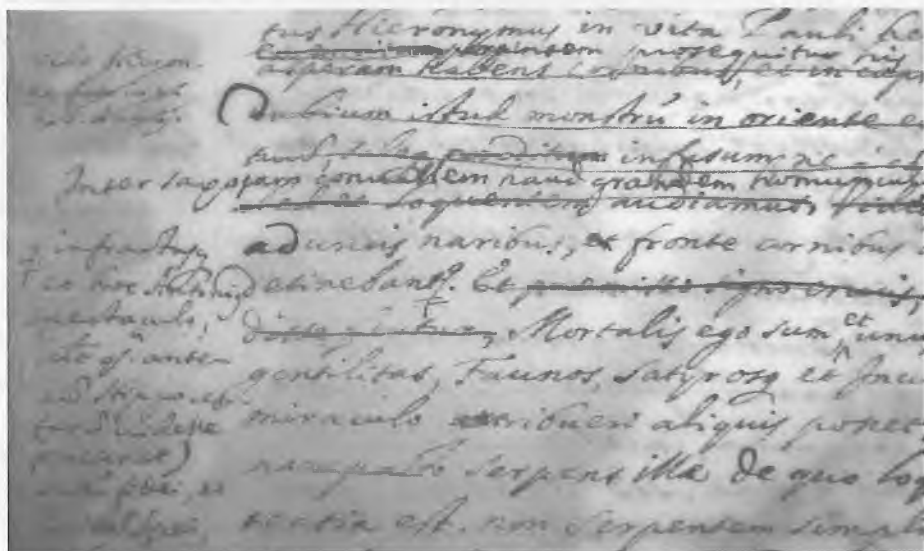

ZKZD 1098/I, f. 112, početak kratke rasprave o „ilirskoj“ ortografiji

Valja naglasiti još jednom, svaka od spomenutih tematskih cjelina ispisana je na papiru različitih dimenzija, na koncu i različitih fizičkih obilježja (naime, neki su sveščići dosta oštećeni vlagom, u drugih je papir zdraviji) te se može naslutiti da su bili čuvani zasebno sve dok se unutar istih korica nisu našli prilikom uveza u rukopis 1098/I. Onaj pak tko je svojedobno tu razbacanu građu objedinio u jednom svesku spomenutog rukopisa pridodao je i zajednički naslov *De lingua Illyrica*, te je spome-

nute raspravice, koje same po sebi nisu nosile ime autora, *explicite* atribuirao Rafaelu Levakoviću.

Zanimljivo je pritom da se baš nijedan od gornjih naslova ne zatječe u modernim Levakovićevim bibliografijama, bilo kad je riječ o Levakovićevim djelima koja su sačuvana, bilo onima od kojih su do nas stigli tek naslovi.⁵ Svejedno, točnost atribucije ne bi trebala doći u pitanje. Naime, ruka koja je ispisala upravo pobrojane filološke rasprave u zadarskom rukopisu u potpunosti je podudarna s rukom koja ispisuje ranije spomenuti dubrovački primjerak *Prodromona*, odnosno odgovara ostalim autografnim rukopisima Levakovićevim koji se čuvaju u NSK i Arhivu HAZU.⁶ Mogué prigovor da je Levaković u ovom slučaju samo prepisivao tekst kojemu nije ujedno bio i autorom pobit će sadržajne i stilske intervencije u tekst spomenutih rasprava kojih je broj tolik da je teško zamisliva situacija u kojoj bismo ih mogli pripisati ikome drugom osim samom autoru teksta. Napokon, u *De Illyrica lingua* spominje se između ostalog i neobično svjedočanstvo sultana Jahije o susretu s vodenim bićima koja imaju dar govora: poznato je da je ovu živopisnu osobu Levaković upoznao 1631. i s njome bio blizak sve do smrti, pa je u tom smislu pojavljivanje Jahijina imena u ovom tekstu samo dodatna potvrda da ga se, zajedno s ostalim raspravama, mirne duše može pripisati Levakoviću.

ZKZD 1098/I, f. 80v, izmjene i marginalne nadopune u tekstu rasprave *De Illyrica lingua*

⁵ Usp. Kukuljević, 1868: 305-311.

⁶ Usp. rkp. R3339 (NSK), *passim*; rkp. IVc15 (Arhiv HAZU), f. 3v.

Ovaj rad osvrnut će se u nastavku na netom spomenutu raspravu *De Illyrica lingua*, i to stoga što ona Levakovića predstavlja u nešto drugačijem svjetlu od onog u kojem su ga predstavljala dosadašnja saznanja o njegovu književno-znanstvenom opusu.⁷ Naime, od marljiva redaktora slavenskih crkvenih knjiga, odnosno predana sakupljača historiografskih podataka o Iliriku, Levaković se u ovoj studijici pretvara u pomalo neozbiljna, lepršava poznavatelja fantastične proze i alkemičarskih tekstova, koji ne preza u pitanje dovesti niti čvrsto prihvaćene egzegetske tvrdnje. Ta, može li se drugačije opisati osoba koja će najprije nabrajati i opisivati mitološka čudovišta s darom govora, da bi nastavila vatrenim zagovorom ilirskog kao jezika kojim su, prije hebrejskog, govorili Adam i njegovi potomci?

Rasprava je organizirana na sljedeći način: elegantno na samom početku nazvavši jezik *intimorum nuntia et interpret affectuum* Levaković nas vodi na sam početak jezične povijesti, kad je Bog stvorio čovjeka i podario mu moć govora. Prvo što je čovjek izgovorio bilo je, naravno, ime Božje, kojim je zazvao Stvoritelja da mu zahvali. I žena je, čim je bila stvorena, dobila isti dar, i nažalost ga smjesta zlouporabila. Eh, da bar nije progovorila, lamentira Levaković, ili bar da nije odmah porazgovarala baš sa zmijom: u tom slučaju ne bismo danas morali razmišljati na kojem je to jeziku bilo, jer bismo svi još uvijek njime govorili u Raju zemaljskom! A kako li je to zmija mogla govoriti, kad je govor svojstven samo čovjeku? Pa, ne mora se baš oblikovati riječi da bi se razgovaralo, razborito će Levaković, i u tom se smislu Stvoritelj pobrinuo i za životinje. Zaključuje, naime, Levaković efektno: *Nam quem alium in usum balare ouibus, barrire elephantibus, boare et mugire bobus, coaxare ranis, hinnire equis, rugire leonibus, latrare canibus, gallinis incubare uolentibus glocitare, passeribus pipilare, et aliis alias Deus et natura, qui nihil faciunt frustra, uoces tribuerint, nisi ut per has et laudes creatori decantarent, et mutuo quod appeterent sibimet notum facerent?*⁸ A neki ljudi čak i taj jezik životinja razumiju, nastavlja Levaković, barem ako je vjerovati alkemičaru Artefiju i epizodi o njegovu prijatelju koji je razgovarao s pticama. Dapače, da se čovjek nije oglušio na Božju zapovijed, danas bismo svi, a ne samo rijetki pojedinci razumjeli i govor životinja. Međutim, crkveni oci kažu da je zmija ipak govorila ljudskim jezikom: sad Levaković pojašnjava da to uistinu jest moguće, jer da isto čine ne samo gavrani, vrane i papige, nego i Sirene, Scile i Nereide, i da je za to dapače, prema svjedo-

⁷ Usp. Kukuljević, 1868: 285-305.

⁸ Usp. f. 79v. Levaković je ovdje efektnan, ali ne i originalan: usp. Suetonius, *De naturis animantium* (fragm.); *Historia Augusta, Antoninus Geta* 5, 4-5.

čanstvu poznavatelja prirode (naziva ih *Physiologi*), primjera svuda oko nas. Ubacit će ovdje već spomenuto Jahijino svjedočanstvo o dunavskim Nereidama i njihovu prekrasnom pjevu, zbog kojeg im je, uhvaćenim, Jahija ipak podario slobodu.⁹ Što pak reći o Harpijama, već od Aristotela opisanoj Mantikori (*Maricomorion*), dlakavim satirima (*Pilosi, Panitae* grčki), ili biću zvanom *Inkub* o kojem piše i sv. Jeronim: svi oni progovaraju ljudskim glasom, pa je tako isto mogla učiniti zmija, tim više što je kroz nju zapravo progovorio Nečastivi. On se, štoviše, pritom poslužio upravo onom zmijskom vrstom koja već i ima žensku glavu, a koju, napominje dalje Levaković, *Hortus sanitatis*, enciklopedija popularna kroz Srednji vijek, naziva Zmijonogom (*Draconeopedes*)!¹⁰

Zmija sa ženskom glavom na *Drvu života*, iz priručnika *Hortus sanitatis* (1491):
Levakovićev opis zmije (f. 80v-81) polazi upravo od ove slike.

Napokon, pozabavit će se Levaković i pitanjem u kojem je pojavnom obliku Bog razgovarao sa čovjekom, te doći do zaključka da je to moglo biti jedino u ljudskome obličju, jer je jedino tako Bog mogao šetati Rajskim vrtom i glasom se obratiti Adamu i Evi. S druge pak strane, na pitanje zašto i Đavao nije uzeo obličje čovjeka kad se obratio Evi, uvjerljivo je

⁹ Usp. f. 80.

¹⁰ Usp. f. 80v-81.

objašnjeno da bi ga u tom slučaju Eva bila mogla zamijeniti s Bogom, pa Istočnoga Grijeha u tom slučaju ne bi ni bilo.¹¹

Pa kad je eto razložio kada se, gdje i na čija usta prvi put progovorilo, Levaković se sada daje na ozbiljnu analizu koji bi to jezik trebao ponijeti prestižan naslov *lingua Adamiana*.¹² Osjeća vjerojatno pritom da bi njegov pokušaj osporavanja prvenstva hebrejskog, odnosno zagovora ilirskog jezika mogao izazvati negodovanje, pa otud i uvodna apologija vlastita poduzeća, uz naglasak da ne želi niti zaratiti s bogovima, niti pobijati mišljenje crkvenih autoriteta, nego samo ponuditi uvjerljive argumente ilirskom jeziku u prilog. Uglavnom, nakon pregleda srednjovjekovnog etimološkog kanona najstarijih biblijskih imena koji njihovo podrijetlo pronalazi u hebrejskom odnosno sirijskom (čitaj aramejskom), Levaković nudi u najmanju ruku zabavnu interpretaciju koja podrijetlo Adamova, Evina, Kajinova, Abelova, Noina i Setova imena pronalazi nigdje drugdje nego u hrvatskim riječima! Pa ako nam se ne sviđa ponuđena mogućnost da ime Adam povežemo s glagolom „jedem“ – a Adam je upravo *manducator vetiti pomi* – eto onda malo složenija objašnjenja koje počiva na činjenici da se jezici kvare, te da je od prvotnog „Vladam“ na koncu ostalo samo Adam. A tomu se, objašnjava Levaković, ne treba čuditi: „v“ se ionako gubi u mnogim riječima (vladam : ladam), dok slovo „l“ (lamed) u hebrejskom označava padež davanja, pa kako je Adam zbog istočnog grijeha izgubio sve blagodati raja koje su mu bile dane, nije ni čudo da mu je iz imena ispao upravo znak davanja „l“ - dapače, pravo je čudo da mu na mjesto izgubljenog „l“ nije pristupilo još i „j“, pa da nosi ime Jadan!¹³ Kajinovo će ime nadalje biti povezano s glagolom „kajati se“, po poznatu Varonovu etimološkom principu *e contrario*, tipa „lucus a non lucendo“; Abel dolazi od „Ubil“ jer je ubijen, ime Noa u vezi je s riječju „novi“ jer je Noa obnovio svijet; Evino ime bit će povezano s rječju „živa“, jer je Eva bila majkom svih ljudi, dok će Setovo ime biti povezano s glagolom „sijati“, a opravdano biblijskim navodom Adamovih riječi: „*posuit mihi Deus semen aliud pro Abel*“. Usporedno Levaković nudi i jednako tako zabavne argumente zašto su objašnjenja koja rješenje traže u hebrejskom neuvjerljiva, da bi na koncu još jednom pozvao čitatelja da sam prosudi gdje počiva istina: *Quare cur has (sc. voces) potiori iure Hebraeis quam Illyricis adiudicare uoluerit ipse lector consideret, cum eadem sit et aequa utriusque partis probatio*.¹⁴

¹¹ Usp. f. 81v.

¹² Usp. ff. 82-85.

¹³ Usp. f. 84.

¹⁴ Usp. f. 85.

Iz današnje perspektive, i uz spoznaju da je ovakav pokušaj afirmacije slavenske jezične porodice u nas bez presedana, ova Levakovićeva jezikoslovna avantura mora nas bez sumnje iznenaditi. Naime, ono što je na našim prostorima dotad, od vremena humanizma i Pribojevićeva govora o Slavenima, odnosno poslije Levakovića, preko Đurđevića i Slade Dolcija sve do 19. stoljeća i pojave modernog jezikoslovlja, bilo uobičajeno jest tumačenje ilirske, odnosno slavenske jezične grane odvjetkom jezika kojim su govorili Noini sinovi, ili sasvim precizno, granom kojoj je – kako Appendini kaže – *post babelicam confusionem* rodonačelnikom bio Thyras, sedmi Jafetov sin.¹⁵ Ilirski, odnosno slavenski se jezik prema tom konceptu na ovim područjima govorio od pradavnih vremena, samo u različitim dijalektalnim inačicama, a dokazi za to su iste takve nevjerovatne etimologije kakvima se služi i Levaković. Tako će Orbini antički naziv otoka Krka *Curicta* protumačiti našom riječju *Korita*; Slade Dolci će Polibiju i Strabonu najstrašnijim od Ilira, *Sardicaei*-ima, ime objasniti glagolom *s(a)rditi se*, a i toponim *Bylazora* koji spominju Livije i Polibije interpretirat će, kao i Orbini, *kao purum Illyricum vocabulum candidam auroram significans*.¹⁶ Pa i Skiti (*Scythae*) nisu svoje ime dobili od drugud nego od našeg *skitati se*, a za Gote, koji su isto što i Geti, Đurđević će reći da ih se naziva i Vodi, a sve to prema našoj riječi *voda*, jer to pleme naseljava područje koje obiluje vodom.¹⁷

No, baš nitko, niti prije niti poslije Levakovića, nije pokušao u slavljenju ilirskog, odnosno slavenskog jezika zagledati se u pretpotopno vrijeme te ga proglasiti jezikom kojim se govorilo u Raju zemaljskom, odnosno idiomom kojim je Adam razgovarao s Bogom. Naime, kroz stoljeća taj je epitet bio rezerviran za hebrejski, tobože najstariji jezik na svijetu, na kojem je, prema tradiciji, Mojsije napisao knjigu Postanka. S te je strane, dakle, Levakovićev pothvat iznenađujuć i neobičan, čak na granici kakva heretičkog istupa. Možemo zato samo pretpostaviti da je pisanje ovako koncipirane rasprave, u sredini koja je više od stoljeća njegovala drugačiju tradiciju, olakšala, ako ne i potaknula znanstvena djelatnost nizozemskog učenjaka Jana Gerartsena van Gorpa (1519. – 1572.), poznatijeg pod latinskim imenom *Iohannes Goropius Becanus*. On je u drugoj polovini 16. st. najstarijim jezikom proglasio svoj materinji flamanski, uz argument da od svih poznatih jezika upravo taj ima najviše kratkih oblika, što mora da je bila odlika iskonskog ljudskog jezika.¹⁸ Ekscentrične etimolo-

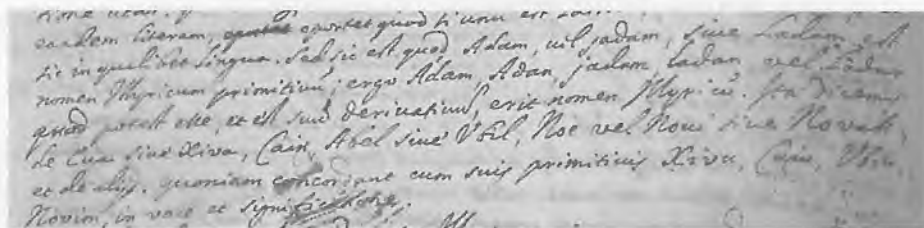
¹⁵ Za čitav ovaj odlomak usp. Rezar, 1999: 38-64.

¹⁶ Usp. Orbini, 1601: 174.

¹⁷ Usp. Slade Dolci, 1754: 19, 20; Pudić, 1967: 19-20.

¹⁸ Usp. Goropius Becanus, 1569.

gije koje se čitaju kod Goropija (npr. *Adam* od *Haat-Dam* „brana protiv mržnje“, *Eva* od *Eu-Vat*, „bačva iz koje su potekli ljudi“ *Noach* od *Noot* „potreba“ i *Acht* „briga“, itd.), lako su mogle potaknuti Levakovića da i on sa svoje strane da obola takvu pristupu svojim vlastitim „goropizmima“: u to smo skloni povjerovati tim prije što u svojoj raspravi Levaković Van Gorpa i spominje, i to u stilu: *ako je mogao on, zašto ne bih mogao i ja!*¹⁹

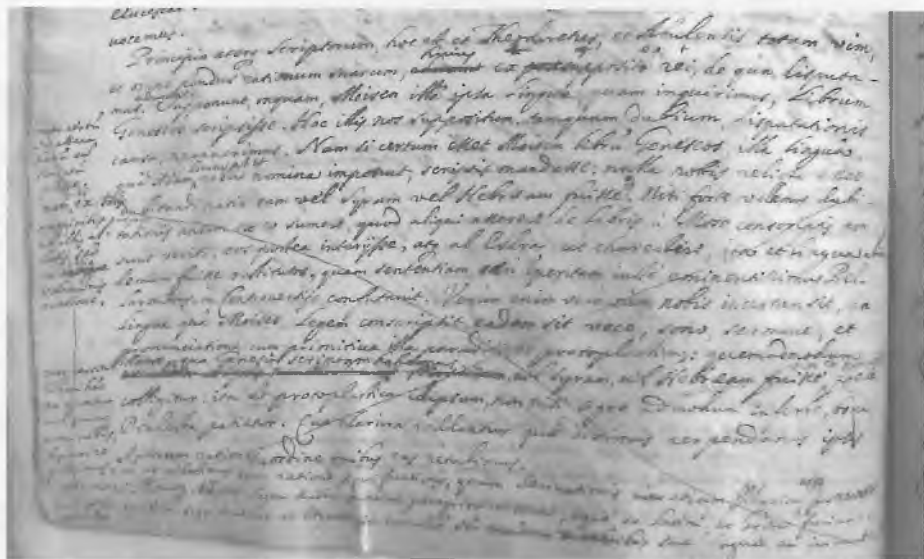

ZKZD 1098/I, f. 84v, Levakovićeve „ilirske“
etimologije biblijskih imena Adam, Kain, Abel i Noa

Koliko je pak Levaković u početku bio ozbiljan, a koliko u konačnici s napisanim zadovoljan, teško je reći, no ponešto se valja iščitati i iz činjenice da je tekst rasprave na više mjesta išaran na način kako se inače naznačuje nezadovoljstvo napisanim. U svakom slučaju, sastavio je raspravu koja čitatelja čak i danas naprosto vuče da je pročitao do kraja, i ako je prihvatimo prvenstveno kao spomenik jednog vremena, a ne kao ozbiljan jezikoslovni ogled, ona zasigurno zaslužuje da je hrvatska književna povijest barem registrira.²⁰

¹⁹ Za etimologije usp. Goropius Becanus, 1569: 534-557. Leibniz je skovao termin „goropismus“, i to kao oznaku za apsurdnu etimologiju. Levaković vlastite goropizme opravdava sljedećim riječima (f. 82): *Etenim quod Theodoro pro Syriaca, quod Goropio pro Germanica, ut caeteros pro aliis actitantes missos faciam, licitum esse uisum est, et (nisi me ratio fallat) longe diuerso fine omnibus, ut aiunt, neruis pro iisdem contendentibus, quare fas non esset et mihi, ingenii exercendi gratia, idipsum pro mea Illyrica facere, haud inuenio*. U studiji su, osim Goropija, češće apostrofirani i Alonso Tostado (*Tostatus Abulensis*, 1400.-1455.), učeni pisac komentara uz Stari zavjet (poslovice „saber mas que el Tostado“), i *Theodoretus Syrus* (393.-40.), autor djela *Historia religiosa* i *Historia ecclesiastica*.

²⁰ Prijepis izvornika u cijelosti je objavljen u prilogu zbornika.

ZKZD 1098/I, f.82v, dijelovi teksta s kojima autor nije bio zadovoljan

DE ILLYRICA LINGUA RAFAELA LEVAKOVIĆA

Sažetak

Rukopis 1098/1 Znanstvene knjižnice u Zadru na prvih 125 listova sadrži tekstove atribuirane Rafaelu Levakoviću. Riječ je o tekstovima ispisanim na papiru različite starosti i veličine, te očigledno različitim rukama: i dok početnih 78 listova zaprima prijepis već poznatih Levakovićevih povijesnih rasprava, preostalih 47 otpada na dosad nezamijećene Levakovićeve jezikoslovne studije, ispisane rukom samoga autora. Unutar tog korpusa posebnu pozornost privlači uvodna raspravica *De Illyrica lingua*, koju bi se moglo dovesti u vezu sa spominjanim, no dosad zagubljenim Levakovićevim djelom *Dialogus de antiquorum Illyricorum lingua*. Premda je očigledno riječ o nedovršenu tekstu, koji tek ima postati dijelom neke veće cjeline, već i takav plijeni pažnju svojom neobičnošću, jer u njemu Levaković pokušava ono što prije njega nije pokušao nitko: dokazati da je upravo ilirski, odnosno hrvatski, jezik kojim se govorilo u Raju zemaljskom.

DE ILLYRICA LINGUA BY RAFAEL LEVAKOVIĆ

Summary

The first 125 leaves of Manuscript 1098/1 in the Scientific Library in Zadar contain texts attributed to Rafael Levaković. These texts are written on paper of different dates and sizes and were obviously written by different persons: while

the first 78 leaves contain a transcript of Levaković's well-known historical treatises, the remaining 47 include Levaković's linguistic studies, written by the hand of the author himself, which have gone unnoticed until now. Within that corpus, a short introductory treatise *De Illyrica lingua* attracts special attention and could be brought in connection with Levaković's work *Dialogus de antiquorum Illyricorum lingua*, which, despite various references, has not been recovered to date. Although it is evident that this is only an unfinished text which has yet to become part of a bigger whole, it still attracts attention for its singularity as Levaković in this text made an attempt at something no one had done before – he tried to prove that it was in fact the Illyrian i.e. Croatian language that was spoken in the Paradise on Earth.

Šime Demo

TIJESNE KLASIČNE CIPELE: LESIK U LATINSKIM DJELIMA RAFAELA LEVAKOVIĆA¹

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.124.'367' "17"

... nobis, quibus etiam verba parienda sunt inponendaque nova rebus novis nomina.
(Cicero, *De finibus* 3.3)

Leksik je kao najdinamičniji segment jezičnoga razvoja vrlo indikativan za promatranje pojedinoga varijeteta. To posebno vrijedi za latinski jezik.² Leksik se sastoji od leksema (apstraktnih jezičnih jedinica) posredovanih nam riječima (ostvarajnim jedinicama govora), i stoga je promatranje svojstava leksema i njihovih međusobnih odnosa jedini put prema oblikovanju cjelovite slike o leksiku određenoga idioma.³

Ovaj se rad bavi sastavom leksika u latinskim djelima Rafaela Levakovića. Njegov se latinski idiom može promatrati kao podsustav podstava latinskoga jezika nazvanoga novolatinskim.⁴ Novolatinski je, kao i svi ostali idiomi, oblikovan iz više izvora i pod utjecajem različitih čimbenika, a osobit je po tome što su mu ishodišta relativno dobro dokumentirana, pa je za istraživanje koliko podatan, toliko kompleksan. Sama činje-

¹ Zahvaljujem kolegama koji su transkribirali dijelove tekstova obrađenih u ovom radu: Rudolfu Barišiću (za teološki spis), Pavlu Knezoviću (za historiografske spise) i Vladi Rezaru (za jezikoslovni spis), zatim Branki Tafri, koja mi je pomogla pri nekim terminološkim nedoumicama, te Johannu Rammingeru za rječničke članke i ostale nedostupne mi podatke iz *Thesaurus linguae Latinae* (1900-). Pokrate su razriješene na kraju rada.

² U latinskim tekstovima koji nastoje biti pisani klasičnim idiomom, i ne samo u njima, fleksija je ekstremno kruta. Sintaksa je življa, ali vrlo zauzdana klasicističkim imperativima. O fonološkim značajkama možemo zaključivati samo posredno jer su svi sačuvani tekstovi isključivo pisani, a grafijske konvencije nepostojane. Istraživanje jezične pragmatike i nadleksičke semantike u latinskim, osobito novolatinskim, tekstovima još je u povojima.

³ Obično se u jezikoslovnim analizama, ako se navedena razlika ne želi posebno razmatrati, termin „riječ“ upotrebljava umjesto „leksem“, a leksemi se navode u kanonskom lematском liku. Tako i literatura koja razlikuje, ondje gdje razliku želi eksplicirati, aspekt leksema i aspekt riječi, na ostalim mjestima, ponekad i izričito, „riječ“ upotrebljava u značenju „leksem“. Tako će se, većinom, postupati i u ovome radu (usp. Neef i dr., 2006: 30, 50-51; Marellu, 1996: 426-427; Mukherjee, 2005: 1184; Simeon, 1969: 1: 753).

⁴ Za potrebe ovoga članka uzimam to poopćeno kronološko određenje (latinski pisan za vrijeme i nakon širenja humanističkoga klasicističkoga pokreta), ostavljajući po strani opravdanu diskusiju o tome treba li novolatinski nazvati jezikom, dijalektom, stadijem, varijantom itd., te kako klasificirati varijetete unutar njega samoga.

nica da je Rafael Levaković djelovao u doba kad je već bilo prošlo 90% vremena između standardizacije latinskoga i njegova povlačenja iz javne sfere sugerira množinu mogućih utjecaja na njegov latinski idiolekt.

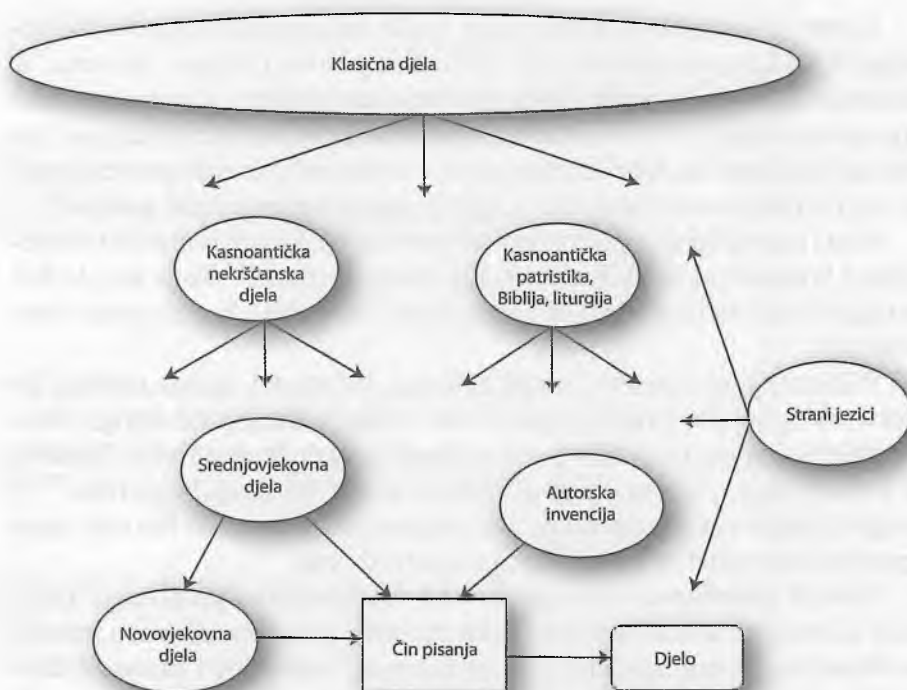
1. Novolatinski leksik

Novolatinski je leksik imao više izvora, iz kojih su različitim mehanizmima leksemi (tj. njihov fonološki i semantički segment, ne uvijek zajedno) ulazili u djela pojedinih pisaca. Njihova identifikacija nije uvjetovana isključivo kronologijom ili količinskim doprinosom, već prvenstveno relevantnošću za razvoj jezika djela nastalih u njima.⁵ Prvi je i najvažniji izvor klasični latinski jezik, tj. jezik djelâ pisaca mahom iz 1. st. pr. Kr.–1. st. najviše čitanih u školskoj nastavi od ranoga humanizma do danas. Svi kasniji književni varijeteti latinskoga postavljali su se u opreku s KL, bilo pokušavajući se s njime poistovjetiti, bilo ostvarujući autonomiju od njega. Svako je kasnije razdoblje razvoja književnoga latinskoga jezika (onoga koji se postavljao u odnos prema KL, a ne onoga koji se prirodno razvio u romanske jezike) dodavalo leksik, a neki su se klasični leksemi (ili njihova značenja) u određenim kontekstima povukli pred novima. No, KL je bio zauvijek fiksiran, pa mu se ni leksemi ni semantemi nisu mogli oduzeti.⁶ Stoga je leksik KL podskup leksema svakoga od kasnijih književnih varijeteta latinskoga, te se, kao relativno lako provjerljiv skup podataka, u istraživanjima kasnijih varijeteta uzima kao neobilježeno polazište i točka referencije.

Većina novolatinskih djela sadrži i lekseme ušle u latinski jezik nakon klasičnoga razdoblja. Taj nam dio leksema otkriva neklasičnu nadogradnju u idiolektu pojedinoga autora, čime oslikava ukupnost njegova latinskoga izričaja, njegova ishodišta i razvoj. *Slika 1* prikazuje koje sve izvore leksema možemo očekivati u novolatinskim djelima.

⁵ Relevantnost se ne određuje arbitrarno, već prema brojnosti pojavljivanja tzv. kulturno označenih riječi, kako ih definira Bratanić, 1991: 19: „svaka riječ nekog jezika stvarno razumijevanje koje nužno pretpostavlja poznavanje određenih socio-kulturnih specifičnosti odgovarajuće govorne zajednice.“ Primjer je riječ *gratia*, koje se kršćansko značenje ne može razumjeti bez poznavanja doktrinarnih zasada samoga kršćanstva.

⁶ Npr. kršćanstvo je istisnulo klasično značenje riječi *pontifex*, no ono je u svijesti obrazovanih postojalo i uvijek je moglo biti aktivirano.

Slika 1. Izvori leksika novolatinskih djela. Izvori iz čijih oznaka izlaze tri strelice davali su leksik svim skupinama na dijelu prikaza prema kojemu su strelice usmjerene. Semantemi nisu posebno bilježeni.

2. Rafael Levaković i latinski jezik

Na jezičnoj karti Europe u kojoj je stasao i djelovao Rafael Levaković, klerik-intelektualac iz prve polovice 17. stoljeća, latinski je još uvijek držao središnje mjesto.⁷ Brojne su bile njegove kulturne i uopće društvene funkcije, raznoliki motivi njegove upotrebe, široka lepeza pisaca i publike. Latinski 16. stoljeća, kao ni novovjekovni latinski uopće, nije monolitna, već je razgranata u varijetete. Jednim su latinskim pisali antikom nadahnuti pjesnici, drugim novim otkrićima zaneseni znanstvenici, trećim službenici i korespondenti zadubljeni u svakodnevne probleme.⁸

⁷ Tek sredinom 17. st. poznavanje latinskoga u većem dijelu Europe naglo opada, i to kao posljedica sve slabije sposobnosti toga jezika da odgovori novim potrebama kulture (usp. Waquet, 2001: 132-151; Tunberg, 2003: 217). U Hrvatskoj se to dogodilo još kasnije.

⁸ Usp. Grafton, 2001; Burke, 2004: 56. Waquet, 2001: 124 i Black, 2001: 3 naglašavaju slabu istraženost varijeteta novolatinskoga koji ne spadaju u vrhunce humanizma.

Dobro je polazište za istraživanje jezika nekoga pisca njegovo školovanje. Kod Levakovića nam je ta dimenzija gotovo potpuno skrivena. Iz činjenice da je bio franjevac dade se pretpostaviti da mu je osnovno latinsko obrazovanje bilo slično kao i u drugih suvremenih intelektualaca,⁹ ali isto nam ukazuje i na duboku uronjenost u literaturu kršćanske provenijencije, koja je nužno ostavljala odraz i u jezičnom izrazu pojedinih autora.¹⁰

Kao i mnogi drugi intelektualci njegova doba, Levaković je bio višejezičan i konstantno se služio najmanje trima jezicima.¹¹ To je moglo biti poticajnim za veću osjetljivost na nijanse u izrazu, ali i za nesvjesne interferencije.

Pokazatelji su njegova intelektualnoga habitusa i ugleda položaj lektora teologije, povjeravanje posla oko tiskanja liturgijskih knjiga, imenovanje biskupom i arhidakonom, poslaničko zaduženje u Beču i Varšavi, te razmišljanja o imenovanju u vrhovni savjet franjevačkoga reda.¹² U njegovo vrijeme takvu karijeru nije mogao ostvariti netko tko nije imao sposobnost kvalitetne komunikacije na latinskome.

Unatoč posebnosti svakoga autora i međusobnom preplitanju različitih idioma, u ranome novom vijeku možemo pratiti razdjelnicu između neoklasičnog, u humanizmu „rekonstruiranog“ latinskog i kasnoantičkosrednjovjekovnoga crkvenog varijeteta. Ta dva podsustava dijele morfosintaksnu i glavninu semantičke strukture, ali im se leksik i na izražajnom i na sadržajnom planu u mnogočemu ne preklapa. Obrazovaniji pripadnici klera bili su verzirani u oba navedena varijeteta.¹³ Prvi je stjecan prvenstveno osnovnom gramatičkom izobrazbom i lekturom antičkih autora, a drugi ponajviše kroz molitve, liturgiju i teološke crkvene spise. No, kao ni onaj „civilni“, ni latinski rabljen u crkvenim krugovima nije bio uniforman. *Vulgata*, s kojom su se intenzivno susretali svi svećenici, bila je obilježena pučkim latinskim jezikom, grecizmima i hebraizmima, a ni sama nije bila u cijelosti ravnomojerno redigirana.¹⁴ Teološki spisi nerijetko su pisani osobitim registrom izraslim u srednjovjekovnoj teologiji, uz povremene klasicističke tendencije.

⁹ U nastavi je jezika bilo vrlo malo franjevačkih specifičnosti (usp. Roest, 2000: 138).

¹⁰ Konkretno se ta uvjetovanost ostvarivala u velikoj količini vjerskih tekstova (iz Biblije, Sentencija, moralne filozofije i kanonskoga prava) koji su na franjevačkim generalnim učilištima učeni napamet i neprestano korišteni u teološkim raspravama i sastavljanju propovijedi (usp. Roest, 2000: 92, 169, 171).

¹¹ Usp. Kukuljević, 1868: 286-287.

¹² Usp. Kukuljević, 1868: 286, 311; Pandžić, 1978: 91, 98-99, 103; Hoško, 2004: 155, 157.

¹³ Usp. Burke, 2004: 56.

¹⁴ Sv. Jeronim je, primjerice, minimalno revidirao stari prijevod *Psalama*, koji stoga jezično izrazito odskaču od ostatka *Vulgate*.

3. Analiza Levakovićeve latinskoga leksika

Korpus sačuvanih Levakovićeve latinskih djela sastoji se od pisma,¹⁵ povijesnih djela (uključujući i nacрте, raznovrsne bilješke, opise i izvratke),¹⁶ jezikoslovnu raspravu¹⁷ i teološku raspravu.¹⁸ Na leksik je svake od žanrovskih skupina djela mogao utjecati niz čimbenika. Djela se s obzirom na karakter mogućih utjecaja na njihov leksik mogu grubo podijeliti u dvije skupine. S jedne su strane djela na koje su mogli izravno utjecati izvori podataka korištenih pri pisanju: srednjovjekovna i novovjekovna historiografija (HD), Biblija i jezikoslovne rasprave (LD), te ranokršćanska književnost (TD). S druge je strane ZP, koja nam može najviše otkriti o dugoročnoj Levakovićevoj jezičnoj kompetenciji u latinskome. Pisma su, naime, pisana bez ekscerpiranja iz izvora i bez prilike za retoričko dotjerivanje. Stoga su ona najbolja slika Levakovićeve osobnih resursa koji su mu bili na raspolaganju kad bi sjeo za radni stol napisati nešto na latinskome.

Klasični je latinski leksik, kao što je rečeno, nulta točka leksika svih kasnijih varijeteta toga jezika, pa je njihovo promatranje u velikom dijelu promatranje inovacija do kojih je došlo nakon KL. Polazni je, dakle, varijetet uvijek neupitno prisutan: zadatak je analize utvrditi na koji su način i koliko snažno poslijeklasični podsustavi oblikovali istraživani korpus.

3. 1. Izbor riječi

Sâm izbor riječi upućuje na različita ishodišta iz kojih potječe Levakovićev izraz. Moguće sumnje u strogi klasicistički preskriptivizam otklanja već pogled na njegovu (proznu, dakako) upotrebu riječi koje u klasičnu prozu ulaze tek od carskog (*aeuum*, ZP, HD, LD) ili čak poslijeklasičnog razdoblja (*longaeuus*, HD; *scorpius* umjesto *scorpio*, LD).

Upotreba sinonima ukazuje na pojedine leksemске specijalizacije, kojih nema u KL. Primjerice, Levaković riječi *scriptor* i *auctor* uvijek rabi za povijesne pisce. S druge strane, vjerski pisci i Apostolska Stolica ozna-

¹⁵ Analizirano je jedanaest pisama biskupu Benediktu Vinkoviću (Kaptolski arhiv Zagreb, *Acta Capituli Antiqua*, fasc. 94, n. 68/15, 16, 17, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32; količina: 47.919 znakova).

¹⁶ U analizu su uključena sljedeća djela: *Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagradiensis* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R3339 f. 1-6) i *De ecclesiae Zagradiensis fundatione* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R3339 f. 69-74; količina: 40.960 znakova).

¹⁷ *De Illyrica lingua* (Znanstvena knjižnica, Zadar, Rk 1098; količina: 47.843 znaka)

¹⁸ *De Spiritus Sancti processione* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R3339 f. 14-20; količina: 17.060 znakova)

čeni su apstraktnom imenicom *auctoritas*, koja je rezervirana isključivo za autoritete u vjerskim temama.¹⁹

Raščlani li se distribucija para *lit(t)erae – epistola/epistula* prema djelima i kontekstima upotrebe, rezultat je sljedeća situacija (Tablica 1):

	LD	TD	HD	ZP
Rano kršćanstvo	1-0	0-3	-	3 ²⁰ -0
Srednji vijek	-	-	13-1	-
Suvremenost	-	-	-	22 ²¹ -1

Tablica 1. Upotreba sinonimâ litterae i epistula kod Levakovića. U ćelijama lijevo stoji broj pojavljivanja riječi *lit(t)erae*, a desno *epistula/epistola*. Lijevi stupac naznačuje na koje se razdoblje odnosi pojedina riječ.

Distribucija je upotrebe po razdobljima u odnosu na djela u kojima se javlja očekivana prema tematici djelâ. Međutim, međusobni odnos broja pojavaka sinonimâ znakovit je. Sinonim je *litterae*, naime, sasvim prevagnuo u odnosu na KL.²² Levaković, dakle, izrazito preferira *litterae*. Iznimka je TD, inače stilski najdorađeniji spis, gdje su jedina 3 pojavka u varijanti *epistola*. S obzirom na temu spisa i razdoblje kojim se bavi, možemo pretpostaviti da je Levaković bio pod utjecajem literature kojom se koristio i da je u RkL sinonim *epistola* istisnuo *litterae*, što nam potvrđuju i korpusna istraživanja.²³ Moguće je da su u poslijeklasičnom latinskom *pluralia tantum* počela biti doživljavana kao anomalija u sustavu, kao nešto što „ne dolazi prirodno“, zbog čega je učestala upotreba riječi *epistula*.²⁴ „Obnove“ klasičnoga varijeteta mogle su reafirmirati omjer bliži polaznome.

Naposljetku, neki su sinonimi najvjerojatnije upotrijebljeni iz stilskih razloga, tj. želje da izraz ne bude monoton. Kao primjer mogu poslužiti

¹⁹ *Scriptor* i *auctor* javljaju se 17 puta, a *auctoritas* 8 puta, što je dostatno za pretpostavku sustavnosti.

²⁰ *Sacrae litterae* – kao znanstvena disciplina (poznavanje Biblije). U LD i TD uvijek je *Sacra Scriptura*.

²¹ Eliptično se *litterae* javlja još 7 puta, eliptično *epistola* nijednom.

²² Omjer je kod Levakovića 7,4:1. Pretraga baze BTL-3 daje omjer 3,6:1 u korist *litterae* zajedno s homonimnim oblicima u drugim značenjima te jedninom, što znači da bi realni omjer mogao ići samo u korist leksema *epistola*.

²³ Pretraga baze PL pokazuje omjer od samo 1,48:1 u korist *epistola* nad *litterae* (s drugim značenjima).

²⁴ *Epistola* je zauzela mjesto *litterae* u toj mjeri da se u poslijeklasičnom latinskom povremeno upotrebljavala i kao *plurale tantum* (Krebs, 1843: 303).

izrazi za „smrt“, koji se javljaju 18 puta (najviše u HD, gdje je spominjanje nečije smrti česta nužnost), od toga u 14 različitih ostvaraja, i to u rasponu od neutralnih izraza (*mortuus est, mortuo, demortuus*), do eufemijskih metafora susreta (*obitum*), prelaska (*ad aliam transmigrasse, e uiuis excisisse, humanis excedens, uita decessisse, ex hac uita migravit*) i spavanja (*obdormisse, dormitione*), pojačanih katkad teološkom dimenzijom (*in Domino obiisse, ad Superos euolasse, in Domino obdormiuerat*). Kao što se vidi, Levaković je ideju smrti izražavao na leksičkoj i nadleksičkoj razini. Iz činjenice da se jedini slučajevi u kojima se upotrebljava potpuno isti izraz (*mortuus*) javljaju vrlo blizu jedan drugome, i to u značenju stanja umrloga, a ne smrti kao događaja, vidljivo je da Levaković ne želi monotonost u leksičkoj dimenziji svojih spisa. Kako će se pokazati, ponekad ga ta želja vodi i preko granica kodificirane upotrebe pojedinih riječi.

Kod pojedinih višeznačnih riječi značenja su usklađena s temom spisa. Tako *pater* u ZP (ne uključujući oslovljavanja) uvijek znači „redovnik“, u LD i TD „crkveni otac“, u TD „Bog Otac“ i „crkveni otac“, a u HD ima široku lepezu referenata (sv. Franjo, papa, neki drugi prelat, redovnik, ugarski sabornik, a naposljetku i biološki otac). *Sanctus* je u svim spisima gotovo isključivo tehnički termin za svetce, *sanctissimus* je u ZP sva četiri puta „papa“, a *pastor* svih šest puta znači „crkveni poglavar“. Iz tih je podataka vidljiva marginaliziranost nekih klasičnih značenja u novim kulturnim okolnostima.

3. 2. Poslijeklasični neologizmi

O jezičnim slojevima nekoga idioma najrječitije govore nove riječi, nastale preuzimanjem iz drugih jezika ili stvorene od zatečene građe, bilo zato što su novi koncepti zahtijevali nove riječi, bilo zato što su stare izgubile ekspresivnost ili jer su se specijalizirale za pojedina značenja.

Grčki je jezik koji je poslijeklasičnome latinskome dao najviše leksema, i to ponajviše u crkvenoj terminologiji (samo neki primjeri iz Levakovićevih djela: *apostolus, episcopus, canonicus*). No, brojniji su od njih neologizmi nastali od latinskih elemenata.

Posebna su skupina među takvim neologizmima umanjenice, kojih je proliferacija u poslijeklasičnom latinskom, osobito u RkL, odavno zamijećena (Nunn 1922: 6, Blaise 1955: 16). Pretraga je najobičnijih deminutivnih derivacijskih morfema pokazala da Levaković one kojih nema ili su rijetki u KL rabi isključivo u HD.²⁵ Uzrok su tome vjerojatno kako sre-

²⁵ Radi se o sljedećim riječima: *fonticulus* (u klasičnoj prozi ne javlja se kod historiografa, ali je ima jednom kod Horacija i nekoliko puta u carsko doba. U RkL i SL postaje učestalija); *tractulus*

dnjovjekovna tematika, tako i izvori kojima se Levaković služio, a u koje je poslijeklasični način izražavanja lako mogao ući preuzimanjem i implicitnim citiranjem iz starijih spisa.

Ostali se tipovi izvedenica javljaju u svim djelima, a većinom su rano-kršćanskog podrijetla (uključujući i biblijsko). Mogu se izdvojiti sljedeće, raspoređene po glavnim semantičkim poljima kojima pripadaju, s potpodjelom na vrste riječi i tvorbene obrasce:²⁶

- opće: *cooperator*²⁷, *institutor*, *manducator*, *praedecessor*²⁸; *adnuentio*, *incarnatio*²⁹, *supputatio*; *creatura*; *possibilitas*; *audibilis*, *imperscrutabilis*; *aeternaliter*^{x30}, *ineffabiliter*, *infallibiliter*^x, *proportionaliter*; *proditorie*, *superabunde*, *superinde*; *incrudesco*;
- teološko/crkveno: *confessarius*^x, *praebendarius*, *protonotarius*; *coadiutor*^{**31}, *Confessor*; *resurrectio*; *consistorialis*;
- upravno/pravno: *acceptatio*, *attestatio*, *coronatio*, *protestatio*, *signatio*, *ultimatio*^{**}; *officinarius*^{**x32}, *secretarius*, *uiccancelarius*^{*33}; *Contracedula*^{**x}; *adiudicatoriae (litterae)*^{**x}, *comminatoria (epistula)*.

(nema je u *BTL-3*, u *PL* se javlja tek u 12. st., a navodi je i Du Cange, 1883-1887, no u oba je slučaja u drugom značenju. Zanimljivo je i to da riječ iz koje je izvedena ta umanjena */tractus/* ni u *KL* ni u *SL* nema značenje koje se iz te umanjene može izvesti („odjeljak teksta“); *monticulus* (kasno-antička riječ; Levaković daje eksplicitni sinonim: *monticulos siue colles* /slično je s *dispensatio*, koju rabi u pismu u tehničkom značenju „dozvola“, ali dodaje *siue facultatem*); *turricula* (u klasičnoj prozi samo kod Vitruvija; postoji i hapaks kod Marcijala, ali u drugom značenju; u *RkL* postaje uobičajena).

²⁶ Kriterij je uvrštavanja nepostojanja riječi u djelima pisaca do 2. st. u bazi *BTL-3*. Riječi koje se u bazi *PL* ne nalaze u tekstovima najranijih antičkih i srednjovjekovnih kršćanskih pisaca u navedenom značenju označene su zvjezdicom, riječi kojih nema ni u *PL* ni u Niermeyer, 1976 dvjema zvjezdicama, a riječi koje ne bilježi *Thesaurus linguae Latinae* (1900-) znakom ^x. Budući da *Thesaurus linguae Latinae* nije tiskan do kraja, leme R-Z nisu se mogle u njemu provjeriti.

²⁷ Ova biblijska riječ (Fil 2:25; 3 Iv 1:8) vrlo je učestala kod kršćanskih pisaca (814 pojava u *PL*).

²⁸ Kod Levakovića uvijek u značenju vladarskoga prethodnika. Vjerojatno je riječ preuzeta iz srednjovjekovnih isprava; čak se i u njihovim citatima koje Levaković donosi ona javlja dvaput.

²⁹ Samo uz *Dominica* u oznakama godina. Riječ se javlja u 4. st. u kršćanskim spisima, a od 13. st. zabilježena je upotreba u oznakama godine (Niermeyer, 1976; Du Cange, 1883-1887).

³⁰ Kod Levakovića se javlja pet puta, samo u TD, i to uvijek u formuli po kojoj Duh Sveti proizlazi od Oca i Sina.

³¹ U značenju: „biskupov pomoćnik“.

³² Kod Levakovića se radi o crkvenom službeniku, a u *PL* je hapaks, i to u značenju „civilni službenik“ (u navodnom dekretu Karla Velikoga nesigurne atribucije); kod Niermeyera, 1976 postoji riječ *officinarius* u civilnom značenju. U značenju crkvenoga službenika zabilježena je 1153. (Bartal, 1901).

³³ Velik je broj poslijeklasičnih pojava riječi *cancellarius*, a riječ *uiccancelarius* posvjedočena je od kraja 11. st. (Niermeyer, 1976).

Iz popisa je vidljiva izražena poslijeklasična proliferacija *nomina agentis* na *-or-* (Nunn, 1922: 6), imenica na *-ion-*, *-ario-*, priloga na *-iter*, te složenica s prefiksima *con-*, *prae-*, *pro-*, karakterističnih za RkL (Blaise 1955: 54-55, 59). Osim toga, semantička pripadnost gotovo svih najkasnije potvrđenih riječi u Levakovićevim djelima dokaz je razumne apriorne pretpostavke da je upravna i pravna terminologija vrlo živ i promjenjiv dio leksika, koji prati raznolike promjene državnih uređenja i vlasti.³⁴

RkL je, za razliku od KL, sklon širenju leksika spajanjem dvaju punoznačnih elemenata, bilo radi označavanja novih teoloških koncepata, bilo iz puke afektivnosti (usp. Blaise, 1955: 55). Kod Levakovića se takve riječi, a nezabilježene u KL, rijetko javljaju.³⁵

3. 3. Semantička promjena

Ipak, najbrojniji se slučajevi leksičkih posebnosti javljaju na isprva neuočljivoj semantičkoj razini. Radi se o riječima koje se fonološki ne mijenjaju kroz jezične varijetete, ali se njihova referencijalna značenja u različitim varijetetima ne preklapaju u potpunosti. Postoje, dakle, riječi za koje sa sigurnošću možemo reći da u Levakovićevim tekstovima imaju značenja ili komponente značenja koje u sačuvanim tekstovima KL ne postoje. Stoga se iz njih mogu iščitati crte kasnijih jezičnih varijeteta, nesvjesna interferencija suvremenih jezika, ili pak autorov stilski izbor.

Analiza je provedena u skladu s novijim tumačenjima semantičkih promjena, prema kojima je pri svakoj takvoj promjeni prvo dolazilo do polisemije, a onda je razvoj mogao krenuti u više smjerova.³⁶ U *Tablici 2* doneseni su primjeri leksema s poslijeklasičnim značenjima iz Levakovićevih djela. Vidljivo je razdoblje prvih potvrda značenja koje se pojavljuje kod Levakovića, kao i karakter promjene značenja.

³⁴ Monotonost u tvorbi takvih upravnih i pravnih termina egzaktno je provjerljiva. Ako se, naimce, iz biologije posudi Simpsonov indeks raznolikosti i izračuna njegova vrijednost za poslijeklasične derivate kod Levakovića, dobiva se indeks 0,88 za opći leksik, 0,81 za crkvene termine, a samo 0,71 za upravne i pravne novotvorenice (način izračunavanja indeksa s primjerom: N. N., 2004).

³⁵ Npr. u LD: *beneplicitum*, izrazito biblijska riječ.

³⁶ Usp. Aitchison, 2001: 122, 125. Polazište je tipologije u Campbell, 1999: 256-266, i Cruse, 2006: 157-159, uz neke izmjene.

	odavanje	generalizacija	specijalizacija
kasnoantička i ranokršćanska djela	<i>a: confessor</i> [svetac koji nije mučenik], <i>dormitio</i> [smrt] <i>b: beatus</i> [svetac], <i>dispensatio</i> [dozvola, oprost], <i>eructo</i> [izgovoriti], <i>fides, gratia, obiectio</i> [prigovor], <i>praefigo</i> [odrediti], <i>spiraculum</i> [dah]	<i>a: recalcitro</i> [suprotstaviti se], <i>adinuentio</i> [izmišljotina] <i>b: manducator</i> [onaj koji jede]	<i>a: praedicatio</i> [propovijedanje] <i>b: ascendo</i> [o Kristovu uzašašću], <i>lator</i> [donositelj pisma] ³⁷ , <i>coadiutor</i> [biskup pomoćnik]
srednjovjekovna djela	<i>a: indictio</i> [oznaka vremena] ³⁸ <i>b: doctor</i> [crkveni naučitelj] ³⁹ , <i>Dominatio</i> [način obraćanja], <i>secretarius</i> [tajnik] <i>c: ascendo</i> [količinski rasti]	<i>c: praestolor</i> [očekivati (neprostorno)] ⁴⁰	<i>a: praesul</i> [crkveni velikodostojnik] <i>b: consistorium</i> [papinsko vijeće], <i>praelatus</i> [prelat], <i>a Secretis</i> [tajnik (secretum)] ⁴¹ , <i>peregrinatio</i> [hodočašće], <i>praebendarius</i> [prebendar]
novovjekovna djela i autorska invencija	<i>c: attribuo</i> [postavljati na određenu stranu], <i>inuocatio</i> [ime titulara], <i>speculor</i> [biti okrenut prema], <i>supputatio</i> [pretpostavka], <i>attestatio</i> [potvrda]	<i>c: edisco</i> [saznati]	

Tablica 2. Tipologija poslijeklasičnih promjena u semantici leksema s primjerima iz djela Rafaela Levakovića. Razdoblje uvođenja promjene naznačeno je u lijevom stupcu, a karakter nastanka novoga značenja u zaglavnom retku. Obrazac razvoja novoga značenja može biti trostruk: novo ili marginalno značenje: postaje centralno i marginalizira staro (a), postaje ravnopravno i komplementarno starom (b), ostaje marginalno (c). Riječi zabilježene u KL podeljane su.⁴²

Struktura leksika, čak i kad isprva ne odaje različitost u odnosu na KL, kod novolatinskih je pisaca na semantičkoj razini vrlo često snažno obilježena kasnijim varijetetima. Kao što se vidi iz tablice, samo je dio riječi s novim značenjima naslijeđen iz KL, dok su druge stvorene kasnije, ali su i nakon toga doživjele promjene u značenju. Klasičnim su se riječima ponajviše dodavala značenja, a kod kasnije nastalih riječi češće je dolazilo

³⁷ Već je u KL dominirala jedna specijalizacija (»predlagatelj zakona«).

³⁸ Samo jedan pojavak u *Panegiriku* Plinija Mlađega.

³⁹ Prethodile su specijalizacije još u RkL, a definitivna je terminologizacija nastupila 1298., kada su proglašeni prvi crkveni naučitelji (*The Catholic Encyclopedia*, 1907-1913).

⁴⁰ U Jeronimovim *Pismima* (96.17.3) javlja se jedan primjer koji se bojažljivo približava novome značenju (čekati, ali bez implikacije ostajanja na istome mjestu).

⁴¹ Termin je najvjerojatnije nastao u srednjem vijeku po analogiji s već postojećima (Biow, 2002: 165). Rječnici ga navode kao zaseban leksem (Blaise, 1954; Souter, 1957; Niermeyer, 1976), a neki i kao jednu riječ (Du Cange, 1883-1887).

⁴² Oduzimanje značenja u latinskome se nakon KL ne događa (v. gore bilj. 6 i dio teksta koji na nju upućuje).

do specijalizacije značenja. Vidljivo je i to kako su ranije promjene češće marginalizirale dotadašnja središnja značenja, dok su kasnije uvedena značenja u većem broju ostala marginalna, što ukazuje na postupno smanjivanje fleksibilnosti latinskoga leksika u prvim stoljećima kršćanske ere.

Novovjekovna značenja redom su označena slovom *c*, što znači da je tada semantička norma (za neterminologizirane riječi) već bila sasvim kruta. Budući da su piscu na raspolaganju bili običniji sinonimi, one svakako predstavljaju stilski izbor autora (ili njegova izvora). Radi se o izrazima u kojima se značenje, pod utjecajem stranoga jezika, analogije ili čega drugoga, „rasteže“ na nove, bliske, ali ranije nikako ili rijetko zabilježene kontekste. Kao najzanimljivija se mogu izdvojiti tri glagola: *edisco*, *attribuo* i *speculor*. Prvi od njih u KL znači „naučiti napamet, detaljno“ i implicira kao objekt znanja koja su kompleksnija ili takva. No, Levaković glagol upotrebljava u smislu jednostavne binarne opreke (efemerno znanje/neznanje), dakle kao sinonim za *cognovi*. Ovdje se, dakle, u želji za raznolikošću izraza stvara novo značenje glagola. *Attribuo* i *speculor* Levaković je upotrijebio u prostornim značenjima „postavljati na određenu stranu“, odnosno „biti okrenut prema“, nepotvrđenima u KL. Prva je upotreba zapravo posljedica „labavljenja“ restrikcija u valenciji, tj. činjenica da u KL taj glagol nije imao običaj kao neupravni objekt uzimati toliko apstraktan entitet kao što je strana svijeta. Što se tiče posljednjega glagola, nije isključeno da je na kreativnost u širenju značenja utjecala i analogna mogućnost upotrebe hrvatskoga glagola „gledati“ ili talijanskoga „guardare“.

4. Zaključci

Mnogi se istraživači slažu u stavu da je upravo određeni stupanj slobode u korištenju vokabulara, uz strogost u čuvanju gramatičkih normi, učinila od latinskoga prikladan medij za novovjekovnu intelektualnu komunikaciju. Leksik se, naime, za razliku od ukrućene morfologije i sintakse, mogao u velikoj mjeri mijenjati bez dezintegracije samoga jezika. Stoga je upravo leksik, uz način organizacije većih tekstnih cjelina, ključan za istraživanje odnosa među varijetetima novolatinskoga.

Leksik novovjekovnih latinskih autora stvaran je i oblikovan u svim razdobljima razvoja toga jezika.⁴³ Za sve se njih, a u osobito velikoj mjeri

⁴³ Konvencionalne podjele na razdoblja jezika ne impliciraju diskontinuitet u jezičnome razvoju, već samo, eventualno, veći ili manji intenzitet i različitu motivaciju promjena.

za poslijehumanističke prozaike, može reći da poslijeklasični leksik nisu osjećali obilježen u odnosu na onaj koji je potvrđen u školskim piscima. Svoju su latinštinu gledali kao homogenu cjelinu, mjestimično u dijelovima povezivanu s pojedinom poetskom funkcijom. Štoviše, bio je otvoren put i semantičkom i leksičkom inoviranju, više ili manje svjesnom i općeprihvaćenom.

U djelima Rafaela Levakovića zatječemo lekseme iz svih razdoblja latiniteta, a iz statističkih podataka i promatranja opreka naslućujemo i neke njegove leksičke preferencije. Pretpostavimo li njegovo dobro poznavanje KL (a nemamo razloga sumnjati u nj), otkriva se njegova barem implicitna svijest o dijakronijskom razvoju polisemije, premještanja fokusa i obilježenosti pojedinih značenja. A neke leksičke i semantičke inovacije novijega datuma (bilo preuzete od novijih pisaca, bilo iznađene u procesu pisanja) pokazuju razinu leksičke fleksibilnosti koja čak ni u strogo definiranoj semantičkoj strukturi novolatinskoga nije ometala razumijevanje teksta.

Pokrate

BTL-3 – Bibliotheca Teubneriana Latina 3 (CD-ROM) (2005)

HD – historiografska djela Rafaela Levakovića (*Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* i *De ecclesiae Zagrabiensis fundatione*)

KL – klasični latinski

LD – jezikoslovno djelo Rafaela Levakovića (*De Illyrica lingua*)

PL – *Patrologia Latina Database* (CD-ROM) (1995)

RkL – ranokršćanski latinski

SL – srednjovjekovni latinski

TD – teološko djelo Rafaela Levakovića (*De Spiritus Sancti processione*)

ZP – zbirka pisama Rafaela Levakovića Benediktu Vinkoviću

TIJESNE KLASIČNE CIPELE: LEKSIK U LATINSKIM DJELIMA RAFAELA LEVAKOVIĆA

Sažetak

Leksik je kao najpromjenjiviji dio jezika bogat rudnik podataka o pojedinom jezičnom varijetetu. U prilogu se, uzimajući u obzir posebnosti novolatinskoga, analizira leksik latinskih djela Rafaela Levakovića. Identificiraju se poslije-klasični izvori, kao i načini te motivacija nastanka njegova leksika. Pokazuje se da je naj snažniji biljeg novolatinskomu leksiku udaren u klasičnim i ranokršćanskim djelima, da bi se kasnije leksik sve više i tvorbeno i značenjski okamenjivao. Zamijećene su i neke neuobičajene semantičke ekstenzije, koje su vjerojatno odraz svakodnevnne, retorički nedorađene, novovjekovne upotrebe latinskoga u administrativnim kontekstima.

Ključne riječi: latinski jezik – leksik, novolatinski jezik – leksik, Rafael Levaković

TIGHT CLASSICAL SHOES: LEXIS IN LATIN WORKS OF RAFAEL LEVAKOVIĆ

Abstract

Lexis as the most variable part of language is a rich source of information about a particular language variety. Taking into account specific features of New Latin, the paper analyses the lexis of Latin works of Rafael Levaković. It also identifies post-classical sources as well as the ways and motivation behind the development of his lexis. It is shown that the New Latin lexis was most significantly impacted by classical and early Christian works, only to be increasingly petrified thereafter in terms of formation and meaning. Some unusual semantic extensions have also been observed which are probably a reflection of everyday, not rhetorically elaborated, usage of Latin in administrative contexts of the modern era.

Key words: Latin language – lexis, New Latin language – lexis, Rafael Levaković

III.

Miroslav Palameta – Katarina Lozić Knezović

SITNICE IZ ŽIVOTA RAFAELA LEVAKOVIĆA, NJEGOVI STIHOVI I GLAGOLJSKE KANONSKE TABLICE

Izvorni znanstveni članak
929 Levaković, R.

Među onim nezaobilaznim hrvatskim imenima koja se u kontekstu katoličke poslijetridentske obnove povezuju s reformom crkvenih knjiga za hrvatski, odnosno slavenski svijet, svakako je i ono Rafaela Levakovića, ili fra Rafaela Hrvata, kako se rado potpisivao u svojim pismima i kako ga se u dokumentima Komisije često naziva. Nema sumnje da je Glavinčić bio njegov mentor. On je već iskusio njegove tiskarske sposobnosti i poznao njegovo obrazovanje, prije nego ga je preporučio da umjesto njega otputuje u Rim na službu u Propagandi. Posve je izvjesno da je s njim već radio prije tog na usklađivanju i priređivanju novog glagoljskog misala i brevijara. Bio mu je ne samo nadređen kao provincijal, već i, po svemu sudeći, prijatelj u trsatskoj samostanskoj zajednici, u koju je stupio 1618.¹ Biskupa Agatića, koji je na kapitulu u Bribiru pokrenuo pitanje tiskanja novih glagoljskih izdanja,² poznao je otkad je od njega primio subđakonat i đakonat na Trsatu.³ Mrnavića je svakako upoznao u Rimu kao i Bartola Kašića, koji mu je u *Ispravniku* bio recenzent,⁴ kao što je kasnije sam bio recenzent Mikalji za njegov rječnik. S tim suvreme-

¹ ĐSB 1999: 241.

² Biskup Agatić zanimao se kontinuirano za jezik crkvenih knjiga. Svako je zanimljiv i jedan dopis Propagandi koji čini se dosad nije posebno istican. U vrijeme posjete Loretu početkom ljeta 1633. piše iz Ankone Kongregaciji kako je čuo da se priprema za tisak prijevod Novog zavjeta na narodnom jeziku, misleći bez sumnje na Kašićev prijevod. Stoga traži izvješće o tome, koje bi valjalo dostaviti što skorije svim biskupijama, zadarskom nadbiskupu, crkvenom istražitelju i redovničkim zajednicama dominikanaca u Dalmaciji i franjevcima u Bosni, kako bi sve to razmotrili. Ističe da taj prijevod ne bi smio biti napravljen samo od jednog čovjeka, nego od više njih, koji znadu sve crkvene jezike, da bude na korist svih krajeva hrvatskog naroda, „a ne samo Dubrovnika, kako se sada namjerava“. *SOCG*, vol. 393., f. 205, 212.

³ *Svjedodžbi generalnog prokuratora franjevaca observanata*. ĐSB, 1999: 241.

⁴ Kašićev kratki tekst recenzije na latinskom, na osnovi koga je dan *imprimatur* od dvojice vatikanskih dužnosnika, otisnut na početku *Ispravnika za erei* (1635.) više se bavio odnosom Budinićevog prijevoda na hrvatski i Polancova latinskog predloška kratkog *Directorija*, nego li Levakovićevom transliteracijom Budinićeva teksta. U tom smislu on naglašava da je u pitanju slobodni prijevod, a ne doslovni (*paraphrastica non verbatim Illyrico idiomate conscriptis*).

nicima, s kojima se najčešće i spominje, dijelio je i zanose i zablude onoga vremena. Kao i oni, i Levaković je svoj jezik rado nazivao hrvatskim imenom čuteći ga kao svoju prepoznatljivu odrednicu.

U povijesno-kulturološkoj recepciji, koja je Levakovića najčešće doživljavala i spominjala s njegovim suvremenicima, djelatnicima na polju obnove crkvenih knjiga za slavenski svijet, temeljna studija o njemu iz starije literature svakako je Pandžićeva "Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenost" (Pandžić, 1978: 85-112; Pandžić, 1995: 199-226). Prelazeći u svojim sadržajima okvire naznačene samim naslovom, ona je upozorila na obilje građe o Levakoviću, koju koristi ili samo dotiče, naznačila je njezine ključne izvore i neizravno potakla potrebu daljih traganja, nadopuna, interpretiranja i osvjetljavanja njegova djelovanja iz različitih perspektiva. Polazeći od stajališta da je u tom smislu poticajno iznijeti i neke naizgled periferne detalje u životu i djelovanju Rafaela Levakovića, rad se kani osvrnuti na nekoliko podataka odnosno dokumenata koji nisu dovoljno iskorišteni ili uopće spominjani; pozabaviti se njegovim književnim pokušajima i upozoriti na novopronađeni drugi primjerak njegovih glagoljskih kanonskih pločica iz rimske knjižnice *Angelica* te donijeti njihovu cjelovitu latiničku transliteraciju.

I.

Prvi spomen Levakovićeve imena u hrvatskoj pisanoj tradiciji s naznakama kritičkog vrednovanja nalazi se u završetku Glavinićeve poznate knjige *Cvit svetih* iz 1628., a vezano je za njegovo stručno djelovanje u trsatskom samostanu, odnosno za dogotovljenje Glavinićeve prve knjige na latinskom *Manus Christi amoris* (1625.) na kojoj je svakako mogao obavljati lektorske i tiskarske pripreme, te na njegov rad u Kongregaciji za propagandu vjere:

„Imih za to u pismu dva dobrotliva pomoćnika, u dijačkom *Manus Christi amoris*, jur na svitlo dano, bi dobro razboran misnik o. fra Rafael Levaković, bogoslov, štalac⁵ i pripovidač reda i daržave moje, ki radi nauka i dobra prignutja u sadanja vrmena od pristolja Apostolskoga k stampi harvatskoj (meni nigdi parvo od P. Czesara Ferdinanda drugoga izručena ter u Rim potlje prenesena) odlučen i nastoj sarčeno, koga trud nabarzo od svita prime se ugodan. Drugi jest bogoljubni o. fra. Klement Janžetić, reda i provincie takojer moje ki u pismu knjig ovih bi mi pomoćnik u izradi drughe knjige" (Glavinić, 1628: 458).

⁵ Da je bio trsatski lektor (*Fuit lector Tersacti.*) potvrđuje u svojoj izjavi fra Pavao de Tacoris iz Đura, franjevački provincijal, koji je svjedočio o njem, kad je u Beču imenovan smederevskim biskupom. Usp. DSB, 1999: 227.

Kada je Glavinić pisao taj zahvalni tekst, u kome se spominje još jedan trsatski redovnik s tiskarskim obrazovanjem fra Klement Janžetić,⁶ Levaković je već bio u rimskoj tiskari. Možda je već tada objavio svoj glagoljski *Nauk krstjanski kratak* (1628.) na što bi mogla upućivati i ona sekvenca koja govori o njegovu trudu što je ugodno prihvaćen (*koga trud nabarzo od svita prime se ugodan*), ali je posve sigurno da su upravo to njegovo zanimanje, stručnost i obrazovanost bili presudni da ga Glavinić preporuča kao svoju zamjenu u poslovima oko hrvatskih knjiga u Propagandinoj tiskari.

U Rim je stigao potkraj ljeta 1626.⁷ i smjestio se u franjevačkom samostanu Ara Coeli, gdje je do kraja svog rimskog boravka stanovao, kao i nešto ranije kontroverzni biskup Markantun de Dominis,⁸ prethodnik biskupa Agatića u Senju. Teško je pretpostaviti da on nije upravo s Glavinićem pripremao prilagodbe i ispravke u misalu i brevijaru, dok se još mislilo kako su izgledi za glagoljsku tiskaru na Rijeci posve sigurni. U svom nastupnom izvješću o tiskanju glagoljskog misala i brevijara 9. XI. 1626. kaže da je samo radi toga i došao u Rim. On zapravo ponavlja sve one stvari koje je o poteškoćama priređivanja i prilagodbi i reformi hrvatskih crkvenih knjiga govori u svojim dopisima Glaviniću.⁹ Po svemu sudeći nije bilo Levakoviću udobno ni u samostanu niti u mračnim prostorima Propagandine tiskare.¹⁰ Njegovi nadređeni, kako upućuju relevantni

⁶ U kontekstu Glavinićeve knjige u kome se i spominje njegovo ime u obliku Janfetich može se čitati Janžetić ili Janšetić jer u riječima u kojima se upotrebljava dobiva vrijednost slova ž ili slova š. Ispod naslova *Nadpisanje presvitlomu gosp. Mikloušu Zrinskomu* na 6. st. drugog izdanja Kamarutićeva *Vazetja Sigeta grada* (Venecija 1639.) on svoje ime piše *Janshetich* a u kratkoj pjesmi ispod tog naslova riječ *daržim* piše u obliku *darshim*. Stoga se čini logičnim njegovo ime izgovarati upravo Janžetić.

⁷ U veljači 1628. ističe se da je već godinu i pol u Rimu. *Memoriali*, 1628., vol. 388., f. 90, 98.

⁸ „... *Così mi ricordo avere letto (Traiano Bocolini – Bilancia polit., Par. III. pag. 30) che nel ritorno dall' Inghilterra fatto a Roma dall' Apostata Marcantonio de Dominis fu ordinato da Gregorio XV. che nell Convento di Araceli fossero lui assegnate due stanze, e insieme con un servidore spesato*“ (Romano, 1736: 30).

⁹ *SOCG*, vol. 262., f. 313, 314.

¹⁰ Kad je već zgotovio misal, Levaković piše pod kraj 1631. Kongregaciji da ga je sam preveo i napisao, slagao i ispravljao slog, i da će još prirediti Brevijar i Ritual Rimski i stoga ističe pet zahtjeva, kako bi mogao normalno raditi. Na neizravan način ti zahtjevi jasno ukazuju na mučan život koji je u tih pet godina provodio u Rimu. A zatražio je samo:

1. stalnog pomoćnika koji zna pisati i čitati glagoljicu (*nel carattere di san Girolamo*)

2. jednu dobru, svijetlu i prostranu sobu gdje može za taj posao držati potrebne knjige.

3. da može reći misu gdje hoće, jer ako je ide reći ovamo i onamo, izgubi pola dana.

4. dovoljnu novčanu pomoć za njega i pomoćnika, jer se inače bijedan život u samostanu Ara Coeli još pogoršao, pa je nemoguće izdržati tako naporan posao i toliko dugo.

5. moli dozvolu da ode u domovinu, ako Kongregaciji više nije potreban. *Memoriali*, 1631, vol. 391., f. 444.

dokumentni, znali su u zlatnik koliko tiskara šteti novaca njegovim predanim radom i neznatnim zahtjevima. Tek je nakon pet godina tražio novi habit, jer mu se stari, vjerojatno onaj u kojem je došao, već dobro pode-
rao.¹¹ Bespomoćno je i bezuspješno molio da mu nađu još kojeg pomoć-
nika. Budući da je pet godina marljivo i naporno radio na Misalu, moli
ponizno pretpostavljene da mu daju kakav dar kao napojnicu za božićne i
novogodišnje blagdane. Tek krajem siječnja odlučeno je da mu daju čak
12 škuda, što bi moglo biti jedina plaća koju je u tih pet godina dobio.¹² U
siječnju 1635., kad je već preveo cijeli brevijar i obavljao zadnje pripreme
za tisak, još uvijek traži da mu se u Ara Coeli pronađe veća prostorija,¹³
koja mu je uskoro osigurana.¹⁴ Kongregacija za propagandu nije zapravo
ni imala novaca da bi izdržavala djelatnike, makar oni bili vrijedni kao
Levaković. Kada se još prije njegova dolaska u Rim raspravljalo o prire-
đivanju knjiga i potrebi više ljudi na tom poslu, onda je Kongregacija za
širenje vjere izričito rekla da biskupi pošalju u tom poslu vješte redovnike,
koji bi stanovali u samostanima svoga reda bez troškova Propagande.¹⁵
Dakako, nadređeni su mu u Kongregaciji uvijek ispunjavali rijetke molbe,
kada je to tražio, posebice nakon što ga je Ferdinand III. imenovao sme-
derevskim biskupom. Međutim, djelovati u javnom životu, zapravo u
njegovoj žiži, u uvjetima feudalnih odnosa, a živjeti u skromnim samo-
stanskim uvjetima poslušnosti i neimaštine tako dugo, kako je to Leva-
ković izdržao, bilo je ravno ljudskom i moralnom podvigu. Može biti da je
to osnovni razlog što je prihvaćao pojedine mogućnosti promicanja u
crkvenoj hijerarhiji, koje su mu otvarali prijatelji iz matične provincije i
zavičaja. Neuvjerljivo djeluju ona sugeriranja, posebno u ozbiljnom znan-
stveničkom kontekstu, koja potiču anegdotalnim kodom zaključke o pre-
tjeranim Levakovićevim ambicijama za crkvenim častima. Izvedeni iz
fragmentarnih podataka, bez referencija na onodobni društveni kontekst,
oni posve kolidiraju s njegovom skromnošću i iskrenom pobožnošću, s
predanim i mukotrpnim radom, umnim i fizičkim istodobno.

II.

Na književnu scenu Levaković je ušao prilično samozatajno i skro-
mno, uostalom kao što je živio i djelovao, objavljivanjem u Glavinićevom
prvijencu *Manus Christi amoris* (1625) jedne svoje *prosopopeje* ili

¹¹ *Memoriali*, 1631, vol. 391, f. 230.

¹² SOCG, vol. 392., f. 219, 225.

¹³ SOCG, vol. 395., f. 346.

¹⁴ Pandžić, 1995: 100.

¹⁵ *Lettere*, 1627, vol. 6., f. 76.

neduhgovorenja, kako sam kroatizira taj stari retorički oblik, odnosno figuru koja podrazumijeva osobit postupak personifikacije subjekta bez sposobnosti govorenja, obično pokojnika ili neživa predmeta, sposobnošću vlastitog govornog očitovanja. Sam naslov *Knjiga kupcu govori*, kojim je predodređena i identificirana pozicija lirskog iskaza u smislu naznačenog literarnog postupka, i dvadeset i pet dvanesteraca ispod njega, svojim lirskim nabojem prevladavaju prvotnu i osnovnu promidžbeno-komercionalnu nakanu kompozicije. Iskaz se uobličuje na snažnom kontrastu između nenametljivog i skromnog vanjskog izgleda knjige, koja dakle govori o sebi, i njezina sadržajnog duhovnog bogatstva. Iz tog koncepta izrastaju središnji stihovi pjesme, zapravo duhovite usporedbe koje se gomilaju u baroknom maniru (komad gnjile koji skriva dragi kamen, stijena skriva zlatnu žilu, crni oblak sunčani sjaj, biser u truhu ljiigave školjke, grbavo stablo taji ljekoviti sok, valjda balzam kao i zvijer, bez sumnje slon, svoj vrijedni zub odnosno bjelokost). Posebno je izvorno poistovjećenje iskaza s plodom koji je od *srca do kore* pun mudrosti i blaga kojim se okončava i spomenuti koncept i pohvala knjige da bi se sve prikazalo u završnici kao izraz Glaviničeve poniznosti i zadivljujućeg obrazovanja.

Knjiga kupcu govori

*Rači pristupiti k nam, kupče bogati,
Ki želiš kupiti knjige i kinč zlati.
Nu se nemoj stati, pristupi, ogledaj
Želiš li imati drag kamen, nut gledaj!
Molim te ne gledaj svite ka me odiva.
Dal' u nutar pogledaj, viđ' duh gdi prebiva.
Znam da viš, da skriva kus gnjile drag kamen
I kamik pokriva u rudah zlat' pramen,
I da mnog'krat plamen sunca prisvetloga
Zaslanja čarn zlamen oblaka tamnoga;
Da se bisernoga zernja dar nahodi
V tarbuhu gnusnoga zvirja v slanoj vodi
I da se prigodi da taji garbav dub
Lečni sok; da hodi zvir krijuć' vridni zub,
Tako mnog'krat i rub odiva liposti
(Premda je gard i grub, nesmirne vridnosti.
Razumnu su dosti mala svi govore.
Puna sam mudrosti od sarca do kore
I blaga ko gore, ko zemlja ko lugi.
Daju nam ko more, ko ima svet drugi.*

*A to sve u strugi mojoj hti staviti
 GLAVINIĆ, znaj, drugi koga će hvaliti.
 On me hti oditi ubogo znaš li zač?
 Ne hti se slaviti, ugodno bi mu tač.
 Ti me htej kupiti, ak' imaš v mošnjji zač!*

Levakovićeva promotivna pjesma Glavinićeve knjige *Manus Christi amoris*, koja uistinu ne izgleda upadljivo svojom opremom kao brojna onodobna izdanja ili kasnije Glavinićeve knjige, opremljene bogatim i brojnim grafičkim ilustracijama, pokazuje autora koji je vješt u sastavljanju stihova. Istodobno ona nameće i potiče s pravom pitanje o mogućim ranijim Levakovićevim stihovima ili cjelovitim tekstovima. Ako je točan Kolendićev navod, u tom smislu, najraniji poznati Levakovićev uradak u stihovima mogla bi biti prigodnica posvećena Jurju Zrinjskom s kraja 1622. godine: *Pozdrav Jurju knezu Zrinskomu*, koju je napisao u prigodi imenovanja hrvatskim banom Sofijina i Jurjeva sina, unuka velikog sigetskog junaka. Posve je moguće da je ona prvi i jedini put tiskana 1639. u drugom izdanju Karnarutićeva *Vazetja Sigeta grada* koje je priredio fra Klement Janžetić¹⁶, ozaljski kapelan i nekadašnji trsatski kolega Levakovićev, čiji je jedini do sada poznati primjerak teško dostupan u Parizu. U tom istom izdanju *Vazetja*, kako tvrdi Kolumbić, Levakovićeva je pjesma *Nadpisanie u osmoredke* u pohvalu Karnarutiću. Na istom mjestu tvrdi se da je Levaković ispjevao "četiri panegirika u zborniku sa 44 učesnika u čast francuskog kralja Luja XIII. i rimskog pjesnika O. Kastelija (1639) ..." (Kolumbić-Kurelac, 1987: 645)¹⁷ što nije bilo moguće provjeriti za ovaj rad.

Levakovićeva sklonost da se izražava u stihovima posve je jasna u njegovom *Azbukividnjaku*, gdje je objavio čak pet kraćih versificiranih cjelina na hrvatskom narodnom jeziku, u kome je po koja leksička ili morfološka pojedinost iz staroslavenskog samo signal da je tekst katehetskog ili drugog vjerskog sadržaja. Prva cjelina od šest dvanaesteraca je nadahnuta jednom rečenicom administrativnog stila, koja kazuje *da se po odredbi presvijetle gospode kardinala (knjige) dijele besplatno (D' ordine dell' Illustrissimi Signori Cardinali della Sacra Congregatione de Propaganda Fide, si dispensano gratis.)*; napisao ju je s neskrivenim oduševljenjem zbog same odluke visokog crkvenog zbora i mogućnosti da njegov benevolentni trud i znanje budu tako dostupni sunarodnjacima u domovini:

¹⁶ Klement Janžetić, kako njegovo ime navodi Glavinić, isti je onaj Klement Jancsetich, čije ime profesorica Nevenka Videk interpretirala kao Jančetić. Usp. Videk, 2005: 302.

¹⁷ Navedene podatke nije bilo moguće provjeriti za ovaj rad.

*Zbor, koi istine vire radi plodu
Knige se bes cine dopušća narodu.
Da zapovid k tomu da se ne prodaju
Nego da svakomu za ostuň se daju.
Moli dakle Boga, Slovinski puče moj,
Za zbora ovoga zdravje, želju, pokoj.* (Levaković, 1629: 2)

Na valu tog istog oduševljenja, na samom kraju knjige, nakon teksta Anđeoskog pozdrava (*Salutatio Angelica*) na latinskom, čiji je svaki redak ispisan glagoljicom, ćirilicom i latinicom, dakle, na posljednjoj stranici, glagoljicom je u osmeračkom distihu ispisana zahvala Bogu, umjesto uobičajenog *Deo gratias* na Propagandinim izdanjima.

*Hvala Bogu, čast i dika
Sadb i va vse veki vika.* (Levaković, 1629: 31)

Taj završni distih, čije rime i osmerački stih sugestivno podsjećaju na pučku crkvenu pjesmu *Zdravo tijelo Isusovo*, upućuju da je Levaković, pored dvanaesterca iz stare čakavske tradicije, poznavao i mogućnosti tada najaktualnijeg stiha hrvatskog štokavskog juga. Tim stihom je uobličen i njegov drugi po redu stihovani pjesmotvor s naslovom *Deset zapovedi Zakona*, izvorna vesifikacija *Dest Bošnjih zapovijedi*:

Deset zapovedi Zakona.

*Časti Boga edinago.
Ni priseži nim krivago.
Svetki svetkuj i Nedele.
Derži vb časti roditela.
Uboica ne bud zľivi.
Lupež, bludnik, svedok krivi.
Virenicu iskrennuju,
Ni stvar žudi kugod tuju.* (Levaković, 1629: 5)

Recitativni ritam s parnim punim rimama i intonacija, koja sugerira zaokruženost cjeline, osim što pokazuje stihotvornu nadarenost, upućuje i na samu katehetsku nakanu teksta da bude prijemčiv i lako pamtljiv, da zamijeni svojom pjevnošću krute i nepovezane odredbe dekaloga.

Treća i četvrta cjelina u stihovima zapravo su osmeračke pjesme od po osam stihova, versificirane molitve, koje je Levaković sastavio da ih vjernici izgovaraju u trenutku podizanja. Namijenjene su, što je izvjesno, najdubljoj pobožnosti običnog puka u središtu misnoga slavlja, kao kom-

penzacija za kratko meditiranje pojedinca u tišini, što je možda smatrao prevelikom zahtjevom za prosječnog vjernika i njegovu koncentraciju. Stoga i jedna i druga napušta pjevni leksik onodobnih narodnih govora, kakav se susreće u ostalim stihovanim cjelinama, i zaodijevaju se leksemima i oblicima ritualnog diskursa. Prva od njih umjesto naslova ima samo uputu da se ti stihovi izgovaraju na podizanje tijela Gospodinova (*Na vzdignutje tela G(ospode)va / da rečet se*):

*Zdravo budi Hrista tilo,
Roždenno ot svete Divi:
Pult živač, Božstvo cilo,
Pravi človek i resnivi.
Zdravo resno budb spasenje,
put, živote, odkup svita:
Budb nam desna tva čestiva
Oda vsih zalb izbavljenje. (Levaković, 1629: 18)*

Poetizacija temeljnih odrednica kršćanskog vjerovanja, koje su neodvojivo vezane za taj trenutak misnog obreda, nastavlja se i u drugoj molitvi koju, prema napomeni (*Na vzdignutje Čaši, /da rečet se*) izgovara vjernik kod podizanja kaleža

*Kervb Hristova da si zdrava,
Nebesko sveto pitje:
Spasitelna volna prava,
Drago naših greh omitje.
Zdrava kervco prolitač
Z b žvi boka Hristovago:
O na Križu visećago
Zdrava vodo prezdravač. (Levaković, 1629: 19)*

Na četvrtoj stranici *Ispravnika*, Levakovićeve glagoljske transkripcije poznatog i istoimenog Budinićeva latiničkog djela iz 1635., a ispred uvodnog obraćanja čitatelju, koje je sastavio njegov tadašnji pomoćnik u tiskarskim poslovima brat Danijel Grozdek (*Bogoljubnom čtilniku Brat Daniel Grozdek, malobratac Deržave Bosne Hrovatske*), objavljena je prosopopeja od dvadeset i tri dvanaesterca s naslovom *Duh Budineov Otcu Rafaelu Levakoviću, knigočii Slovinskomu*, bez naznake autorstva. Ta pohvala Levakovićevu dragocijenom naporu može otkloniti pomisao o njegovu autorstvu i možda bi se mogla pripisati autoru spomenutog obraćanja čitaocu. Ipak u *Ispravniku* ima i jedna kratka pjesma u obliku katrena sa stihovima od šest slogova, koja je nedvojbeno Levakovićeva.

Njezin naslov *Isus grišniku* već upućuje u suglasju s naslovom knjige što je njezina nakana. Sa svojom ispovjednom temom, taj četverostih može biti motto cijeloj knjižici.

Isus grišniku

*Skruši se, ter pokaj;
I ispovij grih tvoj
Čin' pokoru, ter znaj
Da hoćeš biti moj.* (Levaković, 1629: 2)

Pjesma popunja cijelu drugu stranicu s grafičkom ilustracijom Krista na križu i dvije svetačke figure koje bi mogle biti Marija i Ivan, a iza njih u perspektivi skica grada, svakako Jeruzalema. Slikarija je smještena u sredini pjesme, između drugog i trećeg stiha, pa to sve predstavlja likovno tekstualni kolaž, u kome golgotska predstava dominira svojom ilustracijom otkupljenja.

Posebno pitanje koje bi se na kraju cjeline o Levakovićevim pjesničkim uradcima valjalo postaviti, odnosilo bi se na njegov osobni udio u prepjevima psalama koje je morao unijeti i svoj Brevijar. Veliki problem u tom smislu predstavljali su mu hrvatski prepjevi u četiri psaltira, koje je još 1627. zadužio izravno od glavnog tajnika Kongregacije Ingolija,¹⁸ koji nisu bili u skladu ni s tekstem Vulgate ni Septuaginte, a ni među sobom se nisu slagali, kako sam piše u pismu papi, moleći od njega da se očituje u tom smislu.¹⁹ Podatak o četiri psaltira, od kojih su tri glagoljska rukopisna, a jedan je tiskan u Veneciji, najvjerojatnije Brozićev iz 1561., zanimljiv je sam po sebi. Papa je 8. studenog 1642. odgovorio u obliku naredbe da se u spomenutom Psaltiru popravi sve ono što nije u skladu s najnovijim popraavljenim izdanjem Vulgate.²⁰ To adresiranje i odgovor s najvišeg crkvenog vrha može biti indikativno izvan ovog konteksta u smislu osvjetljavanja utjecaja Propagandinih službenika (kao što su Levaković, Mrnavić, Kašić) na konačne odluke o jeziku i sadržaju reformiranih crkvenih knjiga u onom vremenu, ali ne ostavlja mogućnost preciznijih odgovora na ranije postavljeno pitanje. Očito je da su problemi s predlošcima prepjeva psalama bili za njega veliki, pa je za pretpostaviti da njegovi prevodilački doprinos u konačnom oblikovanju, nakon usuglašavanja s Vulgom, nije bio skroman. Njihova adaptacija koju je izvršio Me-

¹⁸ SOCG, vol. 398., f. 334, 342.

¹⁹ SOCG, vol. 403, f. 342.

²⁰ Acta, 15, f. 207.

todije Terlecki (usp. Pandžić, 1995: 106-107) bila je samo na leksičkoj ravni u smislu rusifikacije. Njezin intenzitet mogli bi odrediti Psalmi koje je objavio u svom *Azbukividnjaku* (Ps. 109, 110, 111, 112, 129, 50.). U njemu oni čine glavninu teksta. Doneseni u proznom obliku i usuglašeni s Vulgatom, oni su Levakovićeve rješenja, oslonjena na predložke spomenutih glagoljskih brevijara, koje je imao sa sobom još ranije.

III.

Jedan od Levakovićevih radova za koji se do kraja osamdesetih godina nije uopće znalo svakako su glagoljske kanonske tablice iz 1637., koje je on pripremio kao osobni poklon senjskom biskupu Ivanu Krstitelju Agatiću. Ključne molitve tijekom mise, koje inače sadržava misal, a koji se zbog obrednih položaja svećenika u pojedinim trenucima obreda ne mogu točno čitati iz njega, bile su posebno otisnute i oblikom prilagođene kako bi se pomoću njih moglo točno izgovoriti određeni tekst (Slava, Vjetrovanje, molitve za prikazanje i riječi pretvorbe, posljednje evanđelje na misi (Iv. 1), molitve pri miješanju vode i vina, te molitva uz pranje ruku).²¹ Njihovo uvođenje sredinom XVI. st. potaknuto je reformom obreda u formalnom i sadržajnom smislu. Najprije su spomenute molitve bile na jednoj, a kasnije su, sve do njihova povlačenja nakon II. Vatikanskog koncila, radi praktičnosti, odnosno obrednih kretnja pred oltarom, bile raspoređene na tri posebne tablice, od kada i potiče njihov pluralni naziv.

Prvi primjerak Levakovićevih kanonskih pločica pronašao je fra Tomislav Mrkonjić u Vatikanskoj knjižnici pod signaturom *Stamp. Chigi II 1080 (int.87)*, opisao ih i njihovu pojavu smjestio u kontekst vremena i prostora.²² Radi se o tekstu spomenutih molitava, osim one uz miješanje vode i vina, raspoređenih u tri stupca, ograđena ukrasnim elementima, kojim su inače ukrašavana druga Prpagandina rimska izdanja, na papiru promjera 41 x 43 cm. Ispod spomenuta tri stupca, odvojena ukrasnim obrubom od ostalog teksta, nalazi se posveta senjskom biskupu Agatiću s naznakom spomenutog godišta i Propagandine rimske tiskare. Sve je pak obrubljeno elementima bordure korištene za trostupčanu razdiobu teksta. Glagoljska slova otisnuta su u tri veličine: inicijali u crvenoj boji, a ostali tekst u crnoj, kao i uobičajena grafika posljednje večere, u gornjoj polovici srednjeg stupca.

Drugi primjerak istih glagolskih kanonskih pločica pronašao je autor ovog teksta u rimskoj knjižnici Angelica, gdje se inače nalazi relativno opsežan broj glagoljskih i drugih knjiga hrvatskih autora iz vremena kato-

²¹ Usp. Badurina, 1990: 320.

²² Mrkonjić, 1988: 93–100.

ličke obnove. Tu su osim misala i brevijara sva Levakovićeva izdanja. U jednom primjerku prvog izdanja Levakovićeva *Azbukividnjaka* (1629), naknadno ukoričenog u XVIII. st. u svijetli kožni uvez, s teško čitkim grafitima brzopisne glagoljice na naslovnici i unutrašnjoj praznoj korici, sa signaturom VII-2-39, uvezan je isti primjerak spomenutih oltarskih pločica, presavijen po uzdužnoj polovici, a onda na tri dijela po visini. Iako je kožni uvez premašivao format tiskovine, tablica je morala biti obrezana kako bi se njezina visina podudarila s ostalim listovima u knjizi. Taj primjerak kanonskih tablica bio je oštećen na početnim slovima u dva reda na dnu prvog stupca i na Levakovićevoj posveti, te na obrubu grafike posljednje večere i na pojedinim dijelovima naslovnice. Knjiga je bila krajem devedesetih godina na restauraciji materijala kao i primjerak Brozićeve brevijara koji se tu čuva, koji bi mogao biti i onaj *glagoljski brevijar tiskan u Veneciji* koji Levaković spominje u pismu papi iz 1642.

Sadržaji tablica odgovaraju tekstovima u misalu koji je u upotrebi, pa je tako i u Levakovićevo slučaju. One dakle odgovaraju reformiranom glagoljskom misalu iz 1631. Mrkonjić je stoga smatrao suvišnim objaviti transliteraciju cijelog teksta, pa je donio samo posvetu kao jedini izvorni dio na tablicama.

1. STUPAC

Slava va višn'ihъ Bogu . **I** na zemli mir človecem
blagovoleniê . **H**valimo te , **B**lagoslovimo te ,
Klanêemo ti se , **S**lavislavimo te , **H**vali vo-
zdaemo tebi velikiê radi slavi tvoeê . **G**ospodi Bože ,
c(esa)ru nebeski[j] , **B**ože Otče vsemogi . **G**ospodi Sine edino-
čedi Is(us)e H(rist)e . **G**ospodi Bože , aganče Božij , sine Ot[a]č . **K**i
vzemléši grehi mira , pomiluj nas . **K**i vz(e)mléši grehi mira , pri
mi moleniê naša . **K**i sediši o desnú Otca , pomiluj nas . **Ê**ko
ti esi edin svet , **T**i edin G(ospo)d , **T**i edin višn'ij , Is(us)e H(rist)e ,
Sa svetim Duhom , vu slavi Boga Otca , Amen .

Ereĵ prinoseĵ oblaticu na pateni , glagolet .

PRimi sveti Otče , vsemogi večni Bože , siŭ neporoč-
nu žartvu , ũže az nedostoên rab tvoĵ prinošu te-
bi Bogu moemu živomu , i istinnomu , za besčisle-
niê grehi , i op[o]takneniê , i lenosti moé , i za vse okrest
stoečié , na i za vse vernié Hristiêni živié i mertvié : da
mne i im prospêêt na spasenie vъ život večnij . Amen .

Priemleĵ Kalež prinosit , glagol[e]ĵ .

PRinosimo tebi Gospodi , čašu spaasitelnu , tvoŭ mi-
lost moleče : da pred zrakom božastvennago veliča-

stviê tvoego , za naše i za vsego mira spasenie sa blagouhaniem vziĵdet , Amen .

VDuse smereniê , i vĕ serdci skrušeniê primem[o]se toboû , Gospodi : i tako budi ųartva naša pred toboû dnes , da ugodna budet tebi , Gospodi Boųe .

PRidi svetotvorĕe vsemogi veĕni Boųe , i blago + slovi siû ųartvu tvoemu s(ve)tomu imeni ugotovanu .

PRimi sveta Troice , sie prinošenie , eųe tebi prinosimo vĕ pamet Muĕeniê , V[o]skreseniê , i V[o]zneseniê Isusa Hrista Gospoda našego : vĕ ĕast blaųeniê Marie vsagda Devi , i blaųenago Ivanna Krstitelê , i uvetoû Apostolu Petra , i Pavla , i sih , i vsih svetih : da im prospeĕt vĕ ĕast . a na[l] va spasenie , i da tii za n'i [...]otaĵst[v]ovati raĕili bi na nebesih , ihųe pamet tvo[...] na zemlêh . Temųde Hristom Gospodom našim , Amen .

Zaĕelo Svetago Evanĳeliê po Ivanu .

ISkoni bê slovo : i slovo bê u Boga : i Bog bê slovo . Se bê iskoni u Boga . Vsa tem biųe : i bez n'ego niĕtoųe bisi . Eųe bist , vĕ tom ųivot bê , i ųivot bê svet ĕlovekom : i svet va tmi svatitse , i tma ego ne obĕt . Bisi ĕlovek poslan ot Boga , emuųe ime bê Ivan . Sa priĵde vo svedetelstvo , da svedetelstvuet o Svette : da vsi verovali bi im . Ne bê ta svet : na svedetelstvoval da bi o svetie . Bê svet istinnij , iųe prosvĕĕaet vsakogo ĕloveka greduĕago vĕ mir sa . Vĕ mire bê : i mirĕ temĕ bisti : i mir ego ne pozna . Va svoê pride : i svii ego ne priêųe . Elicize priêųe ego , dast im oblast ĕedom Boųĳim biti : veruĕim va ime ego . Iųe ne ot kr'vij , ni ot pohoti pl(ĕ)t-skie , ni ot pohoti muųeskie : na ot Boga rodiųese . **I ĕlovi pl(ĕ)t bist** : i vselise vĕni' , (i vidihom slavu ego , slavu êko edinoĕedago ot Otca ,) pl(ĕ)ni blagodati , i istinni . ot . Bo gu hvali .

2. STUPAC

Vzimlej Oųtiû vĕruci , glagolet .

Iųe dan preųde neųe postrada , priêt hlebĕ va sveti i ĕastni ruci svoi : i vozved oĕi na nebo kĕtebe Bogu Otcu svoemu vsemoguĕumu : tebi hvali vozdavĕ , blago + slovi , prelomi , i da uĕenikom svojim , glagoleĳ : Priĵmite , i êdite ot sego vsi .

SE BO EST TELO MOE .

POdobnim obrazom po tom êko veĕera , priêm i siû pre-

svetluû čašu va sveti i častni ruci svoi : tako-
žde tebi hvali vozdavъ , blago + slovi , i da
učenikom svojim , glagolej : Prijmite , i piŕte iŕ n'eé vsi .

SIÊ BO EST ČAŠA KRVI
MOEE , NOVAGO I VEČNAGO
ZAVETA : TAINA VERI :
ÊMŔE ZA VII ZA MNOGIE
IZLIETSE VA ODPUŠČE-
NIE GREHOV .

Siê elikogodi kratъ sitvorite : vъ moû pametъ tvorite .

3. STUPAC

VERuû va edinago Boga . Otca vsemogučago , tvorca
nebu i zemli , vidimim vsim , i nevidimim . I va edi
nago Gospoda Isusa Hrista , sina boŕiê edinočeda
go . I ot Otca roŕdennago preŕde vseh vek . Boga ot Bo
ga , svet ot svetta , Boga istinna ot Boga istinnago . Ro-
ŕdenna , ne stvorena , edinosučna Otcu : imŕe vsa biŕe .
Iŕe nas radi človek , i našego spaseniê radi snide sъ ne-
bes . I vpl̕tise ot Duha sveta iz Marie Devi : i vačlo-
večise . Ka kriŕu prigvoŕden ubo za ni' : pri Putansciem Pi-
late mučen , i pogreben bist . I voskrese treti dan po pi
saniû . I vziŕjde na nebo : sedit o desnuû Otca . I paki
hočet priti sa slavoû , suditi ŕivim i mertvim : egoŕe c(esa)r-
stviû ne budet konca . I vъ Duha svetago , Gospoda i ŕi
votvorečago : ishodečago ot Otca i Sina . Sa Otcemŕe i Si-
nom ravno poklanêema , i suslavima : iŕe glagolal est Pro-
roki . I va edinû svetu katoličaskuû , i apostolsku Cer-
kav . Ispovedaû edino kreŕčenje va ostavljenje grehovъ ,
Ičaû viskreŕeniê mertvim . I ŕizni budučago veka , Amen .
Preŕde priêtiê Sakramenta .

Gospodi Isuse Hriste : iŕe reče Apostolomъ tvoimъ :
mir ostavlêû vam , mir moŕj daû vamъ : ne zri greh
moih , na veri Cerkvi tvoee : nûŕe voleû tvoeû umiriti , i uedi
niti rači . Iŕe ŕiveŕi , i c(esa)rstvueŕi Bog , va vse veki vek , Am(e)n .
GOSpodi Isuse Hriste , sine Boga ŕivago , iŕe vol[e]û
Otca , kupno delaûučim Duhomъ svetim , semertiû
tvoeû mir oŕivil esi : izbavi me sim svetosvetim
Telom , i Kerviû tvoeû , oda vseh bezakonij moih , i vseh
zal : i stvori me tvoim vsagda prileplêtise zapovedem ,

i ot tebe ikoliže otlučitise ne dopusti . Iže sьtemžde Bogom Otcem , i Duhom s(ve)tim živeši , i c(esa)rstvueši Bog va ve ki vekov . Amen .

PRIêtie Tela tvoego Gospodi Isuse Hriste , eže az nedostoên priêti derzaû , ne pridi mne vьsud i osuenie : na tvoeû milostiû probudi mne vь polzu duše i tela , i va priêtie lekarstviê . Iže živeši i c(esa)rstvueši zь B(ogo)m Otcem vьêdinstvi Duha s(ve)t(a)go Bog va vse veki vek , Amen .

Na koncê Misse , pežde blagoslova .

UGodna tebi budi sveta Troice , služba rabotaniê moego , i podaj : da svečenje , eže očima veličastviê tvoego nedostoên vozdah , budi tebi priêtno , mneže , i vsem zan'eže vozdahé , tibiû miluûcim , budi milostivno . H(risto)mь Gospodom našim , Amen .

Egda Ereĵ po prinesenĵi umivaet ruci .

UMiĵ vь nepovinnihь ruci moi : i obiĵdu oltar tvoĵ Gospodi . Da uslišu glas hvali : i ispovem vsa čudesa tvoê . Gospodi vozlûbih krasotu domu tvoego : i mesto vseleniê slavi tvoeé . Ne pogubi sь nečastivimi duše moeé : i sьmuži kr(ь)viĵ života moego . Vn'ihže ruku bezakoniê sut : desnica ih isplnise mit . Azže nezloboû moeû hodih : izbavi me , i pomiluj me . Noga moê sta na pravote : va cerkvah bl(agoslo)vû te Gospodi . Slava Otcu , i Sinu , i Duhu svetu . Êkože bê iskonu , [II] .

POSVETA

1. redak

Presvitlomu , i vikovičn[oga] [spom]enutъê dostojnomu Gospodinu G(ospodi)nu IVANU BATIŠTIAGATIČU , Cesarovu , i Kralévu vičniku , č(asnomu) . Biskupu Sen'skomu , i Modrušk[omu] [i pr]eslavnoga Naro

2. redak

da , i Ez[ika.hrvatskoga Zercalu svake] kreposti skazivaûćemu . Gospodinu , i Otcu svomu . O(tac) F(ra). Rafail Levakovič , Malobratac Reda Svetoga Frančiska , dariva , i poklanê , iz Rima .

3. redak

Tiskopisom S(vete) Skupščine Razmnoženĵa Vire , č h ĵ ž (1637).²³

²³ Rekonstrukcija oštećenog dijela posvete napravljena je prema Mrkonjićevoj transliteraciji, pa se u uglatim zagradama donose te intervencije, dok su u malim nalaze rekonstrukcije abrevijacija iz teksta.

Mrkonjić uvjerljivo dokazuje da je primjerak kanonske tablice Levaković pripremio neposredno prije puta preko Senja u Beč, gdje će od cara biti imenovan smederevskim biskupom, i na tom putovanju ih uručio Agatiću. Za to on pretpostavlja kao razloge ugled biskupov u pitanjima jezika, uzvratanje gostoprimstva i pravdanje za „rusifikaciju“ crkvenih tekstova:

„Ono na što želimo upozoriti činjenica je da se nakon otprilike sto godina na Rijeci ponovno pokušava osnovati domaća tiskara, neovisna od venecijanskih i uopće talijanskih tiskara s jedne strane, i bečkih, dakle njemačkih, s druge. To je tim značajnija činjenica ako znamo da je većina liturgijske i pastoralne literature tiskana ili u Rimu, osobito od kraja 16. st. i to pretežno za krajeve pod Venecijom i za Bosnu koja je bila (i još službeno jest) misionarsko područje, ili u Beču, ili u tiskarama kontroliranim od Beča, za krajeve pod Austro-Ugarskom. Uloga biskupa Agatića, kao čovjeka crkvene hijerarhije, mogla je u svemu tome biti velika.“

„Ipak, sam povod da Levaković otisne tablice bio je najvjerojatnije njegov put u Beč i Senj „želeći da postane biskup“. Na to da ishodi vlastito imenovanje biskupom, po svoj prilici potaknuo ga je fra Mihel Kumar, u to vrijeme generalni delegat za franjevce u austrijskome carstvu.(...) Levaković se nadao da će se senjski biskup Agatić odreći biskupske časti u njegovu korist, budući da ga je dočekaao vrlo svečano, uz zvonjavu zvona i pucanje mužara i topova. Sam pak Levaković nosio je sa sobom „tri glagoljska misala da ih daruje caru Ferdinandu III. i nadvojvodi Leopoldu“. Za Agatića i njegove svećenike, prema vlastitome pismu, donio je deset Direktorija, odnosno Ispravnika, ... Iako to ne spominje, nije isključeno da je tom prilikom na dar biskupu Agatiću donio i spomenute glagoljske kanonske tablice. Posveta je naime, tako svečana da priliči svečanosti koju mu je priredio Agatić. Treći razlog tiskanja tablica moglo bi biti Levakovićevo nastojanje da opravda provedenu „rusifikaciju“ i da tablicama olakša upotrebu misala. Svećenici, naime, nisu bili zadovoljni novim misalom i jezikom kojim je tiskan“ (Mrkonjić, 1988: 95–96).

Međutim ima nekoliko dokumenata prije i poslije Levakovićeve posjete Agatiću, koji bi mogli donekle doprinijeti osvjetljenju tog senjskog susreta. Naime, 3. ožujka 1637. Levaković je podnio zahtjev za putovanje i dobio odobrenje za dvadesetak dana. U svom zahtjevu moli novčanu pomoć i haljine za se i pratioca, jer mora na put u Beč radi stanovitih obveza, koje će obavljati na dvoru kod cara i kralja Ugarske. U tom smislu traži tri pismene preporuke: za cara, za kralja Ugarske (sic!) i bečkog apostolskog nuncija, i četiri misala u dobrom uvezu: jedan za cara, drugi za kralja Ugarske (sic!), treći za princa Leopolda i četvrti da ga ostavi u domovini.²⁴

²⁴ *Uno all'Imperatore qual donò la stampa alla S. Congr., uno al Re d'Ungheria (sic!), uno al principe Leopoldo, ut uno per lasciar alla sua Patria.* SOCG, vol 397, f, 41, 44.

Kongregacija mu 23. siječnja dozvoljava tromjesečno odsustvo, potporu unaprijed za nj i pratioca i tri misala, naglašavajući samo za dva primjerka kome će biti doznačeni (caru Ferdinandu III i nadvojvodi Leopoldu). Za treći se primjerak, koji bi trebao biti ostavljen u domovini, u toj odluci ne spominje adresa.²⁵ Tek kad je dobio spomenuta odobrenja, mogao je ozbiljno planirati o detaljima puta i susretima u domovini, u kojoj nije bio već deset godina. Ako je u Beč stigao 27. travnja, onda nije imao ni punih mjesec dana na raspolaganju. Tad je mogao isplanirati i najnužnije posjete na proputovanju do carskog dvora. Među njima, ukoliko ih je bilo uopće više, bila je svakako najlogičnija ona njegovom biskupu, koji je uz to bio i carski savjetnik i vijećnik, čovjeku i znalcu u pitanjima hrvatskog jezika s kim se i prije odlaska u Rim poznao. Nema sumnje da ga je izvijestio o dolasku u Senj i cilju svog putovanja, jer je doček koji mu je priredio Agatić bio tako svečan i prijateljski da je Levaković bio zbunjen. Što je mogao ponijeti na poklon svom biskupu tako siromašan čovjek, kakav je bio, nego svoje knjige. Komu bi u domovini poklonio Misal, ako li ne njemu, koji je inicirao taj posao reforme?! Trebalo je još složiti i otisnuti kanonske tablice s posvetom da bi dar bio cjelovit, dostojan trenutka i poštovanja. Vremenska stiska, kako upućuje s pravom Mrkonjić, mogla je biti najozbiljniji razlog za ispuštanje jedne molitve i nekoliko redaka iz teksta evanđelja na njima, ali je posveta, na koju se autor skoncentrirao, bila besprijekorno napravljena po svim pravilima dobrog baroknog ukusa i potrebe trenutka u kome se poklon uručuje:

„Prisvitlomu i vikovičnoga spomenutê dostojnomu Gospodinu G(ospodi)nu IVANU BATIŠTI AGATIĆU , Cesarovu , i Kralévu vičniku , č(asnomu) . Biskupu Sen'skomu , i Modruškemu i preslavnoga Naroda , i Ezika hrvatskoga Zercalu svake kreposti skazivačćemu Gospodinu, i Otcu svomu . O(tac) F(ra). Rafail Levaković , Malobratac Reda Svetoga Frančiska , dariva , i poklanê , iz Rima .Tiskopisom S(vete) Skupšćine Razmnoženja Vire , č h j ž (1637)“.

Pokloniti same tablice, makar s tako svečanom posvetom, bilo bi čak nepristojno, posebice što se u Propagandi govorilo da je senjski biskup odbio prihvatiti novi glagoljski misal, što je Levakoviću moralo biti poznato. Naime, 30. svibnja 1637. piše Agatić iz Trsata Kongregaciji za širenje vjere kako je čuo sa zaprepaštenjem da je bio ogovaran nepravedno kod njih zbog navodnog odbijanja novih glagoljskih misala.²⁶ Međutim, on nije ničim demantirao tu glasinu ili točnu obavijest, već je u nastavku

²⁵ Acta, 12, fol. 252 v, 253r.

²⁶ SOCG vol. 268, f. 409, 418; Acta, 12, f. 351v, 40 (11. kolovoza, 1637.).

pisma poticao da se što prije tiska glagolski brevijar, koji čeka stotine svećenika, od kojih mnogi ne znaju ni čitati latinski. Možda je Agatića na to upozorio i sam Levaković, a on je reagirao tek kasnije. U svakom slučaju poznato je da Misal nije bio prihvaćen kako je u Propagandi očekivano iz nekoliko razloga, posebice što je bio skup i što su se u njemu našli leksemi tuđi hrvatskoj glagoljskoj tradiciji. Stoga je Levakovićev poklon pored intimne prijateljske dimenzije imao svakako i promidžbeni karakter.

Zaključak

Na osnovi podataka iz različite građe, koja do sada nije korištena ili nije iscrpno interpretirana rad "Sitnice iz života Rafaela Levakovića, njegovi stihovi i glagoljske kanonske tablice" osvjetljava najprije Levakovićevo djelovanje u samostanu na Trsatu prije odlaska u rimsku tiskaru *Komisije za propagandu vjere*, a zatim naporni i tegobni rimski život, koji je provodio s najdubljom poniznošću i strpljenjem pobožnog i poslušnog redovnika. Ukazujući na te činjenice ovaj rad dokazuje kako je uvriježena tvrdnja o Levakovićevoj pretjeranoj sklonosti prema crkvenim častima u kritičkoj recepciji pretjerana i neutemeljena.

Rad skreće posebnu pozornost na Levakovićevu književnu sklonost, očitovanu u pisanju stihova od 1622., kad je nastala njegova prva poznata pjesma *Jurju knezu Zrinskom*. U interpretaciji pjesme *Knjiga kupcu govori*, koja je objavljena 1625. u knjizi Frane Glavinića *Manus Christi amoris*, pokazuju svoj jasni koncepti barokne poetike. U glagoljskom *Azbukividnjaku* (1629) pet je cjelina, napisanih u različitim stihovima (dvanaesterac, osmerac, šesterac), koje su versifikacije kratkih proznih predložaka ili kršćanskih učenja. Među njima posebno su izvorne cjeline, koje su napisane s katehetskom nakanom da se izgovaraju u najsvečanijem dijelu misnog obreda kako bi dale kontemplativni sadržaj vjernicima, koji nemaju izgrađenu tu sposobnost. U glagoljskom *Ispravniku* (1635.), glagoljskoj transliteraciji istoimene knjižice Šime Budinića, nalazi se na početku jedna slična cjelina, kojom se nagovara na sakrament ispovijesti, u obliku šesteračkog katrena s naslovom *Isus grišniku*.

Rad upozorava također na drugi primjerak glagoljskih kanonskih tablica, koje je posvetio Levaković senjskom biskupu Ivanu Krstitelju Agatiću 1637., pronađenih u rimskoj knjižnici *Angelica* i uvezanih tijekom XVIII st. s Levakovićevom knjižicom *Azbukividnjak* iz 1629. Također donosi latiničku transliteraciju cijelog njihova teksta, koji je podudaran s odgovarajućim molitvama iz glagoljskog misala. Kako po svojoj obrednoj namjeni kanonske tablice čine jedinstvo s misalom, u radu se dokazuje da ih je Levaković tiskao sa svečanom posvetom kako bi ih

zajedno s posebno uvezanim glagoljskim misalom, koji je dobio u Propagandi za nekoga u domovini, darovao biskupu Agatiću putujući na carski dvor u Beč tijekom travnja 1637. godine.

SITNICE IZ ŽIVOTA RAFAELA LEVAKOVIĆA, NJEGOVI STIHOVI I GLAGOLJSKE KANONSKE TABLICE

Sažetak

Na osnovi podataka koji nisu korišteni i posve interpretirani rad osvjetljava ponajprije pojedinosti iz života Rafaela Levakovića, koje svojom etičkom osnovom, posebice skromnošću i poslušnošću, pokazuju kako pozitivistička recepcija o njegovoj pretjeranoj sklonosti prema crkvenim častima nije utemeljena. U radu se zatim upozorava na njegove pjesničke cjeline, pohvale, versificirane molitve i druge kršćanske sadržaje, kao jedan od izvornih oblika njegova stvaralaštva. U radu se također predstavlja novopronađeni drugi primjerak Levakovićevih glagoljskih oltarskih tablica iz 1637. s posvetom senjskom biskupu, uvezan u jedan primjerak njegova „Azbukividnjaka“ iz 1629. koji se nalazi u rimskoj biblioteci Angelica. U radu se tvrdi da su one s primjerkom posebno uvezanog glagoljskog misala, s kojim čine funkcionalnu cjelinu u obredu, osobno darovane Ivanu Agatiću na Levakovićevu proputovanje u Beč.

Ključne riječi: Levaković, redovničke vrline, pjesme, glagoljske kanonske tablice, senjski biskup Ivan Agatić

DETAILS FROM THE LIFE OF RAFAEL LEVAKOVIĆ, HIS VERSES AND GLAGOLITIC CANONICAL TABLES

Abstract

Based on information not used and completely interpreted, the paper primarily clarifies some details from the life of Rafael Levaković, which in their ethical foundations, in particular modesty and obedience, show that the positivist reception of his extreme inclination towards church honours is unfounded. The paper then draws attention to his poetic works, eulogies, versified prayers and other Christian works as the sole original form of his creative work. The paper also presents the newly recovered second copy of Levaković's Glagolitic altar tables dating from 1637 bearing an inscription for the Bishop of Senj, bound in a copy of his *Azbukividnjak* dated 1629 which is kept at the Roman Library of Angelica. The paper argues that they were given as a present to Ivan Agatić personally on Levaković's journey to Vienna, along with a specially bound copy of the Glagolitic missal which forms a functional whole with them in a service.

Key words: Levaković, priestly virtues, poems, Glagolitic canonical tables, Bishop of Senj Ivan Agatić

Pavao Knezović

OPIS I NJEGOVE FUNKCIJE U PROZI RAFAELA LEVAKOVIĆA

Izvorni znanstveni članak
UDK 821.163.42.09 Levaković, R.

Pored vrlo napornog i zahtjevnog rada na redigiranju i tiskanju temeljnih hrvatskih liturgijskih knjiga, maloga katekizma i bukvara, ekumenske djelatnosti na ujedinjenju crkava, odgovornih službi u svom franjevačkom redu, poduzimanja teških i veoma osjetljivih diplomatskih putovanja u službi Kongregacije za širenje vjere i Sv. Stolice fra Rafael Levaković (Jaska, oko 1590. – Zadar, 1649.)¹ bavio se, koliko su mu dopuštale sile, financije² i vrijeme prevodenjem biblijskih knjiga,³ poviješću i književnošću. Što zbog nedostatka novaca, što zbog nedovršenosti gotovo je sav njegov rad ostao u rukopisu.⁴ Njegov opus na latinskom obično dijele na sačuvane i izgubljene spise (Kukuljević, 1868: 305-312, Antoljak, 1992: 104-107). Toj podjeli još treba dodati dvojbene i zagubljene.⁵ Iako je Levakovićev opus po opsegu prilično skroman i nedostupan, jer je još uvijek u rukopisu, ipak je fra Rafael s pravom uvrštavan u leksikone pisaca, enciklopedije, prikaze hrvatske književnosti i historiografije.⁶ Tu

¹ Usp. Kukuljević, 1868: 285-305; Deželić, 1923: 49/599-600; Antoljak, 1962: 109-165; Pandžić, 1878: 91-112; Antoljak, 1992: 101-104; Korade, 2000: 426; Kudelić, 2003: 113-124; Hoško, 2004: 155-161; Kolumbić – Kurelac, 1987: 645-646 gdje se nalazi i iscrpan popis dotadašnje literature.

² Usp.: „Odkad se Levaković opet u Rim povratio, bavio se je neprestano takodjer književnim poslovima, te je preko 530 djelah razgledao i izcrpio pišući 'Obćenitu povjest Ilirsku' i žalujući jedino, što rimske arhive bez novaca i mita upotrebiti mogao nije,“ Kukuljević, 1868: 299.

³ „Na crkveno-slavenski je preveo biblijske knjige: Knjigu Postanka, Izajiju proroka, Solomoneve priče, Pjesmu nad pjesmama, Evanđelje po Mateju i sedam pokorničkih psalama“ Hoško, 2004: 161.

⁴ Jedino je Farlati 1775. objavio njegov opis zagrebačke prvostolnice (Farlati, 1775: 337-340).

⁵ Pogrešno mu je pripisivan spis *De jure patronatus Rerum Hungariae et de redditibus episcoporum Regni Hungariae A. 1625.* (Antoljak, 1992: 104-105, bilj. 496). Rukopis *Descriptio civitatis Zagrabienensis*, što se nalazi u Arhivu HAZU (sign. III d 118) opisuje događaje, koji su se dogodili poslije Levakovićeve smrti, pa je sigurno da taj spis barem djelomično nije Levakovićev, a i na vrhu iznad naslova bilo je zapisano: „Anonymi auctoris“ što je netko kasnije precrtano. Prijepis spisa *Historiola...* u Arhivu HAZU (sign III d 152), na kojem je otisak pečata s tekstom: „Iz Knjižnice Iv. Tkalčića“, ima toliko mnoštvo dodataka unutar samog teksta, ne samo in margine, da se ne može prepoznati izvorni tekst. Od zagubljenih spominjem *De lingua Illyrica* (v. ovdje rad V. Rezara), sad se nalazi u Znanstvenoj knjižnici u Zadru (usp. Tvrtković, 2008: 91).

⁶ Npr.: *Enciklopedija Jugoslavije* (Zagreb 1962, sv. 5., 521); *Leksikon pisaca Jugoslavije* (Novi Sad, 1987: III/645-646), *Leksikon hrvatskih pisaca* (Zagreb, 2000: 426), Šurmin, 1898: 60-61; Kombol, 1961: 226; Ježić, 1992: 119; *Hrvatska enciklopedija* (Zagreb, 2004: 6/534).

ga se percipira kao priređivača hrvatskih liturgijskih knjiga, revnog djelatnika Sv. Stolice i Kongregacije za širenje vjere, te kao povjesničara crkve, dok su rijetki koji spominju njegove stihove,⁷ a nitko ga ne ubraja u niz naših baroknih proznih pisaca.

1. Uvodni opisi

U Levakovićevoj ostavštini osobitu cjelinu tvore spisi: *Historiola episcopatus ac Dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* „kraći“ i stariji,⁸ zatim *Historia de ecclesiae Zagrabiensis fundatione* navodno opširnija verzija⁹ i *Descriptio ecclesiae*.¹⁰ Budući da su izrazite „podudarnosti“ ili „dopune“ glede sadržaja među tim spisima, nužno ih je promatrati kao cjelinu, iako nijedan od njih nije dovršena cjelina, niti se može naslutiti što bi sve sadržavao kao dovršeno djelo. Ipak se može reći da je *Historia...* in nuce sadržana u prvom, a opis prvostolnice u drugom poglavlju spisa *Historiola* čija je kompozicija i s literarnog aspekta najinteresantnija. Autor vješto prepliće predočavanje pojedinih prostora i iznošenje historijskih događaja, ali ne opisujući same događaje, nego interpretirajući dokumente koji su nastali u vrijeme zbivanja događaja. U oba niza je zamjetna autorova

⁷ „Levaković je pisao i pesme. Dve je objavio u *Azbukividnjaku* (1629), dve se pominju u Karnarutićevom *Vazetju Sigeta grada* (1639) – *Pozdrav Jurju knezu Zrinskomu* (iz 1622) i *Nadpisanie u Osmoredke* u pohvalu pesnika Karnarutića (iz 1629), zatim četiri panegirika u zborniku sa 44 učesnika u čast francuskoga kralja Luja XIII i rimskog pesnika O. Kastelija (1639), u četiri pismovne i jezične varijacije (rusko-slovenska ćirilicom, ikavska glagoljicom, s rusizmima ćirilicom, narodna ijekavština glagoljicom)“ Kolumbić – Kurelac, 1987:645; zatim Hoško, 2004: 157-158.

⁸ Levaković u pismu upućenom 16. 8. 1642. iz Rima Vinkoviću piše o tom spisu: „Historiolam Ecclesiae Zagrabiensis intermissam habeo, quum preter illa, quae istic collegeram satis confuse, nihil habeo neque Domini Canonici quicquam dederunt aut transmiserunt“ (Kukuljević, 1868: 306).

⁹ Uvriježeno je mnijenje da su ta dva spisa varijante, tako već Kovačević u svom prijepisu drugi je spis naslovio „Alia eiusdem scriptoris Historia de Ecclesiae Zagrabiensis fundatione“ (Kovačić, 1720: f. 3v). Kukuljević piše: „Nu valja znati, da je isto djelce Levaković po dvaput pisao, jedanput kraće, drugikat obširnije. Prva kraća razprava dieli se na samo na dvije glave: ... Druga poveća razprava pod naslovom: 'Alia eiusdem Scriptoris Historia' dieli se na pet glava:..." (Kukuljević, 1868: 306-307), a to i Antoljak 1992. ponavlja (usp. Antoljak, 1992: 105). U rukopis iz Gajeve ostavštine u NSK naslovljena je *De ecclesiae Zagrabiensis fundatione* (NSK, R 3339, f. 69-74).

¹⁰ Levakovićev je opis prvostolnice objavio D. Farlati u povijesti Zagrebačke biskupije: „Hujus formam et descriptionem F. Raphael Levakovichius, vir doctissimus ex Ordine Franciscano rigidioris disciplinae idemque Archidiaconus Ecclesiae Zagrabiensis in sua Historia Ms. Ecclesiae Zagrabiensis Lectribus ferme sub aspectum subjecit his his verbis. ... Quae in hac descriptione desunt, vel minus perspicue exposita sunt, suppleri atque utelligi possunt ex altera ejusdem basilicae descriptione, ad nos transmissa, quae brevior sed paulo dilucidior“ Farlati, 1775: 337-340.

težnja ka simplificiranju i izvjesnom ponavljanju, odnosno dopunjavanju već opisanih prostornosti i spomenutih dokumenata. *Historiola*, koja je pisana u Rimu, dakle, daleko od prostora o kojem kazuje, razumljivo je da započinje upoznavanjem čitatelja s geografskim smještajem zagrebačke prvostolnice počevši od prostrane regije i njezinih naziva, ka užem području do samog mjesta gradnje u naselju na brežuljku zvanom Zagreb. Izrazito simplificirajući kazivanje, a ulančavajući ga na sintaktičkoj razini, pisac-opisivač pruža čitatelju vrlo zgusnutu i artificijelnu sliku makro i mikro regije na samom početku spisa: „Područje ili dio Ilirika, koji leži između Save i Drave, nekoć je nazivano međuriječnom i isto tako obalnom Panonijom, a prema imenu Dioklecijanove kćeri i Valerijom, kako svjedoči Apijan, kasnije je „dobilo“ ime Slavonija; a između drugih planina, koje to područje sijeku po sredini, postoji jedna, koja je općim hrvatskom imenom nazvana Medvjednica, a na latinskom je možemo¹¹ imenovati *Ursinus*. Iz nje izviru mnogobrojne rječice koje se ulijevaju u Savu, a od njih brojem jedna se spominje u povlasticama ugarskog kralja Emerika kao *Cirkvnicia*, a stanovnici je danas nazivaju također Medvednica; ona tamo gdje se spušta u ravnicu protječući omeđuje dva brežuljčića ili brežuljka, to jest grički i zagrebački dodjeljujući prvoga zapadnoj, a drugoga istočnoj obali“ (*Historiola*).¹² U navedenom primjeru uočljiva je, pored statike (koju narušava mala rijeka svojim protjecanjem) i neočekivana uporaba personifikacija¹³ koje su svojstvene za barokni opis prostora (usp. Kravar 1980: 166-168). Taj isti prostor u spisu *Historia...* (u kojoj se nalazi tek na početku 2. poglavlja) znatno je u sintaksi reduciran, dopunjen je egzaktnijim podacima, čime se jako udaljio od opisa prostora kakav se nalazi kod baroknog pjesnika-opisivača i prozaika-opisivača.¹⁴ Tu se donose informacije koje su nužne prvenstveno povjesničaru, dok su vrlo rijetka „iskakanja“ iz znanstvenog modela i koja su bliža kazivanju proznog baroknog pisca. Takav je opis rijeke Krapine, koju u spisu *Historiola* uopće ne spominje: „Hujus [i. e. montis Medvednicza] ramus a Szuszed arce, ubi Crapina Sauum influit, quasi cum Savo certans ad orientem procurrit, paulatimque ad semptentrionem declinans, non minus

¹¹ Tu se pisac-opisivač identificira s čitateljem stvarajući tako prividni prisni odnos među njima.

¹² Levakovićev opis prostora nije u funkciji okvira u koji će biti smještena radnja (usp. Peleš, 1999: 101-104).

¹³ Usp. „postea vero Slavoniae nomen sortita“ – doslovno: „kasnije je iz ždrijeba izvukla sebi ime Slavonije“; „...montes, ... per medium secant – planine sijeku po sredini...“, „rivulus ... illum occidentali, hunc vero orientali plagae attribuens“ mala rijeka dodjeljuje jedno naselje lijevoj a drugo desnoj obali – čime se referira na povlastice što ih je dao kralj Emerik.

¹⁴ Usp. tekst spisa *Historiola...*

pulchram ac fertilem planitiem relinquat Ivanicium usque sese extendentem“ (*Historia*). Rijeci Krapini pridružene su radnje karakteristične za čovjeka (natječe se, trči naprijed, savija se) dok čitatelju ostaju nepoznate njezine vlastitosti, npr: širina, dubina, pitkost itd.

I nije slučajno, govoreći o rječici Medvednici, pisac na prvom mjestu spomenuo zapadnu obalu, kojom dotiče Grič, a na drugom istočnu, kojom dodiruje brežuljak Zagreb. To mu je omogućilo da pređe na kazivanje gdje je, kada i kako osnovana Zagrebačka biskupija. Tu se odmah opaža dah baroknog kronološkog opisa kako u izostavljanju važnih pojmova za logičko razumijevanje (na početku je u priloškoj oznaci mjesta uz pridjev *zagrebački* izostavljena imenica *brežuljak*), tako i u rasporedu pojedinih dijelova goleme rečenice u čije je središtu smjestio predikat (i to *patiens*) koji jedini donekle okuplja većinu rečeničnih dijelove: „Na zagrebačkom, već rečenom, stolna crkva istog naziva u čast Boga i sv. Stjepana, ugarskog kralja i apostola, od sv. Ladislava također ugarskog kralja, (koji je prvi prešao rijeku Dravu i koji je zemlju Slavonije ili banata podvrgnuo ugarskoj kruni obrćući je od idolopoklonstva ka kršćanstvu), kraljevskom darežljivošću utemeljena je i sagrađena godine Gospodnje 1085., kad je bio primas Ostrogonske crkve Ača, bačke nadbiskup Fabijan, vesprimske biskup Kuzma, a palatin župan Đula, šomočki Grab, kako je poznato iz povelja ostrogonskog nadbiskupa Felicijana, kralja Andrije II, Bele IV, Stjepana V i ostalih ugarskih kraljeva. Na tom istom [brežuljku] pokazuje se sagrađeni kapitul te iste crkve zajedno sa selom Opatovinom kao i drugim selom zvanim Novo selo, a većim je dijelom [tj. taj brežuljak] ispunjen prebendarskim kućama“ (*Historiola*). I ovdje su relacije, kao što zamjećuje i Kravar kod hrvatskih baroknih pjesnika-opisivača, „potisnute i modificirane“, a među dijelovima se naknadno uspostavlja „odnos logičkog ili čak kauzalnoga jedinstva“ (Kravar, 1980: 176). U rečenici, s kojom se vraća iz opisa događaja na opis prostora, izabran je neočekivani predikat agens (*existit – pokazuje*), a labava je njegova povezanost s instrumentalom, kojim su izrečeni entiteti, što se nalaze na brežuljku. I ta je pojava tipična za barokni opis (usp. Kravar, 1980: 182-183). Opisivač nastavlja sa znatno detaljnijim opisom već spominjanih prostora, tj. naselja na brdu Griču, rječice Medvednice i brežuljka Zagreb ili Kaptol. U opis uvodi navođenjem datuma određenog događaja, tj. datumom izdavanja bule kralja Bele IV.: „multis post annis de concessione Belae quarti regis supradicti anno millesimo ducentesimo sexagesimo sexto nono Kalend. Decembris data, civitas inde Mons Graecensis dicta, aedificata fuit, muroque circumsepta – poslije mnogo godina od dopuštenja gore rečenog kralja Bele IV. danog 22. veljače. 1266. godine sagrađen je i zidom opasan rečeni grad Grič...“ (*Historiola*). I u toj je rečenici i taj konkretni datum

„zamaqljen“ (*multis post annis* – poslije mnogo godina), zatim neuobičajeno za pojam kraljeve bule upotrijebljem izraz *concessio* koji se iz kompozicije rečeničnog niza može pojmiti kao da je kralj dopustio da na brijegu Griču netko sagradi grad (*civitas* – država) i da ga zidom opaše (u klasičnom latinskom *circum-saepire* znači *ograditi koljem*) i da je zbog imena brijega i grad nazvan Gričom. U nastavku ne opisuje samo Grič nego iznosi zajedničke osobitosti obaju brjegova: „Oba su spomenuta brijega prirodno utvrđeni izuzev strane koja gleda prema sjeveru i spomenutoj planini Medvednici“ (*Historiola*). I ovdje je pisac-opisivač posegnuo za neodgovarajućim značenjima glagola u predikatnoj uporabi¹⁵, a narušena je i kongruencija subjekta i predikata, a pored svega toga u drugoj se rečenici nalazi i personifikacija.

Levaković nastavlja diskurs opisa s malom rijekom Medvednica: „Po sredini uvale teče hvaljena rječica podjednako korisna Kaptolu i drugom gradu zbog mlinica, ribica i drugih udobnosti, ona dijeli, kako je rečeno, jedno od drugog [naseljenog mjesta (?)]. Prema jugu sve do Save prostire se polje, koje je u najbližem dijelu ukrašeno i ispunjeno vrtovima, a potom oranicama i sjenicima. Tri ostale strane, naime ona od bure, te istoka i zapada, obiluju vinogradima koji daju izvrsno vino u izobilju. [Ta mjesta?] imaju male izvore i oni nisu svi podjednako zdravi. Stanovnici uživaju zdravi zrak i blagu klimu, pa bi zbog toga mogli biti dugovječni da žive umjerenim životom“ (*Historiola*). Topos *locus aemoeuus* je „glavni motiv svakog opisa prirode“ (Curtius, 1998: 213). Kravar navodi da su naši barokni pjesnici-opisivači topos *locus aemoeuus* vezivali za domaću renesansnu tradiciju i zbog toga je on „jednostavniji, tvarniji, rustikalniji“, ali je u njemu ipak naglašena shematičnost koja je bliska stvarnom svijetu (usp. Kravar, 1980: 151). U konkretnom slučaju može se zamijetiti nedorečenost i dvojbenost u nekim rečenicama ili opisima pojedinih detalja pejzaža. Tako nije jasno tko ima male izvore („fontes exiguos“) i zbog čega nisu zdravi. Neočekivan motiv je uključivanje stanovnika u opis troslojnog pejzaža, tim više što im se prigovara neumjereni načina života; razlog te neumjerenosti najvjerojatnije je posjedovanje izvrsnoga vina u izobilju – i to bi mogla biti jedna od spona, iako labava i neizrečena, u opisu pejzaža. Kauzalnost u završnom opisu rječice (iako je izrečena hipotetički)

¹⁵ Glagol *circumvallare* – znači opkopati, opsjedati, a ovdje je ima značenje utvrditi: „natura circumvallatus est“ umjesto glagola *munire* koji rabe i rimskih i naši renesansni autori. Također drugi predikat „*speculatur*“ (uz subjekt „*pars*“) ima osnovno značenje: *vrebat na što, uhoditi koga, ogledati se*, s čime su određenoj strani svijeta dodijeljene radnje koje su prvenstveno vezane uz određeno zanimanje čovjeka.

ima svoju simetriju u izrečenoj uzročnosti rječice Medvednice, jer bez stanovnika ne bi bilo ni mlinica ni vrtova ni vinograda. Tako logika dopunjava postojeći opis.

Nova sekvenca opisa počinje istim izrazom kao i prethodna (*uterque : utraque civitas*) što je posljedica težnje baroknih pisaca ka stvaranju formula. U prvom slučaju autor uspoređuje brežuljke, u drugom pak oblik naselja na tim brjegovima. Dok u prvom ne spominje nikakve razlike među njima, nego samo sličnosti (oba su prirodno utvrđena izuzev strane koja gleda prema Medvednici), u drugom pored sličnosti (na oba se brjega nalaze gotovo kvadratna naselja koja se ne razlikuju po veličini) naglašava da se gričko naselje nalazi na povišenijem platou („*Graecensis in eminentiori sedet*“). I tu se uočava nešto što nema logičan slijed u opisanju. U uspoređivanjima oblika i veličine naselja, ne komparira se visina brjegovova. I u izboru leksika narušen je klasični i renesansni izričaj – Levaković naime kaže da gričko naselje sjedi (*sedet*) na brjegu, upotrijebio je, dakle, finu personifikaciju.

Opis samog gričkog naselja započinje se doista čudnim bezličnim predikatom (*conflatur – napuhuje se, potpiruje se, uzbuđuje se*), a i izričaj u nastavku je specifičan za barokni topos opisne arhitekture: „To naselje [tvori] oko tristo kuća od kojih dio drvenih, a dio je sagrađen od kamena i pečene cigle. U njemu se pored ostalog s južne strane nalazi kolegij otaca Družbe Isusove sa spojenim školama i crkvom koja je posvećena sv. Katarini djevici i mučenici. Zapadnu stranu zaprema samostan otaca kapucina s njihovim vrtom i crkvom Blažene Djevice Marije. Župna crkva, pod zazivom sv. Marka evanđeliste, smještena je uz gradski trg, prostrana je i sagrađena doista umjetnički. Ubožnica za siromahe leži pored crkve sv. Nikole biskupa i ispovjednika“ (*Historiola*). S tih pet odabranih elemenata opisan je Grič, njegova arhitektura i dimenzije ili veličina. Izrazita je težnja k monotoniji, jer se među spomenutim elementima nalaze četiri crkve, a nasuprot njih su isusovački kolegij i ubožnica pored tristotinjak kuća. Iz neizdiferencirane četvrtaste mase opasane zidom, strše četiri zvonika koji su nesimetrično raspoređeni: jedan s južne, drugi sa zapadne, treći usred naselja, a za četvrti se ne zna u kojem je predjelu naselja. Na djelu je tipični barokni opis naselja na bijegu, sasvim amorfan i ne može čitatelju pružiti stvarnu sliku opisivana naselja. „Naš *locus amoenus* nigdje ne navodi na asocijaciju s umjetnošću“ (Kravar, 1980: 151). Tu su još simplificiranost i rustičnost, a one se nalaze u stvarnom kontrastu s postojanjem isusovačkog kolegija, škola i ubožnice za siromahe koje ustanove spominje opisivač.

U nastavku prelazi na kazivanje o stanovnicima, državnim ustanovama i školama, koje se nalaze na Griču. Kraj poglavlja zaprema opis Kapto-

la: „Kaptol zatvaraju [tj. u naselju sadrži] pojedinačne kuće kanonika koje imaju pojedinačne veoma prostrane vrtove i povrtnjake. Isto tako samostan manje braće opservanata s crkvom koja je posvećena sv. Ocu Franji i priljubljenim im vrtom. Zatim tu je sjemenište i škola kao i na kaptolskom trgu smještena crkva Blažene Djevice Marije zajedno sa selom zvanim Opatovina. Na južnoj strani stoji gore spomenuta stolna crkva usred tornjeva, ima visoke zidove i veoma jake kule, a sagrađena je pored biskupova dvora“ (*Historiola*). Opis Kaptola je potpuno simetričan opisu Griča i brojem odabranim elemenata i sadržaja. Razlika je da se ovdje ne spominju stanovnici ni polaznici škole. Težnja k stvaranju formula-izraza zamjetna je u nabranju: pojedinačne kuće, pojedinačni vrtovi, priljubljeni vrt.

U opisu Griča pisac ističe da se u postojeći isusovački kolegij i druge škole „slijevaju mladići ne samo Hrvatske i Slavonije, nego i iz susjednih pokrajina“. Očito je tu autorovo oduševljenje i ponos, što na Griču postoje takve škole u kojima mladići pod vodstvom isusovaca završavaju *artes liberales* (Akademiju), te mehaniku kod vještih učitelja. Također autorova predanost afektu sasvim jasno se očituje u predstavljanju stanovnika Griča gdje u jednoj rečenici tri puta ponavlja isti atribut: „*Habitatores huius civitatis numerosi, studia varia sectantes, moribusque varii, sicut varii extant natione* – Stanovnici toga grada su brojni, bave se različitim poslovima, a različiti su i po običajima kao što su različiti i glede narodnosti“ (*Historiola*).¹⁶

Na ovom omalenom Levakovićem tekstu razvidno je da su i naši prozni pisci baroknog razdoblja u svojim djelima upotrebljavali gotovo sve motive opisa s istim funkcijama, koje se nalaze i kod naših baroknih pjesnika-opisivača.

2. Opis stolne crkve

Drugo nedovršeno poglavlje spisa *Historiola* i fragmenat *Descriptio ecclesiae Zagradiensis* dopunjavaju se, ali ni tada ne pružaju kompletan opis zagrebačke stolne crkve. „Kakva i kolika je bila stolna crkva, koju je, kako je rečeno, blaženi Ladislav ugarskom kralju sv. Stjepanu u kraljevstvu Slavonije i na gore spomenutom brežuljku uz Vlaško selo ne samo utemeljio, sagrađio i zasnovao, nego također zaštitio i obdario preobilnim povlasticama, iako to ne može jasno pokazati nijedan od starih dokume-

¹⁶ „Najprimarniji i najprošireniji izraz afekta tvori ponavljanje jedne riječi, grupe riječi ili rečenica“ (Škreb, 1998: 233-234).

nata, ipak nema nikakve dvojbe da je njezina kakvoća i veličina bila ona, kakva i kolika je ona, koja sada postoji i može se vidjeti“ (*Historiola*). Nakon takvog uvođenja u predmet opisivanja citirajući djelomično darovnice mnogih kraljeva ukratko iznosi kada je neki zagrebački biskup zidao pojedini dio stolne crkve. Da bi stekao kod čitatelja što pouzdanije povjerenje u povijesni prikaz autor postiže za intertekstualnim postupkom, tj. citira druge medije (Fališevac, 1988: 270) koji mu ujedno pružaju priliku da stvori kataloge kraljeva i biskupa. Tako stvara dva paralelna kataloga dostojanstvenika crkvenih i dvorskih, ne konfrontira ih nego usklađuje. Iz vrlo sažetog kazivanja može se zaključiti da su glavni graditelji zagrebačke stolne crkve, koju opisuje, bili biskupi Timotej II. (1263.-1287.) i Osvald Thuz (1466.-1499.). Uz opis radova biskupa Osvalda vezano je autorovo divljenje i ponos zbog umjetničke izgradnje središnje apside, svetišta i osobito velikog oltara za koji tvrdi da mu gotovo nema ravnog u Europi: „in Europa vix alteri postponendum“. Osvrnuvši se kratko na ostale sadržaje u svetištu, opisivač prelazi na iznošenje osnovnih podataka: da je crkva iznutra i izvana građena „ex lapide secto, polito ac quadrato“, da ima potporne zidove također „ex secto quadrato lapide“, dva veća tornja koji su od temelja do vrha građeni „simili polito lapide quadrato“. (Tu se opis prekida objašnjenjem zbog čega je jedan od južnih tornjeva na vrhu oštećen.)¹⁷ Između južnih tornjeva nalaze se glavna vrata crkve. Čudno je doista da o glavnim ulaznim vratima potpuno šuti, tim više što je upravo taj motiv bio omiljen svim baroknim opisivačima.¹⁸ Ipak se mora imati u vidu da su Levakovićeви opisi stolne crkve nedovršeni.

U opisivanju unutrašnjosti susreću se dva paralelna opisa: jedan se bavi samom crkvom kao građevinom i njezinim sadržajima za bogoslužje i druge službe, a drugi opisuje grobove istaknutijih ličnosti koji se nalaze u crkvi. Značajno je da opis gotovo svake pojedinosti započinje priloškom oznakom, koja postaje svojevrsna formula kao što je i ona o građevinskom materijalu: „od rezanog, ugladenog, četvornog kamena“ u koju su se slile ljepota, čvrstoća, postojanost i ponositost pored goleme simbolike kame-

¹⁷ „Taj toranj koji gleda prema jugu oštetila su topovska tanad sa znakom zmije, kada je knez Nikola Turjanski napadao Kaptol zbog toga što je zagrebački biskup Šimun Erdödy s još nekim prvacima pristao uz Ivana Zapolju, a ne uz cara Ferdinanda I.“ (*Historiola*). Unošenjem te povijesne zgrade prekida se strogo statičko stanje u opisu, a poslužio je opisivaču da s opisa vanjštine pređe na opis ponutrice.

¹⁸ „Nije teško pronaći ni uzore ili suvremene paralele za već uočenu sklonost naših baroknih opisivača da se, pri opisivanju dvoraca, gradova ili zidina, s puno pažnje zaustavljaju na motivu vrata.“ Kravar, 1980: 151-152.

na u poimanju Crkve i općenito u svim civilizacijama.¹⁹ Nameće mi se pomisao da je upravo kamen (i mramor kao osobita njegova vrsta) pored prostora, koji je opet kamenom omeđen, subjekt koji drži na okupu čitavi opis stolne crkve. Nakon iznošenja osnovnih podataka o prostoru koji opisuje,²⁰ prelazi se na pojedinosti. Razumljivo je da na prvom mjestu donosi opis svetohraništa, koje se nalazi sa strane evanđelja velikoga oltara, a izgleda kao stup koji je veličanstveno izrađen i urešen „pozlaćenim i oslikanim figurama“ sv. Martina, svetih kraljeva Stjepana, Emerika i Ladislava. „Malo iznad tabernakula nalazi se skulptura bičevanja Spasitelja između dva anđela od kojih desni drži tri čavla, a lijevi koplje i sulicu sa spužvom. U sljemenu je prikaz pelikana koji kljunom kljuje sebi prsi i krvlju oživljava ptiće“. Ispred tabernakula gori vječno svjetlo u srebrnom kandilu. I premda se opis svetohraništa doima realističnim, ipak se ne može rekonstruirati, jer se iz opisa ne može doznati jesu li spomenuti sveci predstavljeni kipovima ili su oslikani. Također iz opisa se doznaje da se s podija, što se nalazi ispred tabernakula, do poda crkve silazi preko tri kamene stepenice do kojih se u podu nalaze insignije nepoznatog biskupa: „*conscenditur tribus gradibus lapideis in pede insignia N. & N. ep[isco]porum habentur*“. I iz toga opisa nije jasno da li je riječ o grobu s grbom nepoznatog biskupa ili se na najnižoj stepenici nalazi reljef toga grba. Nakon toga prelazi na opis prostora na suprotnoj, tj. strani epistole: „Na strani poslanice blizu stepenica nalazi se grob s ovim natpisom: *Presvijetloga i prepoštovanoga gospodina Ivana Erdödyja, izabranog jegerskog biskupa, savjetnika njegova carskog i kraljevskog veličanstva, nasljednog župana moslavačkoga i varaždinskog koji je umro 13. kolovoza godine Gospodnje 1526. u 37. godini života. Ovaj mramorni spomenik o svom trošku ukrasi iz ljubavi prema prefektu Gašpar Vrbanović kustos i kanonik zagrebački, nekoć kantor i kanonik jegerski kao i prepošt sv. Stjepana kralja.*“ Ni ovdje nije jasno o kojim se stepenicama govori, da li onim što vode na veliki oltar ili stepenicama, koje su ispred tabernakula, ali je opisivač veoma vješto svu pažnju čitatelja usmjerio na citirani natpis s kojim je razbijena ona statičnost, koja se susreće u opisu svetohraništa. Ni ovdje se ne iznose konkretni tvarni podaci: koliki je, kakav i od čega taj nadgrobni spomenik; imamo samo natpis kojim su predstavljeni pokojnik

¹⁹ Dosta je spomenuti Kristove riječi apostolu Petru: „A ja tebi kažem: Ti si Petar-stijena i na toj stijeni sagradit ću crkvu svoju ...“ (Mt 16, 18). Kamen je simbol postojanosti i rabi se kao simbol ne samo Krista (ugaoni kamen) nego i nekih svetaca, npr. tri kamena sv. Stjepana prvomučenika, a jedan sv. Jeronima. (v. *Kamen u: Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, zatim Chevalier-Gheerbrant, *Rječnik simbola*).

²⁰ Iznutra je crkva duga 219 stopa (kod Farlatija 215), široka 98 i visoka 72 (Kovačević), dužina 36,5 koraka, široka 16 koraka i 2 stope i visoka od poda do lukova 12 koraka (*Historiola*). S osamnaest kaneliranih stupova, raspoređenih u dva niza, razdijeljena je na tri broda.

i graditelj. Opis nastavlja: „Na strani evanđelja blizu presv. sakramenta stoji reljef urezan u mramor (*lapidi marmoreo – mramorni kamen!*) i postavljen na grobu nepoznatog biskupa rečene crkve odjevenog u biskupsku odjeću, s lijeve mu je strane biskupski štap, bez natpisa je. Između spomenutog svetohraništa i klupe za pričest nalazi se oslikani oltar Večere Gospodnje s postojećim natpisom: *O sveta gozbo na kojoj se blaguje Krista*, na njezinom dnu se čita ovaj natpis: *Na hvalu i slavu Svevišnjeg Boga! Na slavu preslavne Djevice Marije - mnogo poštovani gospodin Ambroz Jaskaj apostolski protonotar, čazmanski prepošt i kanonik zagrebački dao je učiniti 25. lipnja 1633.* Ispred tog oltara pored zida nalazi se mramorni spomenik biskupa Osvalda čiji je lik predstavljen odjeven u biskupsku odjeću i iznad kog je prikazan grb, naime štit presječen dvama pojasevima u čijem se središtu nalazi zvijezda i sa strane dva krilata anđela, a na kraju se čita ovaj epitaf:

*Ovdje pod mramorom leži Osvald, Zagreba biskup,
Koji poštenja svoga bijaše primjer baš prav.
Slava mu uzdiže ime da s prahom ne propadne smrtnim
Krepošću zaslužan duh zvjezdani doseže sjaj“.²¹*

Lakat od tog nalazi se grobni kamen na kojem se čita: *Ovdje počivaju kosti prepoštovanoga gospodina Ivana Moslovačkog zagrebačkog biskupa, položene 1584. godine.*

Na strani poslanice velikog oltara nasuprot rečenog oltara nalazi se oltar koji ima sliku što ju je naslikao sv. Luka, na slici je Blažena Djevica koja drži djetesce Krista, a ispod nje se čita: *Uzdignuta je Sveta Bogorodica nad anđeoske korove u kraljevstva nebeska!* U podnožju oltara imaš:²² *Na hvalu i slavu svemogućega Boga i na čast preslavne Djevice Marije i sv. Luke evanđeliste protonotar apostolski i prepošt čazmanski Ambroz Jaskaj dao je učiniti 1633. godine.*

Ispod oltara pri zidu nalazi se spomenik od crvenoga mramora na kojem je prikazan lik biskupa Luke odjevenog u biskupsku odjeću, koji pod lijevom [rukou] drži biskupski štap, pored desne noge prikazan je grb učinjen od mjedi, naime na štitu se prikazuje grifon koji nogama gazi krunu. Njegov je natpis ovakav:

²¹Epitaf glasi:

*„Zagabriae Osvaldus manet hic sub marmore Praesul,
Exemplum verae qui probitatis erat.
Fama suum celebrat, pereat ne pulvere nomen;
Virtutum meritis spiritus astra tene“.* Prepjev uzet iz Krčelić, 1994: 223.

²²Veoma je interesantno kako tu opisivač uspostavlja dijalog s čitateljem (*habes*) da bi pridobio njegovo povjerenje zbog vrlo dvojbene tvrdnje da je upravo tu sliku narislikao sv. Luka evanđelista.

*Ovdje je položen Luka poštovani biskup ...
Zagrebačke crkve i sjaj i ures ...
Koji po pobožnosti bijaše otac, nitko mu ravan
Po zaslugama je svojim primio pripremljeno nebesko [kraljevstvo]
Umro je 22. rujna 1510. godine.“*

To je samo mali odlomak iz Levakovićeve opisa stolne crkve koji pruža jasnu predodžbu uporabe drugog medija citiranjem i paralelnog opisa ostalog inventara crkve. Najizrazitiji kontrast u čitavom tekstu je opozicija sakralno : profano, oltari : natpisi na grobovima, te proza : stih – u čemu je naglašen i kontrast renesansnog i baroknog. Pored toga izrazit je i barokni postupak *verisimilitas*. Posebnu pažnju treba obratiti na njegov opis reljefa biskupa. I tu je tipična sklonost baroknog opisivača ka shematiziranju (svi su biskupi odjeveni u biskupsku odjeću, štap im je s lijeve strane, itd), ne pruža se čitatelju opis čitavog reljefa nego samo nekih detalja za koje je uvijek jasno kojoj cjelini pripadaju. Nasuprot renesansnog opisa likova, gdje opisivanje počinje od glave i ide ka stopalima, kod baroknog se opisa pojavljuju samo detalji lika (usp. Kravar, 1980: 169-170). S tog gledišta interesantan je i opis nadgrobnog spomenika bana Franje Frankopana Slunjskog: „Na strani poslanice nedaleko od stepenica nalazi se mramorni spomenik na kojem se pokazuje grb Frankopana kao i lik odjeven u oklop s pripasanom sabljom krivošijom klečeći na koljenima s prekriženim rukama, a ispred njega leži kaciga na čijoj se glavi ove riječi čitaju: ...“. Jednak je postupak i kod opisa oltara sv. Ladislava, pozlaćenog kipa sv. Stjepana i niza drugih pojedinosti.

Zaključak

Iako promatrani opisi nisu zaokružene cjeline, ipak se u njima jasno očituju Levakovićeve postupci opisivanja prostora, vremena, likova, pejzaža, itd. U svima je izrazita težnja k shematiziranju, stvaranju zatvorenih mikrocjelina, tj. svojevrsnih stanza, stvaranju nejasnih i neoblikovanih „slika“ opisivanih entiteta. Izrazita je i težnja ka monokroniji i kadaveričkim motivima. I kod njega se susreću neobične uporabe izraza, tj. leksemi s novim značenjima, a jako je zastupljena igra aliteracija i asonanci (što se iz prijevoda ne može zamijetiti). U odabiru motiva i izgradnji niza kataloga nacionalnih uzora (svetaca, biskupa, junaka) mogle bi se nazrijeti neke nijanse baroknog slavizma (usp. Bogišić, 1997: 147). Analizirajući ove njegove fragmentarne spise može se zaključiti da se u njima nalaze gotovo svi tipovi i motivi opisa, koje nalazimo i kod naših baroknih pjesnika-opisivača. Opisi jednako fungiraju i u prozi. Levaković je nedvoj-

beno pratio kako produkciju naših baroknih pjesnika (i sam je pjevao), tako i onu talijansku iz koje su pristizale novine k nama. Imao je pripovjedačkog dara, što pokazuju ovi njegovi fragmenti u prozi, i zbog toga je sasvim opravdano držati ga našim baroknim proznim piscem.

OPIS I NJEGOVE FUNKCIJE U PROZI RAFAELA LEVAKOVIĆA

Sažetak

Fra Rafael Levaković poznat je kao redaktor, diplomat Sv. Stolice i pisac povijesnih djela, dok je gotovo sasvim nepoznat kao pjesnik i prozaik. U radu se promatra njegovo opisivanje prostora, vremena, likova, pejzaža i sl. na fragmentarnim spisima *Historiola episcopatus ac Dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* i *Descriptio ecclesiae Zagrabiensis*. Analizom Levakovićevih opisa pokazat će se da one imaju iste funkcije u poeziji i prozi, te da ih na isti način tvore pjesnik-opisivač i prozaik-opisivač.

ključne riječi: opis, prozaik-opisivač, barokna proza

DESCRIPTION AND ITS FUNCTIONS IN THE PROSE OF RAFAEL LEVAKOVIĆ

Abstract

Fra Rafael Levaković is known as editor, diplomat of the Holy Sea and writer of historical works, while remaining largely unknown as a poet and prose writer. This paper studies his description of space, time, characters, landscapes and similar on the fragmentary documents *Historiola episcopatus ac Dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* and *Descriptio ecclesiae Zagrabiensis*. An analysis of Levaković's descriptions will show that they have the same functions in poetry as in prose and that they are rendered in the same way by the poet-describer and the prose writer-describer.

Key words: description, prose writer-describer, Baroque prose

Iva Beljan

PROPOVIJEDATI PRIPOVIJEDAJUĆI: PROPOVIJED BOSANSKIH FRANJEVACA U 17. I 18. STOLJEĆU

Prethodno priopćenje
UDK 271.3-9 (497.6)

Crkveni se govor, propovijed, može promatrati iz različitih aspekata, primjerice iz retoričkoga, teološkoga, komunikološkoga, a ovaj ga rad promatra u prvome redu kao dio književnosti, s ciljem da osvijetli kako propovjedničkoj zadaći pristupaju franjevci provincije Bosne Srebrene u 17. i 18. stoljeću, gledano, naravno, prema njihovim tiskanim djelima. Taj pristup zahtijeva i nekoliko početnih objašnjenja o mjestu propovijedi, kao žanra koji nije književni u užem smislu riječi, u književnosti bosanskih franjevaca u ovim dvama stoljećima. Ta je književnost, ili šire rečeno spisateljska djelatnost, u idejnom smislu nastala na poticaj katoličke obnove, a namijenjena je konkretnim potrebama svećenika u pastoralu. U specifičnim uvjetima u kojima djeluju, na misijskome području i u okviru Otomanskoga Carstva, spisateljska djelatnost bosanskih franjevaca uvijek je usmjerena konkretnim potrebama i zadaćama: riječ je o pastoralnoj literaturi koja svećenicima treba pomoći u njihovoj svakodnevnoj službi. Tako se tiskaju katekizmi s izloženim katoličkim naukom, priručnici za dijeljenje i pripremu za primanje pojedinih sakramenata, zbirke molitava, priručnici za katoličke pobožnosti, zbirke mirakula, homiletički priručnici. Ova je književnost uglavnom prevodilačka i kompilatorska, iz talijanskih i latinskih izvora, ali i iz dubrovačkih i dalmatinskih.

U poetičkom je smislu, po sadržaju, temama i sklopu samih djela, ona nastavak srednjovjekovne književnosti.¹ Utemeljena je na osobitom poimanju književnih vrsta i same funkcije književnosti: naime književnost u srednjovjekovlju nije odvojena u estetsku sferu života nego je sastavni dio svakodnevlja – obreda, okupljanja, vjerske pouke, uprave, administracije, kao i zabave. Nerazdvojive su njezina estetska i praktična funkcija, zaba-

¹ Usp. Kuna, 1998: 171. Pojedini autori nalaze različite razloge za procvat kasnosrednjovjekovne literature na bosanskohercegovačkom tlu u 17. i 18. stoljeću, a uglavnom ih povezuju sa specifičnim društvenim čimbenicima. Međutim i u europskim je književnostima srednjovjekovlje nerijetko poetika „dugoga trajanja“ pa se često govori i o fleksibilnosti granica srednjovjekovne književnosti. Usp. o tom pitanju u kontekstu književnosti bosanskih franjevaca Rubić-Kovačević, 1982: 257-263.

vna i moralistička. Iz takvoga shvaćanja funkcije književnosti proistječu i specifični rodovsko-žanrovski problemi, koji iskrsavaju uvijek kad se u klasifikaciji oblika srednjovjekovne književnosti žele primijeniti suvremena genološka načela, proistekla iz antike, na koja se srednjovjekovlje u svom stvaranju ne oslanja.² Ono tako stvara vlastiti, veoma razveden sustav oblika, čije se osobine miješaju i preklapaju, a oblici se i mehanički povezuju: legenda i mirakul kao *exemplum* postaju dio propovijedi; pjesništvo, priče, biblijski i liturgijski tekstovi nalaze se zajedno u različitim srednjovjekovnim kodeksima i zbornicima.

Književnost bosanskih franjevaca u 17. i 18. stoljeću nastaje na ovim načelima, za konkretne praktične potrebe, bez razdvajanja praktičnog i estetskog, premda jedna ili druga funkcija može biti naglašenija, primjerice prva u katekizmima, a druga u zbirkama mirakula ili u pobožnome pjesništvu.³ Zbog toga se u njezinu opisivanju pojmom književnosti koristimo u širemu smislu, primjerenu srednjovjekovlju, koje raznovrсноšću svojih oblika i drukčijom društvenom i idejnom funkcijom književnosti ne dopušta nametanje suvremenih iz antike proisteklih genoloških načela.

Propovijedi su tako važan dio spisateljske djelatnosti bosanskih franjevaca u 17. i 18. stoljeću. Nastale iz praktičnih pastoralnih potreba, nezamjenjive su u vrijeme kad je katolička zajednica u kojoj bosanski franjevci djeluju gotovo u cjelini nepismena. Tako propovijed postaje put utjecaja na puk, objašnjavanja katoličkoga nauka, iskorjenjivanja praznovjerja, čuvanja konfesionalnog identiteta i njegova razgraničavanja s drugim identitetima. Ali praktični se ciljevi spajaju sa zabavnom funkcijom i nerijetko ostvaruju upravo preko nje: priča kao primjer u propovijedi postaje učinkovito sredstvo za postizanje ovih učinaka. Ovdje nas zanima upravo pripovjedni aspekt propovijedi: taj retorički žanr, koji slijedi pravila sastavljanja govora uspostavljena u antici, ima veze i s uže shvaćenom književnošću preko pripovjednih primjera, priča, koje se na različite načine uključuju u izlaganje kao nezaobilazan *exemplum*.

Medijevist Jacques Le Goff, koji se pozabavio njegovim razvojnim tijekom u kontekstu propovijedi, napominje da je to izvorno anegdota povijesnoga karaktera predstavljena kao argument u verbalnom uvjerava-

² O tom gotovo „klasičnom“ problemu proučavanja srednjovjekovne književnosti usp. već jednako tako „klasičan“ tekst Jaus, 1970: 3, 327-352. Genološkim se problemima hrvatske srednjovjekovne književnosti pozabavila Dunja Fališevac (Fališevac, 2007²: 37-54).

³ Klasifikacije književnosti bosanskih franjevaca imaju na umu njezinu funkciju; tako Darija Gabrić Bagarić klasificira starije tekstove ove književnosti u dvije veće skupine: djela pismenosti (tekstovi s praktičnom namjenom i bez književnih pretenzija) i djela književnosti (podrazumijevaju bilo kakvo uključivanje estetskih kriterija). Pritom napominje da ima i „tekstova na granici“ (Gabrić-Bagarić, 2004: 3).

nju, a u srednjemu vijeku mijenja funkciju i sastoji se od „priče, *pripovijesti* koja se u *cjelini uzima za predmet, sredstvo poučavanja i/ili pouku*“ (Le Goff, 1993: 110, isticanja su autorova). *Exemplum* kao dio propovijedi koji treba oprimjeriti izloženo i poslužiti kao argumentacija uzima se iz različitih izvora i u početku nije bio nužno narativnoga karaktera, mogao je biti preuzet iz Svetoga pisma ili crkvenih autoriteta. Ali vrlo brzo upravo narativni *exemplum*, priča, postaje popularno sredstvo propovijedi i prilika da se doprije do slušatelja tako što će mu se moralni sadržaj pripovijedati a ne propovijedati, donijeti u formi priče a ne govora – jer je potonje manje blisko širokim slojevima slušatelja. Hagiografija je u početku najčešći izvor primjerā, a potom joj se pridružuju i drugi izvori, pa i folklorna građa, što dolazi do izražaja i u propovijedima bosanskih franjevacā.⁴

Pripovjedni *exemplum* i njegova uloga u propovijedi, način na koji se propovijed služi pripovijedanjem, funkcija pripovjednoga dijela u cjelini propovijedi, ali i u njezinu djelovanju na slušateljstvo, središnji je problem ovoga rada.

Pripovjedni *exemplum*

Pojednostavljeno gledano možemo razabrati nekoliko načina njegova ulaska u propovijed. Prvi: propovijed nema pripovjednih primjera nego ih uzima iz Sv. pisma, patristike, antičkih mislilaca ili suvremene literature te razvija temu bez uloge pripovijedanja. Umješno sastavljenih primjera propovijedi koje se ne koriste pripovijedanjem ima u bosanskih franjevacā, ali ih ovdje nećemo obrađivati. Drugi način: egzemplā se tiskaju zasebno, izvan propovijedi, kao svojevrsan materijal koji se može iskoristiti za određenu temu. Najbolji su primjer u srednjovjekovlju, pa tako i u našem slučaju, zbirke mirakula i svetačkih legenda, koje su bile izvršno crpilište primjera za određene blagdane ili teme. U književnosti bosanskih franjevacā takav je izvor zbirka mirakula *Sto čudesa aliti zlamenja blažene i slavne Bogorodice* (1611.) Matije Divkovića, puna izvršnih narativnih primjera pogodnih upravo za tip maštovite propovijedi svojstvene Divkoviću i njegovim nasljednicima među franjevačkim sastavljačima

⁴ Neki autori kao *exempla* shvaćaju sve vrste argumentacije u propovijedi dok drugi, kao Le Goff, odvajaju *auctoritates* kao navode iz Sv. pisma i crkvenih otaca i *rationes* kao didaktičke govornikove primjere od *exempla*, koji su narativnoga karaktera. Usp. Le Goff, 1993: 111. Kako se u literaturi pojavljuju oba pristupa, u ovom ćemo radu ipak kao *exemplum* gledati svaki primjer u propovijedi i posebno naglašavati kad je riječ o pripovjednom.

homiletičkih priručnika.⁵ *Sto čudes*a kompilacija je zbirke Marijinih mirakula njemačkoga dominikanca Johannes Herolta, a dobro pokazuje zašto su mirakuli bili tako popularni u srednjem vijeku: dio popularnosti leži u raširenu kultu Blažene Djevice Marije, koja je središnji lik ovakvih priča, dio u drugim likovima koji nastanjuju mirakule, a to nisu sveci iz svetačke legende nego likovi s kojima se srednjovjekovni čitatelj/slušatelj lako poistovjećuje – obični ljudi, nerijetko grešnici. Treći je razlog u složenoj, razvedenoj i maštovitoj fabuli, napetoj, nerijetko punoj opasnosti i preokreta u razvoju.

Narativni *exemplum* u propovijedi može biti samo „prilika“, priča umetnuta na odgovarajuće mjesto, koja oživljuje izlaganje. Ali za propovijedi bosanskih franjevac karakteristična je složenija uporaba pripovjednih primjera. Taj treći način na koji *exemplum* funkcionira u propovijedi podrazumijeva ga kao njezin nerazdvojjiv dio jer on preuzima i pripovjednim sredstvima razvija teološku temu iz uvodnoga dijela. *Exemplum* plastično pojašnjava i oživljuje retorički dio, ali se ne ograničava na to, nego služi kao njegovo ovjerovljavanje i kao primjena teološke teme u svijetu priče. Nerijetko ovakva propovijed svoju ulogu posve prepušta pripovijedanju, odnosno propovijeda pripovijedajući. Način i učinke takvog načina propovijedanja pokušat ćemo sagledati na nekoliko primjera.

Prvi uzimamo iz Divkovićevih *Besjeda*: propovijed o prekogrobnome životu i paklenim mukama koje čekaju grešnike ako se ne obrate od zla ima pripovjedni *exemplum*, koji zapravo donosi simulaciju „produžetka“ propovijedi, simulaciju njezina djelovanja u životima dvojice imaginarnih slušatelja:

„*Vele strašno zlamenje od smrada paklenoga*. Bjehu dva brata, obadva plemenita. Ova dva jedanput bjehu zajedno gdi se pripovijedaše od muka paklenijeh i veljaše oni pripovijedalc da su muke paklene vele strašne. Jedan od ovijeh dviju poče se smijati i rugati ništa ne vjerujući onomu što se govori od muka paklenijeh, a drugi se skrušivši učini se redovnik. Oni koji se rugaše razbolje se i budući na smrti, moli ga oni koji se bješe učinio redovnik i reče mu: 'Molim te, ako bude volja Božja, ukaži mi se po smrti'. I tako po smrti mu se ukaza jednu noć, i upita ga oni živi i reče mu: 'Kako si, brate?' Odgovorivši reče mu: 'Vele

⁵ Usp. o tomu i Rubić, 2001: 15, 118-136. Nela je Rubić primijetila i sklonost bosanskih franjevac (u različitim tipovima djela) prema kratkom pripovjedačkom obliku, čija su načela dominantan element u oblikovanju pučkoreligioznih književnih tekstova: konciznost, pravolinijski narativni tijek i efektan završetak, koji sadrži moralnu pouku (Rubić, 2001: 15, 118-136 i Rubić, 2004: 180-199). Ta se sklonost pripovijedanju ovdje pobliže proučava na primjerima franjevačkih propovijedi.

teško, mučno i žalosno zašto sam uvijek osuđen u muke paklene'. Opet mu reče živi: 'Danu, brate, je li istina što pripovijedaoci pripovijedaju? Jesu li onako kako oni govore?' Odgovori oni osuđeni i reče: 'O brate, svikolici jezici na svijetu ne bi mogli isgovoriti ni skazati koliko su strašne, žestoke i gorke muke paklene'. Reče mu živi: 'Brate, bih li ja mogao po koji način oćutiti koliko su gorke muke paklene?' Reče mu osuđeni: 'Možeš li ti vidjeti, iliti taknuti, iliti okusiti?' Reče mu: 'Da vidim, zašto sam strašiv, ako vidim takove stvari strašne, umrijet ću; neću takojer ni taknuti zašto sam plemenit. Takojer neću okusiti zašto sam unutra slab, nego samo da malahno pomirišim, toliko malahno koliko manje možeš'. Tada osuđeni odkući malahno haljinu kojom se bješe zaogrnuo i tudje iz one haljine iziđe toliki smrad i toliki smrdež, zao i otrovan, tako da svi redovnici onoga manastijera hotjahu kako mameni i kako izvan sebe vićući i vapijući, i tomu ne nahodeći nikakve ljekarije i najposlije ostaviše oni manastijer zaradi tolikoga smrada koji osta od onoga prokletoga i osuđenoga“ (Pranjковиć, 2005: 102).⁶

Exemplum se tako nadovezuje na propovjedničko izlaganje teološke teme i realizira ga u životu priče, koja nudi življi i plastičniji primjer od govornog uvjeravanja. Propovijed i pripovijest ovdje se poigravaju svojim granicama: priča govori o dvojici braće koja su slušala propovijed o paklu, ali to je ujedno i slika situacije u kojoj se nalaze propovjednik i njegovi stvarni slušatelji. U stvarnosti je pripovijest dio propovijedi, u priči se situacija obrće: pripovijest postaje okvir za propovijed, a propovijed dio njezine radnje, njezin zaplet. Dojam koji ostavlja na slušatelje postiže se upravo tim produživanjem njihove situacije u mogućem svijetu priče, gdje pitanje o korisnosti propovijedi, koje je tema izlaganja, ne razvija sam propovjednik, nego to prepušta likovima iz svijeta slušatelja.

Još uvjerljiviju varijaciju iste teme nudi propovijed u knjizi *Nediljnik dvostruk* (1766.) Filipa Lastrića. Priča s faustovskim motivom prodaje duše vragu potkrepljuje i zapravo ovjerava uvodni dio, u kojem se raspravlja – upravo o vjerodostojnosti propovjednika i korisnosti propovijedi:

„O čoviku koji je prodao dušu. Sideći nekoliko družine u me[h]ani, ljudi svi tu poštenije, i ovo se dogodilo u zemlji Francuzkoj, kada se ugrijaše vinom, razgovarajući se od razliki stvari povedoše govorenje: što će biti posli ovog života. Tada jedan s nikom maskarom nedostojnom reče: 'isprazno nas varaju ovi redovnici koji govore da duše brez tilesa živu posli ovoga života'.

Kojim govorenjem smijući se svi, uniđe među nji jedan velik, zaiska vina, napi se, pak jih pita: 'Kakvo je govorenje među vama te se tako smijete?' Odgovori oni isti: 'Ništo govorimo od duše. Da tko [h]oće kupiti moju, baš bismo zajedno ovdje u općinu popili'.

⁶ Za potrebe ovoga pogleda u odnos naracije i propovijedi nisu korištena originalna izdanja knjiga propovijedi nego suvremeni izbor iz tekstova, koji je 2005. priredio Ivo Pranjковиć.

Tada smijejući se svi, oni koji je došao govoreći u sebi: 'Takije trgovaca ja tražim'. Reče mu: 'Ja ću ju kupiti, ajde da se napijemo. Što išteš za nju?' Niti čini uzgone, nego što god zaiska, ono mu izvadiv kesu dade i tako svi čašu iza čaše spuščaju, ne mareći ništa za onoga koji bijaše dušu prodao.

Kad bi docne uvečer, oni koji je dušu kupio: 'Docne je' – veli – 'valja da ide svak u svoju kuću, ali prije nego se rastanete, učinite jedan sud: da tko konja kupi jularom svezana, do[h]odi li i jular kupcu?' Komu svi odgovoriše: 'Do[h]odi, doisto!'

Tada djavao, koji bijaše u prilici ljuskaj: 'Kupio sam dušu. Svezana je tilom kako jularom. Po vašoj osudi moje je i jedno i drugo'. I tako lativši onoga s dušom i tilom odnese u vične muke paklene. Ondi će znati žive li duša i za koliko, to jest u vike posli ovog života“ (Pranjковиć, 2005: 297).

Iz priče iščezava propovjednik, a nastupa pripovjedač, koji opet na svojevrsan način iščezava jer pripovijeda izvana, ne sudjeluje u ispričovijedanu svijetu kao akter, pa tako stvara dojam svoje neumiješanosti u zbivanje. Ta konvencija izvanjskoga pripovjedača ostavlja privid da se događaji „pripovijedaju sami od sebe“, a nezamjetljivost pripovjedača, koji se u tijek radnje ne miješa svojim komentarima niti na eksplicitnoj razini iskazuje svoje stavove, stvara dojam vjerodostojnosti.⁷ Dojam je pojačan i odabirom likova i prostora radnje: likovi nemaju veze s Crkvom i redovnicima (o čijoj uvjerljivosti, vjerodostojnosti i ulozi raspravljaju), a prostor je van fizičkoga dosega propovjednika i mjesto koje je tradicionalno oprečno propovjedaonici – krčma. Upravo se na takvu mjestu događa potvrda propovjednikovih riječi, što učvršćuje povjerenje u propovjed, redovnike i Crkvu te u njihovo učenje o duši i đavlu, na početku dovedeno u pitanje. Ravnoteža je ponovno uspostavljena, ali ne moralističkim uvjeravanjem, nego pričom.

U Divkovića nalazimo obradu iste teme, a na kraju njegova primjera propovjednik-pripovjedač opet se pojavljuje u obraćanju slušatelju/čitatelju: „Evo dakle, sinci, otvorite srce vaše i oči vaše, tere pomnjivo vidite i procijenite: koliko nespaseno, vele tamno i osuđeno nevjerstvo i za liho pitje i jedenje, od koga da nas sačuva otac i sin [...]“ (Pranjковиć, 2005: 105).

Propovjednik se povlači iz glavnoga dijela, a pojavljuje se kad je sve već viđeno i dokazano, mimo njega i njegova djelovanja, kao nepristran promatrač koji samo naglašava i potvrđuje ono što je znao i propovijedao i prije. Pojavljuje se tek na koncu, u kratkom obraćanju slušatelju, u kojem

⁷ O odnosa pripovjedača prema ispričanom, sudjelovanja u ispričanom i perceptibilnosti njegove uloge te o učinku takvih pripovjednih strategija na djelovanje pripovijedanja usp. Rimmon-Kenan, 1989: 86-100.

samo naglašava ono što je priča, naizgled mimo njega, već iznijela. Priči se ovdje prepušta propovijedanje i ona tako učinkovito razvija temu i nameće zaključke da joj i nije potreban retorički dio. Zapravo, propovijedanje je posve prepušteno akterima priče, a stvarni propovjednik naizgled postaje samo prenositelj činjenica.

Još jedan uspješan primjer takva propovijedanja opet je iz *Besjeda* (a Divković je i inače najviše sklon narativnim primjerima). Propovijed „Vele strašno zlamenje od muka paklenijeh“ opet razvija temu o grijehu, pokajanju, kazni i paklu: dvojica redovnika dolaze u neki grad i jedna se žena ispovijeda starijemu od njih. Za vrijeme njezine ispovijedi mlađi primijeti kako za svaki priznati grijeh iz nje izlaze otrovne žabe, a onda počne izlaziti grozan zmaj, ali žena prešuti veliki grijeh i zmaj se vrati u njezino tijelo. Žena kasnije umire i ukazuje se dvojici redovnika u nadasve maštovito oblikovanoj slici paklenih muka te im odgovara na pitanja o paklu i objašnjava jednu po jednu kaznu i njezinu vezu s grijehom.⁸ Tako zapravo redovnici, stvarni propovjednici, u priči postaju slušatelji, a potom prenositelji onog što su čuli i vidjeli, a propovijedanje se prepušta fikcionalnoj grešnici: ona preuzima ulogu propovjednika i obrazlaže teološku temu propovijedi. Moralistički se dio stavlja u usta likova te je sloboda u objašnjavanju daleko veća, a povećava je i priroda narativnih primjera, koji dopuštaju daleko više slobode i mašte nego kad se uzimaju primjeri iz Sv. pisma i crkvenih otaca. Upravo je ta maštovitost važna osobina pripovjednih primjera u propovijedima i drugim priručnicima bosanskih franjevac: fantastične priče, koje često graniče s praznovjermem, osim što žele učinkom šoka svrnuti pozornost na pitanja grijeha, pokajanja i zagrobnoga života, golicaju maštu slušatelja i čine propovijed popularnom. Osobito je pakao bio nepresušan izvor fantastičnih slika koje zastrašuju i privlače ujedno (Matija Divković, Stjepan Margitić, Pavao Papić, Lovro Šitović...), a osim u homiletici prisutan je naročito u priručnicima za sakrament ispovijedi, punima primjera o tom što se događa ljudima koji se ne ispovijedaju ili se nevaljano ispovijedaju.

Pripovijest nerijetko i posve „uzurpira“ prostor propovijedi te se govornički dijelovi povlače u njezinu korist, pa se svode na početnu najavu teme i kratku poantu, tj. propovjednikovu potvrdu ispričanog. Priča ovdje nije tek uključena u izlaganje kao „prilika“, sličica koja ilustrira temu, primjerice manu ili vrlinu u kontrastiranju, nije ni primjer koji razvija i ovjerovljava izlaganje teološke teme, nego joj se prepušta propovijedanje: priča postaje dovoljna i tako jasno razvija temu da joj nije potreban

⁸Usp. Pranjeković, 2005: 103.

govornički dio.⁹ Tako priča u propovijedi „postaje dovoljno poučna svojom alegorijom da je nije potrebno objašnjavati; ponekad se pripovijedanje u slikama iz uvodne priči nastavlja dalje i u pripovjednom komentaru koji slijedi, i to u obliku slikovitih poređenja ili metafora koje sadrže moralni potencijal“ (Rizvić, 1985: 95). Za Divkovićeve *Besjede* S. P. Novak zato kaže da su „tek naoko priručnik za propovjednike, a zapravo zbirka priča kojima su moralistički i propovjednički dodatci tek manje važan dio“ (Novak, 1999: 107).

Propovijed i drugi žanrovi

U uvodu spomenuto srednjovjekovno poimanje funkcije književnosti i sustava vrsta te njihovo čak i mehaničko preklapanje treba imati na umu kod proučavanja književnosti bosanskih franjevaca. Naime, ako propovijedima smatramo samo tekstove izvanjski i namjenom tako definirane te tiskane u propovjedničkim priručnicima, promaknut će nam postojanje

⁹ Jedan je od najuspjelijih takvih primjera propovijed u kojoj Divković pričom uspješno rješava zahtjevan propovjednički zadatak: kako puku predstaviti temu koja je i obrazovanima poprilično apstraktna i teška, temu o odnosu i razlici između vremena i eshatološkoga vremena – vječnosti: „Bješe jedan redovnik dobra i sveta života i moljaše Gospodina Boga da bi mu očitovao kojugodi slatkost nebeske slave. Ovi redovnik budući na molitvi i zapjeva kod njega jedna ptičica, i usta da ju uhiti, i ptičica pred njim pobježe u gaj, koji gaj bješe blizu manastijera, i padči na jedno drvo pjevaše na onomu drvu.

I ovi redovnik bješe pod onijem drvom i slišaše onu ptičicu gdi pjevaše. Potom toga ova ptičica odletje, i ovi se redovnik povrati opet u manastijer. I scijenjaše da ne bijaše za jednu kruhopeču slišao one ptičice. I dođe na vrata na koja bješe izašao, i bjehu ona vrata zazidana, i zid bješe ostario. I nađe druga vrata sagrađena na drugomu mjestu, dođe i poče kucati.

I dođe vratar i otvori mu i poče ga pitati: 'Otkuda si i tko si i što išteš?' Odgovorivši reče ovi redovnik: 'Ja sam jako izašao iz manastijera, i ovo sam se sad opet povratio i nahodim da jc manastijer na drugi način učinjen'. Vrtar ovi čuvši otiđe k starješini i skaza mu svekoliko. Došatči starješina na vrata pitaše ga govoreći mu: 'Tko si i otkuda si?' Odgovorivši ovi redovnik reče mu: 'Ja sam fratar od ovoga manastijera i malo sam prije iz manastijera izašao u gaj, i ovo sam se vratio i nikoga ne poznajem od manastijera'.

Tada starješina so ostalijemi fratri od manastijera počeše ga pitati govoreći mu: 'Tko je bio starješina u ovom manastijeru onda kada si izašao nadvor?' I počeše iskati koliko je da je izašao iz manastijera, i nađoše da bješe slišao i čutio one ptičice trista i četrdeset godišta. I ovo ne bješe ptičica, negoli anđeo u kipu jedne ptičice, koji toliko čudno slatkijem glasom pjevaše.

O krstjanine, o krstjanko, nut procijeni i vidi je li ovo vele čudna i velika stvar da ovi redovnik za trista i četrdeset godišta ni očuti glada, ni žeđa, ni zime, ni vrućine, ni goloće, ni bosocē od tolike slatкости pjevanja ove ptičice, tako da se ni od česa ne spominjaše, ni od vremena koje prohodāše, ni od stvari koje se činjahu na svijetu.

Ako je, dakle, tolika i taka slatkost i razgovor u pjevanju jednog anđela, kolika će, dakle, radost, koliko veselje i koliko uživanje tada biti u kraljevstvu nebeskomu, kada uspoje devet kora anđeoskijeh, Blažena Gospa i svekoliko mnoštvo svetih Božijeh hvaleći i slaveći Gospodina Boga bez pristanka (...)“ (Pranjković, 2005: 93-94).

propovjedničkoga diskursa u drugim, izvana drukčije definiranim, zbornicima.¹⁰ Tako franjevački katekizmi iz 17. i 18. stoljeća s obrazlaganjem teoloških tema i ulogom narativnih primjera u njima slijede sve što je rečeno za propovijedi. Teološka se građa oprimjeri „prilikama“, pričama koje ju oživljuju, a ti su narativni primjeri slični kao u zbornicima propovijedi, a tako i postupak njihova uključivanja u katekizamski dio teksta. I materijal iz katekizama treba svećenicima poslužiti kako u shvaćanju određene teme, tako još više (pogotovo u priručnicima namijenjenima radu s pukom) za njezino prezentiranje, odnosno praktičnu uporabu – vjersku pouku, a ona se opet ostvaruje u govorničkim oblicima, nerijetko opet kao propovijed. Primjera imamo u Divkovićevim katekizmima, protkanima narativnim „prilikama“,¹¹ potom u djelu Pavla Papića *Sedam trubli za probuditi grešnika na pokoru*, koje sadrži mnoštvo fantastičnih narativnih primjera kao ilustracija teme smrti, grijeha i pakla,¹² u djelima Pavla Posilovića *Naslađenje duhovno* i *Cvijet od kriposti*, koji su bili popularni upravo zbog toga što su mu „izlaganja živa i zanimljiva, pisana po uzoru na Divkovića“ (Pranjković, 2005: 23)¹³ te u djelima Stjepana Margitića: njegova je *Fala od sveti* homiletička zbirka, ali je *Izповijed*

¹⁰ Izvanjske odrednice ne definiraju žanr u potpunosti u srednjovjekovlju. Andrea Zlatar, govoreći o genološkim problemima vezanima za srednjovjekovnu književnost, izlaže i mišljenja D.S. Lihačova i P. Zumthora o srednjovjekovnim kodeksima, koji su dobar primjer načela povezivanja različitih tekstova u nadtekstovne cjeline u srednjemu vijeku, načela koja pokazuju korjenu drukčiji odnos prema književnosti, pisanju i autorstvu od modernoga, a očituju se u književnosti bosanskih franjevacu u starijem razdoblju: „*Ideja djela*, što je danas posjedujemo, ne podudara se s rukopisnom stvarnošću. Koegzistencija kronike, niza pjesama, romana, niza tekstova različitih autora u istom kodeksu, supostojanje tekstova koji od 'izdanja' do izdanja tj. od rukopisa do rukopisa imaju različite nazive, govore o drugačijoj svijesti povezivanja tekstova nego što je suvremena. Za medijevalnog prepisivača identitet autora uopće ne predstavlja razlog da bi djela istoga pisca sabrao u jedan rukopis, niti je oblikovna odrednica npr. pjesma dostatan kriterij za sabiranje 'sličnih' tekstova. Sličnost funkcionira na drugoj razini, ponajčešće na razini tematske bliskosti. Načine povezivanja rukopisa u zbornik ne objašnjava niti vezanost pojedinih žanrova za društvene ustanove, niti općeniti zaključak da je srednjovjekovni žanrovski sistem reguliran 'od negdje drugdje', s pretpostavkom da se to 'negdje drugdje' nalazi na razini socijalnih i ideoloških instanci“ (Zlatar, 2000: 58).

¹¹ Usp „prilike“ o korisnosti i svetosti mise, o korisnosti lemozine i druge (Pranjković, 2005: 78-79).

¹² Dio „Događaji čudni i strašni“ sadrži priče koje trebaju grešnike motivirati na obraćenje i priklijanje sakramentima i Crkvi: priču o vlastelinu na samrti čiju dušu čekaju vragovi u obliku crnih gavranova, a rastjera ih sakrament ispovijedi (koji mu podijeli franjevački gvardijan); priču o djevojci koja je nečasno živjela i nije poslušala znakove iz sna koji ju je poticao na obraćenje; priču o nevaljalu redovniku kojeg po smrti kažnjava sv. Franjo, duhovni otac Reda, itd. Usp. Pranjković: 2005: 134-138.

¹³ Naracija dolazi do izražaja u „prilikama“: *Cvijet od kriposti* obrađuje u srednjovjekovlju omiljene kontraste vrlina i mana, svaki se najprije poprati citatima iz crkvenih otaca i antičkih autora, a potom dolazi narativni *exemplum*.

krstjanska priručnik za sakrament ispovijedi, međutim jednako se u njemu postupa kao i u propovijedima – narativni *exemplum* ilustracija je teološke doktrine o sakramentu ispovijedi, te građu čini shvatljivom puku.¹⁴

Drugo mjesto na kojemu ne bismo tražili propovjednički diskurs franjevački su samostanski ljetopisi. Što propovijed i egzempli imaju s ljetopisima? Rekli bismo ništa, ali zapravo se već i pri površnijemu čitanju otkrivaju kao sastavni dio kroničarskih zapisa. Propovjednički diskurs u ljetopise ulazi na dva načina. Za jedan nalazimo primjere u *Ljetopisu kreševskoga samostana* Marijana Bogdanovića, koji često u zapisima o svetkovinama i svečanim misama u kratkim crtama donese sadržaj svoje ili tuđe propovijedi, dakle ne donosi je u cijelosti nego samo njezinu temu u nekoliko rečenica.¹⁵ Drugi način vidimo u *Ljetopisu* Nikole Lašvanina, u dijelu koji je preuzeo iz bilježaka fra Stjepana Margitića, zapravo iz njegove rukopisne *Kronike*.¹⁶ Taj je dio na prvi pogled kronika jer slijedi konvenciju bilježenja po godinama, ali je to zapravo sve što od kronike u većemu svomu dijelu zadržava. Radi se o građi za propovijedi, premda je zabilježena kroničarski. Margitić niže primjere za svoje propovijedi, pripovijedajući o zgodama iz svoje dušobrižničke prakse. Primjeri su odreda preuzeti iz narodnoga života i ispropovijedani po modelu narodne predaje.¹⁷

Treći žanr u kojemu pronalazimo propovjedničke sadržaje narativno je pjesništvo bosanskih franjevaca. Naime, kao što su propovijedi znali zaodjenuti u oblik priče ili pučke predaje, tako su se znali uspješno koristiti i najučinkovitijim medijem za prezentiranje određenih sadržaja puku – stihom. Primjere nalazimo već u Divkovića, premda on ostaje kod religiozne poezije, potom u Posilovića, koji koristi osmeračke distihe, a osobito u Margitića, te u Tome Babića i Lovre Šitovića u 18. stoljeću. Njihovo je pjesništvo narativno, blisko hrvatskoj srednjovjekovnoj tradiciji, i koristi se stihovima poznatima puku – simetričnim osmercem i kasnije epskim desetercem.¹⁸ To je zapravo propovjedničko pjesništvo, pogodno za ko-

¹⁴ U dijelu „Čudesna i događaji koji su se dogodili onizim koji se nisu ispovjedili» fantastične su priče o tome što se događa onima koji se neiskreno ispovijedaju“ (usp. Pranjkić, 2005: 197-198).

¹⁵ Usp. Bogdanović, 2003: 142, 151, 165.

¹⁶ Za Margitićevu kroniku i znamo tek preko prijepisa u Lašvaninovu ljetopisu jer nam nije sačuvana.

¹⁷ Usp. Lašvanin, 2003: 194-200.

¹⁸ Kad preuzimaju od Mavra Vetranovića ili drugih dubrovačkih ili dalmatinskih autora, bosanski franjevci njihov dvostrukorimovani dvanaesterac, stih obrazovanih pjesnika i drukčije pjesničke tradicije, zamjenjuju simetričnim osmercem.

munikaciju s pukom: Šitovićeva „*Pisma od pakla*“ usmjerena je publici skromne recepcijske kompetencije i onoj nepismenoj, stoga autor izabire stihovani oblik iznošenja sadržaja ne bi li se njegova *Pisma* lakše širila među pukom čime 'podilazi' čitatelju/recipientu s posve didaktičnom namjerom odvratanja od grijeha. Izborom iz retoričkog fundusa koji obilježava propovjedničku literaturu (uključeni su brojni primjeri i pozivanja na biblijski tekst) sugerira se poznati propovjedima ovjereni sadržaj“ (Srdoč-Konestra, 2009: 196). Autori u takvom stihovanom obliku često znaju prezentirati različite stavove nadahnute posttridentskim duhom, pa i stavove posve oprečne uobičajenu sadržaju narodnih deseteračkih pjesama.¹⁹

Narativni primjeri i komunikativnost propovijedi

Narativni *exemplum*, smatra Le Goff, za razliku od navoda Sv. pisma i autoriteta, uglavnom se odnosi na sadašnjost, na vrijeme u kojem sudjeluju i propovjednik i njegov slušatelj. Nije slučajno, napominje on, da su upravo Manja braća (*Fratres minores*) prihvatila *exemplum* preuzet iz sadašnjosti, aktualan i blizak prilikama u kojima njihov, najčešće neobražovan, slušatelj živi.²⁰ Izvori su narativnih primjera u propovjedima bosanskih franjevaca Biblija, antička književnost, potom osobito srednjo-

¹⁹ Babić i Šitović u deseteračkim stihovima polemiziraju upravo s narodnom epskom deseteračkom pjesmom: Babić u predgovoru trećem dijelu *Cvita*, a Šitović u *Pismi od pakla*. Tako dolazi do zanimljive pojave: stihom koji je proširen u narodu zahvaljujući upravo junačkoj epici ta se epika zamjenjuje drukčijim sadržajima.

²⁰ „Navođenje izvora odakle ga je autor, ili onaj koji se služi *exemplumom*, izvukao, dobro označuje njegovo historijsko utemeljenje. Na primjer, na tri stotine dvanaest *exempla* otkrivenih u *sermones vulgares* ili u *ad status* Jacquesa de Vitryja, sto šezdeset su uvedeni riječju *audivi* što ukazuje na tekovinu usmenog kazivanja, trideset četiri terminima *memini*, *novi*, *vidi* koji također ukazuju na skorašnju tečevinu, dok se *legimus* koji upućuje na knjiško znanje i *dicitur* koji se ne odnosi na neko određeno vrijeme, pojavljuju samo šezdeset tri, odnosno četrdeset pet puta. Naglasci su dakle na bliskoj prošlosti, na vremenu pripovjedača koji uostalom ističe suvremeno značenje priče, stvarajući *exempla* smještajući ih u '*nostris temporibus*'.“ Po tom se razlikuje od prošlosti i vječnosti koja karakterizira *auctoritates* i *rationes*. Ali to uvijek mora biti i vrijeme vječnog spasa: „Priča ispričana u slijedu pripovijedanja i povijesno smještena u vremensku realnost, uglavnom blisku, mora završiti na vječnosti obećanoj slušatelju *exempluma* ako iz toga može za sebe izvući pouku. Ali, u prvo vrijeme uzorna priča mora kod slušatelja izazvati *dogadaj* odlučujuć za njegov budući spas: njegovo obraćenje. (...) Povijesno vrijeme *exempluma* pruža se prema *sadašnjosti* obraćenja koje mora vabiti na *budući ulazak u sretnu vječnost*. *Exemplum* ima dakle funkciju da pričvrsti povijesnu stvarnost za eshatološku avanturu. Vrijeme *exempluma* podređeno je dijalektici između vremena povijesti i vremena spasa što konstituira jednu od najvećih napetosti srednjega vijeka (12.-13. stoljeće)“ (Le Goff, 1993: 111-112, isticanja su autorova).

vjekovna književnost (europska i glagoljska hrvatska),²¹ a onda, karakteristično za bosanske franjevce i njihovo nastojanje oko komunikativnosti propovijedi: suvremenost. I u propovijedima, i u katekizmima, i u priručnicima za sakramente, i u drugim pastoralnim priručnicima oni se uvijek okreću konkretnomu slušateljstvu i konkretnim prilikama u kojima ono živi, primjerima iz njegove svakodnevice sračunatima na lakše shvaćanje i primjenu propovjedničkih i katekizamskih načela. Majstor primjera iz svakodnevice među bosanskim je franjevcima Filip Lastrić, čija su homiletička djela krcata prilikama iz svakodnevice njegovih vjernika, ispričanim izvanredno vješto. Tako u jednoj propovijedi umješno i duhovito, privlačno i današnjemu čitatelju, rješava zahtjevan zadatak: kako na dopadljiv i jasan način svojem slušateljstvu, nevičnu rječniku i mislima katoličkih katekizama, približiti teološke teme; kako biti razumljiv a ne banalizirati i pritom ostati na pravcu katoličke doktrine. Radi se o propovijedi „Od onizi koji govore saviše mlogo“ iz zbirke *Nediljnik dvostruk*, gdje razigrano, životno i duhovito govori o sakramentu ispovijedi ukazujući na pogrešne načine ispovijedanja:

„*Od onizi koji govore saviše mlogo četiri su vrste. Prvi mlogo govore kojino dođu misniku pak zaokupe kazivati svoje potrebe, brige, poslove svitovnje, nevolje što trpe od drugije i ovim prilična. Ovo nije japija od ispovijedi, niti se ima ovdje kazivat ova, nego samo grisi.*

Drugi koji saviše govore jesu oni koji za ispoviditi jedino svoje neustrpljenje čine nike druge iskazi: odkud je počelo, kako se dogodilo i kako je svršilo. Ma što velim – za ispoviditi svoje neustrpljenje valja reći – za ogovoriti svoje grihe ispovijeda grihe tuđe, tužeći se žena na muža, muž na ženu, stari na mlađe, mlađi na starije. To ne valja. Ti ondi ne imaš nikog osvađati, nego sam sebe, svoje samo grihe ispovidat, ne tuđe.

²¹ O odnosu između stranih ili glagoljskih predložaka i prijevoda, bolje rečeno slobodnih prerada bosanskih franjevaca, već je podosta rečeno u drugim radovima. Spomenut ću ovdje samo jedan primjer: Ivanka Petrović proučavala je Divkovićev postupak prevodenja uspoređujući njegovu zbirku Marijinih mirakula s predloškom njemačkoga dominikanca Johannes Herolta, i došla do zaključka da je „Divkovićev postupak posve stvaralački. Kao osnovno, Divkovićeva se rečenica ne veže za Heroltovu rečenicu; ona je, dakako, ovisna o njegovoj priči, ali nikada o njegovu izričaju. Rečenično ustrojstvo Divkovićevo posve je slobodno od latinskog izvornika, primjereno jeziku svog autora i razumijevanju njegovih vjernika. I sve ostale razlike prema latinskom tekstu i stvaralačke promjene u našem djelu nastale su zahvaljujući Divkovićevu neprestanom prilagođavanju Heroltova teksta potrebama i razumijevanju svoje publike. Divkovićev prevodilački i stvaralački napor, koji je zapravo dosljedan samo u svojim slobodama, pa se zato i sa zanimanjem prati od mirakula do mirakula, ipak, možemo slijediti u ovim temeljnim autorovim postupcima: 1. Divković mijenja Heroltov tekst jer ga nadopunjuje i 2. Divković mijenja Heroltov tekst jer ga skraćuje i pojednostavljuje. Dva postupka, manje oprečna nego što se na prvi pogled čini, vode uvijek k istom autorovu cilju: približiti Heroltov tekst vjernicima. Takav cilj naš Divković doista u potpunosti i ostvaruje, premda ne uvijek s najboljim rezultatom za literarni žanr kojemu pripada zbirka njegovih tekstova“ (Petrović, 1982: 185).

Treći govore mlogo, a ništa ne ispovijedaju. To su oni koji dođu te kažu u obćinu što se čini na svitu, a ne što je on učinio, ili ona. Pita ih misnik: 'De, kaži jesi li što sagrišio, ili sagrišila?' – 'Oče, ako veliš, sagrišuje se svaki dan, čovik se razsrđi, upsuje, zlo reče, zakune se.' – Promislite, je li ovo građa od koje se sagrađuje sakrament od pokore i svrhu koje se more dat odrišenje?

Najposlije, četvrti koji mlogo govore, oni koji dođu prid misnika te se fale, a ne da se osvađaju. – 'Oče, nijesam psovao vjere i duše, nijesam ništa ukrao, nijesam ubio etc., a postio sam, fala Bogu, išao na misu u svece etc.' – Također, opet niki dođu te počnu brojiti zapovidi. – 'Prva, ja sam Bog tvoj, ne imaj drugog boga – oče, u ovoj nisam'. – Te tako slijedi – u ovoj jesam, u ovoj nijesam! O Bože svemoguću, kakva je to ispovid?! (...)

Reko[h], također, da niki saviše malo govore. Prvi su oni koji dođu, a niti se osvađaju ni šta ispovijedaju, nego vele: 'Nisam ništa učinio'. – Otkud ovo, znate li? Ovo iz[h]odi zašto nisu se promislili od griha, niti učinili iskušanje svoje svisti, od koga smo u prošastu nedilju govorili.

Drugi koji saviše malo govore jesu oni koji vele: 'Oče, kleo sam se i pravo i krivo, vražao sam, psovao sam, nenavidio sam, linio sam se' – a niti kažu broja, ni bari običaja. Čine li one stvari često, koga su psovali, kakvim psosti etc. Kako će ispovidnik poznat i sudit takve?

Treći koji na ispovijedi govore inačije nego je jesu oni koji su naučili baš kao neku molitvu ili – da rečem bolje – kazavicu napamet pak il mu njiova ispovid bila od cilu godinu dana il od nedilju, il od jedan dan, sve mu je jednako, zašto dođe te počne od prve zapovijedi. – 'Oče, ako se i nisam klanjao, ili klanjala, drugom bogu, more bit da sam povirovala – što ti ja znam – u san, čarku etc. Ako i nisam orao, kopao, prela, vezla u svetce – more biti, što ti ja znam – da sam štogod oko plota, štogod zakrpila etc.' – i tako tišti istom pismicom do god ne pobroji sve zapovijedi Božije, crkvene, smrtne grihe etc. – sve, reko[h], tišti ona pismica: 'Ako i nijesam to – more biti, što ti ja znam – da sam etc.'

Od ovizije ne ima nikakvi misnikom dosadljivije i mučnije za slišati jih. Niti more ćutiti, niti more nji[h] pometati zašto se tizim čini da se oni znaju ispoviditi lipše nego ikakav naučitelj. A neka znaju da ta ispovid običajnim načinom ne valja; samo kad bi se tko otio ispoviditi od svega svoga života, moglo bi se onako produžiti. Ali još ni onda ne bi valjalo govoriti kako oni: ako nisam to, more biti, što ti ja znam – ovo, reko[h], ne valja: more biti – zašto more i ne biti – što ti znaš – a da tko će znati?!“ (Pranjkočić: 2005, 293-295).

Sljedeći izvor narativnih primjera u propovijedima, a povezan s pučkom svakodnevicom, folklorna je građa, tj. usmena predaja (koja inače u povijesti narativnih primjera najkasnije ulazi u propovijed). Propovijed se usmenom predajom koristi na dva načina: katkad kao gotovim primjerom, ali puno češće kao modelom za oblikovanje priča, modelom koji računa na lakšu recepciju. Forma preuzeta iz usmene književnosti često se ispuni sadržajima katoličkoga katekizma (dobar su primjer spominjane Margitićeve bilješke u Lašvaninovu ljetopisu).

Tako dolazimo do zanimljivoga kružnog odnosa pučke kulture i propovijedi, i uopće usmene i pisane kulture. S jedne strane, slušatelj preko propovijedi dobiva i pamti biblijske priče, koje mu onda služe kao model za oblikovanje usmenokonjiževnih priča.²² Osim biblijskih priča u usmenu kulturu preko propovijedi ulaze i različite književne priče preuzete iz zbornika, te postaju njezina svojina. „Propovijed je snažno i postojano utjecala, posebice primjerima ('prilikama', egzemplima), na pučko stvaralaštvo te je izgrađivala hrvatski pučki govorni jezik u usmenoj književnoj tradiciji“ (Bratulić, 1996: 10). S druge strane, kako je već rečeno, usmena predaja ulazi u propovijed i u gotovu obliku i kao model za prezentiranje propovjedničke građe. Osim toga služi propovjedniku i kao dobro sredstvo za upoznavanje duhovnog i intelektualnog krajobraza njegova naslovljenika: poznajući usmenu književnost, propovjednik može upoznati i svoga (neobrazovana) slušatelja, njegove sklonosti, vjerovanja, način razmišljanja, način shvaćanja priče i horizont očekivanja. Tim se saznanjima onda koristi u oblikovanju sadržaja koje je dužan prezentirati. Poznajući svoga slušatelja propovjednik djeluje zamjenjujući neprihvatljive sustave ponašanja i vjerovanja poželjnima.²³

Pripovijedanje je svakako jedan od glavnih razloga popularnosti franjevačkih knjiga uopće, ne samo propovijedi, i njihove prijemčivosti u puku.²⁴ Komunikativnost ovih tekstova nerijetko se u literaturi prosuđuje upravo preko uloge pripovijedanja u njima, pa je to i jedan od kriterija razlikovanja dviju spisateljskih struja među franjevcima Bosne Srebrene: jedna je Divkovićeva, takozvana pučka, sklona pripovjednim primjerima, i to bujnim, fantastičnim, nerijetko i na granici s praznovjermem, primjerima koji golicaju maštu recipijenta. Druga je struja „učenih“ spisatelja, čiji je stil primjereniji obrazovanu recipijentu. Divkovićeva načela pisanja, u kojem narativni primjeri imaju gotovo odlučujuću ulogu, slijede, primjerice, Posilović i Margitić. Osim uloge naracije karakteriziraju ih i bosančica kao pismo te stil i rječnik primjeren puku. Druga struja spisatelja, tzv. učena, piše latinicom, a naracijom se koristi u puno manjoj mjeri i suzdržanije. Istaknuti je predstavnik te struje Ivan Ančić, autor niza djela koja su u kontrastu prema Divkovićevim: Ančićeve su knjige usmjerene obrazovanijemu sloju recipijenata; nesklon je fantastici i priči, radije nego narativne uzima primjere iz otačkih tekstova i antike, često i iz znanosti.

²² O odnosu Biblije i različitih oblika hrvatske usmene književnosti v. Botica, 1995.

²³ Nerijetko se pomoću oblikovnih postupaka usmene književnosti prenose sadržaji oprečni njezinima, već je spomenut ovdje primjer pjesništva T. Babića i L. Šitovića.

²⁴ O popularnosti propovijedi bosanskih franjevaca te odnosu biblijskoga teksta i fabularnosti u ostvarivanju poante usp. Majić, 2009: 30, 17-25.

Kad u tekstove uključuje narativne primjere, oni su osjetno odmjereniji i stroži nego u spisatelja bliskih Divkoviću. Evo takvoga narativnog primjera iz knjige *Ogledalo misničko*, koji želi upozoriti na pogubnost prodaje duhovnih dobara za novac:

„Ovako se zgodi jednom biskupu simonijaku koji prodavaše sakramente. Na 1055. G., u vrime pape Viktora, mnozi biskupi prodavahu posvetilišća, kadno bi osvađen arcibiskup od Leona, u Franciji, da jest Hildebrada po imenu, naučena oca, da vidi i taku kugu izliči iz svoga stada. Koji prišav sabra sve crkovne ljude i upita: 'Je li istina da oni arcibiskup prodaje posvetilišća, a ne daje jih za ljubav?' – koji bivši podmićeni omučaše. Reče Hildebrado: 'Gospodine arcibiskupe, viruješ li ti u Prisetvo Trojstvo?' Odgovori: 'Virujem!' – Reci, dakle, Slava Ocu i Sinu i Duhu Svetomu'. Reče Slava Ocu i Sinu, Duhu ne more izgovoriti jer biše proti njegovoj dobroti sagrišio prodajuč svetinje, kano Šimun Mago, to jest čaratanik, koji otijaše od svetoga Petra kupiti milost za činiti mirakula, koja Bog ne daje zloj čeljadi, nego dobroj. Koja prilika pristraši ostale vladaoce, zato svi zajedno s imenovatim arcibiskupom pokoriše se zaplakav i rekoše oba verša od slave Prisetvoga Trojstva i unapridak ne tiše prodavat svetinja“ (Pranjkić, 2005: 168).

Za Ančičeve se tekstove u literaturi često primjećuje da djeluju učeno, nerijetko i ukočeno, i da im nedostaje privlačnost koju Divković postiže upravo pripovijedanjem.²⁵ Međutim, treba imati na umu da Ančić i ne sastavlja zbirke propovijedi i nije usmjeren puku kao recipijentu, nego sastavlja priručnike za svećenike: takav njegov cilj ravna i odabirom egzempla te uvjetuje i drukčiji stil njegovih tekstova.

Zanimljiv je u pogledu uporabe narativnih primjera i Jerolim Filipović, ugledni propovjednik iz prve polovice 18. stoljeća, koji nastoji spojiti zahtjeve katoličke obnove s Divkovićevim pripovjednim tendencijama. Komunikativnost želi ostvariti i jednostavnom strukturom i provedbom jasne ideje na liniji katoličkoga katekizma, ali i naracijom: „Njegove su propovijedi bile veoma jednostavne, a redosljed im je bio sistematičan, što upućuje na zaključak da je autorova želja bila da napravi praktičan priručnik kojim su se sa lakoćom mogli služiti svećenici pri svakodnevnoj crkvenoj službi. Stoga su priče koje on prenosi bile lišene raskošne pripovjedačke vještine i umijeća, te su u tome smislu znatno zaostajale za propovjedima Matije Divkovića ili Filipa Lastrića“ (Rubić, 2004: 178). Njegovi narativni primjeri pokazuju da se radi o dosta plošnijem i tendencioznijem pripovjedaču, koji priču u svakom trenutku želi imati pod kon-

²⁵ Usp. Pranjkić, 2005: 24.

trolom, ograničiti joj maštovitost i usmjeravati je prema moralno-didaktičkome cilju propovijedi.²⁶

Na koncu kao uspješan primjer spajanja (najboljih) elemenata ovih dviju spisateljskih struja treba istaknuti Filipa Lastrića. Njegova je dvojezična prva zbirka propovijedi *Testimonium bilabium* (1755.) odmah u svojim zbirkama-nasljednicama (*Od' uza me*, 1765.; *Nediljnik dvostruk*, 1766. i *Svetnjak*, 1766.) doživjela korekcije. Naime, propovijedi u prvoj zbirci retorički su zahtjevnije, ton im je uzvišen, patetičan, koriste se učenicim primjerima i latinskim izrazima. U sljedeće unosi izmjene u pogledu dužine, stila, jezika i primjera, što pomno usklađuje sa zahtjevima u kojima se propovjednik u Bosni njegova vremena nalazi. Zbog toga su njegove knjige bile iznimno popularne. Međutim Lastrić u ostvarivanju komunikativnosti svojih propovijedi nalazi ravnotežu i ne priklanja se dokraja maštovitosti Divkovičevih knjiga. Već je rečeno kako se umješno služi naracijom, majstor je primjera iz svakodnevice, ali je u naraciji manje fantastičan i odmjereniји od Divkovića, potom izbjegava zastrašujuće i prijeteće slike o grešnicima, a s druge je strane izbjegao tendencioznost, ali i učenost Anđićeva stila. Dinamičniji i životniji od potonjeg,

²⁶ Evo jednoga Filipovičeva narativnog primjera: „[...] Jedan Žudija, piše Grgur sveti, idući putem, zarad noći i zla vrimena svrati se u jedan stari tempio idola, što će reći u misto koje biše u stara vrimena bogovom himbenim određeno. I s velikim strahom stojeći onde, zarad straha, premda ne virovaše, zlamenovaše se svetim križem. Kad bi u ponoći, evo vidi da mnogi djavli dva po dva u ono misto idahu, kao prid jednim velikim gospodarom. Staviše ondi jedno pristolje i evo na njemu side njihov starestina (držim da je Lucifer). Poče ovi od onih ostalih iziskivat koje koji zlo bijaše učinio. I budući mnogi mnoga rekli koja pritiva ljudem učinili bijahu, jedan između nji[h] reče: Ja sam učinio da jedan biskup poželi jednu divicu Bogu posvećenu, koja u njegovu dvoru pribiva, i dosada sam opravio da sinoć milujuć je udri je malo po ramenu. I tako držim da ću brzo učiniti da se učini ono što sam namislio. Tad oni djavao koji sidaše kao njihov starišina svrhu svi ostali njega pofali i zapovidi mu da nastoji ispuniti ono što je počeo, jer znadiše sotona da toliko oni biskup koliko ona divojka dobri i bogoljubni bijahu.

Ona Lucifer reče jim: pođite vidit tko je ono u nuglu i dovedite ga amo da ga pedipsam jer se usudio u ovo naše misto doć. Kako se onda Žudija pristraši! Ali se veće od njega pristrašiše djavli, jer se vratiše natrag govoreći: jao, jao, ne smimo u njega taknut jer ako i jest sud prazan, dobro je zapečaćen. Hotiše reći: premda je brez milosti Božje i u grihu, ništa ne manje zlamenovao se zlamenjem svetoga križa i zato ne smimo ga se dodit.

Ona iščeznu ona skupina djavaoska, a Žudija udilj otiđe k onomu biskupu, kaza mu koja biše vidio i čuo. Udilj biskup pade na zemlju Bogu zafalit, onu divojku iz svoga dvora dignu, nigda ne dade da već žena u njegov dvor dode. U onomu mistu koje biše himbenom bogu Apolinu određeno, gdi ova Žudija vidi, crkvu svetomu Andriji sagradi, jer i ovi biskup imadiše ime Andrija. Onoga Žudiju nauči zakon Isukrstov i krsti ga.

Evo od koliko dobara bi uzrok jedno zlamenje svetoga križa koje svrhu sebe učini koji ne virovaše ni Trojstvo Božje ni Upućenje našega Spasitelja. Žudiju djavli taknut ne smidoše. Biskup oslobodi se od napasti. Sarani se u čistoći i on i ona divojka. Žudija na viru Isukrstovu obrati se. Ono misto gdi se djavli kupljahu Bogu se posveti. Poznajite dakle kripost ovoga prisvetoga zlamenja. Zato sveti apošto Pavao govori: Mi se imamo slaviti u križu Gospodina našega Isukrsta [...]“ (Pranjčević 2005: 259-260).

odmjerениji i uravnoteženiji od Divkovića, Lastrić je uspješno spajanje maštovitosti Divkovićeve pripovijedanja i znanstvene ozbiljnosti Ančićeve: on ipak pripovijeda, to čini s mjerom, ali njegova odmjerенost ne sputava. Tako bi se moglo reći da je uspješnost (i umješnost) propovijedanja pripovijedanjem zapravo u pronalaženju idealne mjere dviju sastavnica, čemu se Lastrić približio.

Zaključak

Književnost bosanskih franjevaca u 17. i 18. stoljeću oslanja se na srednjovjekovna poetička načela, na specifičan srednjovjekovni genološki sustav i na funkciju književnosti koja spaja praktično i zabavno, svakodnevno i estetsko. I propovijed, promatrana u tome kontekstu, pokazuje nove dimenzije: u spisateljskoj djelatnosti bosanskih franjevaca iznimno važan žanr, funkcionira i u praktičnoj i u estetskoj sferi života, a s uže shvaćenom književnošću veže je upravo narativni *exemplum*. Osim propovijedi i druga se djela bosanskih franjevaca (katekizmi, pjesništvo, ljetopisi) umješno koriste naracijom pa nas proučavanje narativnih strategija i njihovih učinaka može odvesti dalje od uobičajene klasifikacije ove književnosti po vanjskim žanrovskim odrednicama.

Ovdje se zato proučavala uporaba pripovijedanja u propovijedima i učinci što ih ona postiže: prepuštanje propovijedanja pripovijedanju, uklanjanje propovjednika u korist pripovjedača, i to pripovjedača koji pripovijeda s distance, ne miješajući se u događaje, postiže dojam vjerodostojnosti i daleko jači učinak nego kad se teološka tema razvija retoričkim sredstvima i potkrepljuje egzemplima iz Sv. pisma i crkvenih autoriteta. Osim toga uporaba pripovijedanja lakše postiže ono što je ipak osnovna svrha propovijedi i govora uopće: dopire do konkretnoga recipijenta imajući u vidu njegov svjetonazor, razinu znanja i prilike u kojima živi, kako bi utjecala na promjenu njegova sustava vrijednosti i njegove svakodnevice.

**PROPOVIJEDATI PRIPOVIJEDAJUĆI:
PROPOVIJED BOSANSKIH FRANJEVACA
U 17. I 18. STOLJEĆU**

Sažetak

Rad propituje način na koji se propovijed, kao u osnovi retorički žanr, služi pripovijedanjem. Propovijed bosanskih franjevacu u 17. i 18. stoljeću često i rado koristi *exemplum* pripovjednoga tipa, koji služi kao slikovit primjer u izlaganju i oživljuje razvijanje teološke teme. Ovdje se nastoje utvrditi njegovi izvori, potom uloga u propovijedi i odnos s njezinim retoričkim dijelom, a osobito učinci koji se uporabom pripovijedanja postižu. Tu se u prvomu redu misli na komunikativnost zbog prilagođenosti pripovjednih dijelova konkretnom slušatelju i prilikama u kojima živi: upravo su propovijedi koje su znale uspješno spajati propovijedanje i pripovijedanje postale popularne u puku. Rad se zato bavi i djelovanjem ovih postupaka na slušateljstvo te kružnom vezom propovijedi i pučke kulture toga vremena.

Ključne riječi: bosanski franjevci, propovijed, naracija, *exemplum*.

**TO PREACH USING NARRATION:
BOSNIAN FRANCISCANS' SERMONS IN THE
17TH AND 18TH CENTURIES**

Abstract

This work deals with the means in which the sermon, as essentially rhetorical genre, uses narration. Bosnian Franciscans' sermon in the 17th and 18th centuries often and eagerly uses narrative *exemplum*. It operates as a vivid example and revives development of theological themes. The sources of *exemplum*, its role in the sermon, the reference to its rhetorical part, emphasizing the effects of narration, are to be studied here. The narration primarily puts effects on comprehensibility of the sermon due to its adjustment to a particular listener and one's living conditions: the sermon that could successfully use both narrating and preaching became popular among people. The effects of these actions on the audience, as well as the circular relation of the sermon and the popular culture of that time, are also to be studied here.

Key words: Bosnian Franciscans, sermon, narration, *exemplum*.

IV.

Lucija Radoš

KRČELIĆEV ODNOS PREMA LEVAKOVIĆEVOM SPISU *DE ECCLESIAE ZAGRABIENSIS FUNDATIONE*

Izvorni znanstveni članak
UDK 930-05 Levaković, R.

1. Uvod

Na samome početku treba uputiti u značaj poglavlja *De ecclesiae Zagrabien-sis fundatione*, *De ubi sive loco fundationis* i *De tempore fundati-onis episcopatus Zagrabien-sis*, dijelova spisa *Historiola* autora Rafaela Levakovića, kao i u povezanost toga spisa s Baltazarom Adamom Krčeli-ćem.

Navedena poglavlja dijelovi su Levakovićevoga nedovršenog ruko-pisa *Historiola de fundatione et structura ecclesiae Zagrabien-sis*. Taj se spis u Zagrebu čuva na dvije adrese. U Arhivu HAZU čuvaju se tri primje-rka: jedan na signaturi II-d-60 kao *Fragmentum Historiae*, drugi je prijepis zagrebačkoga kanonika Tome Kovačevića na signaturi IV c 15 i treći na signaturi III-d-152. Posljednji primjerak ima pečat „Iz knjižnice Iv. Tkalčića“ i radi se o prijepisu spisa Ivana Tkalčića. Primjerak *Historiola* koji se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pod signa-turom R 3.339 se smatra Levakovićevim autografom i naslov mu glasi *Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabien-sis authore fr. Raffphaele Levakovics ...* Da je ovaj spis autograf iznosi i Stjepan Antoljak (2004: 97), međutim pažljivijim uvidom u spis i usporedbom rukopisa, javlja se sumnja u tvrdnju o autografu, a na skupu o Rafaelu Levakoviću u Skradinu čula se vijest da se ustvari radi o Vitezovićevom prijepisu i da rukopis ne pripada Levakoviću. Važno je spomenuti kako *Historiola* nika-da nije tiskana.

Historiola ima sljedeća poglavlja:

- Nacionalna i sveučilišna knjižnica, sig. R 3.339, „autograf“: *Histori-ola Episcopatus ac Dioecesis Ecclesiae Zagrabien-sis authore fr. Ra-phaële Levakovics Franciscano ex Provincia Bosnia et Croatia qua/e/ modo Carniolica dicit/ur/*, *olim Archidiacono Cathedrali et Canonico Zagrabien-si. De fundatione ecclesiae et episcopatus Zagrab/ien-sis/* [f. 1 r – f. 2 v], *De structura et qualitate Eccl/es/iae Zagrabien-sis/* [f. 3 r – f. 6 r], *De ecclesiae Zagrabien-sis fundatione* [f. 69 r – f. 70 r], *De ubi*

sive loco foundationis [f.70 r – f.70 v], *De tempore foundationis ep/iscop/atus Zagrabiensis* [f.70 v – f. 74 r] i *De Zagrabiensis ecclesiae constructione*[f. 74 r, nedovršeno].

- Arhiv HAZU, sig. II-d-60: *Historiola episcopatus et dioecesis ecclesiae Zagrabiensis auctore fr. Raphaelae Levakovich Franciscano huius ecclesiae olim canonico et archidiacono cathedrale. De fundatione ecclesiae et episcopatus Zagrabiensis* [f.4 r – f.5 r], *De structura et qualitate Ecclesiae Zagrabiensis* [f.5 r – f.7 r], *Alia ejusdem scriptoris Historia de ecclesiae Zagrabiensis fundatione* [f.7 r – f.8 r], *De ubi sive loco foundationis* [f.8 r – f.9 r], *De tempore fundationis episcopatus Zagrabiensis* [f.9 r – f.12 v].
- Arhiv HAZU, sig. IV-c-15, Kovačevićev prijepis: *Historiola Episcopatus, et Dioecesis Ecclesia/e/ Zagrabiensis. Auctore fr. Raphaële Levakovics Franciscano huius Ecc/le/sia/e/olim Canonico, et Archidiacono Cathedrale. De fundatione Ecclesiae et Ep/isco/patus Zagrabiens/sis/* [f.2 r – f.3 r], *De structura et qualitate Ecclesia/e/ Zagrabiensis* [f.3 r – f.4 v], *Alia eiusdem scriptoris Historia. De Ecc/le/sia/e/ Zagrabiens/sis/fundatione* [f.4 v – f.5 v], *De ubi, sive loco fundationis* [f.5 v – f.6 r], *De tempore fundationis Ep/isco/patus Zag/rabiens/sis* [f. 6 r – f. 9 v], *Sequitur Descriptio Ecclesiae Zag/rabiens/sis per eundem Scriptorem incohata, sed non finita* [f.9 v – f.10 v].
- Arhiv HAZU, sig. III-d-152, Tkalčićev prijepis: *Historia Episcopatus, et Ecclesia/e/ Zagrabiensis. Auctor fr. Raphaelae Levakovich franciscano Can. E.Z. I. De fundatione Ecclesiae et Episcopatus* [f.1 r – f.1 v], *De fundatore Ecclesiae Zagrabiensis* [f.1 v – f.3 r], *De tempore fundationis Episcopatus et Ecclesiae* [f.3 r – f.5 r] i *De structura et qualitate Ecclesiae Zagrabiensis* [f.5 r – f.26 v].

Iako se svi ovi primjerci vode pod istim naslovom, oni ustvari nisu potpuno identični, a najviše odskoče prijepis I. Tkalčića koji je *Historiola* nadopunio svojim marginalijama i drugim komentarima, od kojih neki sežu do godine 1833.

Nije nepoznata činjenica da se Krčelić pri pisanju svoje *Povijesti Stolne crkve zagrebačke* poslužio ovim Levakovićevim spisom, ali ta činjenica nije dokraja razjašnjena, posebno kada se misli o tome što je točno Krčelić preuzimao od ovoga „znatnog pisca katoličke obnove u Hrvata“ (Katičić, 1998: 101). U predgovoru *Povijesti* Krčelić ovako kaže: „Ovaj je pak rad prije zbirka i nekakav nacrt što sam ga na brzinu sastavio ... Nakon što je tiskar bio onemogućen nastaviti rad, primjerci za koje je dobio dopuštenje raspačani su tu i tamo, pa su knjigu, unatoč neodređenu broju

netočnosti i pogrešaka, koje su se uvukle zbog moje odsutnosti, a korektorne nebrige ili dodvoravanja, ...“ (1994: I). Antoljak s pravom za ovaj predgovor kaže kako je čudan i konfuzan (2004: 229).

Dalje na tom istom mjestu Krčelić moli čitatelje za oprost što u djelu postoje njegove vlastite i tiskarske pogreške (kao da su one jednake težine!), zatim zbog toga što je mnogo toga propušteno, a što je rezultat „nepoznavanja tolikih tadašnjih pojava“ (Krčelić, 1994: I), i zato priznaje da postoji mnogo toga čime se ovo djelo može proširiti, kao i to da je vrlo mnogo toga zanemario radi bržega pisanja i okolnosti toga vremena. Uzevši u obzir ove uvodne *isprike*, ipak ostaju brojna pitanja oko sadržaja, jezika ili primjerice, točnosti u navođenju činjenica, koje Krčelić ne spominje i ne vidi ih takvima, a među njima je i svakako odnos prema citiranju Levakovićevoga spisa i uopće odnos prema samome Levakoviću.

„Osim toga vrlo je učeni Farlati u V. svesku izdao povijest ove Crkve. Kao što znam da se s njime ni na koji način ne smijem uspoređivati, tako ne dvojim da je njegovim djelom povijest ove Crkve savršeno opisana, s jedne strane zbog njegove jedinstvene učenosti, a s druge strane zbog spomenika što ih je nekoć opisao Levaković, ...“ (1994: I) Vidimo da je Krčelić svjestan količine podataka koje je preuzeo od Levakovića, ali mu ne odaje nikakvu posebnu zahvalnost, kao što je iskazuje Farlatiju, i kako će se kasnije pokazati, Krčelić ni ne smatra da Levakoviću išta duguje te ga zato gotovo ne spominje.

Nadalje, evo što Farlati piše u uvodnom poglavlju *Ecclesiae Zagrabienensis* u svojem enciklopedijskom djelu *Illyricum sacrum*: „In duas partes sive tomos duos eam divisit: priore tomo, ut ipse in suis ad me litteris, ea, quae generatim ecclesiam hanc, hujusque speciatim Pontifices attingeret, ex monumentis adnexam historiam, diplomata ipsa & meliorum veterum scripta adjungit.“ (1775: 330) U ovom odlomku se posebno ističe to da je Krčelić (*ipse*) sam u svojim pismima Farlatiju obrazložio kako je podijelio *Povijest*, ali se ni ovdje ne vidi da nešto nije sam napisao, pa se može zaključiti da on o tome Farlatija ne obavještava.

Iako se iz *Illyricum sacrum* jasno vidi da je Farlati bio upoznat s Levakovićevim poglavljem u kojem se opisuje izgled zagrebačke stolne crkve (Farlati, 1775: 337-340), postoji mogućnost da sam nikada nije došao u posjed Levakovićevih tekstova o samom osnutku *Zagrabienensis ecclesiae*, pa da stoga nije ni mogao znati da ta poglavlja nije napisao Krčelić. Ovo se, s jedne strane, može zaključiti iz toga što Farlati nikada nije posjetio sjeverne hrvatske krajeve prilikom čega bi se eventualno sam osvjedočio u postojanje drugih Levakovićevih poglavlja osim onoga s opisom zagrebačke crkve, koje je dobio preko Filippa Riceputija, svojega suradnika u stvaranju *Illyricum sacrum*. I s druge strane, Farlati u svojem djelu ne

spominje da je Levaković išta drugo napisao osim spomenutoga opisa crkve,¹ nego smatra da su poglavlja o osnutku Krčelićevo djelo, i shodno tome, ne priznaje Levakoviću mjesto koje mu pripada u historiografiji kada se govori o navedenim temama.

To da se Krčelić *poslužio* Levakovićevim radom, nije bilo nepoznato ni Kukuljeviću (1868: 307) koji je naveo da je Krčelić sasvim iscrpio Levakovićeve bilješke o utemeljenju crkve, a da je Farlati priopćio njegov opis crkve od riječi do riječi. Na istom mjestu Kukuljević *Historiola* karakterizira kao djelce koje je od nemale važnosti, ali ipak da se o njemu nema što naširoko govoriti, jer je služilo kao vrelo dvojici značajnih pisaca. Ipak, vrlo je važna Kukuljevićeva misao, koja kaže da Levaković od istih pisaca nije toliko uvažen, koliko zaslužuje.

Nasuprot ovih, čudi činjenica da je Šišić mimoišao Levakovićev rad, tako da ga u svojem radu (Šišić, 1935) ne spominje niti kao zasebnoga historioografa, a niti izvještava da su se njime poslužili Farlati i Krčelić.

Upravo to raspravlja ovaj rad: iako je Levaković autor značajnoga spisa o osnutku zagrebačke nadbiskupije, o tome se u hrvatskoj historiografiji malo zna, i on nema mjesto koje mu pripada niti je ispravno valoriziran. Nadalje, rad pokušava i dati odgovor na pitanje u kojoj je mjeri Krčelić, u suodnosu s Levakovićem, uistinu *auctor* početnih poglavlja svoje *Povijesti*.

2. Prvo poglavlje Krčelićeve *Povijesti*: *De fundatore hujus Ecclesiae*

Kao temelj za usporedbu i dokazivanje koliko je Krčelić uzimao od Levakovića, uzeta su prva tri poglavlja Krčelićeve *Povijesti Stolne crkve zagrebačke: De fundatore hujus Ecclesiae, De loco foundationis i De tempore fineque foundationis Ecclesiae Zagrabiensis*. Odmah je prema naslovima poglavlja vidljiva sličnost, uspoređujući ih s Levakovićevima: *De ecclesiae Zagrabiensis fundatione, De ubi sive loco foundationis i De tempore foundationis episcopatus Zagrabiensis*.²

U prvim rečenicama kod obojice autora čitamo da je zagrebačku stolnu crkvu osnovao kralj Ladislav, čemu svjedoči isprava ostrogonskog

¹ Farlati, 1775: V, 330: „Commentarios ecclesiae & episcoporum Zagrabiensium litteris mandarunt f. Raphael Levacovichius ex ordine Franciscanorum, canonicus idem & archidiaconus aedis cathedralis; ...”

² Analiza je rađena prema Levakovićevu spisu NSK R 3.339, i to je razlog što se dalje u tekstu spominje samo ovaj rukopis. Ostali prijepisi su uspoređeni, i osim Tkalčičevoga, ne odstupaju mnogo od analiziranog rukopisa, radi se o detaljima, kao što pokazuje *ed. princeps* Levakovićevih rukopisa koje ovaj Zbornik donosi.

nadbiskupa Felicijana, koja se citira dalje u tekstu. Za primjer se navode početne rečenice (kurzivom su označena mjesta zajednička kod obojice autora):

- Levaković: *Zagrabiens/em/ ecclesia/m/ a Sancto Ladislao Hungariae rege in regno Slavoniae, fluminibus Drauo Sauoq/ue/ concluso fundatam extitisse in honorem Sancti regis Stephani Hungaror/um/ apostoli plura ostendunt monumenta.*

- Krčelić: *Sanctum Regem Ladislaum, Zagrabiensem fundasse Ecclesiam, id est Episcopatum, plurima veterum monumenta ostendunt.*³

Kao što se vidi u analizi prve rečenice, a ova se misao može primijeniti na gotovo sve što je Krčelić prepisao, nije dokraja jasno zašto ovaj pisac uzima neke podatke, a druge, koji bi također bili zanimljivi i korisni čitatelju, ne uzima. To će u ostatku teksta biti još uočljivije.

Već se u sljedećoj rečenici, koja se na prvu nadovezuje zamjenicom *quorum* kod Krčelića, a kod Levakovića *horum*,⁴ ponovno kod prvoga pisca gube korisne informacije. Naime, Levaković kaže da prvo mjesto među ispravama zauzima ona prepoštovanoga oca Felicijana, ostrogonskoga nadbiskupa, da je ta isprava *literae adiudicatoria pendentis sui sigilli munimine roboratae, sub anno millesimo centesimo trigesimoquinto, quae in hodiernum diem extant in conservatorio episcopali*. Krčelić nije dakle smatrao da bi podatak da je ta isprava bila ojačana visećim pečatom, kao ni to da se ona i danas nalazi u biskupskom arhivu, bio toliko značajan da ga uvrsti u svoj tekst.

Sljedeći navod kod obojice autora je spomenuta isprava, s tom razlikom što Levaković završava s rečenicom: „... cum terra et sylva sibi

³ Analiza: Krčelić u ovoj rečenici za subjekt stavlja *plurima veterum monumenta*, a za predikat *ostendunt*. Od ovoga glagola u tekstu ovisi konstrukcija akuzativa s infinitivom (*sanctum regem Ladislaum, Zagrabiensem fundassem Ecclesiam, id est Episcopatum*). Levaković se također poslužio istom konstrukcijom, pa kod njega stoji: *Zagrabiens/em/ ecclesiam ... fundatam extitisse plura ostendunt monumenta*. Ono što je Krčelić stavio u akuzativ, a što pri prevođenju na hrvatski jezik postaje subjektom, Levaković postavlja za pasivnog vršitelja radnje *a sancto Ladislao Hungariae rege*, odnosno, na hrvatskom bi glasilo da je *crkva osnovana od svetoga mađarskog kralja Ladislava*. Neka bude spomenuta da Krčelić nije iskoristio Levakovićeve dopune o tome gdje je ta crkva osnovana: *in regno Slavoniae, fluminibus Drauo Savoq/ue concluso*, kao ni to da je posvećena *in honorem sancti regis Stephani Hungarorum apostoli*.

⁴ Levaković: *Horum principem locum sibi vindica/n/t literae r/everendissi/mi in Christo patris Feliciani archiep/iscop/i Stridonens/sis/ adiudicatoriae ...*; Krčelić: *Quorum, principem locum sibi vendicant, adjudicatoriae litterae, r/ssmi in Christo patris Feliciani archi-episcopi Strigonensis, ...* Prijevod: Od ovih/kojih (sc. isprava) prvo mjesto zauzimaju isprave prepoštovanoga oca u Kristu ostrogonskoga nadbiskupa Felicijana ... Komentar: vidljivo je da Krčelić neznatno mijenja samo poredak riječi i početnu zamjenicu. Ovdje je potrebno naglasiti i to da je Krčelić u svojem vlasništvu imao i druge prijepise ovoga teksta koje kompilira u jednu cjelinu, što očituje upotreba glagola *vendicant*, koji stoji u Kovačevićevu prijepisu teksta, umjesto *vindicant*, koje se nalazi u analiziranom tekstu iz NSK, R 3.339.

appendente“, a Krčelić ide do kraja isprave. Na ovom mjestu, prije spominjanja sljedećih isprava, korisno je podsjetiti da struka nema povoljno mišljenje o Krčeliću kao paleografu. Tako u *Pogovoru* njegove *Povijesti* Mirko Valentić piše da Krčelićevi prijepisi nisu često pouzdani i provjereni, i da se služio ispravama zagrebačkoga Biskupskog i Kaptolskog arhiva (Krčelić, 1994: 396). Isto mišljenje dijeli i Antoljak smatrajući da su mu „prijepisi suviše nepouzdana i veoma loši“, a zaključuje da se Krčelić pokazao kao „loš paleograf“ (2004: 229). Evo kakvo obrazloženje nudi Jaroslav Šidak: „Krčelić je pisao lošom latinštinom, a kao historičar nije imao dovoljno spremne ni kritičnosti u upotrebi izvorne građe; u tom je pogledu mnogo zaostajao za Luciusom i metodama zapadne historiografije u XVII st.“ (1962: 389).

To da je Krčelić bio neiskusni latinist i paleograf, može se vidjeti i iz kvantitete i kvalitete citiranih isprava koje donosi u analiziranim poglavljima *Povijesti Stolne crkve zagrebačke*. Naime, tekst tih isprava je svojom količinom gotovo u svim slučajevima jednak tekstu isprava koje prezentira Levaković u svojim poglavljima. Ova se tvrdnja ne odnosi jedino na spomenutu Felicijanovu ispravu, koju Levaković navodi u nešto kraćoj verziji. Stoga je točnost navoda u kojima stoji da je Krčelić uopće koristio originalne isprave zagrebačkoga Biskupskoga i Kaptolskoga arhiva itekako upitna, pogotovo ako se zna da je u Levakovićevoj ostavštini kojom je Krčelić baratao, a danas se nalazi u fondu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, bilo više od petstotina prepisanih isprava i dokumenata, koje je Levaković sam prepisao. On u pismu zagrebačkom biskupu Benku Vinkoviću iz godine 1642. (Kukuljević, 1868: 204) piše da je prikupio više od petstotina i trideset dokumenata. Imajući sve ovo na umu, teško je za povjerovati da je Krčelić sa svojim (ne)znanjem latinske paleografije obilazio arhive u potrazi za originalima.

Nadalje, to da je Krčelić smatrao da se njegovo (ne)djelo prepisivanja drugoga autora nikada neće otkriti, svjedoči i rečenica koju *ad verbum* uzima od Levakovića: *Sique Felicianus annum foundationis apposuisset, nil ab eo praeterea desideraremus*, a kojom nastavlja svoj tekst nakon iznošenja Felicijanove isprave.

Kod Levakovića ona glasi: *Hic si Felicianus annum foundationis apposuisset praeterea nihil ab eo desideraremus, ...*

Prijevod bi glasio: *Da je Felicijan (ovdje) stavio godinu osnutka, ništa više od njega ne bismo tražili.*

Itakako je vidljivo da među ovim rečenicama nema gotovo nikakve razlike, Krčelić krajnje nemaštovito i samouvjerenno prepisuje Levakovića, i to bez ikakvih znakova citiranja i spominjanja njegovog imena.

U namjeri da ipak malo prekroji Levakovićev tekst, Krčelić ponegdje mijenja jezične konstrukcije i/ili poredak riječi u rečenici, naprimjer:

- Levaković: ad preces et instantiam memorati Timothei episcopi et captoli Zagrabiensis volens confirmare patris et avi sui privilegia ait... (Levaković, R 3.339:f.69v)

- Krčelić: ad preces memorati Thimothei ep/isco/pi, & capituli Zagrabiensis confirmando patris avique privilegia ait...⁵ (Krčelić, 1769: 2)

Nadalje, u prvom poglavlju Levaković još donosi ispravu kralja Andrije iz 1217. (kao i Krčelić, s tom razlikom što Krčelić završava citiranje na mjestu ... *quod alio nomine Valko vocatur terminavit abinde per Savum descendendo*, &), spominje Belu IV. i zaključuje s ispravom Stjepana V. iz 1272. (naravno, u istom opsegu u kojem je citira i Krčelić).

Zaključnu je rečenicu Krčelić također *modelirao*, ali ne toliko da bismo zaključili da je to njegova vlastita umotvorina:

- Levaković: Ex quibus manifestum est id, quod a Nobis proponitur Ecclesiam videlicet et Ep/iscop/atum Zagrabiensem in Ducatu Slavoniae a S. Ladislao Rege Hungariae fundatum esse. (R 3.339:f.70r) (Prijevod: Iz ovoga je očito, što smo predložili, da su zagrebačka crkva i biskupija osnovani u vojvodini Slavoniji, od svetoga mađarskog kralja Ladislava.)

- Krčelić: Ex quibus quod initio proposui capitis, manifestum evadere puto. Sanctum nempe Ladislaum Ecclesiam fundasse Zagrabiensem. (1769: 3) (Prijevod: Mislim da iz ovih jasno proizilazi ono što sam predložio na početku poglavlja. Da je sveti Ladislav osnovao zagrebačku crkvu.)

Jednu Levakovićevu rečenicu Krčelić je presjekao u dvije, međutim dio u kojem prvi pisac spominje mjesto osnutka crkve i biskupije, drugi pisac nije spomenuo.

3. Drugo poglavlje Krčelićeve *Povijesti*: *De loco foundationis*

U drugom poglavlju, u kojemu se razlaže o mjestu nastanak biskupije, Krčelić prvi put (nakon uvoda) citira Levakovića. Na str. 3, redak 28 za Levakovića kaže da je bio zagrebački kanonik, smederevski biskup i sljedbenik u redu serafinskoga sv. Franje. Vrlo je važno što nakon ovoga predstavljanja slijedi, a to je da Krčelić otvoreno kaže kako je u Beču 1748. godine pribavio Levakovićev rukopis *Povijest Zagrebačke crkve*, koji nikad nije tiskan. Krčelić, za razliku od prvoga poglavlja, nije potpuno iscrpio Levakovićev tekst, već mu ovdje daje kritiku i preuzima samo prvu polovicu Levakovićevog drugog poglavlja, dok ostatak poglavlja

⁵ Komentar: Vidljivo je da se *instantia* kod Krčelića izgubila, Levakovićevu konstrukciju participa i infinitiva Krčelić je zamijenio gerundivom i nakraju je veznik *et* spojio s imenicom enklitikom *-que*.

(nekih dvanaestak redova prepisanoga teksta, odnosno tri oduže rečenice) ne spominje.

Krčelić isprva piše o Zagrebu prije Ladislavovog doba i analizira naziv *Gradec*. Potom od riječi do riječi citira Levakovića, uz iznimku što ga na jednom mjestu ispravlja i dodaje svoje mišljenje. On na tom mjestu, za razliku od Levakovića, smatra da grad Zagreb nije dobio ime po zdencu koji izvire u podnožju istoimenog brežuljka i kaže: „est collis Zagreb vocata, a qua civitati & comitatui nomen, & non a terrae foecunditate, vel fonticulo ad radices ejusdem scaturiente, *uti quidam tradidere*“⁶ (Krčelić, 1769: 3). Krčelić smatra da je Levaković po ovom pitanju trebao dati čvršće argumente, odnosno da ga je trebao potkrijepiti spomenicima, a ovako je ostavio mjesta sumnji i njegov navod izgleda posve proizvoljno (Krčelić, 1994: 5).

Međutim, Krčelić dalje kaže da iz više razloga smatra kako ipak treba vjerovati Levakoviću što se tiče imena samog brežuljka („Interim hujus censeo subscribendum quoad nomenclaturam collis sententiae.“ (1769: 4), a kao odgovor na pitanje o povjerenju Levakoviću, na prvom mjestu ističe činjenicu da je Levaković kasnije postao salonitanski nadbiskup i, prema Farlatiju, brižljiv pisac za kojega nitko neće ocijeniti da je pisao proizvoljno, nego da je, ako nikako drugačije, doznao predajom starijih (Krčelić, 1994: 5).

Posljednje mjesto u drugom poglavlju na kojemu Krčelić ponovno citira Levakovića, jest ono kad raspravlja o tome na kojem je mjestu Ladislav utemeljio Zagrebačku biskupiju, a prethodno kaže: *Ex recensito paulo ante Raphaëlis Levakovich testimonio, ubi clare dicitur Et in hac colle Sanctus Ladislaus Monasterium & Ecclesiam Zagrabiensem ... exaedificavit, Episcopatum quoque Zagrabiensem fundavit, &.* (Krčelić, 1994: 4).

Ne može se sa sigurnošću procijeniti zašto je u ovom, drugom poglavlju Krčelić odlučio ispravno citirati Levakovićeve navode, kad je to mogao učiniti i ranije. Možda je razlog tome što je prvo poglavlje preneseno čitavo od riječi do riječi, dok u drugome Krčelić, uz Levakovća, citira i spominje i druge pisce, kao primjerice povjesničara Bonfinija, biskupa

⁶ Kod Levakovića u R 3.339 stoji ovako: "in colle Zagreb, non a terrae foecunditate, *sicuti Bonfinius et nonnulli eundem secuti tradidere, sed* a fonticulo ad radices ejusdem scaturienti denominato, ..." Iz ovih rečenica je jasno da Krčelić odjeljkom *uti quidam tradidere* misli na Levakovića, uz one koje Levaković navodi (*Bonfini i njegovi istomišljenici*), i treba obratiti pažnju na Krčelićev potez uporabe sastavnoga veznika *vel* (ili), umjesto Levakovićevo rastavnog *sed* (nego), u čemu stoji smisao rečenice.

Vinkovića, biskupa i pisca Ivana Tomka Mrnavića, Franju Ladanyja, Ivana Lučića Luciusa i Pavla Rittera Vitezovića. Za pretpostaviti je da bi Krčelić, da je i ovo drugo poglavlje odlučio napisati isključivo po uzoru na Levakovićevo drugo poglavlje, napravio isto što i s prvim.

4. Treće poglavlje Krčelićeve *Povijesti*: *De tempore, fineque foundationis, Ecclesiae Zagrabienensis*

U trećem poglavlju obojica pisaca diskutiraju oko godine osnutka biskupije. Krčelić otvara temu time što se u svjedočanstvima nigdje ne spominje godina osnutka, pa je logično da on na ovome mjestu raspravi i o tome. Najprije navodi Ivana Tomka Mrnavića i njegov prijedlog da je biskupija osnovana 1085. godine. Znakovito, ovoga pisca spominje i Levaković, ali ne odmah na početku trećega poglavlja, već u jednakom opsegu teksta sredinom istoga poglavlja (f. 72 v. – f. 73 r.). Pisци odbacuju vjerodostojnost Tomkovih tvrdnji, a za to navode iste razloge, odnosno, sasvim je jasno da je i ovdje Krčelić preuzeo Levakovićeve zaključke.

Primjerice, Levaković kaže: „Ita d. Tomco ... non tamen praefendus veritati.“ (R 3.339: f. 73 r), prijevod: „Tako će Tomko, ... ipak ne iznosi istinu.“; dok Krčelić prema Mrnaviću koristi malo oštiji ton: „Hactenus & ita Tomcus. At quam infundate, & minus ac assertive, quis non videt?“ (1769: 7), prijevod: „Dotud i tako će Tomko. Ali tko ne vidi koliko neutemeljeno, pa i više nego proizvoljno?“ Kiteći se tuđim perjem, Krčelić mudro nastavlja obrazlagati Tomkova *dostignuća*, upravo kao da se tih objašnjenja sam sjetio ili kao da je do njih sam došao, ali i uopće, ovakav Krčelićev slavodobitni i preuzvišeni, a ničim utemeljen, ton i stil, prožima sva analizirana poglavlja, odnosno preciznije, sva mjesta koja nije direktno od nekoga citirao, nego je sam prepričao.

Nadalje Krčelić, a tako i Levaković, spominje krivu Tomkovu kronologiju vladanja papa u Rimu⁷, nadalje preko pisaca Bonfinija i Thuroczyja, te kardinala Baronija, obojica dokazuju da je Ladislav umro 1095. (a ne 1085), a budući da je Opći crkveni sabor u Clermontu papa Urban sazvaio 1095, tada nipošto Zvonimir, kao što piše Tomko, nije mogao biti od pape postavljen za vođu svetoga rata, jer je netom prije umro.

⁷ Levaković, R 3.339:f.73v: „Primis alienum est a veritate, memorato anno 1085 Urbanum pontificem fuisse, ...“, prijevod: „Najprije je daleko od istine da je spomenute godine 1085 Urban bio papa, ...“; Krčelić, 1769: 7: „...quam quaeso a veritate alienum est anno 1085. Urbanum fuisse pontificem, ...“, prijevod: „... koliko je molim, daleko od istine da je 1085 godine Urban bio papa, ...“

Podjednake zaključke uz navođenje istih imena donose i Krčelić i Levaković.⁸

Ovdje je zanimljivo spomenuti što Krčelić kaže: „Zbog toga treba da ponovim ponešto iz *svojih rukopisa* koji se prije odnose na građansku nego na crkvenu povijest, ...“ (1994: 9). Na ovome mjestu bismo očekivali da će Krčelić možda iskoristiti zaključke nekog drugog autora, jer se stječe dojam da će s povjesničara crkvene povijesti (a pod tim shvaćamo Levakovića, jer se do ovoga mjesta u tekstu služio njegovim tekstom) prijeći na nekoga tko se bavio građanskom, ali on i dalje ostaje kod Levakovića, tek niže u svojem tekstu citira Tomu Arhiđakona, iako se ni ovaj autor ne svrstava u red povjesničara građanske povijesti.

Vrlo je znakovit način kojim se Krčelić odnosi prema Levakovićevom rukopisu: on smatra da je to *njegov* rukopis, odnosno, to je njegovo *vlasništvo*. Malo niže u tekstu kaže da je Zvonimir umro bez muškog nasljednika, pa čak i bez kćeri, a to je sve dokazao „u svojim rukopisima“ (Krčelić, 1994: 9). Na koje rukopise konkretno misli, u tekstu se ne navodi.

Ovdje Krčelić ostavlja Levakovića i prelazi na Tomu Arhiđakona, kojega Levaković ne citira, a s njega na *Katalog ugarskih palatina* (Krčelić, 1994: 10).

U posljednjem odjeljku ovoga poglavlja, Krčelić dotiče i cilj utemeljenja zagrebačke biskupije, o čemu Levaković ne piše.

5. Pojam autorskog prava i intelektualnog vlasništva u povijesti : „vlasnik rukopisa vlasnik je i djela i može činiti s njim što hoće.“ (Horvat i dr., 2009: 15)

Nakon analize u kojoj je i slabijem poznavatelju latinskoga jezika vidljivo da se Krčelić obilatoposlužio Levakovićevim spisom, nije nepotrebno podsjetiti na stanje pojma autorskog prava i intelektualnoga vlasništva u 18. stoljeću, odnosno u doba kada je Krčelić nabavio Levakovićeve tekstove i počeo pisati svoju *Povijest ...* Tada pojam autorskog prava i njegove zaštite nije bio poznat, a još manje razvijen kao danas, stoga je

⁸ Levaković, R 3.339:f.74r: „ Si erga Zvonimirus in Concilio Claramontano in octava Sancti Martini anno nonagesimo quinto supra millesimum celebrato a Papa Urbano Dux sacri belli institutus fuit, ...“, prijevod: „Ako je dakle Zvonimir na saboru u Clermontu, na osminu blagdana Sv. Martina godine 1095, bio postavljen od proslavljenoga pape Urbana za vođu svetoga rata, ...“; Krčelić, 1769: 7: „Claremontanam generalem synodum in octava S. Martini anno 1095 ab Urbano Pontifice institutam fuisse Cardinalis Baronius, ... demonstravit, ... Quomodo ergo Zvonimirus, dux Sacri belli institui potuisset?“, prijevod: „Kardinal Baronio dokazao je da je papa Urban održao Opći crkveni sabor u osmini blagdana svetoga Martina godine 1095, ... Kako je dakle Zvonimir mogao biti postavljen za vođu svetoga rata?“ Komentar: Krčelić je jednu Levakovićevu rečenicu razlomio na dvije, ali pritom je zadržao isti način zaključivanja, ton i vokabular.

bilo moguće da se autori neometano služe tuđim rukopisima i raspolažu njima gotovo kao svojim vlastitim. Krčelića zakonski ništa nije obavezivalo da on u svojoj *Povijesti* uopće spomene postojanje nekakvog Levakovićevog rukopisa, ni to da se njime služio, a još manje da točno navodi odnosno citira mjesta u tekstu čije je fragmente prepisao onako kako se to danas radi. (Druga je stvar što Krčelić očito nije osjećao ni moralnu obavezu prema djelu koje nije bilo njegovo.)

Pojam i uloga autora u to doba, kao uostalom i pojam djela kao neotuđivog duhovnog vlasništva njegovog autora, je bio sasvim zakonski nereguliran, a u Levakovićevom slučaju i zloupotrijebljen.

Pravnopovijesna istraživanja pokazuju da je do afirmacije pojma autorskog prava došlo tek u 18. stoljeću, iako je sigurno da je i prije postojao razvijajući se u svijesti pojedinaca, a zatim su ga priznala državna tijela.

Henneberg (1996: 8) piše da je za neke ovaj pojam bio poznat već u starom vijeku, neki smatraju da ono nije bilo poznato ni u starom ni u srednjem vijeku, a treći da se tek nakon uvođenja tiska može ozbiljnije raspravljati o autorskim pravima u pogledu književnih djela. U antici je postojala svijest o moralnom pravu autora književnog djela na priznavanje njegova autorstva (1996: 9), što se u antičkoj književnosti zrcali kod britkog Marcijala, koji je nekoliko svojih epigrama uputio kradljivcu (*plagiarius*) Fidentinu, jer je ovaj recitirao ili se hvalio Marcijalovim stihovima kao svojim. Manjak posebnih pravnih pravila za zaštitu autora tumači se činjenicom da za takvima nije postojala potreba, jer su autori kao takvi koristili posebne pogodnosti i materijalne pomoći.

U srednjem vijeku položaj autora nije znatno izmijenjen, odnosno, čak se može zaključiti i ono suprotno, da su zbog imperativa anonimnosti, uloge autora bile posve degradirane, a danas učenjaci ubiru danak ovoga trenda jer su brojna rukopisna djela ostala anonimna, a time i prave enigme za takve istraživače. „Citiranje u današnjem smislu ne postoji: u tekstove ranijih autora koje prepisuju i kompiliraju mnogi prepisivači umeću vlastite komentare, koje ne označuju posebno. ... rukopisi se tek ponekad identificiraju po imenu autora, a češće po imenu prepisivača ili vlasnika.“ (Horvat i dr., 2009: 16) Iako je ovo bila praksa u srednjem vijeku, na Krčelićevom primjeru vidimo da se održala i do njegovoga 18. stoljeća.

Gutenbergovim izumom tiskarskoga stroja na scenu stupa profesija tiskara, nakladnika i knjižara, koji također traži svoj *komad kolača*. Tiskanje knjige postaje obrt, u kojemu je potrebno izvući maksimalnu novčanu dobit, pa se u ovu svrhu stvaraju tzv. *nakladničke privilegije*, a s vremenom se ovi privilegiji dodjeljuju i autorima, u čemu vidimo prve konkretne pokušaje da se zaštiti uloga autora i njegovo djelo.

Kroz ovih nekoliko natuknica o povijesti autorskoga prava i srodnih pojmova, teško je objašnjiv Krčelićev potez da prisvoji, odnosno pokrade Levakovićevo djelo i sebi njime priskrbi sve zasluge koje je ostvario njegovim objavljivanjem. Ili, možda bi se netko zapitao suprotno: je li Krčelić iskoristio *Historiola* bez zle namjere kojom pripisuje sebi nešto što nije njegovo dostignuće, isključivo u znanstvene svrhe informiranja puka o povijesti zagrebačke biskupije? Mislim da nije, usprkos tome što nije poznao pojam autora i njegovih prava. Za njega dakle u potpunosti vrijedi rečenica iz naslova ovog poglavlja!

Istina, pravi autorski zakoni javljaju se krajem 18. stoljeća, isprva u Engleskoj i Francuskoj, a potom, uglavnom tijekom 19. stoljeća, i u ostalim europskim zemljama. U Austrijskom carstvu je 1846. donešen prvi zakonski propis, *Carski patent o zaštiti književnog i umjetničkog vlasništva*, koji se na području Hrvatske i Slavonije počeo primijenjivati od 1853. godine. To je dakle skoro stotinu godina od objavljivanja Krčelićeve *Povijesti*, i kako je gore navedeno, on sam nije imao zakonske ograde pri korištenju tuđega djela. Levakovićev je rukopis, kako sam u drugom poglavlju piše, kupio u Beču i dalje se prema tom tekstu ponašao kao prema svojemu duhovnom vlasništvu, usprkos tome što je, a to je jasno iz gornje kronologije, u to doba već itekako bila razvijena svijest o *autoru i djelu*, makar ne i zakon, a Krčelić je, ne samo kao istaknuti intelektualac i povjesničar toga doba, nego i kao crkvena osoba, sasvim sigurno bio svjestan ovh pojmova.

6. Zaključak

Prilike ili neprilike, koje su spriječile da „hrvatski učenjak“ (Katičić, 1998: 277) Levaković, tiskom objavi svoju *Historiola*, bile su razlog tome da je stoljeće kasnije Krčelić taj rukopis implementirao u svoje djelo. Da je Levaković makar u jednom izdanju, iako bi ih do danas zasigurno bilo više, dao otisnuti svoj spis, Krčelićevo djelo bi bilo znatno osiromašeno u svojim početnim poglavljima i pitanje je kako bi ono izgledalo, jer se ne bi mogao, ni smio, prema tuđem tiskanom djelu odnositi onako kako mu je to omogućila činjenica da je baratao *samo* tuđim rukopisom.

Nema nikakve sumnje da je Krčelić pokrao duhovno vlasništvo autora Levakovića, jasno je to u nizu primjera iznijetih u pojedinim poglavljima ovoga teksta, a i historiografi koji poznaju i Levakovićev i Krčelićev rad, a također su gore spomenuti, unisono to priznaju, birajući, međutim, za ovu rabotu isključivo eufemizme.

Usprkos tome što Krčelićeva *Povijest Stolne crkve zagrebačke* oba-seže 346 stranica, a on je ukrao *samo* Levakovićevih 10, svakako baca ne-

povoljno svjetlo na Krčelićev cjelokupni angažman i znanstveni rad.

Može se zaključiti da se Krčelić odlučio na prepisivanje iz nekoliko razloga. Prvi je spomenuta činjenica da *Historiola* do tada nije bila tiskana i evidentno Krčelićevo uvjerenje da nitko ne zna da je to napisao Levaković, da se to nikada neće doznati i da se *Historiola* nikada neće tiskati. Drugo, on se prema Levakovićevom rukopisu odnosio kao prema svojem rukopisu, što ne taji. I konačno, shodno ovome, moralna svijest o tuđem rukopisu kao o duhovnome, autorskom vlasništvu koje nije njegovo vlastito, kod Krčelića uopće nije postojala, što je za kanonika i teologa sasvim neshvatljivo i sramotno.

KRČELIĆEV ODNOS PREMA LEVAKOVIĆEVOM SPISU DE ECCLESIAE ZAGRABIENSIS FUNDATIONE

Sažetak

Poglavlje *De ecclesiae Zagrabienensis fundatione* u sklopu Levakovićeva spisa *Historiola* jedno je od njegovih najznačajnijih rukopisa na latinskome jeziku, čega su bili svjesni i brojni historiografi koji su se, pišući o povijesti Zagrebačke crkve, upravo njime koristili.

Ovaj rad uspoređuje početne odlomke djela B. A. Krčelića *Historiarum Cathedralis Ecclesiae Zagrabienensis* s odabranim poglavljima Levakovićeva *Historiola*, i ispituje kako je i u kojoj mjeri Krčelić preuzimao informacije od Levakovića. Krčelić u samo malom broju slučajeva u tim poglavljima navodi Levakovića kao izvor svojih informacija, i čitatelj njegovoga djela se s pravom može zapitati koliko je Krčelić uistinu autor u punom smislu te riječi. Može se reći da Levakovićeva djela nije ispravno valorizirano u hrvatskoj historiografiji.

Ključne riječi: nastanak zagrebačke biskupije, Rafael Levaković historiograf, B. A. Krčelić, autorsko pravo – povijest

KRČELIĆ'S RELATION TO THE LEVAKOVIĆ'S SCRIPT DE ECCLESIAE ZAGRABIENSIS FUNDATIONE

Abstract

Chapter *De ecclesiae Zagrabienensis fundatione*, as a part of Levaković's script *Historiola*, is one of his most significant works in Latin - this being well known to the numerous historiographers, who have utilized this document when writing about the history of the Zagreb Church.

This paper compares the initial parts of the B. A. Krčelić's *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabienensis* with selected chapters of Levaković's *Historiola*, and investigates how and to what degree Krčelić took over the information from the Levaković's paper. It's only in few cases that Krčelić cites

Marko Jerković

IZ LEVAKOVIĆEVE OSTAVŠTINE: POPIS SVEĆENSTVA ZAGREBAČKE BISKUPIJE

Izvorni znanstveni članak
UDK 262. (497.5 Zagreb) (091)

I. Uvod

Manje je poznati rad Rafaela Levakovića *Ordo et series cleri Dioecesis Zagrabienensis 8. Martii 1574. in synodo*, koji sadrži podatke o crkvenoj hijerarhiji i crkveno-teritorijalnom te župnom uređenju Zagrebačke biskupije u razdoblju druge polovice 16. stoljeća. Taj je kraći spis, kako se da iščitati iz naslova, zapravo popis svećenstva Zagrebačke biskupije utvrđen na crkvenom saboru održanom 8. ožujka 1574. godine. Svećenstvo je u popisu navedeno prema crkvenim častima i službama Zagrebačke biskupije i Zagrebačkog kaptola, dok su župnici i župe Zagrebačke biskupije popisani prema pripadnosti pojedinom arhidakonatu. Jedan primjerak Levakovićeva popisa sačuvan je u prijepisu Ivana Kukuljevića Saksinskog,¹ a nalazi se u sklopu rukopisa *Miscellanea* koji se čuva u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (signatura: III d 118), zajedno s ostalim radovima Rafaela Levakovića s temama iz povijesti Zagrebačke biskupije. Drugi se prijepis istog popisa nalazi u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu također s Levakovićevim kraćim spisima i fragmentima. Levakovićev popis svećenstva i župa Zagrebačke biskupije sačuvan u dvama prijepisima zapravo je nastao kao rezultat autorovog istraživanja arhivske građe. Izvornik popisa je nastao u vrijeme održavanja pokrajinskog crkvenog sabora Zagrebačke biskupije 1574., a Levaković ga je pronašao među arhivskom građom zagrebačkih biskupa i prepisao ga. Izvorni popis nalazi se u Nadbiskupskom arhivu u Zagrebu (Barle, 1913: 4:169), a široj je javnosti od prije poznat. Njega je 1884. u *Starinama* objavio neumorni priređivač izvorne građe Zagrebačke biskupije i grada Zagreba Ivan Krstitelj Tkalčić.² On u svome prijepisu ne upozorava na to da je i Levaković bio upoznat s tim izvorom, nego samo

¹ Na podatak da se radi upravo o prijepisu Ivana Kukuljevića Saksinskog ukazao mi je dr. Pavao Knezović kojemu se zbog toga ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

² Tkalčić, 1884: 16, 125-129.

navodi kako popis „koj se nalazi u NAZ [Nadbiskupskom arhivu Zagreba, op. M. J.] donosi imenik onih osoba i župnika, koji su mjeseca ožujka 1574. prisustvovali sinodi, koju je sazvao opet biskup Drašković.“ (Tkalčić, 1884: 16, 118). To što Tkalčić nije donio podatak o tome da se Levaković koristio popisom može značiti da za to nije niti znao, međutim, s druge strane, Tkalčić je bio upoznat s Levakovićevim radom na povijesti Zagrebačke biskupije, tim više što je jedan rukopis upravo bio pohranjen u njegovoj knjižnici.³ Unatoč tome što je navedeni popis preko Tkalčića ušao u svijet akademske zajednice, činjenica da ga je i Levaković kanio koristiti u svojim istraživanjima svakako pobuđuje znanstvenu pažnju. Prije svega otvara se nekoliko istraživačkih pitanja: kada je i u kojim okolnostima spis točno nastao; kada ga je Levaković prepisao i zašto je ušao u sklop Levakovićevih istraživanja Zagrebačke biskupije te na kojim sve sadržajnim razinama možemo promatrati sam popis.

II. Okolnosti nastanka izvornog popisa i Levakovićevog prijepisa Nastanak izvornog popisa

Popis pripada širem kontekstu posttridentinskog razdoblja, koje je u katoličkim zemljama bilo obilježeno nastojanjima Rimske Crkve oko reforme života kako svoga svećenstva, tako i pučanstva općenito.⁴ Izvorni dokument u kojemu je sadržan popis svećenstva i župa nastao je u vrijeme zagrebačkog biskupa Jurja Draškovića (1563.-1578.). Juraj Drašković je i sam sudjelovao u radu Tridentskog sabora od 1562.-1563. kao izaslanik cara Ferdinanda II., u svojstvu zastupnika Ugarsko-hrvatskog kraljevstva („Orator pro regno Hungariae“).⁵ Upravo je u Tridentu dočekao svoj izbor za zagrebačkog biskupa 1563.,⁶ te je njegovo sudjelovanje na Koncilu imalo kasnijeg odjeka i u nastojanjima oko provođenja nove crkvene poli-

³ Radi se o rukopisu *Historia Episcopatus et Ecclesiae Zagrabienensis. Auctore fr. Raphaelae Levaković can. eccl. zagrabienensis*. Danas u ARHIVU HAZU pod signaturom III d 152.

⁴ O samom Tridentskom saboru, njegovu tijeku i posljedicama te protureformaciji općenito vidi pregledno: Jedin, 2004: 357-444; kratko: Jedin, 1997: 100-130. O utjecaju na kršćansku kulturu: Hook, 2003: 225-238.

⁵ Sopta, 1996: 259; vidi kratko i Buturac-Ivandija, 1973: 175.

⁶ Juraj Drašković, svećenik Zagrebačke biskupije (*presbiter Zagrabienensis*), je 1560. došao na čast pečujskog biskupa, i to nakon translacije dotadašnjeg pečujskog biskupa Antuna na jegarsku biskupsku stolicu. Na toj časti Drašković je ostao do 1563. godine. Nakon smrti zagrebačkog biskupa Matije Brumana 18. kolovoza Juraj Drašković dobiva zagrebačku biskupsku čast. On je bio zagrebačkim biskupom od 22. ožujka 1564. do 1578. kada je prebačen na đursku biskupsku čast. Tamo je kao biskup boravio do 1582., kada je prebačen na kaločku nadbiskupsku čast, na kojoj je i umro 21. siječnja 1587. godine. Eubel-van Gulik, 1923: 338 (i 280, 216, 172) O njegovoj biografiji vidjeti i: Sopta, 1996: 255-266.

tike na području Zagrebačke biskupije. Da bi odredbe Tridentskog koncila postale prihvaćene i time otvorile put lakšem ostvarenju obnove duhovnog života kršćana i stvorile jaku protutežu reformacijskim idejama, bilo ih je potrebno proglasiti i na lokalnoj razini, odnosno upoznati svećenstvo pojedinih biskupija s obnoviteljskim idejama te ga uputiti kako ubuduće djelovati u skladu s novim vjerskim odredbama. Kao „posttridentinski reformator“ (Sopta, 1996: 262) biskup Juraj Drašković je poglavito nastojao suzbiti reformacijske utjecaje na području svoje biskupije, a temeljna stvar koju je u tome smislu valjalo napraviti bila je sazivanje saborâ na kojima je trebalo proglasiti i dogovoriti provođenje tridentskih zaključaka.

Iako Daniele Farlati donosi podatak da je biskup Juraj Drašković održao tri crkvena sabora, u historiografiji prevladava mišljenje da je on za vrijeme svoga biskupovanja u Zagrebačkoj biskupiji održao dvije sinode: 1570. i 1574. godine.⁷ S prvoga crkvenog sabora, 1570., nisu se sačuvale odredbe, nego samo red prema kojemu se sabor održao,⁸ ali je vjerojatno za cilj imao proglasiti odredbe Tridentskog koncila koje su 1611. proglašene i na Hrvatskom saboru od strane staležâ (Barle, 1913: 4:167).⁹ Drugi crkveni sabor iz vremena biskupa Jurja Draškovića, a koji nas u ovome trenutku više zanima, održao se 8. ožujka 1574. godine. S ovoga crkvenog sabora nije se nažalost sačuvao niti red održavanja, niti konačne odluke, nego samo, već navedeni i ovdje promatrani popis svećenstva. Biskup Drašković je ovaj crkveni sabor, a vjerojatno i onaj 1570., sazvaio uvelike motiviran pismom pape Pija V. (1566.-1572.) od 9. kolovoza 1569. u kojemu je pohvalio biskupov trud u nastojanjima oko katoličke obnove.¹⁰

⁷ Farlati donosi podatak da je Juraj Drašković održao sinode 1570., 1573., i 1574. Farlati, 1768: 543. Podatke o dvije sinode donose: Barle, 1913: 170; Krčelić, 1994: 280; Tkalčić, 1884: 16, 118. Sopta pitanje ostavlja upitnim, ali ne govori o godini 1573. (kao Farlati), nego upitnom smatra 1566.: „... sazvaio je [biskup Drašković] dvije ili tri biskupske sinode (1566?, 1570, 1574)“. Sopta, 1996: 262., a Josip Buturac i Antun Ivandija donose podatak da je održana sinoda, ali bez godine: „Biskup Đuro Drašković sudjelovao je na Tridentskom saboru kao izaslanik kralja Ferdinanda II, a poslije je održao sinodu [naglasio M. J.] sa svojim svećenicima radi provedbe saborskih zaključaka.“ Buturac-Ivandija, 1973: 175.

⁸ Objavio ga je Tkalčić, 1884: 16, 123-125. Tkalčić komentira tek da je sinoda važna jer se „po odredbi biskupovoj za vremena same sinode morala pjevati u stolnoj crkvi misa hrvatskim jezikom.“ Tkalčić, 1884: 16, 118.

⁹ Osim toga, kao izravna posljedica ovoga sabora bila je reforma školstva, odnosno otvaranje sjemeništa u Zagrebu. Sopta, 1996: 262.

¹⁰ Ilustrativno donosi Krčelić, 1994: 280: „Još više planuvši od tako izvrsna svjedočanstva presvetoga pape i od takve procjene Draškovićeve vrline, biskup se sav bacio na uspostavljanje crkvene discipline. Prošavši Dijecezu uzduž i poprijeko, da bi stvar postala čvršća, dva puta održava crkveni sabor: prvi godine 1570., a drugi 1574.“ Podatak o papinoj pohvali donosi i Barle, 1913: 169.

Glavna je tema sabora iz 1574. bila rasprava o načinima suzbijanja kalvinizma koji se naročito proširio po međimurskim župama (Barle, 1913: 4:169).¹¹ U takvim je okolnostima nastao promatrani popis, koji iako iza sebe nije ostavio nikakve popratne bilješke i komentare, daje bogatstvo podataka iskoristivih za crkvenu povijest Zagrebačke biskupije, čiju je vrijednost nešto kasnije prepoznao i Rafael Levaković.

Levakovićev prijepis

Upravo posttridentinskom zanosu i protureformacijskim gibanjima koja su duboko obilježila daljnji razvoj i sudbinu Katoličke Crkve pripada i djelovanje Rafaela Levakovića, kako ono povjesničarsko, tako i ono povezano uz izdavanje i redigiranje crkvenih knjiga. Levakovićevo zanimanje za unutarnje prilike Zagrebačke biskupije usko je povezano i sa činjenicom da je on, osim što je pripadao franjevačkom redu, i sam bio član Zagrebačkog kaptola. On je, štoviše, obnašao i službu katedralnog arhiđakona na koju ga je imenovao 1637. zagrebački biskup Benedikt Vinković (Kukuljević, 1868: 9, 294).¹² Iako je Levaković uglavnom bio zauzet poslovima oko tiskanja crkvenih knjiga u Rimu, ali i kao papinski poslanik radio na promidžbi obnoviteljskih ideja Katoličke Crkve,¹³ u nekoliko je navrata boravio u Zagrebačkoj biskupiji. Biskup Vinković je imenova-

¹¹ Unatoč težnjama da katolička obnova nakon Tridenta dobije što veći zamah, u Zagrebačkoj biskupiji crkvene sinode koje su trebale biti njezino najjače oruđe nisu bile redovito sazivane. Biskup Nikola Zelnicaj Stepanić sazvaio je sinodu 1602. (Sekulić, 1996: 282), a nakon njega tek je biskup Franjo Ergelski „nakon gotovo 30 godina sazvaio dvije biskupske sinode“: 1630. i 1634. godine (Korade, 1996: 310-311). Biskup Vinković je crkveni sabor sazvaio tek u zadnjoj godini života, 1642., kako bi zaključio narodne sinode iz 1638. u Trnavi bili proglašeni u Zagrebačkoj biskupiji, ali i zato „jer su učestali razni prekršaji i pogreške u narodu i kleru“ (Korade, 1996a: 322-323). Unatoč tako kasnom sazivanju crkvenog sabora, biskup Vinković je vrlo marljivo radio na unutarnjoj reformi područja nad kojim je imao duhovnu vlast, a upravo zahvaljujući njemu i Rafael Levaković stupa na intelektualnu scenu Zagrebačke biskupije toga vremena.

¹² U katalogu kanonika Zagrebačkog kaptola kojega je sastavio Ljudevit Ivančan, Rafael Levaković nalazi se pod rednim brojem 763. Ivančan navodi: „G. 1637. bje Levaković imenovan smederevačkim biskupom, ali ga sv. Stolica nije potvrdila, jer je osporavala kralju pravo imenovanja biskupa in partibus infidelium. Vinković je 8. XII. 1637. pred javnim bilježnikom u Požunu izdao punomoć Levakoviću, da mu izposluje papinsku potvrdu za zagrebačku biskupiju. ... Skoro zatim imenovao ga je Vinković zagrebačkim kanonikom i katedralnim arhiđakonom. U knjizi opcije predija upisan je kao katedralni arhiđakon u studenom g. 1638. Vinković je najme nakanio poslije svoga biskupskog imenovanja zadržati svoj prijašnji zagrebački kanonikat, ali kada se je kaptol proti tomu izjavio, nakanio je prihode toga kanonikata podijeliti tako, da polovinu dobije profesor teologije, a drugu polovinu Levaković, kojega je nedavno imenovao kanonikom i katedralnim arhiđakonom.“ U ostatku Ivančanova teksta donose se i ostali podaci o Levakovićevom životu. Ivančan 1912-1924: 537-539.

¹³ Levaković je, naime, obavljao razne misije, kao npr. u Njemačkoj, Ugarskoj, Bugarskoj, Rumunjskoj, Poljskoj i Rusiji, zanimajući se za pitanje crkvenog jedinstva pravoslavnih s Rimom. Hoško, 2004: 159-160; Kukuljević, 1868: 9, 295-296.

njem Levakovića na mjesto zagrebačkog kanonika i katedralnog arhiđakona njemu želio priskrbiti dostatne prihode za život kako bi se nesmetano mogao uključiti u dugoročni biskupov plan s ciljem imenovanja Rafaela Levakovića „za marčanskog grkokatoličkog biskupa koji bi radio na sjedinjenju pravoslavnih krajišnika Vojne krajine s Katoličkom unijom“ (Kudelić, 2003: 113). Iako taj Vinkovićeve plan nije ostvaren, Rafael Levaković je ostao u dodiru s prilikama u Zagrebačkoj biskupiji, što je s vremenom rezultiralo i djelima o njezinoj povijesti. Po svemu je sudeći 1639. Levaković bio u Zagrebu, te je u to vrijeme pregledavao arhiv zagrebačkog biskupa u kojemu je tražio podatke za pisanje povijesti Zagrebačke biskupije (Kukuljević, 1868: 9, 297).¹⁴ Zasigurno je u tim trenucima došao u kontakt s dokumentom u kojemu je zabilježeno stanje svećenstva na crkvenom saboru 1574. godine. Tako se može zaključiti kako je Levakovićev prijevise nastao u kontekstu njegovih arhivskih istraživanja tijekom boravka u Zagrebačkoj biskupiji.

Levakovićovo zanimanje za crkvene sabore povezano je i sa činjenicom da je on godinu dana ranije, 1638., sudjelovao u radu ugarskog crkvenog sabora u Trnavi, gdje se raspravljalo o sjedinjenju obiju Crkava, o uvođenju rimskog misala i brevijara u sve ugarske crkve i općem rimskom obredu (Kukuljević, 1868: 9, 295; Korade, 1996a: 319). Osim crkvenog sabora, Levaković je sudjelovao i na općem saboru Franjevačkog reda u Toledu u Španjolskoj 1632. godine (Hoško, 2004: 159). Upravo je njegovo sudjelovanje u radu tih sabora doprinjelo tome da se Levaković nešto detaljnije pozabavi pitanjima povezanim uz crkvene sabore na području biskupije u kojoj je obnašao visoke crkvene dužnosti.

Budući da popis sadrži i vrijedne podatke o župnom uređenju Zagrebačke biskupije, Levakovićev se prijevise može ponovno dovesti u vezu s posttridentskim nastojanjima oko regulacije unutarnjeg života u europskim biskupijama. Naime Tridentski je koncil „u svojim dekretima odre-

¹⁴ Po svemu sudeći želji biskupa Vinkovića da Levaković ostane kanonik u Zagrebačkom kaptolu protivili su se sami kanonici. Oni su smatrali da je „protiv crkvenih odredaba da fratar ima prihode od kanonikata«. Zbog toga je Levaković ubrzo nakon svoga imenovanja za kanonika napustio Zagrebačku biskupiju i kaptol, te se vratio Rim. Međutim, biskup Vinković nije odustajao od želje da Levakovića čvršće veže uz poslove biskupije i kaptola, pa ga je iz tog razloga, ali i zbog toga što su mu kanonici uskraćivali prihode jer nije boravio u kanoničkom zboru, biskup Vinković postavio zagrebačkim vikarom i dao mu na uživanje predije Poljanu i Blagušu. Biskup Vinković je, potom, 1641. savjetovao Levakoviću da istupi iz reda i pristupi svjetovnom svećenstvu, kako bi ga kanonici prihvatili, te je najavio kako mu namjerava dati čast kanonika kustosa u Zagrebačkom kaptolu. Zbog svih tih poteškoća Levaković je prekinuo pisati povijest Zagrebačke biskupije, da bi se 1642. nakon smrti biskupa Vinkovića, odrekao kanonikata i katedralnog arhiđakonata «jer je znao da će nakon smrti njegova zaštitnika [biskupa Vinkovića] kanonici se potruditi da mu te časti oduzmu“. Kukuljević, 1868: 9, 294-301.

dio da biskupi ili njegovi pomoćnici (arhiđakoni, đakoni) redovito posjećuju župe“, o čemu je „biskup morao izvijestiti Rim“ (Korade, 1996a: 316). Te su odredbe imale odjeka i u Zagrebačkoj biskupiji. Očit je primjer toga upravo djelovanje biskupa Benedikta Vinkovića, Levakovićevog bliskog prijatelja i zaštitnika. Vinković je prije stupanja na biskupsku čast obnašao arhiđakonske dužnosti u Zagrebačkom kaptolu. On je 1611. imenovan za čazmanskoga, 1612. za komarničkoga, a 1619. za katedralnog arhiđakona. Kao komarnički arhiđakon 1615. obavio je vizitaciju Komarničkog arhiđakonata, a kao katedralni arhiđakon 1622. vizitaciju katedralnog arhiđakonata. Potonje su najstarije sačuvane kanonske vizitacije u Zagrebačkoj biskupiji (Korade, 1996a: 316). Budući da je i Rafael Levaković obnašao dužnost katedralnog arhiđakona, sasvim je logično njegovo nastojanje da se istraži administrativno funkcioniranje i unutarnje stanje Zagrebačke biskupije, zbog čega je popis svećenstva iz 1574. bio savršen izvor podataka.

Unatoč tome što Levaković uz sam popis nije ostavio komentar, za pretpostaviti je da ga je želio uklopiti u širu povijest Zagrebačke biskupije. Njegovi rukopisi o Zagrebačkoj crkvi bavili su se uglavnom pitanjima o osnutku biskupije i materijalnom kulturom, odnosno izgledom same katedrale.¹⁵ Osim njih sačuvani su i brojni nedovršeni fragmenti koji svjedoče o Levakoviću kao sakupljaču izvorne građe. Tako u sklopu rukopisa *Miscellanea* u kojemu se nalazi popis svećenstva, Levaković donosi i popis biskupija na području ugarskog i hrvatsko-dalmatinskog crkvenog uređenja te njihove prihode.¹⁶ Za poznavanje crkvene povijesti Levakovićeva vremena od izuzetne je važnosti i njegov popis samostana u Zagrebačkoj biskupiji s podacima i komentarima o npr. osnivaču i vremenu osnutka, koji se također nalazi u istom rukopisu.¹⁷ Budući da je Levaković kao povjesničar proučavao širi prostor „Ilirika“, Zagrebačke biskupije i Ugarsko-hrvatskog kraljevstva, ali i specifična pojedina pitanja iz povijesti tih područja, sakupljena građa i popisi bili su mu radni materijal koji se uklapao u njegove znanstvene interese i koji je trebao doprinijeti stvaranju šire slike o crkvenoj prošlosti hrvatskih povijesnih područja. Levakovićevo se bavljenje crkvenom poviješću tako ponovno može dovesti u vezu s općim pokretom u Katoličkoj Crkvi koji je rezultirao

¹⁵ Primjerice u rukopisu A HAZU II d 60: *Raphaelis Levaković Historiola de fundatione et structura Ecclesiae Zagradiensis*; ili pak u rukopisu A HAZU III d 152: *Historia Episcopatus et Ecclesiae Zagradiensis*, koji su gotovo isključivo posvećeni upravo pitanjima o izgledu katedrale, i materijalnom kulturom Zagrebačke biskupije. Istu tematiku sadrži i prvih 27 stranica rukopisa pod signaturom AHAZU IV c 15

¹⁶ AHAZU, *Miscellanea*: 10-11.

¹⁷ AHAZU, *Miscellanea*: 15-18.

stvaranjem djela iz crkvene povijesti na širem europskom području. Kako je navedeno, Levakovićevo je skupljanje izvorne građe trebalo rezultirati i nastankom šire povijesti Zagrebačke biskupije, a možda i crkvene povijesti ovih prostora. Ukoliko je tome tako njega možemo smatrati i svojevrsnom pretečom Danielea Farlatija i njegovih suradnika koji su projekt pisanja crkvene povijesti uokvirili u poznato djelo *Illyricum sacrum*.¹⁸

III. Sadržajne razine

Dosadašnja se historiografija u svojim istraživanjima koristila Levakovićevim studijama i to prvenstveno njegovim rukopisima o povijesti Zagrebačke biskupije, a manje sakupljenom izvornom građom. To se najbolje očituje u djelu Baltazara Adama Krčelića o povijesti Zagrebačke crkve, koji je bio upoznat s djelima Rafaela Levakovića.¹⁹ Levakovićevi podaci o najranijoj povijesti Zagrebačke biskupije našli su svoje mjesto i u djelu Danielea Farlatija i njegovih suradnika o crkvenoj povijesti „Ilirika“.²⁰ Ipak, i popis svećenstva kojeg nalazimo među ostavštinom Rafaela Levakovića donosi historiografski iskoristive podatke, i to na tri glavne sadržajne razine: prva su razina podaci o Zagrebačkom kaptolu; druga podaci o župnoj infrastrukturi; i treća podaci o svećenicima glagoljašima.

Podaci o Zagrebačkom kaptolu

Na početku se popisa navode crkvene časti Zagrebačke biskupije: čast topuskog opata, opata samostana u Bijeloj, glogovničkog prepozita i prepozita Vaške. Saznaje se da su časti opata samostana u Bijeloj i prepozita Vaške bile ispražnjene (*D. Abbas de Bela vacat; D. Praepositus Vaska vacat*). Nakon toga kraćeg dijela slijedi opsežniji dio koji donosi podatke o Zagrebačkom kaptolu. Tako slijedi popis članova Zagrebačkog kaptola i

¹⁸ Jedan od najjačih izraza obnoviteljskih tendencija i s njima povezanim istraživanjima crkvene povijesti je *Historia ecclesiastica* Cesara Baronija, koja je odgovor na pokret u protestantskim redovima započet s Magdemburškim centurijama Matije Vlačića Ilirika. Na ideju o Levakovićevom bavljenju crkvenom poviješću koje je svojevrsni odraz katoličkih strujanja na širem europskom području, kao i na ideju o tome da je Levaković preteča Farlatija i suradnika, ukazao mi je ponovno dr. Knezović. Ove pretpostavke u budućim istraživanjima svakako zaslužuju i dodatnu pozornost.

¹⁹ To se dobro vidi prilikom opisa mjesta utemeljenja Zagrebačke biskupije gdje Krčelić izričito navodi kako je Levakovićevu povijest Zagrebačke crkve nabavio u Beču 1748.: Krčelić, 1994: 4.; isto tako Krčelić ga koristi i prilikom razglabanja o veličini Zagrebačke biskupije: Krčelić, 1994: 24-25.

²⁰ Tako se kod Farlatija odmah na početku povijesti Zagrebačke biskupije navode autori koji su se prethodno bavili njezinom poviješću: Rafael Levaković, Pavao Ritter Vitezović, Benedikt Vinković, Toma Kovačević i Baltazar Adam Krčelić. Farlati, 1768: 330.

to prema njihovim častima u kaptolu (*secundum dignitates*). Članovi su kaptola navedeni prema sljedećem redoslijedu: prepozit, lektor, kantor, čazmanski prepozit, deset arhidakona te kustos. Nakon njih, navedeni su kanonici magistri, njih ukupno četrnaest, a zatim i prebendari Zagrebačkog kaptola, njih ukupno jedanaest. Popis ne donosi imena članova kaptolskih dostojanstvenika i arhidakona, nego samo imena kanonika magistara i prebendara. Ipak, iz popisa saznajemo imena dvojice arhidakona koji su obavili vizitaciju svoga arhidakonata, pa se navode prilikom nabrajanja župa. Tako dobivamo podatak da je katedralni arhidakon bio Juraj *Petrovinai* i da je kalnički arhidakon bio Toma *Vereczei*.

Prema tome, ostaje neriješeno tko su bili ostali članovi Zagrebačkog kaptola iz popisa, točnije njih trinaest: četvorica dostojanstvenika, osmorica arhidakona i kustos, koji su navedeni samo prema svojim službama u kaptolu. Sam Levaković nije nastojao identificirati kanonike koji su obnašali najviše časti, nego je tek vjerodostojno prepisao dokument. U historiografiji se pitanjem podataka o svećenstvu na temelju ovoga popisa pozabavio, čini se, tek Baltazar Adam Krčelić. On je pišući povijest Zagrebačke crkve nastojao donijeti što je više moguće podataka o kanonicima i ostalom svećenstvu. Pišući o vremenu biskupovanja Jurja Draškovića, Krčelić donosi preciznije podatke o kanonicima, navodeći njihova imena.²¹ To ukazuje da se u ovom slučaju Krčelić nije oslanjao na Levakovićevu prikupljenu građu. Ipak, popis prebendara koji donosi Krčelić, identičan je onome Rafaela Levakovića, što pak ukazuje na to da se, ili njime koristio, ili je također koristio isti izvorni popis iz arhiva.

Budući da je svećenstvo u popisu navedeno prema svojim službama u Zagrebačkom kaptolu, na temelju ovoga izvora dobivamo podatke i o njegovoj strukturi. Unatoč tome što popis nema snagu normativnog vrela, on historiografiji daje nov pogled na tematiku strukture Zagrebačkog kaptola jer omogućava praćenje kontinuiteta njegovoga formalnog uređenja u razdoblju od 14.-16. stoljeća. Dosadašnja se historiografija, proučavajući srednjovjekovnu, a dijelom i ranonovovjekovnu strukturu Zagrebačkog kaptola, gotovo isključivo oslanjala na vjerojatno najpoznatiji izvor slavnskoga srednjovjekovlja, Statute Zagrebačkog kaptola.²² Statute je sastavio gorički arhidakon Ivan 1334., a do danas je sačuvana druga i dopunjena redakcija iz 1354., koju je također priredio isti autor.²³ Osim

²¹ Vidi: Krčelić, 1994: 287.

²² Primjerice: Tkalčić, 1889: cxvii-cxx; Ivančan, 1932: 211; Klaić, 1982: 407-415; Gulin, 2001: 40-56.

²³ Statute je objavio Tkalčić, 1874, kao drugi svezak *Povijesnih spomenika Zagrebačke biskupije*. O Statutima kratko i: Dobronić, 1996: 108-113.

što je ovo vrelo jedno od najvažnijih za društvenu, gospodarsku i institucionalnu povijest srednjovjekovne Slavonije, ono daje i konkretne podatke o strukturi Zagrebačkog kaptola. Ti se podaci nalaze u trećem dijelu Statuta, gdje su opisane dužnosti i navedeni prihodi članova kaptola.²⁴ Uspoređujući Levakovićev popis sa Statutima saznajemo da je struktura Zagrebačkog kaptola u tom dugom razdoblju, formalno gledajući, ostala nepromijenjena. Taj je podatak naročito značajan kada se uzme u obzir da je prvi izvor, Statuti Zagrebačkog kaptola, nastao u jeku crkvenih reformi u 14. stoljeću koje su se odrazile kako na općoj, tako i na lokalnoj razini,²⁵ a drugi je izvor nastao u prijelomnim trenucima obilježenima posttridentinskim reformama. Tako promatrani popis donosi podatak da je unatoč crkvenim reformama Zagrebački kaptol na normativnoj razini, zadržao stabilno strukturalno uređenje kroz više od dva stoljeća, te tako unio novu perspektivu u istraživanje crkvene i strukturalne povijesti Zagrebačke biskupije.

Podaci o župnom uređenju

Osim što Levakovićev popis nalazi svoje mjesto među izvorima za istraživanje specifičnih pitanja iz povijesti Zagrebačkog kaptola, on donosi podatke i o unutarnjem župnom i administrativnom uređenju Zagrebačke biskupije. Proučavanje je župa od 17. stoljeća uvelike olakšano jer postoje kanonske vizitacije koje su temeljni izvori za istraživanje širokog spektra društveno-gospodarskih i topografskih pitanja, dok za ranija razdoblja takvi izvori nisu sačuvani, nego postoje vrelo koja donose popise župa. U razdoblju od 14.-16. stoljeća postoje različiti izvori s popisima župa, međutim tek su oni iz 1334. i 1501. dobili zasluženu recepciju u historiografiji. Prvi je popis župa sastavio isti autor koji je sastavio i Statute Zagrebačkog kaptola, gorički arhiđakon Ivan: on je u trećem dijelu Statuta, opisujući dužnosti i prihode arhiđakonâ popisao i župe koje su se nalazile u svakom pojedinom arhiđakonatu.²⁶ Drugi je popis onaj iz 1501.

²⁴ Tkalčić, 1874: 74-99.

²⁵ Četrnaesto je stoljeće bilo obilježeno mnogim crkvenim previranjima. Na općoj razini dovoljno je navesti kako je od 1309.-1376. Papinska kurija u Avignonu, gdje je prolazila kroz brojne upravne i financijske reforme. Nakon povratka u Rim 1378., došlo je do crkvenog raskola, koji je trajao sve do 1418., izborom Martina V. za papu. Kroz čitavo to razdoblje, papinstvo i Katolička Crkva su prolazile kroz birokratsko-administrativne reforme koje su imale dubok utjecaj na sve europske biskupije. Opširnije: Barraclough, 1968: 140-185; Jedin, 1993: 341-397 i 459-484; Ullmann 1972: 270-305; Duffy, 1998: 119-129.

²⁶ Objavio ga je Tkalčić, 1874: 74-99.

koji je zapravo „u prvom redu popis svećenika, a tek onda župa u kojima djeluju“ (Razum, 2003: 293). Sastavljen radi skupljanja pristojbe tzv. *kathedraticuma* ovaj popis u prvom redu donosi popis svećenika Zagrebačke biskupije, a imena su svećenika i župa „popisana unutar arhiđakonata, a ovi prema časti pojedinih arhiđakona, kako je to bilo uobičajeno u Zagrebačkom kaptolu“ (Razum, 2003: 293). Tim se popisima pridružuje i ovdje promatrani popis sastavljen 1574. kojega je već Levaković uzeo u obzir prilikom svojih istraživanja.

Najveći dio promatranog popisa svećenstva iz 1574. otpada na popis župnika i župa Zagrebačke biskupije. Prvo se navode župe pod upravom prepozita: župe u gorskom arhiđakonatu (uključujući i one pod opatijom u Topuskom) i zagorskom arhiđakonatu. Nakon njih slijedi popis župa zagrebačkog (katedralnog) arhiđakonata i vranskog priorata, a zatim župa kalničkog arhiđakonata, beksinskog arhiđakonata, varaždinskog arhiđakonata, goričkog arhiđakonata, vrbovečkog arhiđakonata, i čazmanskog arhiđakonata.²⁷ Prema tome, popis iz 1574. daje pregled župa na teritoriju devet arhiđakonata. Pri tome treba uzeti u obzir da je zagrebački prepozit imao upravu nad gorskim i zagorskim arhiđakonatom, pa tako zapravo u popisu imamo podatke o župama tek za sedam upravnih jedinica pod nadzorom arhiđakona. Budući da je brojka od 14 arhiđakonata formalno zadržana do biskupa Ivana Paxyja 1770. to znači da nedostaju župe koje su pripadale trojici arhiđakona, i župe arhiđakonata Gušće i Svetačje koji su inače pripadali čazmanskom prepozitu. U modernoj je historiografiji na mogućnost usporedbe popisa iz 1574. s onima ranijima ukazao još Ivan Krstitelj Tkalčić: „kada bi se taj imenik župa prisposobio s onim od g. 1501. (Starine IV) razabralo bi se u koliko su turskom provalom u našu domovinu postradale župe ove dioceze“ (Tkalčić, 1884: 16, 118). Konačne zaključke o teritorijalnim promjenama može se, dakako, donijeti tek nakon opsežnijih topografskih istraživanja uklopljenih u širi politički kontekst vremena. Prvi korak u tome smislu poduzeo je, međutim, tek Metod Hrg, koji je proučio topografiju nekih krajeva na temelju usporedne analize sva tri popisa župa.²⁸ On je tom prilikom i sam naveo kako je

²⁷ Ovdje valja ukazati i na to da se u prijepisu popisa iz rukopisa *Miscellanea* nalazi i jedan komentar, dopisan drugom rukom: prilikom navođenja župa u zagorskom arhiđakonatu uz navod o župniku (bez navoda njegovoga imena) župe *sub Komor* dopisano je *Mihovljan*, čime je netko naknadno želio locirati mjesto u kojemu se nalazila župna crkva.

²⁸ Hrg, 1977: 1:47-106. Drugi su se autori ograničili samo na ranije popise, a među njima je naj-poznatija studija Josipa Buturca koji je, ograničavajući se na razdoblje srednjeg vijeka u užem smislu (do početka 16. stoljeća) istražio topografiju sjeverozapadne Hrvatske samo na temelju popisa iz 1334. i 1501. godine (Buturac, 1984).

njegov rad „pokušaj da se, na osnovi poznavanja topografije nekih krajeva i proučavanja izvora, neke župe točnije ubiciraju, a za neke opet da se utvrdi do sada neodređen lokalitet. U raspravljanju uzeti su u obzir popisi župa iz god. 1334., 1501. i 1574., jer ova dva zadnja popisa u nekim slučajevima osvjetljaju i olakšavaju ubikaciju župa najstarijeg popisa“ (Hrg, 1977: 1:47-48). Prema tome, u ovome se trenutku na temelju popisa iz 1574. može naznačiti tek to da popis prije svega zrcali opseg teritorija pod upravom pojedinog arhiđakona u drugoj polovici 16. stoljeća te da se usporedbom sa Statutima iz 14. stoljeća uočavaju promjene u izgledu administrativnih jedinica kojima su upravljali arhiđakoni. Ocrtavajući takav izmijenjeni teritorijalni opseg Zagrebačke biskupije u drugoj polovici 16. stoljeća, popis daje jasniju sliku njezina administrativnog uređenja u razdoblju obilježenom trajnim sukobima s vojskom Osmanskog Carstva, koji su utjecali na oblikovanje nove fizionomije Zagrebačke biskupije i granica Slavenskog Kraljevstva.

Podaci o svećenicima glagoljašima

Na još jednu sadržajnu razinu popisa iz 1574. upozorava i Kukuljević prilikom nabiranja Levakovićevih djela: „Druga razprava [u *Miscellanea*] o stanju svećenstva biskupije zagrebačke g. 1574 od velike je znamenosti, već radi toga, jer se iz točnoga popisa župah vidi, koliko bješe glagolskih župah u ono doba u istoj zagrebačkoj županiji.“ (Kukuljević, 1868: 9, 308). Osim njega, na župnike glagoljaše u tome popisu ukazao je i Ivan Krstitelj Tkalčić „... jer tu se spominju i popi glagoljaši, kao domaći svećenici...“ (Tkalčić, 1884: 16, 118). Prema tome, i Tkalčić i Kukuljević istaknuli su da je popis važan zbog toga što dobivamo podatke i o svećenicima glagoljašima na području Zagrebačke biskupije. Naime, ukoliko je neki župnik bio glagoljaš, onda je u popisu uz navod o župi i njezinom stanju (je li ispražnjena ili ne), iznesen i taj podatak. Tako iz popisa saznajemo za osmoricu župnika da su bili glagoljaši. Poseban interes Kukuljevića i Tkalčića upravo za ovu stranu popisa ne treba čuditi jer njihovo djelovanje pripada društveno-političkom kontekstu 19. stoljeća u kojemu je glagoljaštvo shvaćano kao jedan od nosivih stupova u konstituiranju nacionalne ideologije. S druge strane, Levakovićev je interes bio vezan uz nastojanja za točnim utvrđivanjem unutarnjeg stanja u Zagrebačkoj biskupiji, pa su i podaci o svećenicima glagoljašima njemu bili posebno zanimljivi. Ne treba zaboraviti da je Levakovićevo djelovanje najvećim dijelom bilo vezano uz tiskanje crkvenih knjiga u Rimu. Tako je Kongregacija za širenje vjere Levakovića 1626. postavila u odbor koji je trebao pripremiti crkvene knjige za hrvatska područja i nadzirati njihovo

tiskanje.²⁹ Levaković se zalagao za tiskanje liturgijskih knjiga kako glagoljicom, tako i latinicom i ćirilicom (Pandžić, 1978: 1-2:91-92). Odluke Kongregacije za širenje vjere o tome kojim će se jezikom i pismom tiskati knjige svakako su ovisile i o raširenosti pojedinoga jezika i pisma među običnim pukom. Isto je vrijedilo i za broj primjeraka koji se mislio tiskati.³⁰ Već je rečeno da je Levakovićev popis svećenstva imao svoju osnovnu svrhu pružiti cjelovitu sliku crkvene povijesti ovih krajeva. No ako se uzmu u obzir i težnje Kongregacije za utvrđivanjem točnog stanja svećenstva na području Zagrebačke biskupije, Levakovićev spis dobiva i još jednu, utilitarnu svrhu. Po svemu je sudeći težnja Kongregacije za širenje vjere za utvrđivanjem stanja u vezi korištenja pisma i jezika na hrvatskim područjima, povezana i s kasnijim Levakovićevim nastojanjima oko istraživanja unutarnjih prilika u biskupiji. Na temelju popisa Sv. kongregacija za promicanje vjere lakše se mogla odlučiti koliko će novaca dati za tiskanje crkvenih knjiga potrebnih na ovim prostorima. Donoseći tako podatke i o svećenicima glagoljašima, promatrani je popis bio prvorazredan izvor koji je Levakoviću davao potrebne podatke i o glagoljaštvu na području središnje i sjeverne Hrvatske, što je u svakom slučaju predstavljalo veliku vrijednost i samoj Kongregaciji za širenje vjere.

V. Zaključna razmatranja

Nedostatak vrela na temelju kojih bi mogli pratiti kontinuitet ili pak diskontinuitet pojedinih procesa povjesničarima je čest problem. Iz dostupnih je vrela ponekada izuzetno teško dobiti osnovne faktografske podatke koji su baza svakom povijesnom istraživanju. Budući da Levakovićev popis svećenstva daje podatke kako o Zagrebačkom kaptolu, tako i o župnoj organizaciji i raširenosti glagoljaštva među svećenstvom, on je dragocjen izvor na temelju kojega se slika o hijerarhijskoj i administrativnoj organizaciji Zagrebačke biskupije u prijelomnim trenucima europske ranonovovjekovne povijesti lakše nadopunjuje. Izvorno nastao na crkvenom saboru 1574. popis nam svjedoči o unutarnjoj organizaciji biskupije i stanju njezinoga svećenstva u drugoj polovici 16. stoljeća. Prijepis popisa koji je učinio Levaković svjedoči nam pak o autorovom djelovanju na području Zagrebačke biskupije. Kao kanonik i katedralni arhi-

²⁹ Ostali članovi toga odbora bili su Ivan Tomko Mrnavić i Franjo iz Kotora. Pandžić, 1978: 1-2:92.

³⁰ „Kad je Propaganda odlučila štampati hrvatski misal i brevijar glagoljicom, prije nego ih štampa, morala je znati koliko se primjeraka može raspačati, da prema tome odluči, koliko će primjeraka štampati.“ Pandžić, 1978: 1-2:92.

đakon Zagrebačkog kaptola Levaković je nastojao ustanoviti točno stanje na području Zagrebačke biskupije, što svakako pripada i kontekstu njegovoga šireg crkvenog djelovanja. Važnost promatranog popisa leži i u tome što on zrcali Levakovićev povjesničarski rad i ukazuje na trud oko prikupljanja povijesne arhivske građe. Upravo ukazujući na takva Levakovićeva nastojanja, ovaj je kratki prilog nastojao rasvijetliti još jedno područje djelovanja Rafaela Levakovića te ga time i na taj način smjestiti u intelektualne krugove 17. stoljeća.

IZ LEVAKOVIĆEVE OSTAVŠTINE: POPIS SVEĆENSTVA ZAGREBAČKE BISKUPIJE

Sažetak

Manje je poznati rad Rafaela Levakovića *Ordo et series cleri Dioecesis Zagradiensis 8. Martii 1574. in synodo*, koji sadrži podatke o crkvenoj hijerarhiji, ali i crkveno-teritorijalnoj organizaciji Zagrebačke biskupije u drugoj polovici 16. stoljeća. Taj je kraći „spis“ zapravo Levakovićev prijepis popisa svećenstva Zagrebačke biskupije sa crkvenog sabora održanog 8. ožujka 1574. te popis župa Zagrebačke biskupije. Levakovićev se popis nalazi u sklopu rukopisa *Miscellanea* u Arhivu HAZU (signatura: III d 118), a drugi se prijepis istog popisa nalazi u NSK u Zagrebu. U ovome se članku prvo raspravlja o okolnostima unutar kojih je izvor nastao, te o kontekstu unutar kojega je nastao Levakovićev prijepis. Zatim se analiziraju sadržajne razine popisa. Popis donosi podatke korisne za istraživanje Zagrebačkog kaptola: za identifikaciju članova kaptola navedenih u popisu, problematiku kontinuiteta strukture Zagrebačkog kaptola, te za pitanje jurisdikcije pojedinih arhidakona. Popis donosi podatke i o župnoj organizaciji Zagrebačke biskupije: ocrtavajući teritorijalni opseg Zagrebačke biskupije popis rasvjetljava njezino administrativno uređenje u 16. stoljeću. Popis donosi i podatke o raširenosti glagoljaštva među svećenstvom biskupije. Kao kanonik i katedralni arhidakon Zagrebačkog kaptola Levaković je nastojao ustanoviti točno stanje na području Zagrebačke biskupije, što svakako pripada i kontekstu njegovoga šireg crkvenog djelovanja. Važnost promatranog popisa leži i u tome što on zrcali Levakovićev povjesničarski rad i ukazuje na trud oko prikupljanja povijesne arhivske građe. Upravo ukazujući na takva Levakovićeva nastojanja, ovaj je kratki prilog nastojao rasvijetliti još jedno područje djelovanja marljivog pregaoca Rafaela Levakovića te ga time i na taj način smjestiti u intelektualne krugove 17. stoljeća.

Ključne riječi: Levakovićev popis svećenstva, crkveni sabor 1574., Zagrebački kaptol, Zagrebačka biskupija, župna organizacija

FROM THE LEVAKOVIĆ'S HERITAGE: ZAGREB DIOCESE' LIST OF PRIESTS

Abstract

Even though it gives great research perspectives in studying ecclesiastical hierarchy, ecclesiastical-territorial and parochial organization of Zagreb Diocese, *Ordo et series cleri Dioecesis Zagrabienensis 8. Martii 1574. in synodo* is less known Levaković's work. This short „scripture“ is in fact list of priests and also list of Zagreb diocese' parishes. Levaković's List has been an integral part of his manuscript *Miscellanea* which is kept in the Archives of Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb (under the signature: III d 118), together with other author's works and small fragments on a history of Diocese of Zagreb. The other transcript of the same list is kept in National and University Library in Zagreb. Levaković's list of priests is actually author's transcript of the original list which is kept in Archbishopric Archives in Zagreb, and which has already been known to wider scholarly audience because it was published in *Starine* (1884) by John the Baptist Tkalčić. List is a primarily historical source which gives relevant data about ecclesiastical history of 16th century Church of Zagreb. The original 1574 list was written during bishop George Drašković's ruling Diocese (1563-1578), and belongs to the context of bishop's efforts to reform religious life in his administrative and pastoral dominium. Historical and ecumenical work of Rafael Levaković has been strongly connected to religious and church reform after Council of Trent, and because of that he soon recognized the value of this list. Levaković's interest in this kind of sources is also related to the fact that besides being member of Franciscan order he was also for a short time a canon of Zagreb Chapter, and had very close relations to bishop of Zagreb Benedikt Vinković, who installed him on the positions in the Chapter. Levaković was researching in the Archives of bishop of Zagreb in 1639 and most probably it was at that time when he found 1574 list of priests. The other motive for his interest in this source lies in the fact that Rafael Levaković attended general Hungarian ecclesiastical synod in 1638 and also general synod of Franciscan order in 1632. Since Levaković was a historian interested in general church history of Diocese of Zagreb, Hungarian-Croatian Kingdom, but also in specific historical research questions, this list was his working material which he, most likely, intended to incorporate in his other scholarly work. Considering data which can be drawn from Levaković's list of priests, it is useful for research of several questions regarding Chapter of Zagreb, especially for the question of continuity in Zagreb Chapter's structural organization. Except from that, Levaković's list of priests can be used in research of 16th century Zagreb Diocese parochial organization, and question of territorial changes in the period which was marked by constant wars with Ottoman Empire. Because of that, list is primarily valuable historical source which can be helpful in creating clearer picture about 16th century Zagreb Diocese ecclesiastical-administrative organization. The importance of this list lies also in the fact that it reflects important historical work of Rafael Levaković, especially stressing out his efforts in collecting data from various historical sources.

Key Words: Levaković's List of Priests, 1574 Ecclesiastical Synod, the Chapter of Zagreb, Diocese of Zagreb, Parochial Organization

Krešimir Čvrljak

JE LI FRANJO ASIŠKI PRVOVJESNIK HUMANIZMA I RENESANSE?

Izvorni znanstveni članak
UDK 235.3Franciscus Assisiensis, sanctus

„Aber schauen wir uns nur einen Augenblick die typischen Vertreter der Renaissancezeit an und vergleichen wir damit Franz. Das sind ja völlige Gegensätze. Hier naiver, kindlicher Glaube – dort Kritik, wenn nicht Skepsis. Hier reinste Herzenseinfalt in Wort und Sprache – dort peinlichst auf die Form bedachte, ihr Gesinnung und Gemüt unterordnende, nicht selten gespreizte Ausdrucksweise. Hier größte Selbständigkeit im Denken und Fühlen – dort gesuchte Abhängigkeit, nicht nur in der Form, sondern auch im Denken und Fühlen. Hier menschenverleugnende Demut – dort teilweise bis zur lächerlichsten Eitelkeit gesteigertes Wertlegen auf die eigene Persönlichkeit. Hier Flucht vor jeder Gunst der Mächtigen – dort Buhlen und Wettrennen an den Höfen der Fürsten. Hier innigstes Mitempfinden – dort nicht selten rücksichtslosestes Uebermenschentum. Franz tritt uns fortwährend mitten im Volke entgegen, er liebt und spricht dessen Sprache. Die Renaissance trennte die geistigen Führer vom Volke und schuf eine Kluft, die wir heute noch nicht völlig ausgefüllt haben“. (Gustav Schnürer, *Franz von Assisi*, 132-133)

„Francesco d' Assisi impersona, su i primi albori del Rinascimento propri dell' età comunale, queste due grandi idee destinate a trionfare nei secoli del maggiore splendore della civiltà italiana, per non più cadere, anzi trasformarsi e vivere eterne nello spirito moderno“. Giovanni Gentile, *Il pensiero italiano del Rinascimento*, 400)

„... alors un saint François comprenait qu' avant d'être exploitée à notre service par notre industrie, la nature matérielle demande en quelque sorte à être elle-même apprivoisée par notre amour; je veux dire qu' en aimant les choses, et l' être en elles, l' homme les attire à l' humain, au lieu de faire passer l' humain sous leur mesure“. (Jacques Maritain, *Humanisme intégral*, 13)

„E novatori a lui (sc. a Campanella) appariscono non soltanto un Cristoforo Colombo, un Galileo, un Flavio Gioia, che hanno slargato la visione dell' universo, ma un S. Benedetto, S. Domenico, S. Francesco, S. Ignazio, che hanno apportato una nuova maniera di vivere. Questi novatori sono da distinguere nettamente da quegli altri, che inventano cose nuove per distruggere *vetera bene praejecta*“. (Tommaso Campanella, *De gentilismo non retinendo*, Parisiis 1636., p. 49 – cit. Giuseppe Saitta, *Il Rinascimento*, 212)

Sveti Franjo Asiški filozof?! Zasigurno bi ga Agostino Steuco bio optužio da je blatnjavim nogama provršljao poljanama filozofije.¹ No, uz dužno i visoko uvažavanje A. Steuca kao jednoga od velikih europskih kršćanskih renesansnih humanista, na nama je ovdje, pored ostaloga, sasma sprati svaku arbitrarnu makulu s Asižanina koji ni trunkom blata

¹ Steuchus, 1972: 401.

nije onečistio ondašnju služavku teologije, a kamoli da bi se priključio onim Sokratovim nedostojnicima filozofije, koji su filozofiju hitnuli u blato, a Sokrata dotle ozlojedili da se gnjevno obrušio na te skrnavitelje.²

Međutim, kao da je filozofija uza sve to za introdukciju *asiškoga sirotana* u svoju povijest, čak i s takvim nogama. Odgovori na pitanje o razlozima te uvedbe krenuli su već s Danteom i Franjinim velikim bratom Bonaventurom, da bi se nastavili s Erazmom Roterdamskim, Tommasom Campanellom, Niccolòm Machiavellijem i drugima u humanističkoj renesansi, u vezu s kojom ćemo pokušati dovesti Asižanina. K svemu tome, odjecima Franjine sjevremenosti kad je i u pitanju povijest filozofije, prilaže i veliki G. W. F. Hegel. Preslikava naime Franjin lik čak i u davno grčko-antičko doba i dijelom ga suobličava sa Ksenokratom iz Halkedona (396.-314. pr. Kr.), grčkim filozofom, poligrafom i predstojnikom Platonove Akademije. Strogost i savršena ozbiljnost u životnom ponašanju, te podvrgnutost sunaličnim iskušenjima kojima je bio podvrgnut i Franjo Asiški, za Hegela su temeljni obrasci u pronalaženju onoga nečega zajedničkoga tim dvama raznodobnicima.³

1. FRANJINO ZAČETNIŠTVO RENESANSE U EUROPSKOJ LITERARNOJ TRADICIJI

Sukladno zadanom tematskom okviru, valjalo mi je okrenuti se prvenstveno raznim i raznodobnim filozofskim autorima, uz pomoć kojih bih izravno ili neizravno dobio odgovor(e) na pitanje postavljeno već u naslovu ovoga rada. Nepobitno je jedno: autori raznih pregleda, priručnika povijesti filozofije, posebice u dijelovima koji se odnose na razdoblje renesansnih filozofija, nisu mogli prešutjeti Franjinu utkanost u tijek i slijed događaja koji su bitno i odredbeno obilježili dotično razdoblje. U tim okvirima premošćivanja dvaju predrenesansnih i dvaju renesansnih stoljeća nije se zapravo ni moglo zaobići ili prešutjeti Franju Asiškoga. Bonaventura, a potom Dante izišli su u svojim djelima s vizijama mimo-

² Dotično mjesto kod Platona glasi: „Zaboravih, da se zabavljasmo i počeh govoriti žešće. Jer govoreći, pade mi opet na um filozofija i vidjevši, da je nedostojno u blato bačena, čini mi se, da sam se ozlovoljio i da sam kao gnjevan na krivce žešće govorio“. (Platon, 1997: 294)

³ „Zeno besuchte mehrere Arten der Sokratiker, besonders den Xenokrates, einen Mann, der zur platonischen Schule gehörte, der wegen der Strenge seiner Sitten, der ganzen Ernsthaftigkeit seines Betragens sehr berühmt war; so daß er mit ähnlichen Proben versucht wurde, als der Herr Fr. v. Assissi sich selbst unterwarf, und ihnen ebensowenig unterlag“. (Hegel, 1965: 431) Dometnuo bih u vezi s tom već poodavno zamijećenom i zabilježenom suobličenošću da je jedna zgoda iz Ksenokratova života priličnija u biti sv. Franji negoli samome Ksenokratu. Jednom se naime jedan vrapčić kojega je natjeravao sokol, spustio Ksenokratu na prsa. Ksenokrat ga pogladi i pusti riječima: Onoga tko nešto zamoli ne smije se iznevjeriti. (Diogen Laertije, IV, 2, 10)

redne karizmatičnosti Asižanina u planetarnim i dosad neponovljenim razmjerima. Nitko snažnije nije ukazao na svu Franjinu veličinu od Dantea njegovom metonimijom o kojoj će susljedno biti govora. Poštivanje kronologije jamči bolju ili barem dobru preglednost.

Velebna je i kompozicijski jedinstvena Danteova recepcija serafskoga kneza, onoga, po Picu, serafa što ognjem ljubavi gori,⁴ Franje Asiškoga, na koga Dante u svojoj *Božanstvenoj komediji* aludira ili ga izrijekom spominje na preko 20 mjesta.⁵ Dante se u Jedanaestom pjevanju *Raja* obraća onome tko vodi riječ o mjestu Ascesi, neka ga radije preimenuje u Istok, „ako točna riječ mu godi“, „jer bi malo reko“, rekne li Ascesi.⁶ To preimenovanje uvjetovano je usporedbom Franje sa Suncem, s kojim su ga naime uspoređivali stari biografi. Ti mudri stari biografi željeli su sunčevim svjetlom i sjajem dodatno osjajiti već žarom serafskoga kneza osjajeni lik Danteova „Božjeg siromaška“.⁷ Franjo je dakle, po Danteu, podrijetlom s Istoka, otkud i Sunce. Snažnu metaforiku Sunca Dante zasigurno prenosi iz drevne tradicije.⁸ Sunce je npr. za Plotina ukras velikog neba.⁹

⁴ Usp. kod G. Pica della Mirandola: „Ardet Saraph charitatis igne“. (Picus, 1971: 316)

⁵ *Pakao*, XXVII, 112; *Raj*, XI, 35, 37, 40, 50, 56, 66, 74, 84, 85, 89, 95-96, 98, 115, 119; XII, 33, 44-45, 106-111, 112-113; XIII, 32; XXII, 90; XXXII, 35.

⁶ Redosljied je triju Danteovih stihova slijedeći: „Stog nek Ascesi ne kaže tko vodi//riječ o tom mjestu, jer bi malo reko, //već Istok ako točna riječ mu godi“. (*Raj*, XI, 52-54) Možda u eventualnoj potrazi za Danteovom paradigmom u toj njegovoj svojevrsnoj metonimiji ne bi trebalo ići dalje od trećeg stiha Franjine pjesme brata Sunca: „Od njega (tj. Sunca/Istoka – K. Č.) nam dolazi dan i svojim nas zrakama grije“. Znači, Franjin dolazak upućuje na razdanjivanje (u našem kontekstu vrlo aluzivno), a potom na progrijavanje zrakama koje Franjo svojim dolaskom razasijlje. Dakle, Danteova metonimija po sebi je u biti logična i razumljiva: Assisi valja preimenovati u Istok, jer je na njemu rođen sv. Franjo koji je uspoređen sa suncem.

⁷ No, ni Franjo nije želio ostati na, kakogod, pukom, sve i kozmičkom sjaju Sunca. Ono mu je lijepo i sjajne svjetlosti prepuno i upravo zbog toga prisljučno mu je božanskom sjaju Svevišnjega: „Et ellu è bellu e radiante con grande splendore, de te, altissimo, porta significatione“. (Franciscus Assisiensis, 1978: 84)

⁸ Švicarski povjesničar umjetnosti Jacob Burckhardt (1818.-1897.) donosi nam Dantea u jednom interpretativnom okviru u kojemu je, barem jednim dijelom, moguće razaznati motive jednog heterogenog, kršćanskog i poganskog spajanja u vezi s istom činjenicom. Burckhardt je odviše jasan da bismo se upuštali u proradbu njegova dotičnog kraćeg odlomka, te ga ovdje doslovcе prenosimo: „U *Božanstvenoj komediji* [Dante] ne postupa, doduše, s antičkim i kršćanskim svijetom ravnopravno, ali u stalnom paralelizmu, i kao što je raniji srednji vijek sastavio tipove i protutipove iz pričanja i likova Starog i Novog zavjeta, tako i Dante redovno spaja kršćanski i poganski primjer u vezi s istom činjenicom. Ne treba zaboraviti da su i kršćanski svijet mašte i povijest bili poznati, dok je antički svijet bio relativno nepoznat, mnogo obećavao i uzbuđivao, te da je prevladao u općem interesu kada više nije bilo Dantea da održi ravnotežu“. (Burckhardt, 1997: 187)

⁹ Usp. Steuchus, 1972: 88.

Ideje španjolskih „*espirituales*“¹⁰ korijene se, kako se čini dvojici povjesničara španjolske filozofije, u idejama velikih vjerskih reformatora 13. st., dotično u idejama sv. Franje Asiškoga. Što se događa kada „*espirituales*“ skreću s puta kojim su trebali nastaviti slijedom Franjinih ideja? Urušavaju se u postupno sve izraženijim nesuglasicama, počev od onog časa kada se „*espirituales*“ upuštaju u osude povijesnog razvoja humaniteta i Crkve kao ustanove, te među krajnosti te antiteze umeću dva nova doktrinarna motiva: odlučnu osudu suvremenog društva kojemu u neposrednoj budućnosti pretkazuju rasap, te profetsku viziju događaja koji će prethoditi i popratiti skorašnju katastrofu.¹¹ Danteov stariji suvremenik, katalonski pjesnik, filozof i teolog Raimundus Lullus (Ramón Llull, Raimundo Lulíó, Lul, 1235. – 1315.) u tijesnoj je duhovnoj vezi stajao s Franjom, premda ne za Franjina života. Možemo ga uzeti za jednoga od preferencijalnih autora renesansnih humanista. Privukao je među ostalim, snažnu pozornost Heinricha Corneliusa Agrippe von Nettesheim (1486. – 1535.), Giovanni Pica della Mirandola (1463. – 1493.), Johanna Reuchlina (1455. – 1522.), Pierrea de la Ramée (Petrus Ramus, 1515. – 1572.), Jordana Bruna (1548. – 1600.) i dr. Lullus se uzima za ishodište, a Pico za konačni cilj humanizma.¹² Od hrvatskih renesansnih humanista Lullus je privukao osobitu pozornost Jurja Dragišića (1445. – 1520.), Pavla Skalića (1534. – 1571.) i Jurja Dubrovčanina (1579. – 1622.). No, ne manju, ako ne veću pozornost privukao je Lullusu Franjo Asiški. Upravo zbog tako jedinstvene doktrinarne iskaznice valja nam Lullusa svakako uzeti u obzir u ovom našem propitivanju.

Uopćeno postavljajući problem, izuzetni pojedinci kao što su R. Lullus, sv. Franjo Asiški, El Greco, Cervantesov Don Quijote zahtijevaju primjereno duhovno podneblje i posebne dispozicije kod istraživača da bi

¹⁰ Španjolske reformiste u 13. st. nazvane *espirituales* poglavito karakterizira stanovita reformatorska tendencija. Poput npr. liječnika i teologa, te društvenog i vjerskog reformista Arnalda de Vilanova (o. 1242. – 1311.) proživao ih je osjećaj ponesenosti oprečnošću društvenih prilika u kojima se u 13. st. s jedne strane stvarno razvijao vjerski život, a s druge strane oprečnošću kršćanskog ideala. Duhovni („*espiritual*“) život kao težnja za vječnim blaženstvom na jednoj je strani, a tjelesni na drugoj. (Carreras, 2001: 225)

¹¹ „Estas ideas de los espirituales apareccn en las de los grandes reformadores religiosos del siglo XIII, concretamente en las de San Francisco de Asis. El disientimiento empieza en el momento en que los espirituales se lanzan a enjuiciar el desenvolvimiento histórico de la humanidad y de la institución eclesiástica e intercalan entre los extremos de aquella antítesis dos nuevos motivos doctrinales: una condenación rotunda de la sociedad contemporánea, cuya destrucción predicen para un futuro inmediato, y una visión profética de los acontecimientos que han de preceder y acompañar a la catástrofe inminente“. (Carreras, 2001: 225)

¹² „Se punto di partenza dell' umanesimo è il Lullo, il Pico è punto d' arrivo“. (Toffanin, 1943: 271)

bili ispravno shvaćeni. Postoje naime razdoblja u kojima nije bilo dovoljno snage da bi se razumjelo te velike personifikacije idealizma.¹³ Kada Lullus u vezu sa svojim obraćenjem dovodi sv. Pavla, a sv. Augustina zbog njegove plamene strastvenosti i njegove silne želje za znanjem, onda tu treba imati u vidu i sv. Franju Asiškoga koji je bio jedan od Lullusovih najdražih modela kad je riječ o njegovoj viteškoj srdačnosti.¹⁴ Lullusov *lulizam* nije uvijek u podudarnosti s lulizmom lulijanaca. Proučavan sa stajališta njegova postanja, lulizam je proishod sutoka polemičko-apologetskoga pravca što smo ga upravo izložili, s čisto franjevačkom strujom. Lullus je stajao u punoj podudarnosti sa sv. Franjom što se tiče nakane. No, do razlaza dolazi u izboru sredstava oko provedbe u djelo te namjere.¹⁵

Suživot – bolje nego li samo pomirba – poznatih racionalističkih, kritičkih i mističkih tendencija te, općenito, intimna potka Lullusove filozofije, čini se jasnom kada se prouči proces mišljenja i života misionara s Mallorce, usporedice s glavnim momentima iz života sv. Franje. Lullus se, baš kao i Asižanin, našao pred duhovnim zadatkom kojega je smatrao hitnim i izvanrednim: obraćenje neznabožaca. No, kako *doctor illuminatus* tako i *poverello* iz Asiza u potrazi su, što je i prirodno, za individualnim i socijalnim idealom savršenstva.¹⁶ Lullus započinje kontemplativnim životom koji je za nj značio neko savršenije stanje, jednako kao i sv. Franjo, nakon svojih evanđeoskih pohoda na svijet u stilu „Božjeg luđaka“, posvećuje se posljednjih godina svoga isposničkog života, povukavši se u ubavu dolinu Rieti, a kasnije na brdo Alvernia.¹⁷ Lulijanska ljubav, kao i ljubav franjevačkih filozofa, imade svoje korijene u dubinama čuvstvenog života, što znači da je u pitanju socijalna, možda još bolje, kozmička ljubav. To je ona ista ljubav sv. Franje koja ga navodi da u svim bićima

¹³ „Lull, como San Francisco de Asis, como el *Greco*, como Don Quiote requiere un clima espiritual adecuado y especiales disposiciones en el investigador, para ser debidamente interpretado. Hay épocas incapaces de comprender aquellas grandes personificaciones del idealismo“. (Carreras, 2001: 235)

¹⁴ „... y a San Francisco de Asís, que fué uno de sus modelos predilectos, por su afectuosidad caballeresca“. (Carreras, 2001: 260)

¹⁵ Usp. Carreras, 2001: 339.

¹⁶ U maniri onog Hegelova heterogenog suobličavanja Ksenokrata sa sv. Franjom Asiškim, É. Bréhier pronalazi u Franjinom stoljeću sličan, no čini se, još upečatljiviji primjer suobličavanja s jednim Franjinim starijim suvremenikom, imenom Pierre Vadès (Valdès, Valdo, o. 1140.-posl. 1206.): „François d' Assise, en renonçant à tous ses biens et en se livrant à l' apostolat, visait le même idéal de perfection évangélique que, au XIIe siècle, Pierre Valdo, ce commerçant de Lyon qui se voua à la pauvreté et qui réunit autour de lui ces nombreux pauvres de Lyon, que l' on appela les Vaudois“. (Bréhier, 1937: 257-258)

¹⁷ Usp. Carreras, 2001: 343-344.

razazna svako pojedino ponaosob, da ih razvrsta nekim redom, da ih hijerarhizira, uspostavljajući skalu stvorenja što vodi do Stvoritelja. Strofe iz „Pjesme Brata Sunca“ odzvanjaju svekolikom Lullusovom mistikom. Taj voluntaristički karakter ljubavi ne da ni Lullusu ni franjevačkim filozofima da upadnu u panteizam.¹⁸

Imade kod Lullusa stranica koje bi se, zbog njegovih izljeva ljubavi i njegove moralne nakane, mogle pobrkati sa stranicama u *Cvjetićima*. Razlog leži u tome što je misionar s Mallorce svojom dubokom „franjevačkom poniznošću“ tako blizu kao bilo koji od „prvih drugova“ svoga duhovnog oca. Posljednje obilježje koje bi bilo uzaludno tražiti npr. kod Rogera Bacona (o. 1210.-o. 1294.), potvrđuje najveću istovjetnost filozofa s Mallorce sa sv. Franjom.¹⁹

1. 1. FRANJO JE FILOZOFIRAO ŽIVOTOM, A NE JEZIKOM

Prenesimo se sada izravno u vrijeme i među nekolicinu izabranih predstavnika europskog humanizma i renesanse, uz pomoć kojih ćemo pokušati odgovoriti na pitanje u kojoj mjeri i na koji način Franjo Asiški pripada jednim dijelom svoga bića humanističko-renesansnom razdoblju. Humanisti Franju *explicite* ne involviraju u svoje vrijeme, ali Franjo u njihovim spisima dobiva veličanstvene apologije koje kadšto graniče s apoteozama njegova imena, života i djela. Neporecive su *stricto sensu* humanističke tematizacije i problematizacije imena, života i djela Franje Asiškoga. Specifičan, onaj rudimentarni humanističko-renesansni Franjin odnos prema globalnoj, kako živoj tako i neživoj prirodi, pretegao mi je u odluci da „prvovjesnika“ ni ne pokušam tražiti u karolinškoj ili kojoj još ranijoj, možda bizantinskoj, ili kasnijoj, možda „latinskoj renesansi u 12. st.“²⁰ Ma koliko tanka nit povezivala Franju s filozofskom renesansom, a A. Steuco ga optužio ili ne optužio za neopravdan i nedopustiv pristup čak i u vestibul filozofije, povijest filozofije nas ipak opunomoćuje diskurzivnim putem pokušati proniknuti u Franjine pionirske pokušaje oslobađanja čovjeka i njegova individualiteta harmoničnom sintezom prirode i religije. Kada iz opće povijesti Crkve, *ratione personae*, izdvojimo

¹⁸ “Es aquel mismo amor de San Francisco, que le lleva a individualizar todos los seres, a ordenarlos y jerarquizarlos, formando la escala de las creaturas que conduce hasta el Creador. Las estrofas del *Himno al Sol* resuenan en todos los ámbitos de la mística luliana. Este carácter voluntarista del amor priva a Lull, como a los filósofos franciscanos, de incurrir en el panteísmo”. (Carreras, 2001: 609)

¹⁹ “Un último rasgo, que sería inútil buscar en el filósofo inglés, evidencia la mayor identificación del filósofo mallorquín con el Santo de Asís”. (Carreras, 2001: 640)

²⁰ Usp. Čvrljak, 2008: 23-38.

lik sv. Franje Asiškoga i nasumce ga pokušamo dovesti u vezu s filozofijom, a potom s predrenesansnim razdobljem, tada se (barem ovdje meni) nãdaje jedna usporedba u kojoj bih s Erazmovim Sokratom usporedio – sv. Franju. U potpunosti treba uvaŕavati hromost svake usporedbe, ali iz toliko toga što nam je poznato iz ŕivota sv. Franje, barem dijelom (onim viŕe veãim no manjim), i Franjo je filozofirao, ne toliko jezikom koliko ŕivotom.²¹ Sukladno tome, slijedom takoãer prvaka europskih humanista, Franjo je propovijedao „arcana Euangelicae Philosophiae“.²²

Kakvi nam to i ãiji glasovi dopiru neposredno iz renesanse o tome povezuje li Franju i najtanja nit s vremenom iz kojega Franju ŕele izgnati, jer u njemu on nema što raditi?²³ Stane li se netko dublje zanimati za ŕivote i Regule Benedikta, Franje i Augustina, spoznat œe, uvjerava Erazmo Rotterdamski, da oni niŕta drugo nisu ŕeljeli nego s prijateljima dobre volje ŕivjeti nauk Evandjelja, u slobodi duha, te bili primorani u haljama, uz jestvine i ostale izvanjŕtine propisivati.²⁴ Kakvom neãasniku fratarske halje britki Machiavelli ne suprotstavlja Franju nego onoga koji zbiljski, a ne laŕno hodi Franjinim stopama.²⁵ Onome tko ushtjedne iskazati Franji

²¹ Usp. Erasmus von Rotterdam: „... Socrates, vir non tam lingua quam vita philosophus“ (Erasmus, 1968.b: 186)

²² Erasmus, 1969.a: 376.

²³ Novijem hrvatskom kultoru Franje Asiškoga kao zaãetnika renesanse kao da je apsurdno netragom izgnati Franju iz filozofije kojoj, istinabog, nije ostavio nijednu ispisanu stranicu, ali ih je zato napretek neispisanih s proglasima vjeãnih istina ãovjeku na njegovu putu k sreãi, miru i ljubavi, ali „i na stazi, koja ãovjeka uzdiŕe do visoka zadatka – najplemenitijeg od svih darova prirode – do stvaralaŕtva, koje ima da bude ravno ruci Stvoritelja, prvog i najviŕeg umjetnika“ (Vitezica, s. a.: 7)

²⁴ „... ich zweifle nicht, Benedikt und Franz von Assisi wũnschten das auch... Prũft jemand Leben und Regel des Benedikt, Fanziskus, Augustin, so wird er erkennen, daŕ sic keinen anderen Wunsch hatten, als mit freiwilligen Freunden nach der Lehre des Evangeliums in Freiheit des Geistes zu leben, und daŕ sie dazu gedrãngt wurden, ŕber Kleider und Speisen und die ŕbrigen œußerlichen Dinge einige Vorschriften zu machen; sie fũrchteten nãmlich, es mœchte, wie es so geht, menschlichen Verfũgungen von Menschenkindern mehr Wert beigelegt werden als dem Evangelium“ (Erasmus, 1956: 205) Zanimljivo je primijetiti da tim pismom „ad Paulum Volzium“, u kojem nalazimo znaãajno Erazmovo razmiŕljanje, rotterdamski humanist zapoãinje prvi svezak svojih Izabranih spisa (*Ausgewãhlte Schriften*): „Quod si quis Benedicti, Francisci, Augustini et regulas attentius excutiat, perspiciet illis nihil aliud in votis fuisse, quam ut cum spontaneis amicis iuxta doctrinam euangelicam in libertate spiritus viverent, eosque fuisse compulsos, ut de vestibus ac cibis ceterisque rebus externis aliquid praescriberent; nimirum veritos, ne, quod fieri solet, plus tribueretur humanis constitutionibus hominum quam euangelio“ (Erasmus, 1968.a: 44)

²⁵ Machiavellijev navod *in extenso* glasi: „Vidjevŕi, osim toga, koliko ljudi vjeruju u neku niŕtariju koja se ispod fratarske halje krije, lako se moŕe zakljuãiti koliko bi ljudi vjerovali nekom dobrom ãovjeku koji bi zbiljski, a ne laŕno, kretao stopama svetoga Franje“ (Machiavelli, 1985.b: 29) Erazmo je te (Machiavellijeve) neãasnike joŕ oŕtrije prozvaò: „Magnum quiddam putas, si Francisci cucullo obvolutus sepulcro inferaris? Nihil proderit vestis similis mortuo tibi, si mores fuerunt dissimiles vivo“ (Erasmus, 1968.b: 202)

najvišu počast, Erazmo nudi *ad hoc* razrađen program: Ako li je dotičnik zanesen za blagom i poklonik novca, te u tome nepopustljivo ustraje, neka sve to podade tom božanstveniku. Neka obuzda nagnuća i po primjeru Franje bude skromniji, neka prezre nečasnu dobit i pohlepu preusmjeri k dobrima duha. Kloniti mu se kavženja i srnuti u boj po pobjedu zla dobrim.²⁶

Imade li tog komadića zemlje koji bi od pošasti ratnog zla bio pošteđen? Kada kažem „rat“, tada ne mislim, veli Erazmo, na ma koje pojedinačno zlo, nego na cijelo more zla. U dubinama tog mora našao se sveti Franjo, pred svijetom od svih najmanji, pred Bogom najveći.²⁷ Sv. Franjo je autor ideje o završetku križarskih ratova, istovremeno ostvarujući cilj te ideje.²⁸ Tajna je bila u tome da osvajanje ustupi mjesto obraćenju, što će reći, da se tvorno oružje zamijeni duhovnim. Međutim, unutar tih duhovnih oružja asiški *Poverello* odlučno se protivio preteškom bremenu erudicije i filozofije, zauzimajući se jedino za anđeosku istinu ljubavi, dostupnu svima, kako učenicima tako i neukima, sa svoje strane posve pripravan posvjedočiti je vlastitim životom.²⁹ Iznimnu renesansnu apoteozu doživio je asiški *Poverello* među dvama razgovornicima u Erazmovu dijalogu o Juliju izgnanome s nebesa („Dialogvs, Ivlivs exclvsvs e celis“). Petra naimе, Julijeva razgovornika, udivlja ona odobno najizvršnji svjetovnjak i najveći preziratelj bogatstva, užitaka i častohleplja. I kako sad da taj siromašak navuče danas na se kakve bezdušnike?³⁰

²⁶ Erazmo to donosi klasičnom elegancijom („Erasmico more“) u dijaloškoj maniri: „Vis summo honore Franciscum afficere? Elatus es, admirator pecuniae es, contentiosus es. Largire hoc divo: compece animos et exemplo Francisci esto modestior, contemne sordidum lucrum et inhia bonis animi. Remitte contentionem et vince in bono malum“. (Erasmus, 1968. b: 200)

²⁷ „Wo wüetet nicht der Krieg? Wenn ich Krieg sage, meine ich nicht irgendein einzelnes Übel, sondern ein ganzes Meer von Übeln... In diesen Tiefen saß der Vater Eures Ordens, der heilige Franz verborgen, vor der Welt der allerniedrigste, bei Gott der größte“. (Erasmus, 1956: 424)

²⁸ Velikom hrvatskom literarnom kulturu sv. Franje ne će promaknuti sva zabluda tih davnih „pohoda“ u očima Franje, „kako se na njegovu čistom horizontu u goloj apsurdnoj slici ogledaju krivi ideali Križarskih pohoda“. (Vitezica, s. a.: 2)

²⁹ „San Francisco concibió la idea de acabar las Cruzadas, realizando al mismo tiempo su objetivo; el secreto consistía en sustituir la conquista por la conversión, esto es, las armas materiales por las armas espirituales. Pero entre estas armas espirituales, el *Pouerello* de Asís repudiaba el peso abrumador de la erudición y la filosofía, reservándose solamente la verdad amable del Evangelio, asequible a todos, doctos e ignorantes, dispuesto por su parte a sellarla con la propia vida“. (Carreras, 2001: 339)

³⁰ „Petrus. Equidem Franciscum vidi quondam virum inter laicos optimum, opum, voluptatis, ambitionis summum contemptorem. An pauperculus ille tales nunc habet satrapas?“ (Erasmus, 1969. b: 32) Jer, tko bi zapravo nalazio razloga na bilo koji način obrušiti se na „minime malitiosum hominem Franciscum“. (Erasmus, 1972: 146)

Niccolò Machiavelli (1469. – 1527.) Franju Asiškoga u svojim promišljanjima ne skreće ni u kakve tokove njemu suvremene, a ni ranije filozofije, nego ga promatra u suputništvu s drugim velikim sirotanom, sv. Dominikom, u njihovu zajedničkom skretanju vjere, „naše religije“, kako kaže Machiavelli, prema njezinim počecima. Taj za nas ovdje značajan topos iz Machiavellijeva političkog djela *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio* (1513.) imademo i u hrvatskom prijevodu, te ga je tim uputnije *in extenso* donijeti: „Što se pak tiče vjere, vidi se na primjeru naše religije da je i tu potrebna obnova. Da je sveti Franjo i sveti Dominik nisu skrenuli prema njezinim počecima, posve bi nestala, jer oni su je siromaštvom i nasljedovanjem Kristova života vratili u srca ljudi, gdje je bila zamrla. Njihovi su novi redovi bili toliko moćni da njima valja zahvaliti što nepoštenje crkvenih dostojanstvenika i vjerskih starješina nije vjeru upropastilo, jer su i dalje živjeli u siromaštvu, a ispovijedima i propovijedanjem stekli su toliko povjerenje naroda da ga uvjeravaju kako je zlo kad zlo govore protiv vlasti i kako je dobro biti poslušan, a prepustiti Bogu da je kažnjava. I tako vlast djeluje najgore što može, jer se ne boji kazne koju ne vidi i u koju ne vjeruje. Ta je dakle obnova sačuvala religiju i još je čuva“.³¹ U to skretanje, u taj zaokret Machiavelli polaže jamstvo opstanka vjere. To su oni Franjini koračaji, bljesci u praskozorje bez još konačnog svanuća. No, dometnimo ovdje da će, kao Machiavellija Franjo i Dominik, na osobit način Campanellu udivljavati u zajedništvu s još dva ženska uresa kršćanskih oltara: sv. Katarinom i sv. Brigitom. Za Campanellu su to odjelotvoritelji čiste, tj. objavljene religije, i sve to u svojoj neukosti, odričući im svaku vezu s filozofijom. No, zato su oni za Campanellu jednostavni obrasci novonastalog istinskog znamenja za kojim je Campanella

³¹Machiavelli, 1985a: 290. Upravo početni slijed izvornih pravila svojih osnivača, isti će B. Russell, obilježio je početke i Franjinoga i Dominikova Reda. „... No, premda su ti redovi bili isprva prosjački, nisu ih dugo opterećivali zavjeti siromaštva“ (Russell, 1970: 155) Nerijetko ili, možda točnije, svagda beskompromisni Erazmo u svom prevrtanju voli stvari motriti s površja, nezastirto, neuvijeno, te tako i kad su u pitanju Franjini i Dominikovi iznevjeritelji za koje Erazmo poziva na molitvu Bogu ne bi li tim pretilim trbusima podao barem nešto zdravijeg duha: „Lebten Dominikus oder Franz von Assisi noch, so würde ich nur ihnen diese Dinge vortragen; sie rühmten sich dieser Väter, sind aber in ihrem sittlichen Verhalten gänzlich degeneriert – das möchte ich von der Mehrheit, nicht von allen gesagt haben. Bitten wir Gott, daß er diesen fetten Bäuchen einen etwas gesunderen Geist gebe!“ (Erasmus, 1956: 447) Potkrijepimo najzad potonja razmišljanja svjedočanstvom onoga kome moramo vjerovati, svjedočanstvom iz „Franjine vizije budućnosti“: „Brat Leon zapisao je da sveti otac Franjo običavašć govoriti – katkad u prisustvu ostijskog biskupa, braće i drugih klerika i svjetovnjaka, a katkad dok propovijedaše narodu – da zna kako će mnoga braća, vođena zlim duhovima, skrenuti s puta jednostavnosti i siromaštva i prihvatiti novac i posjede. Napustit će siromašne kućerke u divljini i sagradit će si velike kuće u gradovima, gdje neće pružati primjer siromaštva nego bogatstva i moći“. (Moorman, 1995: 133)

težio i koje je za Campanellu odražavalo svu manjkavost i svu lažnost svih religija, ne isključujući i kršćansku.³²

Njemački filozof i humanist Jacob Böhme (1575. – 1624.) poručio je svojim suvremenicima: Ne trebaju mi ni vaše formule ni vaši pojmovi, jer ništa iz njih nisam naučio. Svekolika priroda je moja jedina učiteljica.³³ Kad ne bismo znali čija je to poruka, mogli bismo je slobodno pripisati Franji koji je zamijenio apstrakcije promatranjem stvarnosti, kao što će to učiniti Campanella.³⁴ Nosiva, apriorna Franjina svjetonazorna teza glasi: priroda je stvorenina Božja. Što je to onda novoga kazao J. Böhme kada prirodi nalazi temelj u Bogu?³⁵

Tommaso Campanella (1568. – 1639.) među renesansnim humanistima bio je poznat kao onaj koji se okretao prošlosti u potrazi za anticipatorima onoga *novum*-a u humanističkom poimanju tog termina. U djelu *De gentilismo non retinendo* Campanelli se naime ne čini da su samo Kristofor Kolumbo, Galileo Galilei ili Flavio Gioia inovatori koji su protegnuli čovjekove poglede u svemir. Pridružiti ima svakako valja Benedikta, Dominika, Franju i Ignacija Lojolskoga.³⁶ Jer, ako se renesansa prvenstveno proslavila otkrićem prirode, što onda kazati za Franju koji je duboko zašao u „trbuh prirode“?³⁷

Sve ovo dovde izloženo još nije ono što bi u ovim našim propitivanjima zadovoljilo našu pozornost i ispunilo našu radoznalost. Stoga nam valja napraviti jedan vremenski preskok koji je duži od onog između Franje i

³² Usp.: „In fondo, sebbene egli (sc. T. Campanella – nap. K. Č.) ci parli di tre momenti religiosi attraverso cui raggiungiamo la perfezione religiosa, che consiste nell' amore di Dio che amiamo sopra tutte le cose, egli non riesce a stornare il suo sguardo da quella *religio composita ex mentali et animali*, la quale è poi la religione concreta, positiva, umana. S. Francesco, S. Caterina e S. Brigida, citati da lui come realizzatori della religione pura, cioè indita, benché illetterati, cioè non filosofi, non sono che semplici schemi che nascondono il segno vero a cui egli tendeva e che era la dimostrazione della insufficienza e falsità di tutte le religioni, compresa quella cristiana“. (Saitta, 1961: 223)

³³ „Meni ne trebaju njihova umijeća ni njihove formule, jer to od njih nisam naučio; nego imam jednoga drugog učitelja, a on je cijela *priroda*. (Böhme, 1996: 471)

³⁴ Usp. stav T. Campanelle kao renesansnog filozofa prema prirodi: „Sostituire alle astrazioni logiche la considerazione della realtà concreta, ad Aristotele Telesio, ...“. (Olgiati, 1924: 749)

³⁵ „Da, doista je tako; ali priroda ima temelje u Bogu shvaćenome prema prvom principu, jer Bogom se naziva i gnjevan, ljut Bog“. (Böhme, 1996: 478)

³⁶ „E novatori a lui (sc. a Campanella) appariscono non soltanto un Cristoforo Colombo, un Galileo, un Flavio Gioia, che hanno slargato la visione dell' universo, ma un S. Benedetto, S. Domenico, S. Francesco, S. Ignazio, che hanno apportato una nuova maniera di vivere. Questi novatori sono da distinguere nettamente da quegli altri, che inventano cose nuove per distruggere *vetera bene praejecta*“. (Tommaso Campanella, *De gentilismo non retinendo*, Parisiis 1636., p. 49 – cit. Saitta, 1961: 212)

³⁷ Usp. Bacon, 1964: 74. J. Böhme, smatra W. Windelband, bio je obuzet mišlju da filozofija treba biti spoznaja prirode. (Windelband, 1978: 425)

renesansnih humanista. Naime, stupnjevima Franjinog nagiba prema renesansi posebije će se pozabaviti tri autora potkraj 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća: njemačko-danski povjesničar umjetnosti Henry Thode (1857. – 1920.), Renenanov učenik, i profesor protestantske teologije u Strasbourgu, te kalvinistički pastor Paul Sabatier (1858. – 1928.) i Gustav Schnürer (1860. – 1941.), profesor srednjovjekovne povijesti na Sveučilištu u Fribourgu. Tu valja naglasiti ono najbitnije, upozoriti na neke revizije u pogledu Franjina pionirskog utjecaja na umjetničko stvaralaštvo u renesansi, ali i na renesansne humaniste. Tako, jedan odvojak razmjerno novijih franjevačkih historiografa usvaja mišljenje francuskog povjesničara Julesa Micheleta (1798. – 1874.) u djelu *Histoire de France*. U izlaganju odnosa između renesanse (Michelet prvi rabi izraz *renaissance*) i „mračnog“ 13. st., Michelet nam predstavlja Franju kao čovjeka snažnog vjerskog uvjerenja, pjesnika Božje ljubavi i pokretača masa, ali isto i kao pravoga Božjeg čovjeka koji se usprotivio nauku i zakonodavstvu Crkve. Za nj je Franjo neuspjeli pobunjenik protiv predrasuda i tlačenja od strane Rimske kurije. Međutim, Michelet pripisuje Franji ono što su pojedinci provodili tek u 16. st., tj. u doba protestantizma, čime udara temelje znanstvenim stavovima protestantskih i racionalističkih povjesničara franjevaštva. U tu doktrinarnu struju uključuju se franjevački historiografi romantičko-pozitivističkog i idealističkog pravca. Na tu doktrinarnu liniju svrstat će se nešto kasnije H. Thode i P. Sabatier, ali i nešto ranije E. Renan. Borba protiv nadnaravnoga, antipapizam i antiskolastika temeljna su doktrinarna obilježja zauzete linije.³⁸ Teze smjenjuju jedna drugu da bi, čini se, ostalo ono jedino sigurno, stalno i istinito: Franjo Asiški je sjevremen, što znači *Princeps franciscanorum* za Duns Scota, Bonaventuru i Rogera Bacona, ali jednako tako i za Rafaela Levakovića, Karla Balića, kao i za trenutnoga pripravnika za ulazak u Franjin Red, recimo, na ubavom Visovcu, Košljunu, gdje se zaista odjelotvoruje harmonična sinteza prirode i religije, gdje se dakle priroda s religijom kao zemlja s nebom spaja. U *Cvjetićima* čitamo kako je Franjo jedne večeri s posebno mu milim bratom Leonom motrio zvjezdano nebo i divio se harmoniji svemira. Što li je drugo činio prvi grčki filozof Tales i što li je drugo mogao uzdahnuti Anaksagora pogledom u nebo?³⁹

Svaki onaj tko se imalo podrobnije upoznao s humanističko-renesansnom problematikom ne može se složiti s apriornim mišljenjem da Franjo Asiški kakvim ga tek i u glavnim crtama poznajemo, ne može imati nika-

³⁸ Usp. Borak, 1977: 9, 24.

³⁹ Diogen Laertije, I, 1, 34. Na upit zar mu nimalo nije stalo do domovine, Anaksagora je odgovorio: Silno mi je stalo do domovine i pritom ispruži ruku prema nebu. (Diogen Laertije, II, 3, 7)

kve veze s renesansom. Razumljivo je da su ove teze mogle poteći prvenstveno iz klerikalnih krugova. A budući da je u pitanju Franjo Asiški, onda je još razumljivije da su potekle iz franjevačkih krugova. Godine 1911. sarajevski franjevac Franjo Blažević nazočio je u Sarajevu predavanju profesora G. Schnürera, autora poznatog životopisa sv. Franje pod jednostavnim naslovom *Franz von Assisi*. Na podlozi svojih stavova u knjizi Schnürer je zamislio i to predavanje u Sarajevu. Polazna mu je teza bila da se Franjo, prema nekim autorima, ne da rastaviti od renesanse, štoviše, da je njezin preteča. Glavna je pak teza tih autora, tj. H. Thodea i P. Sabatiera: Asižanin je većma nagingjao renesansi nego li svom srednjem vijeku. Tu tvrdnju zasnivaju naravno na vlastitom poimanju temeljnih označnica renesanse. Autori naime poriču poglavitu determinantu renesanse, tj. okretanje renesansnih humanista antici i time uskrisivanje antike. U renesansi naprotiv vide plod pokreta za napredak kulture, s korijenima već u 12. st. Izlišno bi sad uopće bilo naglašavati renesansno doktrinarno uskrisivanje antike kao preduvjet onodobnog napretka kulture. Nadalje, sveučilišta prelaze u ruke svjetovnjaka, čime se otvara jaz između Crkve i svjetovnjaka. Najzad, talijanska je renesansa doba nezadovoljstva i prevrata u državama, itd, itd. I što bi sad tu imao raditi sv. Franjo? pita se Schnürer, a za njim Blažević.⁴⁰

G. Schnürer odmah na početku svoga djela podaje sliku stanja u pogledu uranjanja sv. Franje u vode renesanse. Za Schnürera je na sceni poglavito šest autora za koje je, izuzev za Roberta Zimmermanna (1824. – 1898.), Franjo predrenesansni čovjek. Održana su brojna predavanja i izrađene doktorske radnje.⁴¹ Prema ovim navodima, Schnürerovi autori Franju izravno involviraju u heterogena humanističko-renesansna zbivanja. Dakle, Schnüreru su glavni pobornici Franjine pripadnosti renesansi H. Thode u svom opsežnom djelu *Franz von Assisi und die Anfänge der*

⁴⁰ Varešanin, franjevac (od 1919. sekulariziran) i bečki doktor Franjo Blažević (1883.-?) osvrnuo se na Schnürerove pozicije, naravno, osobno na strani G. Schnürera. (Blažević, 1911: 190-191)

⁴¹ O svemu tome G. Schnürer je izložio već na prvoj stranici: „Denn auf nicht katholischer Seite haben auch in Deutschland Gelehrte an der Franziskusforschung lebhaft, teilweise führend, mitgewirkt. Der deutsche Professor der protestantischen Theologie, Karl Hase, war der erste, der mit seiner Biographie das Interesse in weiteren Kreisen wachrief. Karl Müller hat sich vor zwanzig Jahren eingehend mit den Anfängen des Minoritenordens beschäftigt. Henr (sic!) Thode hat in seinem geistvollen Werk über Franz von Assisi und die Anfänge der Renaissance als einer der ersten nachdrücklich auf die hohe Bedeutung der Franziskaner=Bewegung für die Kunst hingewiesen; ihm ist dann Zimmermann mit seinem schönen Buch über Giotto zur Seite getreten. Walter Goetz und H. Boehmer haben sich in allerjüngster Zeit durch eindringende Quellenforschungen hervorgetan. Auf deutschen Universitäten, nicht aber in den katholisch-theologischen Fakultäten, werden über Franz und die von ihm ausgehende Bewegung Vorlesungen gehalten und Dissertationen geschrieben.“ (Schnürer, 1907: 3)

Kunst der Renaissance in Italien i Paul Sabatier u djelu *Leben des Heiligen Franz von Assisi*.

Nakon što je Franjo unio potreban red i učvrstio vjerski život u svom novoutemeljenom Redu, Thodove su temeljne teze da je Franjo izvršio dalekosežan utjecaj na kulturu općenito, a na pjesništvo i umjetnost posebno. Thodeu je poglaviti cilj dokazati da „s Franjom započinje veliki vjerski i ujedno kulturni pokret, pod čijim se utjecajem u 14. st. stvara humanizam“.⁴² To bi bila Thodeova nipošto osamljena introdukcija Franje u humanističko-renesansne vode, introdukcija koja je, najblaže rečeno, unijela pomutnju u redovima povjesničara franjevaštva uopće.⁴³ No, Thode produbljuje svoju tezu. Borak kod toga posebice upire na nekoliko segmenata: 1. emancipacija pojedinca; 2. razvoj istovremeno s dolaskom buržoazije; 3. doprinos odbacivanju skolastike; 4. vraćanje čovjeku pravo pojava osobne slobode i nadahnjivanje (umjetnika) novim duhom umjetnosti; 5. vraćanje mladosti vjerskom doživljaju, itd.⁴⁴ Nadalje, Franjino je poimanje kršćanske religije, smatra H. Thode, pjesničko i umjetničko. Thode Franji priznaje sigurnu ruku kojom je taj genij poveo već pomalo osviješteno čovječanstvo ususret novom dobu.⁴⁵ Koliko mi je poznato, u Hrvatskoj se jedino ili možda među zaista rijetkima, na Thodeovo djelo osvrnuo hrvatski povjesničar umjetnosti, slikar, kulturni i javni radnik Isidor (Iso) Kršnjavi (1845. – 1927.). Da nije na samo jednom mjestu spomenuo Thodea, čitatelj koji nije imao u rukama Thodeovo djelo ne bi znao o kojem autoru Kršnjavi piše. Osobno držim da se prema nekim tezama Kršnjavoga valja oprezno postaviti. S jedne strane za *Poverella*

⁴² Borak, 1977: 9, 25.

⁴³ Premda je H. Thode vrlo dobro razjasnio višestране utjecaje franjevačkog pokreta na umjetnosti, smatra H. Borak, Thodeovo tumačenje odnosa između franjevaštva i humanizma izazvalo je oštre kritike. U tome, po Boraku, prednjače A. Sainati (*Il Rinascimento e i suoi problemi nella storiografia contemporanea*, Pisa 1941., str. 117-118), Carlo Angelieri, *Il problema religioso del Rinascimento*, Firenze 1952., str. 101) i protestant Karl Müller (*Die Anfänge des Minoritenordens und der Bussbrüderschaften*, Freiburg i. Br., 1885.). (Borak, 1977: 9, 25)

⁴⁴ Usp. Borak, 1977: 9, 25.

⁴⁵ Thode je u samo trinaest redaka ocrtao Franju kao preteču renesanse s posebnim naglascima na prožetosti Franjinog bića dubokim predosjećajima onoga što se jednom tek ima zbiti. Kod H. Thodea između ostaloga čitamo: „Franz von Assisi hat, indem er das religiöse Leben neugestaltete, vertiefte und erwärmte, den weitesten Einfluß zugleich auf die Kultur im Allgemeinen, auf Dichtung und Kunst im Besonderen gewonnen. Er selbst ist ein Dichter und Künstler gewesen, seine Auffassung der christlichen Religion war eine dichterische und künstlerische und so weit sie gedrungen, hat sie auf die Kunst gewirkt. Den geheimen und noch verborgenen Drang der Zeit zur Natur hat er der Menschheit zum Bewußtsein gebracht, ihm den reichsten Ausdruck in Worten und Werken verliehen und so mit der sicheren Hand des Genies die Führerschaft übernommen. Seine Bedeutung läßt sich in wenigen Worten kennzeichnen: er hat das bis dahin unter geistiger Bevormundung gehaltene individuelle Gefühl erlöst und ihm für alle Zeiten die selbständige Berechtigung erworben!“ (Thode, 1904: 59-60)

umjetnički ukras kao čista prividnost nije mogao značiti ništa u Franjinom životu. Je li onda kao takav mogao utjecati na duh umjetnosti? Posebnu pozornost nam iz razumljivih razloga privlači stav Kršnjavoga prema Thodeovoj tvrdnji o Franji da je „početnik renesanse u Italiji“, što smatra netočnim. Uočljivo je da je Kršnjavi ipak izvoran u svojoj obrazlozbi netočnosti Thodeove tvrdnje: „Na temelju čuvstvenoga Franjina shvaćanja Isusova života nova se je sredovječna umjetnost *rodila* a nije se *preporodila*. Istom kad su u XV. stoljeću, potaknuti humanizmom i našašćem mnogih umjetnina, imenice kipova, iz klasične grčke i rimske umjetnosti, obnovili oblike klasične prošlosti, nadjenuli su tomu pokretu ime: *Preporod*, prem je to bio samo preporod *vanjskih* oblika“.⁴⁶ Dakle Kršnjavi se bezostatno protivi Thodeovoj poziciji o Franjinom začetništvu renesanse u Italiji, naravno, isključivo na području umjetnosti. Međutim, tu „bezostatnost“ kod Kršnjavoga ne dovodi u pitanje Franjino „progrijavanje“ svekolike umjetnosti. Kršnjavi se naime potpunoma slaže („to podpisujemo“) „kad Burkhardt kaže, da je Giotto sa svojom školom stvorio podlogu, bez koje ni Rafael ni Michelangelo ne bi mogli bili stvoriti svoja najveća djela, onda to podpisujemo“, ali i s dodatnim naglaskom Kršnjavoga „da *čuvstvo Svetoga Franje*, progrijava svu umjetnost“.⁴⁷ Prema tome, stav je Schnürerov, a potom i Blaževićev, kamo u raskošju renesanse s Franjom i njegovim siromaštvom za koje, zbog njihove najtješnje sjedinjenosti, Dante kaže da su dvoje ljubavnika,⁴⁸ dok je siromaštvo, po Maruliću, sinonim za Franju?⁴⁹ Sve se to G. Schnürera doima kao jedno nebulozno anakronično uronjavanje, anakronična presadnja jednog srednjovjekovnika u vrijeme koje nije njegovo.⁵⁰ Antipodno ga Schnürer po-

⁴⁶ Kršnjavi, 1926: 3-4, 249.

⁴⁷ Kršnjavi, 1926: 3-4, 250.

⁴⁸ „Da ne duljim, što odveć tamno zborih, //znaj: Franjo i siromaštvo su bili //ljubavnici o kojima govoriš“. (*Raj*, XI, 73-75)

⁴⁹ „Živio je što je moguće bjednije, a ipak se, kad bi se pojavio tko siromašniji od njega, žalostio da je nadmašen. Siromaštvo je nazivao svojom gospodaricom, i nije se samo učinio siromahom nego i slugom siromahâ“. („Victu tam tenuissimum utebatur, et tamen uinci se dolebat, siquis ipso pauperior apparuisset. Paupertatem dominam suam uocabat, se non modo pauperem constituens, sed etiam pauperum seruum“). (Marulić, 1986: 131/345)

⁵⁰ „Auf geistigem Gebiete brachte die Renaissance unsere abendländische Kultur wieder in byzantinische Bahnen. Wenn wir Franz in unserer gesamten Kulturbewegung betrachten, so stimme ich viel eher mit Zimmermann überein, der Franz einen abendländischen Heiligen nennt und es als einen Segen für Giotto bezeichnet, daß er für die Legende dieses Heiligen zu schaffen hatte und damit den Anstoß erhielt, mit den Fesseln der byzantinischen Kunsttraditionen ganz zu brechen. Der Stolz, mit dem wir den Siegeszug unserer abendländischen Kultur über die Erde heute verfolgen, sollte uns gerechter urteilen lassen über die Werdezeit unserer abendländischen Nationen, unserer abendländischen Volkskraft und kritischer in der Preisung der Renaissance. Wir brauchen sie deshalb nicht zu schmähen. Das wird auch niemand tun, der in dem zu Unrecht so benannten Mittelalter eine fortschreitende Renaissancebewegung sieht, welche aber gegenüber der eigentlichen Renaissance vielfach die gute Seite hat, daß sie selbständiger war als diese. (Schnürer, 1907: 133)

stavlja u odnosu prema humanistima koji su svoj narodni jezik zamijenili učenim latinskim, zbog čega je zijevnuo još jedan jaz, ovaj put između obrazovanih i neobrazovanih.⁵¹ Franjo se s druge strane nije prestao služiti svojim običnim, pučkim jezikom na kojem je i pisao. Stoga, kada se najzad sve ovo poveže u jednu cjelinu, zaključuje Schnürer, besprimjerna je besmislica uzimati Franju Asiškoga za preteču renesanse. Jer, Asižanin se kako svojom osobnošću tako i djelom protivi temeljnim tendencijama renesanse kojoj stoga ne može biti ni na čelu ni na začelju.⁵²

Problem je, čini se, u Schnürerovu potiskivanju svega podslojnoga u renesansi, u zabacivanju nezaobilazne kategorije *ranopredrenesansnoga*, što sve onda mora dovesti do logičkog postupka subrepcije, ali u značenju većma tek svjesnog negoli hotimično krivog zaključivanja. Međutim, koliko god to za nekoga bilo neprihvatljivo, Franjo ima svoje mjesto među pretečama renesanse. Trebala su naime odminuti još barem dva stoljeća dok humanisti u europske literarne palestre nisu uveli antičke filozofe s njihovim prirodoznanstvenim sustavima o svemu stvorenome, ali i o stvaralačkoj moći prirode. Aristotel i Platon još nisu bili doktrinarno zavladaali učenom Europom 15. i 16. st., kad je Asižanin već dobrano bio otvorio oči čovječanstvu, onim učenima i onim neukima, te ih upozorio na svu veličinu stvaranja i stvorova u beskrajnu njihovu raznolikost. Priprostoga Asižanina udivljavao je misterij stvaranja, a za „Božjega čudaka“ čudesno je bilo samorazumljivo.

⁵¹ G. Schnürer strogo polarizira renesansni *theatrum*: „Aber schauen wir uns nur einen Augenblick die typischen Vertreter der Renaissancezeit an und vergleichen wir damit Franz. Das sind ja völlige Gegensätze. Hier naiver, kindlicher Glaube – dort Kritik, wenn nicht Skepsis. Hier reinste Herzenseinfalt in Wort und Sprache – dort peinlichst auf die Form bedachte, ihr Gesinnung und Gemüt unterordnende, nicht selten gespreizte Ausdrucksweise. Hier größte Selbständigkeit im Denken und Fühlen – dort gesuchte Abhängigkeit, nicht nur in der Form, sondern auch im Denken und Fühlen. Hier menschenverleugnende Demut – dort teilweise bis zur lächerlichsten Eitelkeit gesteigertes Wertlegen auf die eigene Persönlichkeit. Hier Flucht vor jeder Gunst der Mächtigen – dort Buhlen und Wettrennen an den Höfen der Fürsten. Hier innigstes Mitempfinden – dort nicht selten rücksichtslosestes Uebermenschentum. Franz tritt uns fortwährend mitten im Volke entgegen, er liebt und spricht dessen Sprache. Die Renaissance trennte die geistigen Führer vom Volke und schuf eine Klust, die wir heute noch nicht völlig ausgefüllt haben.“ (Schnürer, 1907: 132-133)

⁵² „Es fehlt freilich auch zwischen Franz und der eigentlichen Renaissance auf künstlerischem Gebiete nicht an einem Zusammenhang. Dieser ist aber kein unmittelbarer. Er liegt in der Liebe für die Natur. Die Erfassung der Natur lehrte der Kunst die Wertschätzung der großartigen Wiedergabe der Natur in den Denkmälern des klassischen Altertums. Franzens Persönlichkeit hat ohne Zweifel mitgewirkt bei der Erfassung der Natur. Aber das tat er im Bunde mit seiner Zeit. Franz ist ebensosehr der Höhepunkt einer vorhergehenden Entwicklung, wie er der Ausgangspunkt einer nachfolgenden Entwicklung ist. Zimmermann hat sich ein Verdienst dadurch erworben, daß er diesen Gedanken an Giotto in helles Licht setzte, indem er uns zeigte, wie Giottos Ruhm sich auf den Fortschritten einer vor ihm liegenden, bis ins Altchristliche zurückgehenden Kunstenwicklung aufbaut.“ (Schnürer, 1907: 133)

2. FRANJINO ZAČETNIŠTVO RENESANSE U HRVATSKOJ LITERARNOJ TRADICIJI

Uzmimo ovdje zasad možda najstariji pisani spomen o Franji Asiškome upravo u hrvatskoj renesansnoj književnosti iz pera šibenskog renesansnog pjesnika i autora prvog hrvatskog inkunabulnog djela, Jurja Šižgorića (Georgius Sigoreus Sibenicensis, 1420. – 1509.). Među elegijama i pjesmama iz ciklusa „De diebus et festis“ ostavio je J. Šižgorić pod br. 20 pjesmu „October“ u deset stihova. U trećem i četvrtom stihu uznio je ukratko šibenski renesansni pjesnik, humanist i kvatročentist Franju Asiškoga, čiji četvrti dan u mjesecu listopadu protekne sav u sjaju jarke rùmeni. Zar da onda kršćanski humanist ne podsjeti na snagu imena tog najpoznatijeg znakonoše po svem svijetu?⁵³ Razvidno je da šibenski humanist i pjesnik među desecima znamenitih imena iz svoga, a i ranijeg vremena, nije htio propustiti uvrstiti u svoje pjesmotvore i ime Asižanina čije već tada kozmopolitsko vjekovanje Šižgorić ne propušta naglasiti u cigla dva stiha.

Otprilike stoljeće kasnije sjevernohrvatski humanist Antun Vramec smatrao je spomena vrijednim unijeti u svoju *Kroniku* (1578.) za god. 1204. vrijeme Dominikova i Franjina osnivanja svojih Redova. Šturo kroničarski Vramec je za Franju zapisao: „Szueti Ferencz ouo vreme zuoiega reda poche na Latineh“.⁵⁴

U novijoj hrvatskoj franjevačkoj tradiciji imademo neke pokušaje izdizanja najkršćanskijega srednjovjekovnika iznad svoga vremena.⁵⁵ Književnik, prevoditelj i folklorist Olinko Delorko (1910. – 2000.) npr. izlazi s tezom da je Franjo prvi povezao Božju s čovjekovom, zemaljskom ljubav-

⁵³ „Quarta dies rutilat Francisci lumine claro, // stygmiferi toto nomen in orbe viget“ (Šižgorić, 1966: 127)

⁵⁴ Vramec, 1978: 37b.

⁵⁵ Francuski neotomistički filozof É. Gilson (1884.-1978.) nalazi za Franju mjesta u društvu triju od najvećih umova crkvenog naučiteljstva. Istina, nisu u tome Gilsonu presudili doktrinarni parametri. Presudila je naime savršena čistoća Franjinog kršćanstva, ovjerovljenog Franjinim najkršćanskijim odnošajima prema stvarnosti i duhu kao dvjema fundamentalnim datostima stvaralačkog Božjeg djela, kako to već kod É. Gilsona čitam: „Saint Bonaventure, saint Thomas, Duns Scot, je dirai même saint François d' Assise, sont des hommes qui ont chéri la matière, respecté leur corps, célébré sa haute dignité et n' ont jamais voulu séparer sa destinée de celle de leur âme. Est-il possible de trouver l' explication de ce fait, et que nous apprend-il sur la nature vraie de l' homme chrétien?“ (Gilson, 1969: 175) Osvrćući se letimice na vrijeme koje je manje ili više neposredno prethodilo razdoblju renesanse („L' ère de la Renaissance“), Gilsonov stariji sunarodnjak J. Michelet (1798.-1874.) otišao je, čini, nešto dalje u promjeravanju Franjinog kršćanstva. Proniknuo je, barem izražajno, u svu dubinu Franjine atipične duhovnosti, držeći ga jednostavno delirantnim bakantom, kad je u pitanju Božja ljubav: „Il (sc. le violent mysticisme – K. Č.) recula en présence du délire de saint François, vraie bacchante de l' amour de Dieu“ (Michelet, 1955: VI)

vlju. Tek s višestoljetne razdaljine moguće je rasuditi svu epohalnost jednog takvog povezivanja prve s drugom ljubavlju, potonjom kao općepoznatim srednjovjekovnim predmetom koliko zazora toliko i prijezira. No, kao da je za Delorka Franjo došao do tog povezivanja jednim razvidno logičkim slijedom. Naime, za propovjednika sveopće i beskrajne ljubavi, kakav je bio Franjo, nespojivo razmaknuti, rastaviti te dvije ljubavi značilo bi dopustiti stanovit hijat u ravnoteži koja je uspostavljena već u samoj Božjoj zamisli stvaralačkog djela.⁵⁶ Zamjetno je Delorkino nemirenje s Franjom kao velikanom koji je epohalno obilježio nepuna tri desetljeća 13. st. Prinos punini humaniteta Europe u mjeri u kojoj je to učinio Danteov Istočnjak, prilog je novom jednom Franjinom povezivanju, ne bez epohalnih razmjera u doslovnom smislu. Vrijeme u kojem će neke Franjine anticipacije dobiti čvrste potvrde tek se trebalo za dva, tri stoljeća navršiti.

2. 1. PREDRENEANSNI NATURALISTIČKI RUDIMENTI U FRANJINIM DOTICAJIMA S PRIRODOM

Franjino suobličavanje s prirodom u vidu bratimljenja sa svime u prirodi, napose s Bratom gospodinom Suncem, Bratom Mjesecom i Sestrama Zvijezdama, Bratom Vjetrom, Bratom Zrakom, Bratom Oblakom, Sestrom Vodom, Bratom Ognjem, Sestrom i majkom Zemljom, te Sestrom Smrti,⁵⁷ sa svim životinjama, drvećem i brdima, a da o čovjeku i ne govorimo, anticipira i korespondira u njegovoj velebnoj „Pjesmi brata Sunca“ razbuđivanju zanimanja za prirodu u doba renesanse. Gentileu je čvrsta podloga T. Campanella s njegovim pojmom sveopće ljubavi za pravi uvid u Franjin ideal. Gentile finim izvodima dolazi do, za nas ovdje, nosive spoznaje o Franji kao preteči renesansnoga naturalizma.⁵⁸

⁵⁶ Delorko, 1936: 278.

⁵⁷ Franjo izrijeком naglašava „tjelesnost“ smrti („morte corporale“), po kojoj je zapravo svaki čovjek smrtnik i koju obrazloženo razlučuje od „druge smrti“ koja čeka umiruće u grijehu („ke morrano ne le peccata mortali: ... la morte secunda nol farrà male“). (Franciscus Assisiensis, 1978: 85-86) Zar je Franjo uopće i mogao gledati nešto drugo u punini života negoli je gledao npr. Pico: „... mors inquam illa, si dici mors debet, plenitudo vitae“. (Picus, 1971: 319) Međutim, izvorni Picov semiimperativni glagol „debet“ (prevoditeljjev „mora“), osobnog sam stava, a lingvistički kazano, „glagol nepotpunog značenja“, te je stoga neuporabiv „ad mentem sancti patris Francisci Assisiensis“. U Franjinom duhu može samo stajati, također pogodbeno, ali „ako se uopće može smrću zvati...“. Zbog savršene predanosti volji Božjoj za Franju bi bili ništavni i Platonovi razlozi opravdanosti težnje za smrću. (Platon, 1974: 49)

⁵⁸ „L' amore universal, vero, divino“, commenta il Campanella, 'stima più il mondo che la sua nazione e più la patria che se stesso'. È l' ideale di san Francesco? Sì, in quanto, come altrove osservai, l' assiate precorre il naturalismo della Rinascenza“ (Gentile, 1968: 388-389)

Ranopredrenesansni naponi „Božjeg trubadura“, „Božjeg luđaka“ ranopredrenesansna su embrionalna pregnuća u svjesno-nesvjesnoj potrazi za novodobnim obzorima, tada još kao usamljenog objavitelja humaniteta, ali zato u kozmičkim razmjerima svezbratimljenog sa svime u vodi, na kopnu i u zraku. Franjino svebratimstvo protjecalo je u sveskladu s *Pjesmom brata Sunca*. Divotna, zanosna, najljepša „Pjesma Sunca“ najbolje tumači Franjino poimanje prirode. Pohvale stvorov(im)a proishod su Franjinog uzvišenog poimanja i dubokog razumijevanja prirode. Uza svu izražajnu jednostavnost kojom je „Pjesma brata Sunca“ ili Pohvale stvorova napisana do zadnjega retka, povjesničari europske književnosti literarno je smještaju „ne samo među najtrajnije proizvode stare klasične talijanske književnosti, nego i svjetske“. Ispjevana u punini „ljubavi spram Boga, čovjeka i zemlje“, Delorku je to lijep primjer čiste poezije za koju se toliko zalagao Abbè Henri Bremond (1865. – 1933.), jer posjeduje i pobožnost molitve i ljepotu himne.⁵⁹ U podlaganju prirode čovjeku posegnuo je Franjo za jednim nadasve moćnim instrumentom: za ljubavlju.⁶⁰ Za tu osebujnu Franjinu instrumentalizaciju prirode gotovo suvremeni nam francuski neotomistički filozof Jacques Maritain (1882. – 1973.) iskazuje puno odobravanje. Franji je već u njegovo vrijeme posvema jasno da tvarnu prirodu valja nekako pripitomiti našom ljubavlju prije no što je počnemo iskorištavati u industriji. Jer, ljubeći tvarnine i bitak u njima sadržan, uzdižemo ih na ljudsku razinu, umjesto da ljudsko podložimo njho-

⁵⁹ Delorko, 1936:2, 78. Sporno autorstvo neko je vrijeme literarno obremenjivalo i podrijetlo „Pjesme brata Sunca“. Nije se naimc pripisivala sv. Franji nego nekome od njegovih učenika. Međutim, temeljitim istraživanjem nekolicine uglednih autora (Alessandro d' Ancona /1835.-1914./, Plinio Bariola /1861.-1938./, Paul Sabatier i dr.) sumnje su uklonjene. Utvrđeno je također da je sv. Franjo „Pjesmom“ izvršio u novijoj europskoj književnosti najjači utjecaj na Francisa Jammesa (*Roman d' un lièvre*) i Gabriela d' Annunzija (*La sera fiesolana*). (Delorko, 1936: 2, 78)) No, plodovi najnovijih istraživanja pokazuju da je stupanj Franjine utjecajnosti bio još veći. Stil, nauk i franjevačko nadahnuće uopće bili su raspoznatljivi već u pjesmotvorima talijanskog pjesnika Jacopone da Todija (Jacopo de' Benedetti, o. 1236.-1306.), Dantea Alighierija (1265.-1321.), Torquata Tassa (1544.-1595.), Alessandra Manzoniya (1785.-1873.), Lope de Vega (Félix Lope de Vega y Carpio, 1562.-1635.), nekih njemačkih, španjolskih, engleskih, ali i hrvatskih pisaca i pjesnika, u „moralnim pripovijestima“ engleskog franjevca N. Bosona, propovijedima Bernardina Sijenskoga (1380.-1444.), kao i u djelu Franje Saleškoga (1567.-1622.). Utjecajni raspon zasigurno nije omeđen tim imenima. N. Videk, autorica iz redova najboljih hrvatskih poznavatelja Franjinog života i djela, sustavno upućuje na hrvatske izvore o toj Franjinoj utjecajnosti. (Videk, 2006: 10)

⁶⁰ Kao što je poznato, pouzdanost brojnih vijesti iz pera Tome Čelanskoga (Tommaso da Celano, o. 1200.-o. 1270.) o „Pjesmi brata Sunca“ ili Pohvalama stvorova ovjerava tzv. Asiški kodeks As. Tim jamstvom prihvaćamo i Franjinu prožetost ljubavlju u njegovim odnošajima prema prirodi, ljubavlju koja se preobražava u molitvu: „Variis relationes Thomae de Celano confirmat cod. As, cum scribit: 'Incipiuntur laudes creaturarum, quas fecit beatus Franciscus ad laudem et honorem Dei, cum esset infirmus apud Sanctum Damianum' (fol. 33r). Qua de causa hoc Canticum, cum sensum amoremque naturae creaturarumque acute exprimat, primo instinctu orationem esse obliviscamur“. (Franciscus Assisiensis, 1978: 83)

voj mjeri.⁶¹ Štoviše, suvremeni talijanski psihoterapeut i psiholog Asižaninove karizmatičnosti, franjevac R. Zavalloni upire upravo na trajnoj potrebi aktualizacije te specifične Franjine ljubavi prema prirodi, prije svega prema životinjskom svijetu, ljubavi koja imanentno involvira također i druge vidove izljevâ te ljubavi, što prožimaju nebrojene pojavnosti duhovne zbilje naših dana.⁶² Jedinstveno je stoga epohalan tim epohalnim pregnućima da skrite sile i otajne težnje svoga vremena prisvijesti najzvišenijem stvoru u prirodi: čovjeku. Raspoznatljiviji su dakle Franjini koračaji ispred svoga vremena, a ususret vremenu, u arhitektoniku kojega se ugradio svojim revelatornim uvidima. Franjo je redovnik, malobraćanin, ali i čovjek zaokreta u revolucionarnim, planetarnim razmjerima.

No, mnogobrojni kultori Asižanina u svojim adorativnim pristupima „drugom Kristu“ do dana današnjega nisu prestali davati oduška svojim poklonstvenim izljevima divljenja svetom Franji upravo tragom Dantea i Bonaventure. Tako hrvatskoga kulturnoga djelatnika Isidora Kršnjavoga većma zasljepljuje Franjina ljubav negoli sunčev sjaj. Dakle, Kršnjavi Franjinoj ljubavi podaje veću snagu negoli samom suncu, što ima značiti da se može govoriti o kozmičkoj snazi Franjine ljubavi, a o tek planetarnoj sunčeva sjaja. U tim svojim spoznajama Kršnjavi se nadahnjuje s istog vrela s kojega i Dante i Bonaventura: s vrela stihova iz „Pjesme brata Sunca“. Kršnjavi podsjeća na Danteov bijeg pred raspomamljenom vučicom kroz sva tri eshatološka prostora njegove *Božanstvene komedije*. Franjo je pak tu vučicu ukrotio.⁶³ U književnoj, isključivo rukopisnoj

⁶¹ „... alors un saint François comprenait qu' avant d'être exploitée à notre service par notre industrie, la nature matérielle demande en quelque sorte à être elle-même apprivoisée par notre amour; je veux dire qu' en aimant les choses, et l' être en elles, l' homme les attire à l' humain, au lieu de faire passer l' humain sous leur mesure“. (Maritain: 1968: 13)

⁶² „Si può dire ancora – e sarebbe perfettamente vero – che san Francesco anticipò tutto quello che di più nobile e simpatico vi è nello spirito moderno: l' amore alla natura, l' amore agli animali, il sentimento di pietà sociale, il significato dei pericoli spirituali che sono nella prosperità e nel possesso dei beni terreni“. (Zavalloni, 1991: 11)

⁶³ Kršnjavi, 1906: 5, 65-66. Kao što je poznato, *Cvjetići* nas upoznavaju s tim Franjinim kroćenjem vuka koji je ugrožavao živote ljudi u gradu Aghobbio (današnji Gubbio u Umbriji/Perugia). Naime, umjesto da je vuk nasrnuo i na Franju kada mu je svetac krenuo ususret, sve se odvijalo čudesnim tijekom: „Et edecco che veggendo molti cittadini, i quali erano venuti a vedere questo miracolo, il detto lupo si fa incontro a llui, sancto Francesco si gli fa il segno della † et chiamò a sé, et dice così: Vieni qua frate lupo; io ti comando dalla parte di Christo, che tu non facci male né a me, né a persona. Mirabile cosa a dire, inmantamente che sancto Francesco ebbe fatta la Croce, il lupo terribile chiuse la bocca, c ristecte di correre: et facto il comandamento, venne mansuetamente, como uno agnello, et gittossi a' piedi di sancto Francesco a giacere“. (*I Fioreti*, 1903: 59) Ma kolikuu „naivnu su poetsku spontanost u doživljaju svijeta dosegнули *Cvjetići sv. Franje* ... *Cvjetići* donose 'primjere' u kojima je svaku dokumentarnost zamijenila atmosfera franjevačke svetosti, smirenosti, bajke i vedrine, osobito u najpoznatijim odlomcima kao što su propovijed svetog Franje pticama, priča o vuku iz Gubbija, razgovor o 'savršenoj sreći' i o 'blagu svetog siromaštva' i na drugim poznatim odlomcima“. (Čale, Frano, Zorić, Mate, 1974: 49)

ostavštini Vinka Vitezice (1886.-1974.), što se čuva u Arhivu Odsjeka za povijest hrvatske književnosti Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU-a (Opatička 18, Zagreb), naišao sam u četvrtoj arhivskoj kutiji (od sveukupno pet) na autorizirani rukopis V. Vitezice (nepunih devet stranica), napisan strojopisom, a pod naslovom „Franjo Asiški začetnik renesanse“.⁶⁴ Prema rukopisu sam namah zauzeo stav kao prema jednom izvornom svjedočanstvu da se i među hrvatskim autorima može govoriti o recepciji ideje o F. Asiškom kao začetniku renesanse. Kategoričan stav samog autora izražen je već neupitnim naslovom. Dante⁶⁵ i Bonaventura⁶⁶ Vitezici su polazišta u pristupu Asižaninu kao mogućem, ali još uvijek konačno nepotvrđenom prvovjesniku renesanse. Među nekim vodećim europskim autorima, u tom pitanju, kao što smo već vidjeli, vlada dijametralno oprečno neslaganje u mišljenjima. No, s nekim vlastitim tezama Vitezica je neprijeporan zagovornik da sa sv. Franjom Asiškim „na pomolu je vedro i čisto obzorje humaniteta. Rađa se tajanstvenom moći jednog velikog duha i kulminira na horizontu svijeta pokret, koji nije ograničen religijskim okvirom, već je u najplemenitijem smislu univerzalan, noseći u sebi klice i snagu kulture Novoga doba i može da se punim pravom označi i revelacijom humaniteta“. Vitezica je u nastavku nešto izravniji u artikulaciji postavljene teme, kada osnovi tog humaniteta s pomola 13. st. „izbiju na vidik široka horizonta pokretom Humanizma i Reformacije, kome je osnova i cilj oslobođenje individualiteta u harmoničnoj sintezi prirode i religije“.⁶⁷

Franjino začetništvo Vitezica prvenstveno polaže u povezivanje Boga, prirode i čovjeka „u nerazdvojno jedinstvo“, sve prožeto „svježinom

⁶⁴ Ostavština je jednim dijelom u Arhiv Odsjeka dospjela posredstvom s. klarise Marije od Presvetog Srca (Anke Petričević) iz Splita. Zajedno s dr. Brankom Hećimovićem (tada upravite-ljem Zavoda za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU-a, Opatička 18) u svojstvu arhivista u Odsjeku za povijest hrvatske književnosti istog Zavoda preuzeo sam Rukopisnu književnu ostavštinu u dva navrata (1994. i 1996.). Uz navedeni Vitezičin rukopis nalaze se još i njegovi ispisi iz Thodeova djela o Franji Asiškom, tako da se može zaključiti da je Franjo Asiški pod navedenim naslovom temeljitije zanimao V. Vitezicu. To zanimanje, kako proizlazi iz nekih datacija, valja fiksirati u god. 1967. Izvršna urednica *Hrvatskog biografskog leksikona* u Leksiko-grafskom zavodu Miroslava Krležje diplomirana pravnica Mladena Tkalčević pregledala je na moju zamolbu bibliografiju V. Vitezice (oko 200 bibliografskih jedinica) i zaključila da navedeni ogleđ V. Vitezice nije tiskan, što me navodi na osobnu slobodnu procjenu da je Vitezicu u tome pretekla smrt. Ovdje se dužno i iskreno zahvaljujem gospodi Mladeni Tkalčević.

⁶⁵ „... nacque al mondo un Sole, // come fa questo talvolta di Gange. // Però chi d' esso loco fa // parole, non dica Ascesi, che direbbe corto, ma Oriente, // se proprio dir vuole“. (*Parad.*, XI, 50-53 – Vitezica, s. a.: 1)

⁶⁶ „Et vidi alterum angelum ascendentem ab ortu solis, habentem signum Dei vivi“. (Sv. Bonaventura, prema Otkrivenju 7, 2 o Franji Asiškom – Vitezica, s. a.: 1) Usp. kod Bonaventura: „Sub apertione namque *sexti sigilli* Vidi, ait *Joannes in Apocalipsi* alterum Angelum ascendentem ab ortu solis, habentem signum DEI vivi“. (In vitam S. P. Francisci Prologus – Bonaventura, 1723: 2, 6)

⁶⁷ Vitezica, s. a.: 1.

[Franjine] čistote, vrelinom duboka osjećanja“, čime „razlama uzahne stare forme duhovnog i socijalnog života, i ovog reformatora, najznačajnijeg u historiji svijeta poslije Kristovih vremena, izvodi iz kruga crkvenih zbivanja na široki horizont stremljenja novoga doba“. ⁶⁸ Dakle, na Franjinom primjeru Vitezica ispisuje najbitnije odrednice jednog epohalno prijelomnog zaokreta u svom vremenu, čime se u biti dotični veliki pojedinac na revolucionaran način odriče dijelom svoga vremena u smislu pokušaja „usuglašavanja“ s tek nadolazećim vremenom, sve naravno motreno i prosuđivano iz današnje perspektive.

Vitezičine su refleksije sasvim uopćene, ali u fokusu njegovih razmišljanja jasno je raspoznatljiv Asižaninov veleduhovni lik čijim revolucionarnim obnoviteljskim pohodom „su osnovi skolastične filozofije u svojim temeljima uzdrmani novim dahom dugo skrivane individualne slobode“. Ono najvažnije za Vitezicu je to što „na ovom oplođenom tlu niče novim formama religiozna poezija, bujaju klice novog umjetničkog stvaralaštva – sve u svitanju slobodne misli i osjećanja“. ⁶⁹ Zamjetno je u ovim redcima autorovo razbistravanje jednog autentičnog *novum*-a kao razdjelnice između onog *prius* i onog *posterius* renesansnoga praga. Vrhunac je, čini se, za Vitezicu Asižaninov „doziv mira i ljubavi“ u teškom i neodlučnom vojevanju dogmatskog ekskluzivizma i egoistički bezobzirnih interesa. Od Asižanina su daleko stajala dublja misaona preslagivanja „ljudske zamorene misli“, a to zato jer je sve rješavano „na vedrom osunčanom krilu pomirljive dobrote i požrtvovne ljubavi za sve što je Božja ruka stvorila“. Asižaninovu sljubljenost s prirodom u njezinoj pojavnj raznovrsnosti znamenjuje dotad neslućena simbioza prirode i duhovnog bića „Božjeg čudaka“ iz Asiza. Takva sljubljenost s prirodom za ishod je imala jedinstveno uočavanje Božjeg prisuća u svakom cvjetku, svakom ljudskom, ali isto tako svakom organskom i anorganskom stvoru. Veselile su ptice njega i on njih. Sokol ga je skladnim lepetom krila držao budnijim za nečujne noćne molitve. Prelet umilne laste samo mu je dodatno sladio noćno bdjenje koje ga je snažilo u dnevnim poslovima. Za Vitezicu je tu dovoljno konstitutivnih elemenata da bi bilo utemeljeno govoriti o jednoj nebesko-zemaljskoj religiji u kojoj se nebo sa zemljom, a zemlja s nebom sljubila. ⁷⁰ Kao što vidimo, Franjo je prirodu neposredno uveo u bogoslužje te religije, ali i na samo njemu svojstven način izvršio konsekraciju te prirode.

⁶⁸ Vitezica, s. a.: 2.

⁶⁹ Vitezica, s. a.: 2. Hrvatski povjesničari talijanske književnosti uzimaju „mističnu“ Umbriju za kolijevku talijanske religiozne (i moralističke) književnosti, a Franju Asiškoga za prvoga pjesnika vjerskog nadahnuća. (Čale, Frano, Zorić, Mate, 1974: 9)

⁷⁰ Usp. Vitezica, s. a.: 2-3.

Kada Asižanina pokušavamo dovesti u vezu s renesansom, ustraje Vitezica, tada je on u našim promišljanjima prije svega neodvojiv od prirode, s prirodom srastao, prirodi sa svih četiriju strana okrenut, molitveno pred njom sabran, svagda nakan „da još skrivene i tajne tendencije svoga vremena, upravljene upoznavanju prirode, koja je kao ukleta čekala svoje svanuće, privede svijesti i saznanju čovjeka, njena najplemenitijeg stvorenja“.⁷¹

U Franjinom razbuđivanju usnule individualne svijesti pod kruto isključivim autoritetom, valja nam tražiti bit njegova poslanja kao jednog izuzetnog anticipatora, ovdje za nas anticipatora nekih humanističko-renesansnih zbivanja, predokus kojih ne baš nejasno razabiremo u Franjinim karizmatičnim okretajima prirodi, kako onoj živoj tako i neživoj. Sa svime se zbratimio i posestrimio.⁷² Premostio je na taj način bezdanu provaliju između stvoritelja i stvorenja, učeći sve oko sebe da su odminula vremena strahotnoga, jezivoga i prijetećega starozavjetnog Boga osvetnika. Za novijega Franjinoga kultura u ovim našim postavljenim okvirima, „time je stvorena osnova novog gledanja svijeta i života, osnova nove filozofije razgranate na svekolikim stazama životna putovanja, kao i osnova novog umjetničkog stvaralaštva“. Dotad preziranu prirodu, štoviše, razobličenu i obezvrijeđenu, da bi mogla dostojno izraziti „odsjev božanstva“, Franjo će zanavijek pronijeti vremenom i prostorom kao posrednicu između stvoritelja Boga i stvorenja stvora, prije svega čovjeka „čija umjetnička ruka slijedi svog Stvoritelja, novog umjetnika, i pokazuje čovjeku stvaraocu puteve, kojima ima da krene“.⁷³

Hrvatski kultor opće humanističko-renesansne prethodnice s Asižaninom na čelu, ne nalazi odgovora na pitanje „koliko je ploda sazrelo pod svodom neba i u žaru sunca tog velikog isposnika, revolucionara, anđela s istoka, kome je na čelu zasjalo znamenje Boga živoga i priroda postala zaručnicom i dragom sestrom!“ No, takvu paradigmu pristupa prirodi i odnosa prema prirodi, renesansa ne poznaje među humanistima iz redova filozofa prirode. Po antičkom Demokritu, čovjek je mnogo toga naučio od životinja.⁷⁴ Za Franju je zabilježeno da su se on i životinje uzajamno podučavali. Na primjerima takvih suodnošaja između Franje i dijela prirode u životinjskom carstvu biva nam razumljivijim Baconovo uvjetovanje

⁷¹ Vitezica, s. a.: 4.

⁷² Veliki hrvatski kultor Franje upozorava i u tom pitanju na epohalan Franjin zaokret. Do sv. Franje vjersko čuvstvo izraženo je najoštrijim zapovjednim izrazom: Boj se Boga! Franjo istupa revolucionarnom antonimijom: Ljubi Boga, i to svom dušom, strastveno, jače no išta na svijetu. (Kršnjavi, 1926: 3-4, 248)

⁷³ Vitezica, s. a.: 5, 6.

⁷⁴ „Tkanje i krpanje oponašajući pauka, gradnju kuće oponašajući lastavicu, pjevanje oponašajući labuda i slavuja“. (Diels II, 1983: 169)

zapovijedanja prirodi pokoravanjem toj istoj prirodi.⁷⁵ U Franjinom slučaju zasigurno možemo govoriti o obostranom, uzajamnom posluhu. Štoviše, okovi prirode (*naturae vincula*) pucali su pred Bratom prirode kao što nisu pucali pred nijednim renesansnim filozofom prirode. Zbog svega toga Franjo se ne bi složio s inače veoma bogobojaznim i pobožnim Picom da je Bog Otac nečiste i plodne dijelove donjega svijeta, za razliku od nadnebeskoga ili nadnebesja, napučio svakovrskom gomilom životinja.⁷⁶ Za biskupa Nemesija iz Emese možemo pretpostaviti da bi u Franji imao savršenoga neporočnika, jer se ispravno ophodio sa životinjama.⁷⁷ Zar bi onda slijedom ovih spoznaja bilo ispravno tipologizirati Franjinu svetost kao stilitsku svetost? Maritain tom negativnom karakterizacijom Franjine svetosti zacijelo aludira na sirijskoga monaha Simeona Stilita.⁷⁸ Franji nije trebalo uspinjati se na stabla da bi došao u vezu s pticama. Poskakivale su i cvrkutale one za njim po tlu, a ne po granama stabala. Na neodoljiv miomiris Franjine svetosti kao da bi poput kakvih plodova popadale sa stabala.⁷⁹

⁷⁵ E. Garin apostrofiraju taj značajni Baconov topos i upire prstom u svu tragediju čovjekova neposlušna ili neodaziva tom spasonosnom pokoravanju: „Mentre il famoso aforisma di Francesco Bacone, che alla natura non si comanda se non obbedendo, assume un curioso sapore quasi plautino: l' uomo è un servitore furbo che studia le abitudini del suo padrone per farne, alla fine, quel che vuole“. (Garin, 1961: 184-185)

⁷⁶ „Iam summus Pater architectus Deus, hanc quam uideamus mundanam domum diuinitatis, templum augustissimum, arcanae legibus sapientiae fabrefecerat. Supercoelestem regionem mentibus decorarat, aethereos globos aeternis animis uegetarat, excrementarius ac foeculentas inferioris mundi partes omnigena animalium turba complerat“. (Picus, 1971: 314.)

⁷⁷ „Ergo in vitio sunt, qui bestiis non recte utuntur“. (Nemesius, I, 22 C, col. 526)

⁷⁸ Usp. kod J. Maritaina: „La sainteté de François d' Assise a une autre physionomie que celle des Stylites, la spiritualité jésuite, la spiritualité dominicaine ou bénédictine répondent à des styles différents. Ainsi peut-on penser que la prise de conscience de l' office temporel du chrétien appelle un style nouveau de sainteté, qu' on peut caractériser avant tout comme la sainteté et la sanctification de la vie profane“. (Maritain, 1968: 129-130)

⁷⁹ Stoji li da je Giovanni Pico della Mirandola, po A. A. Polizianu, bio „doctiorum omnium doctissimus“ (Oreglia di San Stefano, 1894: 5) tada *a fortiori* stoji da je „alter Christus“ bio „sanctiorum omnium sanctissimus“. Na najviši kulturni pijedestal svetaštva podigao je Franju onaj od koga bi se to možda najmanje očekivalo. Učinio je to naime francuski religiozolog i semitolog, ali i racionalist koji je dobroano obezvjerio, Ernest Renan (1823.-1892.). Premda je za Renana Krist „neusporediv čovjek“, serafa Franju usporedio je upravo s Kristom koga je svojim siromaštvom čak i nadvisio. Renanovo svjedočanstvo je i suviše fascinantno, a da ga ne bismo prenijeli riječima njegova jezika: „... l' apparition du séraphique François n' était ni plus ni moins que l' avènement d' un second christianisme et d' un second Christ, semblable en tout au premier, supérieur même par la pauvreté“. (Renan, 1861: 260) Taj svoj stav Renan će izriječno ponoviti i u svom životopisu sv. Franje (*François d' Assise*, Paris 1884.). Za Nazoponova i Buleferova sugovornika Hipologa u Erazmovu dijalogu „Ciceronianus...“, Ciceronu je u njegovu (Hipologovu) kalendaru mjesto među apostolima: „HYPOLOGUS. Ego Ciceroni inter apostolos in calendario meo locum dedi“. (Erasmus, 1972: 16) Gdje bi onda mjesto bilo Franji? Tko je Franjo npr. za Renana, netom smo vidjeli. Vidjeli smo također na svom mjestu da je za Erazma Franjo bio jedna personifikacija božanstva na zemlji.

Kao zaljubljenik u prirodu kakvoga nije zabilježila sveukupna povijest čovječanstva, te pred kime su kao pred Bratom prirode pucali okovi prirode kao što nisu, već rekosmo, pucali pred nijednim renesansnim filozofom prirode, prebogati Asiški *Poverello* ostvario je ideal sjedinjenja prirode i onkrajnosti, prirode i božanstva. Svojom moću nad prirodom nadvisio je i samoga Orfeja, o kojem Simonid priča da bi na njegov glas jata ptica kružila oko njegove glave, ribe podizale glave iz vode, šuma utihnula, a vjetar prestao lahoriti samo da bi se čuo Orfejev glas.⁸⁰ Franji su pak hrlili svi stvorovi kao u ono bajno doba kad je janje paslo uz vuka, a orao kružio zajedno s golubicom. Je li to srednjovjekovni Asiz iznjedrio svoga Orfeja? Upravo na temu tog Franjina svojevrsnoga orfeizma prinio je Marulić neke crtice za posve osebujan model Franjine osobnosti i svetaštva. Poznato je naime da je Franjo, između ostalih, imao i lastavičji auditorij dok bi propovijedao. Tu nadasve živopisnu zgodu iz Asižaninove neiscrpne životne egzotike zabilježio je otac hrvatske književnosti, Marko Marulić (1450.-1524.) koga je silno udivljavao prizor s rascvrkatalim lastavicama dok je Franjo propovijedao. No, na njegovu zapovijed da utihnu, kao da su se lastavice u hipu pretvorile u njegove pozorne slušateljice. Maruliću je to bio jasan znak da je govor Duha Svetoga na Franjina usta stišao lastavičji cvrkut.⁸¹ Za nas je to ovdje Marulićeva renesansna aktualizacija jedne više neponovljene karizmatičnosti koju su neki „mentes robustissimae“, poput npr. Dantea i Bonaventure, uvijali u metamorfoze koje još ni dandanas ne gube na *pondus*-u svoje idejnosti. Sve nas ovo dodatno uvjerava u ispravnost jedne apsolutizacije Franjine ljubavi prema prirodi, ali koja ne završava u/prema prirodi. F. Olgianti naime svojim pitanjem „tko je više od sv. Franje uzljubio i uzveličao prirodu“ izbija autorima mogućnost drukčijeg odgovora.⁸²

Slijedom svih ovih promišljanja, osobitog spomena je za nas ovdje vrijedan spis u planetarnim razmjerima prebogatom, ali s gledišta opsega

⁸⁰ Nav. Mikulić, 1927: 12, 123.

⁸¹ Taj kratki Marulićev odlomak *in extenso* glasi: „Taj je isti (tj. Franjo – nap. K. Č.), propovijedajući u gradiću Gallinaru, zapovjedio mnogobrojnim lastavicama koje su ga ometale stvarajući buku svojim cvrkutom – da zašute, i potom nijedna, dok je god on govorio, nije dala od sebe ni najtišeg glasa ni šapta. Pa tko je onda tako bestidan da sumnja da je Duh Sveti govorio na njegova usta, kad su i životinje, mimo svog običaja i mimo svoje prirode, kadšto razumjele što je on govorio te pokorno izvršile što bi im zapovjedio?“ (Marulić, 1987:87)

⁸² „Chi più di S. Francesco ha amato e glorificato la natura! Il *Cantico di frate Sole* non ci dice forse che glorificare la natura non esclude mai, ma può implicare la glorificazione di Dio? E si può forse sul serio sostenere che i contemporanei di Raffaello e di Leonardo, riproducendo le belle campagne umbre, abbiano negato Dio?“ (Olgianti, 1924: 196)

u skromnom Franjinom opusu. Koliko mi je poznato, tim opuskularnim fragmentom Franjo odnosi jedan primat s kojim djelomice prilaže jesnom odgovoru na pitanje iz naslova ovoga rada. O čemu se radi? Među renesansnim humanistima bilo je pomodno pisati kraće traktakule, prožete poticajnim i savjetodavnim konotacijama, a upućene nekom vladaru da mu vladavina bude što uspješnija i takvom je privede kraju na što veću dobrobit svoga naroda. U repertoriju autora s djelima takve privilegirane literarne vrste najčešće se navode pretežno talijanski humanisti: Coluccio Salutati, Poggio Bracciolini, Antonio Beccadelli, Leon Battista Alberti, Ennea Silvio Piccolomini, Bartolomeo Sacchi Platina, Matteo Palmieri, Diomede Caraffa, Francesco Patrizzi da Siena, ali i Erazmo Roterdamski, naš Faust Vrančić i mnogi drugi. Početak europske tradicije pisanja takvih traktata ili traktakula vezuje se uz Petrarku. No, ipak mu prethodi Toma Akvinski s jednim manje izvornim djelcem upućenim ciparskom kralju pod naslovom *De regimine principum ad regem Cypri*. Međutim, prije svih navedenih, „brat Franjo, vaš nezatni i prezreni sluga u Gospodinu, šalje svima pozdrav i mir“. A koji su to svi? To su sve vlasti i savjetnici, suci i upravitelji na cijelom svijetu, te svi ostali do kojih stigne ovaj spis, kojima želi spasenje i mir.⁸³ Dakle, Franjo se obraća svim vladarima svijeta, a ne samo jednome, kao što su to običavali europski renesansni humanisti. Tom Franjinom spisu zasigurno je prethodilo njegovo duboko adorativno meditiranje o onome na vlasti i onome pod vlašću, za razliku od veleučenih humanista čiji su radni stolovi bili pretrpani debelim i prašnjavim tomovima iz kojih su crpili za svoje traktate. Toga kod Franje nije bilo. Na Franjinom stolu ili zasigurno prije na koljenima bila je samo jedna knjiga, Biblija iz koje je bodrio, savjetovao i poticao ljude na vlasti, i to umjesto učenim citatima, vječnim istinama života i smrti.⁸⁴ Ono istinsko kršćansko osjećanje prirode, smatra É. Gilson, posvjedočuje se na svakoj stranici psalama, dok je pjesma triju mladića u užarenoj peći (Dn 3, 51-90) najveličanstveniji izraz tog osjećanja. Protekla su mnoga stoljeća, a odsjeci te pjesme jeknuli su i u Franjinim pohvalama kao i u „Pjesmi

⁸³ „Epistola ad populorum rectores [EpRect]“ „Universis potestatibus et consulibus, iudicibus atque rectoribus ubique terrarum et omnibus aliis, ad quos litterae istae pervenerint, frater Franciscus, vester in Domino Deo servus parvulus ac despectus, salutem et pacem omnibus vobis optans“ (Franciscus Assisiensis, 1978: 152)

⁸⁴ Ta kratka Franjina epistola sadrži čak šest biblijskih navoda, od kojih četiri iz Staroga (Post 47, 29, Ps 118, 21, Ez 33, 13 i Mudr 6, 7) i dva iz Novoga zavjeta (Lk 8, 18 i Mt 12, 36). Franjini naputci funkcioniraju doduše u usporedbi s navedenim biblijskim toposima.

brata Sunca“.⁸⁵ Osobito nas pritom zapanjuje svojim istanjenim i finim psihološkim razlučivanjem, kada s jedne strane vapi za brižnim i skrbnim vladarima, a s druge te iste vladare mudro opominje da se u svojim brigama ne zaborave i u svojoj skrbi ne zastrane.⁸⁶ Dakle, tri ili četiri stoljeća prije one centurije veleučeni humanista, *Poverello* iz Asiza anticipirao je sustav razmišljanja u kojem se usredotočio na duhovni i svjetovni boljitak Europe i svijeta.

3. ZAKLJUČAK

Svakome je na volju prihvatiti ili ne prihvatiti tezu da je Franjo uistinu prvovjesnik humanizma i renesanse. Ne će naravno svojim neprihvatanjem ni za vlas okrnjiti asišku gromadu. No, zato mora dobro razmisliti prije nego li porekne da je Franjo u mnogočemu ranopredrenesansno-humanistički mislio i radio. Nekim svojim svjetonazornim odnošajima kao u preletu se prenosi u vrijeme kada te odnošaje nalazimo već stoljećima izvan njihovih embrionalnih ljuštura. Ma koliko Franjo Asiški nekim renesansnim humanistima bio nezaobilazan, štoviše, spomena većma negoli vrijedan u njihovim onodobnim promišljanjima i problematizacijama, nama je ovdje ipak nevažna širina vrata kroz koja je Asižanin unišao u renesansni *theatrum*. Kao što smo se mogli osvjedočiti, povjesničari renesanse samo su dodatno proširili ta vrata. Jedino na tako osebjunoga zaljubljenika u svekoliku prirodu mogli su se renesansni humanisti osvrtni, na nj aludirati, uvažavati ga, jednostavno, ne prešućivati ga, premda je u taj *theatrum* stupio bez ijedne strogo filozofske, teološke ili prirodoznanstvene stranice. Navedena i još mnoga navedena renesansna svjedočanstva ne svjedoče li da su Franju renesansni humanisti, uzmimo čak i s „blatnjavim nogama“, prošetavali poljanama mnogoslojnoga renesansnoga *theatrum*-a?

⁸⁵ Prepustimo radije Gilsonu da nam to mjesto *in extenso* prenese u svojoj prepoznatljivoj jezičnoj eleganciji: „Le vrai sentiment chrétien de la nature, c' est celui qui s' affirme à chaque page des Psaumes et dont le Cantique des trois jeunes hommes dans la fournaise est la plus magnifique expression. À ce cantique, après bien des siècles écoulés, font écho les Laudes de saint François d' Assise et le chant de Frère Soleil, où ce n' est plus seulement l' eau, la terre, l' air et les astres, mais la mort corporelle elle-même, qui reçoivent louange et bénédiction. Si jamais coeur d' homme est entré en communion fraternelle avec tout ce qui vit et tout ce qui est, c' est bien celui-là; pour cette âme purement chrétienne, c' était une seule et même chose d' aimer les oeuvres de Dieu et d' aimer Dieu“. (Gilson, 1969: 131)

⁸⁶ „Rogo ergo vos cum reverentia, sicut possum, ne propter curas et sollicitudines huius saeculi, quas habetis, Dominum oblivioni tradatis et a mandatis eius declinatis, quia omnes illi, qui eum oblivioni tradunt et a mandatis eius declinant, maledicti sunt (cfr. Ps 118, 21) et ab eo oblivioni tradentur (Ezech 33, 13). (Franciscus Assisiensis, 1978: 152)

JE LI FRANJO ASIŠKI PRVOVJESNIK HUMANIZMA I RENESANSE?

Sažetak

Ma koliko to odudaralo od već ustaljene povijesno-filozofijske tradicije, uključivanjem Franje, za nas ovdje prvorednim, u filozofiju renesanse, provedena je *ipso facto* introdukcija Franje Asiškoga u povijest filozofije, baš kao što je to učinjeno i u povijesti svjetske književnosti. Odgovori na pitanje o razlozima prve uvedbe krenuli su već s Franjinim velikim bratom Bonaventurom i Dantecom, da bi se nastavili s Erazmom Rotterdamskim, Niccolóm Machiavellijem, Tommasom Campanellom i drugima u humanističkoj renesansi, u vezu s kojom smo pokušali na jedan poseban način dovesti svetoga Asižanina. Ma koliko tanka nit povezivala Franju s filozofskom renesansom, a A. Steuco ga optužio ili ne optužio za neopravdan pristup čak i u predvorje hrama filozofije, povijest filozofije nas ipak opunomoćuje diskurzivnim putem pokušati proniknuti u Franjine pionirske pokušaje oslobađanja čovjekova individualiteta harmoničnom sintezom prirode i religije. Ti ranopredrenesansni napori ranopredrenesansna su embrionalna pregnuća «Božjeg trubadura», «Božjeg luđaka» u svjesno-nesvjesnoj potrazi za novodobnim obzorima, tada još kao usamljenog objavitelja humaniteta, ali zato u kozmičkim razmjerima svezbratimljenog sa svime u vodi, na kopnu i u zraku. Franjino svebratimstvo protjecalo je u sveskladu s «Pjesmom brata Sunca». U podlaganju prirode čovjeku posegnuo je Franjo za jednim nadasve moćnim instrumentom: za ljubavlju. Jedinствeno je stoga epohalan pregnućima da skrivite sile i tajne težnje svoga vremena prisvijesti najuzvišenijem stvoru u prirodi: čovjeku. Raspoznatljiviji su dakle Franjini koračaji ispred svoga vremena, a ususret vremenu u arhitektoniku kojega se punopravno ugradio svojim revelatornim uvidima. Stupnjevima Franjinog nagiba prema renesansi posebniije su se pozabavili tri vodeća autora s kraja 19. i u prvim desetljećima 20. stoljeća: njemačko-danski povjesničar umjetnosti Henry Thode, Renanov učenik, profesor protestantske teologije u Strasbourgu, te kalvinistički pastor Paul Sabatier i Gustav Schnürer, profesor srednjovjekovne povijesti na Sveučilištu u Fribourgu. Teze smjenjuju jedna drugu da bi, čini se, ostalo ono jedino sigurno, stalno i istinito: Franjo Asiški je svezremen, što znači Princeps franciscanorum i za Bonaventuru i za Ivana Duns Scota i za Rogera Bacona i za R. Lullusa, ali jednako tako i za Rafaela Levakovića, Karla Balića, kao i za trenutnoga pripravnika za ulazak u Franjin Red, recimo, na ubavom Visovcu, gdje se odvijeka odjelotvoruje harmonična sinteza prirode i religije, gdje se dakle prirodna s religijom kao zemlja s nebom spaja.

Ključne riječi: Franjo Asiški, prvovjesnik renesanse, renesansni humanisti, Danteov Istočnjak, preteča renesansnoga naturalizma, Franjina svezremenost

WAS FRANCIS OF ASSISI A FIRST HARBINGER OF HUMANISM AND RENAISSANCE?

Abstract

As much as this may not be in line with the usual historical and philosophical traditions, the inclusion of Francis, our main object of interest here, in the philosophy of Renaissance, means an *ipso facto* introduction of Francis of Assisi into the history of philosophy, in very much the same way as it was done in the history of world literature. First answers to the question about the reasons of that first introduction came as early as Francis's big brother Bonaventure and Dante, the question being further addressed in Erasmus of Rotterdam, Niccolò Machiavelli, Tommaso Campanella and others in the humanist Renaissance. This paper makes its own attempt to bring the Saint of Assisi in connection with the humanist Renaissance. As thin as the thread connecting Francis and Renaissance philosophy may be, and even if A. Steuco may accuse him of unauthorised access even to the forecourt of the Temple of Philosophy, the history of philosophy still gives us authority to try to comprehend, in a discursive way, the pioneering attempts of Francis to liberate man's individuality through a harmonic synthesis of nature and religion. These early pre-Renaissance efforts constitute early pre-Renaissance embryonic endeavours of "God's trumpeter", "God's lunatic" in a conscious-unconscious search for modern horizons, only a solitary proclaimer of humanity at the time, but still in cosmic dimensions of omnibrotherhood with everything in the water, on land and in the air. Francis's omnibrotherhood took place in omni-harmony with the "Canticle of Brother Sun". In subjecting nature to man, Francis reaches for a very powerful instrument: love. He is therefore epochally unique in his endeavours to make man, the highest creature in nature, aware of the hidden forces and secret aspirations of his time. It is therefore clearly evident that Francis strides ahead of his time towards a time of whose architecture he will become a valuable, integral part with his revelatory insights. Degrees of Francis's inclination towards Renaissance are more specifically addressed by three leading authors from the end of the 19th and the first decades of the 20th century: German-Danish art historian Henry Thode, Renan's disciple, professor of Protestant theology in Strasbourg and Calvinist pastor Paul Sabatier as well as Gustav Schnürer, professor of medieval history at the University of Fribourg. Different theses replace one another but the one certain, permanent and true fact remains: Francis of Assisi is omnitemporal, which means Princeps franciscanorum for Bonaventure and Ivan Duns Scot and for Roger Bacon and R. Lullus as well as for Rafael Levaković, Karlo Balić and a contemporary postulant preparing to be admitted to the Order of Saint Francis, say on the beautiful Visovac, where the harmonic synthesis of nature and religion has always been manifest and where nature touches religion like the earth touches the sky.

Key words: Francis of Assisi, first harbinger of Renaissance, Renaissance humanist, Dante's Easterner, forerunner of Renaissance naturalism, Francis's omnitemporality

Anica Nazor

LEVAKOVIĆEVA GLAGOLJSKA IZDANJA

Pregledni članak
811.163.42.09 Levaković, R.

Nakon Tridentskog koncila (1545 – 1563) trebalo je reformirati liturgijske knjige zapadne crkve, pa tako i hrvatske glagoljske liturgijske knjige. One su u osnovi zapadne, rimske, a pisane su (i tiskane) glagoljskim pismom i crkvenoslavenskim jezikom. Rimski Sacra congregatio de propaganda fide (*Sveta Skupščina ot razmnoženija Veri*, kako su je nazivali glagoljaši), reformu glagoljskih liturgijskih knjiga povjerila je franjevcu Rafaelu Levakoviću iz Jastrebarskoga. On je u Rim došao 1626. godine i u službi Svete kongregacije za promicanje vjere ostao gotovo do kraja života i priređivao crkvene i liturgijske knjige za hrvatske glagoljaše. Levaković je sudjelovao u rimskim anketama o izboru pisma i jezika koje su se održavale u Rimu za te knjige. Opirao se nametanju rusko-slavenske jezične redakcije ili, kako se danas voli reći, opirao se istočnoslavenizaciji jezika liturgijskih knjiga za glagoljaše. Od istočnoslavenizacije jezika liturgijskih knjiga uspio je uglavnom očuvati *Misal*, ali ne i *Brevijar*.

Levaković je priredio pet glagoljskih knjiga i jedne kanonske tablice u razdoblju od 1628. – 1648. godine. Dvije su knjige liturgijske: misal i brevijar, a tri su neliturgijske, crkvene.

Levaković je najprije objavio *Naukь karstjanski kratakь. Da se može lasno na pamet naučiti*. In Roma. Nella stampa della Sac. Congr. de Propag. Fide, 1628. *Con licenza de superiori*. To je hrvatski prijevod vrlo popularnoga i rasprostranjenoga (osobito po Italiji i romanskim zemljama) maloga katekizma: *Dottrina Christiana breve*, isusovca i kardinala Roberta Bellarmina (1542 – 1621), iznimno plodnoga teološkoga i asketskog pisca. Njegovi su katekizmi – mali i veći – objavljeni više od četiristo puta na raznim jezicima svijeta – u šezdesetak prijevoda (!). Među Hrvatima Bellarminov se katekizam proširio po Dalmaciji, a u Hrvatskoj je općenito bio najraširenije katekizamsko djelo. Na hrvatski jezik preveo ga je već 1603. godine učeni Splitsanin Aleksandar Komulović (1548-1608) i objavio pod naslovom *Nauk karstjanski kratak*. Komulovićev hrvatski prijevod Bellarminove *Dottrina Christiana breve* spada među prve (!) prijevode u Europi (original je objavljen 1597. godine!).

Levakovićevo izdanje kratkoga nauka kršćanskoga nije ništa drugo nego „prenapravljen i prepisan“ te glagoljicom objavljen Komulovićev

prijevod Bellarmina. Levaković u kolofonu knjige to izrijekom kaže: *Naukь karstfjēnski kratakь. Prenapravlēn i prepisan slovmi B. Eronima Stridonskoga trudoljubijem Otca f. Rafaila Levakoviča iz Ėstrebarske, Reda S. Frančiska Brat manših obluževajučih, Deržave Bosne Hervatske, svetoga Bogosloviē Naučitelē i Pripovidavca.*¹ U kolofonu nije naveden predložak s kojega je prepisan i prepravio Komulovićev prijevod i da je mijenjao i dodavao čitavu frazu, riječ, pa prestilizirao pojedine rečenice (Štefanić 1938: 18-19). Isti je katekizam Levaković priredio na ćirilici i objavio ga već iduće (1629.) godine.

Drugu glagoljsku knjigu objavio je Levaković već 1629: *Azbukividnēk slovinskij, iže općenim načinom Psalterič nazivaet se. Pismom B. Jerolima stridonskago prenapravljen o. f. Rafailom Levakovičem Hervačaninom čina manših brat obluževajučih, Deržave Bosne Hervatske. U Rimu, Va Vitiskalnici Svete Skupščini ot razmnoženî Veri. Leta 1629.* To je azbukvar, bukvar, abecedarij, početnica za učenje glagoljskih slova i vježbe u čitanju. Sadrži osnovne molitve i psalme. Priređivač ga je nazvao psalterićem, poput svojega prethodnika Zadranina Šimuna Kožičića, koji je 1530. (ili 1531.) godine u Rijeci tiskao abecedarij i naslovio ga s *Psaltir*. Levaković je u *Azbukividnjaku* predstavio glagoljske grafeme upotrijebljene u svojim tiskanim knjigama.²

Treća je neliturgijska glagoljska Levakovićeva knjiga: *Ispravnik za erei ispovidnici, i za pokornih. Prenesen nigda sь latinskoga ězika u slovniškij, po popu Šimunu Budineu: a sada pismenni glagolskimi ispisan, i napečačen. O. Rafailom Levakovičem. Romae, Typis Sac. Congr. de Propag. Fide 1635, Sveriorvm permissv,* slobodni prijevod popularnoga priručnika *Directorium sacerdotum et poenitentium* španjolskoga isusovca i „magistra artium“ Juana A. Polanca (oko 1516-1576):. Zapravo je to – kao što Levaković u naslovu i još na nekoliko mjesta u knjizi kaže – prijevod Zadranina Šimuna Budinića, objavljen latinicom u Rimu 1582. godine: *Otca Ivanna Polanka Bogoslovca, ili Teologa Družine ISUSA. Tumačen sь Latinskoga ězika u Sloviński, po popu Šimunu Budineu, Zadraninu.* Glagoljskom izdanju *Ispravnika* dodani su na početku stihovi Levakovićeva subrata, fratra laika Daniela Grozdeka, koji je iz Bosne Hrvatske³

¹ Glagoljska slova prenesena su u latinicu pri čemu je đerv (HP) preneseno s j, šta (H) s ě (čita se ě ili sć), poluglas (l) s ь, jat (H) s ě (na početku riječi i poslije vokala čita se kao ja).

² Drugo izdanje Levakovićeva *Azbukividnjaka* objavljeno je 1693. godine, u kojem je gotovo „mehanički preštampan“ sadržaj prvoga izdanja.

³ Od 1514. godine naziv za dio Bosanske franjevačke vikarije koji nije bio pod turskom vlašću (Jajačka banovina, Hrvatska, Slovenija, Beograd i okolica, Srbija i Dalmacija).

poslan u Rim da pomogne Levakoviću u poslu oko pripreme knjiga. Stihovi su u dvanaestercu s dvostrukom rimom (ukupno 23) naslovljeni: *Otcu Rafaelu Levakoviću, knjižočiti Sloviñskomu*. Grozdek veliča Levakovićev trud na pripremanju crkvenih knjiga:

Pokle, na mu sriću, ni muža na sviti,

Mož Levakoviću u vike čestiti,

Ki bi prosuditi pravedan hotil sud,

Ter ti zahvaliti za mnogovridni trud...

Nakon stihova obraća se čitatelju: *Bogoljubnomu čitlniku – Brat Daniel Grozdek, Malobratac, Deržave Bosne i Hrovatske*. Potanko obrazlaže da je *Ispravnik* s latinskoga na naški Slovenski (tj. hrvatski) nekoć preveo pokojni pop Šimun Budineo Zadrani i da je Latinskim pismenima tiskan (*i děčkimi pismenni utišćen*). Sad, eto, izlazi prepisan i naštampan glagoljskim slovima trudom *M(alobratca) P(okornikov) O(tca) Rafaela Levakovića Jastrebarsčanina*.⁴ Rafael je to učinio da bi pomogao onim redovnicima koji slovinskim govorenjem slave i diče Gospodina Boga; obavljaju svete mise, službe i božanske čine.⁵

Šime Budinić (Budineo), rodom iz Zadra (oko 1530-1600), za kojega kažu da je kao svećenik bio i „latinaš“, ali više od toga u isti čas i „glagoljaš“ (Fancev), doista je preveo djelo španjolskoga isusovca o. J. Polanca, koje je latinicom tiskano u Rimu 1582. godine pod naslovom: *Ispravnik za erēi izpovidnici i za pokornici prienesen s latinskoga u slovinski*.

U obraćanju čitatelju Grozdek spominje Levakovićev *Misal*, koji je objavljen četiri godine prije *Ispravnika* (1631. godine) i kaže da su Levakoviću „bez vsakoga razloga bezobzirno prigovarali“. Prigovaralo se Levakoviću i u stručnoj literaturi da u glagoljskim liturgijskim knjigama u pogledu jezika i pravopisa nije mogao odoljeti nametanju rusko-slavenske redakcije staroslavenskog jezika od strane ukrajinskih unijata (Štefanić 1962: 521), da je „u interesu unije ... rusificirao glagoljske tekstove“ (Šidak 1962: 416) i da je Levakovićevim zahvatima u jezik hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga, u kojima su ga slijedili Ivan Paštrić (1636-1708) i još više Matej Karaman (1700-1771), izgubljena hrvatskoglagoljska jezična individualnost. U povijesti glagoljskoga tiskarstva XVII.

⁴ To jest iz Jastrebarskog, gdje je Rafael Levaković rođen.

⁵ Direktorij (directorium) knjižica uputa u katoličkoj liturgiji, knjiga koja sadržava upute za obavljanje službe božje, posebno časoslova i mise.

(i XVIII.) stoljeće označeni su kao „rusko“, „rimsko“ razdoblje, kao razdoblje „u kojem su glagoljaši dobili knjige, a izgubili jezik“.⁶

Glagoljski *Missale Romanvm Slavonico idiomate ivssv S.D.N. Vrbanii Octavi editvm – Missal rimskij Va ezik slovenskij sazdan povelieniem P.G.N. pape Urbana Osmago. Romae: Typis & impensis Sac. Congr. de Propag. Fide, 1631.* Levaković je priredio dosljedno po novom, reformiranom predlošku i ugledanjem na stare glagoljske misale. Dijelove kojih nije bilo u starim glagoljskim misalima Levaković je preveo neposredno s latinskoga na crkvenoslavenski jezik. Unio je notaciju za pjevanje po gregorijanskom uzusu, koje dotadašnji glagoljski misali nemaju – ni rukopisni ni tiskani. Da bi se mogao ugledati na stare glagoljske misale i brevijare možda je upravo Levaković dao inicijativu da se od dalmatinskih biskupa zatraže što je moguće stariji glagoljski rukopisni misali i brevijari i dopreme u Rim. Dopremljena su tri glagoljska misala i tri brevijara, kojima se on služio. Na njima je pisao različite bilješke. Jedan se od tada u Rim dopremljenih brevijara danas čuva u Moskvi pa je u literaturi poznat kao *Moskovski brevijar*. Levakovićevih bilježaka ima i u tom rukopisu. Njegov subrat Grozdek u spomenutom obraćanju čitatelju u *Ispravniku* kaže da Levakovićevim „trudoljubstvom“ (trudom) već imamo „ispravljene, i s Rimskemi sjednačeni Misali naši starodavni“. Sve to pokazuje da je *Misal* Levaković nastojao prirediti na jeziku starih hrvatskih glagoljskih misala.

U tome je uglavnom uspio: unatoč nekim primjetnim približavanjima istočnoslavenskim fonetskim zakonitostima Levakovićev je *Misal* spomenik hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika. U *Misalu* nema tragova grafičkih elemenata istočnoslavenskih gramatika crkvenoslavenskoga jezika, koji su u *Brevijaru* sustavno provedeni. Cjelokupan grafički sustav *Misala* zasniva se na grafemima i pravopisnim pravilima hrvatske protestantske tiskare u Urachu kod Tübingena. Levaković je iz protestantskih glagoljskih izdanja preuzeo najkarakterističnije grafeme. To pokazuje recentna i egzaktna istraživanja Vande Babič (1999: 262-270). S Levakovićevim *Misalom* nije se, dakle, prekinula „nit hrvatske redakcije“, kako se u literaturi tvrdilo i ocjenjivalo.⁷

⁶ Dobili su tri misala (1631, 1706, 1741), tri brevijara (1648, 1688, 1791), dijelove misala i brevijara, više abecedarija i ponovna izdanja hrvatskih prijevoda Roberta Bellarina: *Dottrina Christiana breve* i Juana A. Polanca *Directorium sacerdotum et poenitentium* koja su prvi put objavljena u Rimu koncem XVI. i početkom XVII. stoljeća.

⁷ Nije na odmet spomenuti da je u *Misalu* navedena cijena „razvezanoga“ primjerka: *Potročak razvezanoga Missala sego, doseži na šumu dvadeset ijuliev. Rimskeh pinez: i togo radi Povelieniem S. Sobora raspoloženiē veri za tolikoe, a ne za veče, prodavati imaet se* (lat. ...ad Summam Iuliorum Viginti monetae Romanae).

Levaković je 1637. godine u „Propagandinoj“ tiskari dao otisnuti glagoljsku kanonsku tablicu, za koju se saznalo istom 1985. godine kad se u Vatikanskoj knjižnici pripremala izložba *Tre alfabeti per gli Slavi*. Tada je jedan primjerak tablice otkrio dr. sc. Tomislav Mrkonjić, opisao je i unio u katalog izložbe, a opširnije je o njoj pisao u *Slovu* 38 (1988.) kao o prilogu bibliografiji Levakovićevih djela. Povod da Levaković priredi i otisne tablicu Mrkonjić vidi u njegovu putu u Beč i Senj „želeći da postane biskup“. Vatikanski primjerak Levakovićeve glagoljske kanonske tablice pripadao je negdašnjoj knjižnici obitelji Chigi, koja je 1923. godine prenesena u Vatikansku knjižnicu gdje se i danas čuva pod signaturom: Stamp. Chigi II 1080 (int. 87)⁸. Tablica je otisnuta na jednom listu vel. 41x34 cm. Sadržaj kanonskih tablica zapravo je „reprodukcija nepromjenjivih dijelova mise, i to radi očuvanja dotičnih listova u misalu i radi mogućnosti čitanja i na stranama oltara“ (Mrkonjić). Tako tekst Levakovićeve tablice odgovara tekstu u njegovu Misalu s tim da je u tablici izostavljena molitva pri miješanju vode i vina (*Deus, qui humanae substantiae – Bože, iže človečaskoga sučastva...*). Tablica sadrži vrlo svečanu posvetu senjskomu biskupu Ivanu Krstitelju Agatiću, koji je Levakovića u travnju 1637. dočekao svečano u Senju („uz zvonjavu zvona i pucanje mužara i topova“): *Prisvitolomu, i vikovičnoga spomenutbê dostojnomu G(ospodi)nu Ivanu Batišti Agatiću, Cesarovu, i Kraljevu vičniku č(asnomu) Biskupu Señskomu, i Modruškomu, i preslavnoga Naroda, i ezika hrvat-skoga Zercalu svake kreposti skazivajućemu. Gospodinu i Otcu svomu. O(tac) F(ra) Rafail Levakovič, Malobratac Reda svetoga Frančiska, dariva i poklanê, iz Rima Tiskopisom S(vete) Skupščine Razmnoženja Vire 1637.*

S *Brevijarom* je situacija bila drugačija nego s *Misalom*. Prva redakcija teksta bila je pripremljena već 1635. godine. Zato je Daniel Grozdek iste, 1635., godine mogao navesti u obraćanju čitatelju u *Ispravniku* da će uskoro izaći i *Brevijar*, koji ne izlazi samo zbog toga što nema dovoljno potrebnih slova (*Breviêri hoćemo imati, koih druga stvar ne zaderžuje, nego da nimamo slov na ruku*). *Brevijar* je u potpunosti usklađen s novim (reformiranim) rimskim *brevijarom*. Za *Brevijar* Levaković je sam priredio nove oficije, prepjevao himne po latinskom uzoru, odnosno metru, biblijske je tekstove usklađivao s Vulgatom i latinizirao staru nomenklaturu.

U ostalim tekstovima oslanjao se na rukopisne *brevijare*, koji su, jednako kao i misali, u Rim bili dopremljeni iz Dalmacije, iz Zadra (tri *brevijara*). Čini se da je Levaković osobno mogao donijeti u Rim i ruko-

⁸ O drugom pronađenom primjerku Levakovićeve kanonske tablice v. ovdje u prilogu: Miroslav Palameta – Katarina Lozić Knezović.

pisni glagoljski brevijar iz 1465. godine, koji se danas čuva u Vatikanskoj knjižnici (sign. Slav. 19). Naime, taj se brevijar ne spominje među onima koji su bili dopremljeni u Rim. Za brevijar se nije znalo do 1955. godine, sve dok opis brevijara nije objavio Marko Japundžić u 2. knjizi Radova Staroslavenskog instituta. Na brevijar je naišao Ivan Burić 1953. godine u katalogu Vatikanske knjižnice među latinskim kodeksima. U nj je naknadno sitnim i lijepim rukopisom uneseno obilje latinskih bilježaka. Većina bilježaka prevodi naslove, ali na više mjesta ima prijevoda čitavih molitava, himana ili čitanja. Kad je Japundžić usporedio rukopis bilježaka s Levakovićevim latinskim rukopisom, što se nalazi na početku Levakovićeva glagoljskoga rukopisa brevijara pripremljenoga za tisak (Vatikanska knjižnica, sign. Slav. 23), zaključio je da su latinske bilješke u glagoljskom brevijaru iz 1465. godine „upravo Levakovićeve“ (Japundžić 1955: 159-160).

Od prve redakcije *Brevijara* iz 1635. godine do njegova objavljivanja prošlo je trinaest godina. Za odgađanje objavljivanja postojalo je više razloga. Grozdek navodi pomanjkanje slova za ručno slaganje. Jedan je od razloga bio i pomanjkanje sredstava, potom čekanje da se u novi rimski brevijar unesu pripremane nove promjene i popravci, usklađene s odlukama Tridentskog koncila, jer nije imalo smisla objavljivati glagoljski brevijar prije nego što se u latinskom brevijaru dovrše sve promjene (Pandžić 1978: 100-101).

Levaković je više puta prerađivao tekst, osobito tekst Psaltira. Prerađeni tekst Psaltira dobio je odlukom Svete Kongregacije za promicanje vjere od 1. rujna 1643. godine Metodije Terlecki, unijatski biskup Helma i Betza, blizak Apostolskoj stolici, da ga zajedno s Levakovićem uskladi s Vulgatom. Što je Terlecki konkretno učinio, sam je objasnio u latinskom tekstu, priloženom *Brevijaru*. Pozvao je Levakovića kako bi zajednički pregledali pripremljeni tekst. Tražio je da Levaković donese više rukopisa starih brevijara „ilirskoga jezika“, štampane primjerke brevijara i autograf brevijara „koji je sam pripremio“.⁹ Terlecki je uz to pribavio stare kodekse, „kojima se od samog početka koristila i koristi rutenska i cijela slavenska crkva.“ Terlecki zatim objašnjava da su (on i Levaković) marljivo usporedili Levakovićev autograf sa starim psaltirima „ilirskoga brevi-

⁹ Levakovićev autograf, koji je poslužio kao predložak tiskanomu *Brevijaru*, čuva se u Vatikanskoj knjižnici (sign. Slav. 23). Rukopis je ostao gotovo nepoznat sve do objavljivanja 1985. opisa slavenskih rukopisa u Vatikanskoj knjižnici: *Opisъ na slavjanskite rьkopisi въ Vatikanskata biblioteka* [Sofija, 1985., str. 85-86], u kojem ga je opisao o. Marko Japundžić. Levakovićev rukopis *Brevijara* sastoji se od 817 listova papira vel. 32,5 X 22,5 cm. Brevijarski tekst ispisan je lijepom kurzivnom glagoljicom, a prvih 14 listova ispisano je na latinskom jeziku i odnose se na rukopis i izdanje *Brevijara*. Među njima je objašnjenje M. Terleckoga, l. 14.

jara uvijek imajući pred očima latinsku Vulgatu“ i da nije odobrio neke riječi pučkoga i dalmatinskoga govora „koje slobodom pisca bijahu utrpane u stare ilirske brevijare, a koje je Prečasni Otac Rafael bio umetnuo u svoj prijevod.“ Umjesto takvih riječi Terlecki je umetnuo „slavenske“. Psaltir je revidirao tako – kako sam kaže – da ga je očistio „od tuđih dalmatinskih riječi“ i da se sad slaže u svemu i po svemu sa željenim Psaltirom najnovijega Brevijara, s izdanjem Vulgate sadašnjega Našega Presvetoga Oca. Terlecki je, kao i ostali Ukrajinci koji su tada boravili u Rimu, smatrao da je njihov crkvenoslavenski jezik pravi staroslavenski književni jezik, „matica slavenskih jezika“, koji su tobože Hrvati u kasnijim stoljećima iskrvarili pa ga treba vratiti na taj stari tip jezika (Štefanić 1962: 522). Napokon je odlukom Svete Kongregacije za promicanje vjere od 28. Rujna 1643. odobreno da se „ilirski brevijar“ što prije tiska. Brevijar je iz tiska izašao 1648. godine pod naslovom na latinskom i potom na crkvenoslavenskom jeziku: *Breviarivm Romanvm Slavonico idiomate Iussu S.D.N. Innocentii P.P. X editvm – Časoslovъ rimskii slavinskimъ êzikomъ Poveleniemy S.G.N. Inokentiê Papi X vidan. Romae, Typis, & Impensis Sac. Cong. de Propag. Fide 1648.* O tome kako je priredio *Brevijar* Levaković je zapisao u opširnoj bilješci u samom *Brevijaru*.¹⁰

Piše da je *Časoslov* priredio *drevnim slovinskim jazikom* i da je iz sadašnjega *niněšnago* latinskoga preveo koliko je bilo moguće, da je stare slavenske časoslove s navedenim latinskim potpuno usporedio i izjednačio (*drevniê Časoslovê Slovinskiê sь rečeniemy latinskimъ vesma sьravnaħь i saobraziħь*) i da je *starovječni* pravopis, iskrivljen kroz dvjesta godina, ispravio prema pravilima starih slavenskih ljubitelja knjige. Zna da će mnogima isprva biti težak taj novi način pisanja staroga, ali će se s vremenom *osladčēti* kad mu se obiknu (*Věmь da mnogimъ trudno hočety biti isprьva novi sei načimъ i pisania drevnago i g(lago)lenia: no sь vremenomъ osladčati hočety, kogda obiknutь emu*). Napokon priznaje da je (što se jezika tiče), učinio onako kako mu je bilo zapovjedbno, a da bi mu lakše bilo našim općim jezikom pisati (*Azь sotvorihь êko povel'ěno mi bistь: a udobnēe bēše mnē obcimъ êzikomъ našimъ pisati*).¹¹

¹⁰ U bilješci navodi da je milošću božjom nadbiskup ohridski, to jest Caričin grada (grada Justinijana Prima) i sve Bugarske, Srbije, Albanije i drugih mjesta.

¹¹ Bilješku citiramo u cijelosti: *Azь Rafailь Levakovičь (!) blagodatiju b(o)žieju arhiepiscope ohridski, sirěčь Pervie Ijustiniani, i vsê Bulgarii, Servii, Albanii, i inihъ mēstь Pervьstvovatelь, zapovēdiju Prestola ap(usto)lskago, s(ve)toju že O(t)cu Urbana 8. i Innokentia 10. Veličaišu Svěčennonačalniku povelēniemy Časoslovъ sei drevnimъ slovinskimъ êzikomъ izь n(i)něšnago latinskago prevedohь, i veliko možno bistь, drevniê Časoslovê Slovinskiê sь rečeniemy latinskimъ vesma sьravnaħь, i saobraziħь; pravopisanie starověčno, ne višše dvē stē lēt iskrivleno, paki ponovihь, i pravilomъ drevnihъ Slovinskihъ knigočii ispravihь; I množestihъ otvornoju mēroju ispisaħь, êko da tēmzde glasomъ pēti sē vozmogutь, imže pojut sê latinski. Vemь da mnogimъ trudno hočety biti*

Zahvati u jezik i grafiju *Brevijara* do te mjere su preoblikovali hrvatski jezik i glagoljsku grafiju da je doista prekinuta nit u objavljivanju hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga u vlastitom, izvornom hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku. Riječi su prilagođene istočnoslavenskim fonetskim zakonima, uvedene su istočnoslavenske pravopisne norme. Izmijenjena je grafička slika: upotrijebljeni su neki novi grafički znakovi. U *Brevijaru* su uspostavljeni glagoljski ekvivalenti za ćirilске znakove, za pravo za glasove, koji su u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku odavno izjednačeni s drugima. Ponajprije se to odnosi na *jery* (ѣ), na *i*, na *ot*. Dodani su znakovi za označavanje palatalnosti za *l* i *n*, *jat* s točkom za ćirilski (običan *jat* – bez točke označava *ja*) (Babić 1999: 271).

Za preoblikovani jezik i grafiju u literaturi postoje nazivi: ruska, rusinska, rutenska, ukrajinska redakcija. Danas se (nakon istraživanja Vande Babić) u literaturi govori o istočnoslavenizaciji hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga, točnije *Brevijara*. Vanda Babić je pokazala da se grafički i pravopisno glagoljski tekst *Brevijara* temelje na pravopisnim normama dviju značajnih gramatika crkvenoslavenskoga jezika: *Gramatika slovenska* Lavrentija Zizanija, tiskana u Vilnu 1596. i *Grammatiki slavénskiję právilnoe sýntagma* Meletija Smotrickoga iz 1619. godine. Čini se da Levaković nije olako pristajao na preoblikovanja jezika i grafije, jer je u njegovu *Misalu* još uvijek uglavnom izvorni crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije. U jeziku je želio slijediti stare glagoljske liturgijske knjige. Zato je dao da mu se u Rim dopremi više starih glagoljskih misala i brevijara. S radikalnim promjenama u jeziku i grafiji *Brevijara*, koje je morao provesti, očito da nije bio zadovoljan. Priznao je da je postupio onako kako mu je bilo naređeno, a da bi mu lakše bilo *občim ězikomъ našimъ pisati*.

Istočnoslavenizacija hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga izvršena je u skladu s unijatskom djelatnošću katoličke crkve među Slavenima. Zato su Levakovićevi nasljednici u izdavanju glagoljskih liturgijskih i crkvenih knjiga u Rimu u XVII. i XVIII. stoljeću Ivan Paštrić, pogotovo Matej Karaman još više proveli istočnoslavenizaciju. Istom potkraj XIX. stoljeća (1893.) u glagoljski misal vraćeni su izvorni hrvatski crkvenoslavenski jezik i grafija.

isprva novi se načini i pisanja drevnago i (glago)lenia: no sь vremenomъ osladčati hoćetъ, kogda obiknutъ emu. Azъ sotvorihъ, ěko povelěno mi bistъ: a udobněe běše mně občimъ ězikomъ našimъ pisati. Knigopečatnici mnogi omilki sotvorili sutъ, i vъ slaganii pismenъ, tihěe ispravlěni, i pečateći: tiě vsěkъ ljubomudriemъ svoimъ raći ispraviti, i Boga o mně velegrešnomъ moliti.

LEVAKOVIĆEVA GLAGOLJSKA IZDANJA

Sažetak

Nakon Tridentskoga koncila (1545.-1563.) trebalo je reformirati liturgijske knjige zapadne crkve, pa tako i hrvatske glagoljske liturgijske knjige. One su u osnovi zapadne, rimske, *po zakonu rimskoga dvora*, a pisane su (i tiskane) crkvenoslavenskim jezikom i glagoljskim pismom. Reformu glagoljskih liturgijskih knjiga rimska je *Sacra congregatio de propaganda fide* (*Sveta skupščina ot razmnoženija veri*, kako su je nazivali glagoljaši) povjerila franjevcu Rafaelu Levakoviću iz Jastrebarskoga. On je u Rim došao 1626. godine i u službi *Kongregacije* ostao gotovo do kraja života i priređivao liturgijske i crkvene knjige za glagoljaše.

Priredio je i objavio pet glagoljskih knjiga i kanonsku tablicu u razdoblju od 1628. do 1648. godine, od kojih su dvije liturgijskoga (misal i brevijar), a tri neliturgijskoga sadržaja. Najprije je objavio *Nauk karstjanski kratak*, 1628. godine, hrvatski prijevod vrlo popularnoga i rasprostranjenoga katekizma *Dottrina Christiana breve*, isusovca i kardinala Roberta Bellarina (1542.-1621.). Isti je katekizam objavio ćirilicom 1629. godine. Druga je knjiga *Azbukvidnjak slovinski, iže općenim načinom Psalterić nazivajet se*, 1629. godine, azbukvar, bukvar, abecedarij, početnica za učenje glagoljskih slova i vježbe u čitanju, u kojem je Levaković predstavio grafeme, upotrijebljene u svojim tiskanim knjigama. Treća je neliturgijska glagoljska Levakovićeva knjiga *Ispravnik za erei ispovidnici, i za pokornih*, 1635. godine, slobodan prijevod popularnoga priručnika *Directorium sacerdotum et poenitentium*, španjolskoga isusovca i »magistra artium« Juana A. Polanca (oko 1516. do 1576.).

Misal je objavio 1631. godine. Priredio ga je dosljedno po novom, reformiranom predlošku i ugledanjem na stare glagoljske misale. Dijelove kojih nije bilo u starim glagoljskim misalima Levaković je preveo s latinskoga na crkvenoslavenski jezik. Unio je notaciju za pjevanje (po gregorijanskom uzusu), koje dotadašnji glagoljski misali nemaju – ni rukopisni ni tiskani.

Levakovićev je *Brevijar* u potpunosti usklađen s novim rimskim (reformiranim) brevijarom. Sam je priredio nove oficije, prepjevao himne po latinskom uzoru, odnosno metru, biblijske je tekstove usklađivao s Vulgatom i latinizirao je staru nomenklaturu. Prvu redakciju *Brevijara* priredio je 1635. godine, a uspio ga je objaviti tek 1648. godine. Više je puta prerađivao tekst. Morao je mijenjati jezik. Odlukom *Svete kongregacije za promicanje vjere* od 1. rujna 1643. godine pomogao mu je, osobito u pitanju *Psaltira*, Metodije Terlecki, unijatski biskup Helma i Betza, blizak Apostolskoj stolici. Terlecki je – kako sam kaže u latinskom uvodnom dijelu glagoljskoga *Brevijara* – tekst očistio »od tuđih dalmatinskih riječi« pa se nakon toga »slaže u svemu i po svemu sa željenim *Psalttirom* najnovijega *Brevijara*, s izdanjem Vulgate sadašnjega Našega Presvetoga Oca«. Zapravo zahvati u jezik i grafiju *Brevijara* do te su mjerc preoblikovali hrvatski crkvenoslavenski jezik i glagoljsku grafiju da je prekinuta nit u objavljivanju hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga u vlastitom, izvornom crkvenoslavens-

skom jeziku. Za preoblikovani jezik i grafiju u literaturi su se upotrebljavali nazivi: ruska, rusinska, rutenska i ukrajinska redakcija, a u posljednje se vrijeme, nakon istraživanja Vande Babič, govori o istočnoslavenizaciji hrvatskih glagoljskih liturgijskih knjiga. Levaković nije bio zadovoljan time što je morao mijenjati jezik. *Misal* je uglavnom uspio očuvati od promjena, ali ne i *Brevijar*. Zato je u *Brevijaru* zapisao da je postupio onako kako mu je bilo naređeno, ali da bi mu lakše bilo pisati općim (uobičajenim) našim jezikom: *Azb sotvorihb jêko povelêno mi bistb, a udobnêe bêše mnê obçimb jêzikom našim pisati*.

LEVAKOVIĆ'S GLAGOLITIC EDITIONS

Summary

After the Council of Trent (1545 – 1563), the liturgical books of the Western Church needed to be reformed, including the Croatian Glagolitic liturgical books. They were essentially Western i.e. Roman, *by the Law of the Roman Court*, and written (and printed) in the Church Slavonic language and the Glagolitic script. Franciscan Rafael Levaković of Jastrebarsko had been entrusted with the reform of the Glagolitic liturgical books by the Roman *Sacra congregatio de propaganda fide* (or *Sveta skupščina ot razmnoženija veri* as referred to by the Glagolites). He came to Rome in the year 1626 and remained in the service of the *Congregation* almost for the rest of his life, editing liturgical and church books for the Glagolites.

He edited and published five Glagolitic books in the period from 1628 to 1648, two of which were liturgical in nature (a missal and a breviary) and three non-liturgical. His first publication was *Nauk karstjanski kratak* (1628), a Croatian translation of the very popular and wide-spread catechism *Dottrina Christiana breve* by Jesuit and Cardinal Robert Bellarmine (1542 – 1621). He published this catechism also in the Cyrillic script in 1629. The second book was *Azbukvidnjak slovinskij, iže općenim načinom Psalterić nazivajet se* (1629) –alphabet book, textbook, abecedarium, primer designed for learning the Glagolitic letters and exercising reading, in which Levaković presented the graphemes used in his printed books. The third book was Levaković's non-liturgical Glagolitic book *Ispravnik za erei i ispovidnici, i za pokornih* (1635), a free translation of the popular handbook *Directorium sacerdotum et poenitentium* by Spanish Jesuit and "Magister Artium" Juan A. Polanco (around 1516 – 1576).

The Missal was published in the year 1631. In preparing the Missal, Levaković consistently adhered to the new reformed original, while using old Glagolitic missals as a model. Parts not contained in the old Glagolitic missals were translated by Levaković from Latin into Church Slavonic. He inserted notations to facilitate singing (according to Gregorian custom), which were not present in any earlier Glagolitic missals handwritten or printed.

Levaković's *Brevijar* is fully aligned with the new Roman (reformed) Breviary. Levaković prepared new offices himself, translated hymns following the Latin model or metre, aligned biblical texts to the Vulgate and latinised the old nomenclature. A first draft of the *Brevijar* was prepared in 1635 but it wasn't published until 1648. Levaković rewrote the text several times. He had to change the language. By virtue of a decision of the *Sacred Congregation for the Propagation of the Faith* of 1 September 1643 he was helped, in particular with respect to the *Psaltir*, by Methodius Terlec'kyj, Uniate Bishop of Helm and Betz who was close to the Apostolic See. Terlec'kyj – as stated by himself in the Latin introduction to the Glagolitic *Brevijar* – cleared the text of “foreign Dalmatian words“ so that it now “agrees in each and every aspect with the desired *Psaltir* of the most recent *Brevijar*, with the edition of the Vulgate of Our Holy Father“. In fact, these interventions into the language and the writing system of the *Brevijar* changed the Croatian Church Slavonic language and the Glagolitic writing system to such extent that the continuity of the publication of Croatian Glagolitic liturgical books in the own original Church Slavonic language was broken. Expressions used in literature to describe this altered language and writing system are Russian, Russinian, Ruthenian or Ukrainian revision and, recently, following research by Vanda Babič, eastslavicisation of the Croatian Glagolitic liturgical books. Levaković was not pleased with the request to change the language. He managed to keep the *Misal* almost free from changes, but not the *Brevijar*. Thus he noted in the *Brevijar* that he did as he was told, but that it would have been easier for him to write in our plain (ordinary) language: *Azb sotvorihb jêko povelêno mi bistb, a udobnêe bêše mnê občimb jêzikom našimb pisati.*

EGO Methodius Terlecki, Episcopus Chelmen. & Beloru-
dum anno infraſcripto, pro grauiſſimis negotijs totius Ruſſi-
ſiæ, nonnulliſque meæ Diœceſis, imprimis verò, quæ op-
portuna atque pernecceſſaria arbitratus ſum, pro Sanctiſſima Vnio-
ne in Ruſſia & alijs Slauonicæ nationis Prouincijs conſeruanda,
& promouenda, apud Sedem Apoſtolicam, ſummo ſtudio laborarẽ,
atque in dies expeditionem eorundem pro voto præſtolarer; Emi-
nentiſſimi, & Reuerendiſſimi Domini Cardinales Sacræ Congre-
gationis de Propaganda Fide, inſtantiam apud me fecerunt, vt iuxta
eorundem Decretum, ſub die prima Septembris anni præſentis 1643.
editum, vocato R. P. Raphaelẽ Croato, Ord. Minor. de Obſeruan-
tia ad impreſſionem Breuiarij Illyrici deputato, Pſalterium in eodem
Breuiario imprimendum, cum memorato R. P. Raphaelẽ, ad vulga-
tam translationem, quantum phraſis Illyricæ linguæ pateretur, de
verbo ad verbum, accomodarem, Itaque quo in cauſa tam pia eo-
rum voluntati morem gererem, reſpoſitis quibuſcumque priuatis
meis negotijs & occupationibus accerſire curauĩ illico præſatũ
R. P. Raphaelẽ, afferreque plura vetuſtorum Illyricæ linguæ Bre-
uiariorũ manuſcripta, & impreſſa exemplaria, atque authographũ,
quod idẽ R. P. Raphaelẽ ad vulgaris editionis ſentẽ parauerat,
adhibitis etiam antiquiſſimis, quibus ab ipſo ſuo exordio Ruthena,
& cuncta Slauonica uſa eſt & utitur eccleſia, codicibus: poſt
Diuinũ imploratum auxilium, diligentiſſimẽ inſimul conuulimus
ipſius R. P. Raphaelis authographũ ſupradictũ, cum antiquis
Breuiarij Illyrici Pſalteriis, Latina vulgata ſemper præ oculis exi-
ſtente, atque an conformis eſſet, examinauimus. Ita factũ eſt,
vt ſollicita adhibita cura, tale redditũ eſt Pſalterium, quale à
ſupradicta Sacra Congregatione expeteretur, hoc eſt adamuſum
vulgaris translationi concordans. Nam expoſitis nonnullis veteriſ
fermonis Dalmatici vocabulis, quæ ſcriptorum licentia, in vetuſta
Illyrica Breuiaria intruſa fuerant, quæque R. P. Raphaelẽ ſuæ transla-
tioni inferuerat, pura quæ in incorruptis apud me habebantur Slauo-
nica eorum loco reſpoſuimus; punctuationemque, & Periodos,
atque initia Verſuum ſingulorum, quæ longẽ aliter in Illyricis le-
guntur, vbique iuxta vulgatam accommodauimus, ita vt Diuina
opitulante gratia, Pſalterium ipſum, per nos reuiſum, atque vt
dictũ eſt, a peregrinis Dalmaticis vocibus purgatum, concordet
in præſens in omnibus, & per omnia cum deſiderato Pſalterio, no-
tiſſimi Breuiarij, moderni S. D. N. Papæ Urbani VIII. vulga-
ræ editionis, neque eſt vt eam ob cauſam, Illyrici Breuiarij

impresio, summo opere necessaria. Et ab Illyricana Ecclesia Presbyteris quotidie experita denuo differatur. In cuius rei fidem, praelatus Testimonium, mea manu subscriptum, atque Sigillo munirum, dedi. In Palatio Quirinali S. D. N. die 16. Septembris. Anno à creatione mundi, secundum annorum computum 7151. à Natiuitate vero Christi Domini 1643. Indiēt. 11.

*Idem qui supra, Methodius, Episcopus Chelmen.
& Belcen. manu propria.*

Loco † sigilli.

Decretum Sac. Congregationis de Prop. Fide
habitæ coram Sanctissimo. Die 28.
Septembris. 1643.

Reserente Eminentissimo D. Card. Brancatio attestacionem R. P. D. Methodij Episcopi Chelmenensis Rutheni uniti de confrontatione facta Psalterij Illyrici cum vulgata editione, eiusque emendatione, S. D. N. mandauit Breuiarium Illyricum quamprimum imprimi cum prædicta attestacione.

Franciscus Ingolus Sec.

HRVATSKI PRIJEVOD LATINSKOGA TEKSTA METODIJA TERLECKOG

Ja Metodije Terlecki, biskup Helma i Beltza, dok sam godine niže navedene, za vrlo teške poslove čitave Rusije i neke moje biskupije, a prije svega, što sam prikladnim i vrlo važnim smatrao, za čuvanje i promicanje presvete unije u Rusiji i drugim provincijama slavenske nacije, kod Apostolske stolice, najvišim marom skrbio i iz dana u dan slanje istih po želji iščekivao; preuzvišena i prečasná gospoda kardinali Svete kongregacije za nauk vjere ustrajno su kod mene tražili, da u skladu s odlukom istih, izdanom 1. rujna ove 1643. godine, pozvavši Prečasnog Oca Rafaela Hrvata, iz reda Male braće od štovanja određenom za tisak ilirskog Brevijara, da Psaltir koji treba tiskati u istom Brevijaru, sa spomenutim Prečasnim Ocem Rafaelom, prema prijevodu Vulgate, koliko se može prilagodim od riječi do riječi frazama ilirskoga jezika. Stoga kako bih u tako pobožnoj prilici udovoljio njihovoj volji, odloživši sve svoje privatne poslove i obaveze brinuo sam se da dozovem odmah već spomenutog Prečasnog Oca Rafaela i da donesem više rukopisa starih brevijara ilirskoga jezika, tiskane primjerke i autograf koji je sam Prečasní Otac Rafael pripravio prema smislu izdanja Vulgate i pribavivši vrlo stare kodekse, kojima se od samog svog početka koristila i koristi rutenska i cijela slavenska crkva: poslije moljenja božanske pomoći, skupa (istodobno) smo vrlo marljivo usporedili gore spomenuti autograf samoga Prečasnog Oca Rafaela s drevnim psaltirima ilirskog brevijara, uvijek imajući pred očima latinsku Vulgatu, i ispitali smo da li je nalik. Tako se dogodilo, uz mnogo pomnje, da je psaltir preveden tako, kako se tražilo od gore spomenute Svete kongregacije, to jest da se precizno slaže s Vulgatínim prijevodom. Jer ne odobrivši neke riječi pučkog dalmatinskog govora, koje slobodom pisaca bijahu utrpane u stare ilirske brevijare, a koje je Prečasní Otac Rafael bio umetnuo u svoj prijevod, čiste koje se u nepokvarenim kod mene držahu slavenske smo metnuli na njihovo mjesto; i punktuaciju i periode, i početke pojedinih stihova, koji se daleko drugačije čitaju u ilirskima, svagdje smo prilagodili prema Vulgati, tako da se uz Božju milost, sam psaltir, po nama revidiran, i kako je rečeno, od tuđih dalmatinskih riječi očišćen, sada slaže u svemu i po svemu sa željenim Psaltirom najnovijeg Brevijara, izdanja Vulgate sadašnjeg Našega Presvetog Oca pape Urbana VIII. i da se ne bi, zbog tog razloga, tiskanje ilirskog Brevijara (p.2) veoma silno potrebno i svakodnevno traženo od starješina ilirske crkve obilnije odgađalo. U vjerodostojnost te stvari, dao sam sadašnje svjedočanstvo, potpisano svojom rukom, i učvršćeno pečatom. U Kvirinalskoj palači Našega Presvetog Oca dana 16. rujna godine od stvaranja svijeta, prema računanju godine 7151. a od rođenja Krista Gospodina 1643. 11. indikcije.

Isti koji gore, Metodije Terlecki, biskup Helma i Beltza, vlastitom rukom.

Mjesto pečata.

Odluka Svete kongregacije za promicanje vjere održane pred Presvetim.

Dana 28. rujna 1643.

Budući da izvrsni g. kardinal Brancati pismeno javlja potvrdu (posvjedočenje) Prečasnog Oca Gospodina Metodija biskupa Helma rutenskog ujedinjenoga o učinjenoj konfrontaciji ilirskog psaltira s izdanjem Vulgate i emendacijom istoga, Naš Presveti Otac je naložio da se ilirski brevijar što prije tiska sa spomenutom potvrdom.

Franciscus Ingolus Sec.

Prevela mr. sc. Lucija Turkalj

 * * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

Stranica Levakovičeva Azbukividnjaka s glagoljskom azbukom

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * * *

Stranica Levakovičeva Nauka karstjanskoga, Rim 1628.

V.

Pavao Knezović

OPUSCULA RAFAELA LEVAKOVIĆA
(UVODNE NAPOMENE)

Postoje mnoge obavijesti o rukopisima iz Levakovićeve ostavštine što se sada čuvaju u našim arhivima i rukopisnim zbirkama knjižnica. Dva prijepisa fragmenta „*Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabienensis*“ (u daljnjem tekstu *Historiola...*) nalaze se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu (NSK), a jedan u Arhivu Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (A HAZU). Prijepis koji se sada nalazi u NSK, dospio je iz knjižnice Ljudevita Gaja, a njega je 1748. iz Beča u Zagreb donio Baltazar Adam Krčelić. Krčelić je 1770. napisao: „... sed a me uti sua manu scripta est, Viennae 1748 aquisita“ (Krčelić: 1770: 3).¹ Krčelić navodi godinu ali prešućuje način na koji je stekao rukopis. Pišući o Krčeliću pored ostalog Valentić navodi: „Taj [tj. Krčelić] nesumljivi nastavljač Vitezovića primljen je na Bečkom dvoru s nadom da će svoj znanstveni rad usmjeriti Vitezovićevim putem. Služeći se bogatom Vitezovićevom ostavštinom, koju mu je predala carica,...“ (Valentić, 1994: 394). Mogao je dakle Krčelić spomenuti rukopis dobiti od Marije Terezije unutar ostavštine Pavla Rittera Vitezovića. Neki tvrde da je taj rukopis, što je u NSK došao iz Gajeve knjižnice, autograf.² Doista na hrptu uveza u zlatotisku s florističkim ukrasima stoji otisnuto gore: „LEVAKOVICH / HIST. EP. AC. / DIOEC. ECCL. / ZAGRAB.“ i dolje: „MSS. / AUTOGRAPH.“, ali taj uvez je iz 19. stoljeća, najvjerojatnije krajem njegove prve polovine. Budući da i Kukuljević piše da se autograf nalazi „u knjižnici Dr. Lj. Gaja“ (Kukuljević 1868: 305), meni se čini da se otud jedino može zaključiti da je već tada bio uvezan. R. 3339 u NSK sadrži više Levakovićevih djela koje su pisale različite ruke na papirima različitih formata. U prvom svešćiću formata 27,5 cm rukopisa 3339 NSK nalazi se prijepis Levakovićeve spisa „*Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabienensis*“ (f. 1- 6), ostali dio svešćića su prazne stranice (f. 6v-12v). Nakon toga dolazi drugi svešćić drugog tipa papira, dosta slabije kvalitete od prvog svešćića i ima listove nejednakog formata (27,5-28,5 cm) na čijem je frontespiciju neka

¹ „No Rafael Levaković ... u svojoj Povijesti Zagrebačke crkve što ju je napisao, a nikad nije tiskana, već sam je nabavio 1748. u Beču kako je njegovom rukom napisana...“ (Krčelić, 1994: 4).

² Antoljak, 1992, 104-105; Tvrtković, 2008, 88-89.

druga ruka zapisala: „Quaedam de fide sancta(?) necessaria“ (f. 13r) i donosi pismo Urielu sa spisom „De Sancti Spiritus processione“ (f. 14-20), stranica f. 20v je prazna, a na slijedećoj se nalazi kraća bilješka „Pro Manuele Caleca“, pa je ponovo prazna stranica, tj. f. 21v. i s tim listom završava taj sveščić. Sa slijedećom listom počinje novi ili treći sveščić (f. 22-43,³ međutim starija i vjerojatno izvorna paginacija sveščića ide od broja 3 do broja 45 i paginirane su stranice) koji sadrži spis bez početka. Iz postojeće literature nije poznato o kojem se Levakovićevu djelu radi. Taj sveščić je pisala neka druga ruka, a sadrži prijepise raznih dokumenata, povelja, diploma i sl. i vjerojatno je to dio građe koju je Levaković sakupio po raznim pismohranama. Stranica f. 43v je prazna. Nakon toga na f. 44 počinje spis „De erroribus Bonfinii et aliorum scriptorum Hung. collecti per me fr. Raphaelem Croatam“ (f. 44-46v), list (f. 47-47v) je prazan. Slijedeći je spis naslovljen „De Sancto Stephano“ (f. 48-48v) i sadrži bilješke koje je Levaković sakupio o tom svecu iz raznih knjiga. Potom slijedi prazni list (f. 49-49v), pa pismo koje je upućeno kardinalu Ignoliju (f. 50), a f. 50r je prazna stranica. Na slijedećem listu (f. 51-51v) je spis „In Ungaria sunt infrascripti episcopatus“, a potom slijedi nekoliko pisama na talijanskom upućena uglavnom tajniku Propagande (f. 52-53v) i prijepisi raznih dokumenata (f. 54-58) i potom opet prazna stranica (f. 58v), a na slijedećoj popis knjiga: „Tituli librorum quos festino pede Zagrabiae percurrere licuit A. 1641“ (f. 59), pa slijedi „Mensura ecclesiae Zagrabiensis“ (f. 59v), nakon čega slijede spisi: „Abbatiae S. Benedicti...“ a prebivalištima ostalih redovničkih zajednica (f. 60-61) i prijepis izvornog spisa N. Esterhasija (f. 62, dok je stranica f. 62v prazna). S tim listom završava taj dio rukopisa. Treći dio rukopisa pisan je na papiru većeg formata 31,5 cm. i počinje sa spisom: „Descriptio ecclesiae“ (f. 64-67).⁴ Budući da obiluje mnogim ispravicima, dopisivanjem in margine i precrtanim dijelovima vjerojatno je to Levakovićev koncept opisa zagrebačke prvostolnice, a veoma je vjerojatno da je i autograf. Na f. 68. nalazi se bilješka „Al tempo di Osvaldo...“ dok je slijedeća stranica, koja je i zadnja toga sveščića, prazna. Na lijevom vrhu slijedećeg sveščića zapisano je: „V. Gaj 1873.“ i tu počinje spis „De ecclesiae Zagrabiensis fundatione“ (f. 69-74, f. 74v prazna), a pisala ga je ista ruka koja je ispisala i onih prvih šest listova ovo-

³ Zapravo taj folio je greškom označen brojem 44, a potom je pogreška ispravljena i upisan je broj 43. Tako se na vrhu in margine nalazi od izvorne paginacije broj 45, te brojevi 44 i 43 novije i sada važeće paginacije.

⁴ Levakovićev opis zagrebačke stolne crkve objavio je Daniel Farlati u djelu *Illyrici sacri tomus quintus - Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et Ecclesia Zagrabiensis*, Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 1775, 337-340.

ga manuskripta. Ako ih se usporedi s nedvojbenim autografima u ostavštini Pavla Rittera Vitezovića, vidjet će se da imaju identičnu morfologiju slova. Moguće je da je ta dva mala Levakovićeve spisa Vitezović prepisao za vlastitu uporabu, a njih je Krčelić s ostalom Vitezovićevom ostavštinom, koju je dobio od carice Marije Terezije, donio iz Beča u Zagreb. U prijepisu spisa *Histeriola...* često se grafem *u* malo rabi za fonem /v/, ali se prepisivač u toj uporabi nije konstantan, ali uvijek grafemom *V* velikim označava /U/ fonem. U ovom je kritičkom izdanju taj prijepis spisa *Historiola...* uzet kao osnovni tekst i označen je slovom A.

Prijepisi spisa *Historiola...* što se danas nalaze u Arhivu HAZU dospjeli su tamo iz ostavštine Ivana Kukuljevića Sakcinskog koji je iznio povijest njihovu nastanka (Kukuljević, 1868: 305-307). Kukuljevićeva signatura „Codex XXXVI“ sada je signirana kao IV c 15. Za taj prijepis navodi Kukuljević da je ako se ne vara „pisan rukom mnogozaslužnoga pisca povjesti crkve zagrebačke kanonika Tome Kovačevića“ i još s njim u vezi dodaje: „nalaze se na prvom listu i autografne bilješke Levakovićeve rukopisa, što nas uvjerava, da je isti iz izvornoga Levakovićeve rukopisa prepisan, te je ovoga prvi list prepisu dodan“ (Kukuljević, 1868: 305-306) i nakon toga donosi tekst bilježaka što se i danas nalaze na listu koji je nalijepljen na poledini prvog lista. Taj list nije ubrojen u važeću paginaciju rukopisa. Kanonik Tomo Kovačević tu je prepisao tri Levakovićeve spisa: „*Historiola episcopatus et dioecesis ecclesiae Zagrabiensis*“ (f. 1-3v), „*Alia eiusdem scriptoris Historia de ecclesiae Zagrabiensis fundatione*“ (f. 3v-7v) i „*Descriptio ecclesiae Zagrabiensis ...*“ (f. 7v-10). Na f. 10v. nalazi se „*Varia Fundationis Eppatus Zagsis*“ i nakon toga slijedi Kovačevićev suvremeni opis zagrebačke prvostolnice naslovljen: „*De aris in ecclesiae cathedralis Zagrabiensis in anno 1720 existens*“ (f. 11-13). Nakon toga Kovačević donosi prijepise spisa drugih autora. Taj Kovačevićev prijepis označen je slovom B u ovom kritičkom izdanju.

Drugi prijepis s Kukuljevićevom signaturom „Nr. DCCCXXVI Levaković“ (sada u Arhivu HAZU ima signaturu II d 60) i Kukuljevićev naslov: „*Raphaelis Levaković Historiola de fundatione et structura ecclesiae Zagrabiensis (fragmentum)*“ i zapravo je neki stariji prijepis iz 18. st. naslovljen: „*Fragmentum Historiae Levakovichianae de fundatione et structura ecclesiae Zagrabien. cathedr. lectu et scitu dignum*“ koji je ispod toga i ponovljen.⁵ Poledina prvog lista, tj. f. 1v je prazna kao i čitavi

⁵ „*Historia / De fundatione ep[isco]ptus Zagrabien. / et structura ecclesiae cathedr.*“ s nekom kraticom i brojem 16.

slijedeći list (f. 2-2v), tekst s ponovljenim naslovom počinje tek na f. 4 i ide do f. 7, a pisala ga je neka druga ruka, tj. ruka koja nije ispisala tekst na f. 1 stranici.⁶ Budući da mi se čini da je taj prijepis mlađi od Kovačevićeva u ovom kritičkom izdanju označen je slovom C.

Također u Arhivu HAZU čuva se rukopis s naslovom: „Historia episcopatus et ecclesiae Zagrabiensi auctore fr Raphaelle Levaković can. eccl. Zagrab.“ na kojem je otisak pečata: „Iz Knjižnice Iv. Tkalčića“ – signiran III d 152. Međutim u tom prijepisu ima tako mnogo dodatka ne samo in margine da gotovo nije moguće izdvojiti izvorni tekst od dopuna. Taj prijepis u ovom kritičkom izdanju označen je slovom T (Tkalčić).

⁶ Sadrži još samo spis: „Alia ejusdem scriptoris Historia de ecclesiae Zagrabiensis fundatione“ (f. 7v-12v).

Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabiensis

Authore Fr. Raphaelae Levakovics Franciscano ex Provincia Bosniae et Croatiae quae modo Carniolica dicitur, olim Archidiacono Cathedrali et Canonico Zagradiensi¹

De fundatione ecclesiae et episcopatus Zagradiensis

Regio sive partis² Illyrici, quae Sauum et Drauum interiacet, olim Inter-amnensis Pannonia, Riparia item et a Valeria Diocletiani filia, teste Appiano, Valeria etiam appellata. Postea vero Slavoniae nomen sortita, inter alios montes, qui illam fere per medium secant, unum habet, qui Illyrico communi vocabulo Medvednicza dictus est, Latino autem Vrsinum nominare possemus. Plurimi ex eo rivuli scaturiunt in Sauum defluentes, quorum de numero unus³ in literis⁴ privilegialibus Emerici regis Hungariae⁵, Circunycza⁶, hodie ab incolis et ipse Meduednicza⁷ nuncupatus, ubi ad planitiem descendit duos monticulos siue colles, hoc est Graecensem et Zagradiensem, interfluendo disterminat; illum occidentali, hunc vero orientali plagae attribuens. In Zagradiensi, iam dicto, ecclesia cathedralis eiusdem cognominis ad honorem Dei ac Sancti Stephani regis et apostoli Hungariae⁸, a Sancto Ladislao et ipso rege Hungariae⁹, qui primus Drauae¹⁰ fluvium transiuit, quique terram Slavoniae siue Banatum ab¹¹ errore idololatriae ad Christianitatem convertens, coronae Hungariae¹² subiungauit¹³, regiā munificentia fundata est et extracta anno Domini millesimo octuagesimo quinto Strigoniensis ecclesiae primatum gubernante Acha, Barciensi archiep[iscop]o Fabiano,

¹ *Authore Fr Raphaelae Levakovich Franciscano hujus ecclesiae olim canonico & archidiacono cathedrale* (B, C)

² *portio* (B, C)

³ *de numero* (C) napisano dva puta.

⁴ *litteris* (C)

⁵ *Ungariae* (B, C)

⁶ *Czirquenicza* (C)

⁷ *Medvednicza* (B, C)

⁸ *Ungariae* (B, C)

⁹ *Ungariae* (B, C)

¹⁰ *Dravi* (C)

¹¹ *ab* (C) napisano dva puta.

¹² *Ungariae* (B, C)

¹³ *adjunxit* (B, C)

Besprimiensi ep[iscop]o Cosma, palatino comite Iula, Simegiensi comite Grab existente, sicuti constat ex literis Feliciani archiep[iscop]i Strigoniensis, Andriae secundi, Belae quarti, Stephani quinti et aliorum regum Hungariae. In eodem quoque capitulum eiusdem ecclesiae constructum existit una cum Vico Abbatiali nec non altero vico Nova Villa dicto atque maiori ex parte domibus praebendariorum repleto.

In altero autem monte supranominato multis post annis de concessione Belae quarti regis supradicti anno millesimo ducentesimo sexagesimo sexto nono Kalend. Decembris data, civitas inde Mons¹⁴ Graecensis dicta, aedificata fuit, muroque circumsepta. Vterque praefatorum montium a natura circumuallatus est, excepta parte, qua septemtrionem atque memoratum montem Medvedniczam speculatur. Per mediam vallem fluit laudatus rivulus, aequae Capitulo ac alteri ciuitati ob molendina, pisciculos et alia commoda utilis, qui sicut dictum est, alterum ab altero dividit. Ad meridiem Sauum usque campus patet. Hortis in proximo, deinde agris et foenilibus distinctus et repletus. Tres aliae partes, aquilonaris videlicet, orientalis et occidua vinetis abundant, egregium in copia vinum proferentibus. Fontes exiguos eosque non omnibus aequae salubres habent. Fruuntur habitatores aura salutari et caelo temperato, unde etiam longaeui forent, si viverent temperate.

Vtraque civitas, hoc est tam Capitulum quam Mons Graecensis ferme in quadro posita neque altera alteram adeo magnitudine superat, nisi¹⁵ quod Graecensis in eminentiori sedet. Conflatur haec domibus circiter trecentis partim ligneis, partim vero lapide et lateribus constructis. In eadem praeterea est Collegium patrum Societatis Iesu, ad cornu australe cum scholis annexis eidem et ecclesia Sanctae Catharinae Virgini et Martyri dedicata. Cornu occidentale monasterium patrum Cappucinatorum cum horto eorundem et ecclesia B. Mariae Virginis occupat. Parochialis ecclesia sub invocatione Sancti Marci Euangelistae ad plateam ciuitatis ampla quidem et affabre aedificata, posita est. Hospitale pauperum ad S. Nicolai ep[iscop]i et confessoris ecclesiam iacet.¹⁶ Habitatores eiusdem numerosi,¹⁷ studia varia sectantes, moribusque varii, sicut varii extant natione. Libera est multisque regum privilegiis decorata. Conventus in illa regni, iudicia et grauiore causas banus pro tempore et vicebanus item indicere solent et celebrare tum propter communem regnicolarum commoditatem, tum propter copiam rerum victui seruientium et hospiti-

¹⁴ *Montis* (B, C)

¹⁵ *uti* (C)

¹⁶ U rk. A ta je rečenica precrtna.

¹⁷ *Habitatores huius civitatis numerosi* (B, C).

orum sufficientiam. Confluunt ad illam non solum Croatiae et Slavoniae¹⁸ iuvenes, verum et iam vicinarum prouinciarum adolescentes quidam, ut artes liberales in memoratis scholis a patribus Societatis, quidam vero ut mechanicas a peritis magistris perdiscant.

Capitulum concludit domos canonicorum singulas, singulos eosque amplissimos hortos¹⁹ ac viridaria²⁰ habentes. Monasterium item Ordinis fr[at]rum minorum de observantia cum ecclesia S[anctissi]mo Patri Francisco dicata et horto adiacente. Seminarium insuper et scholam nec non ecclesiam B. Mariae Virginis in area capitulari sitam, una cum Vico Abbatiali nuncupato. In eiusdem cornu meridionali stat basilica cathedralis supradicta, in medio arcis, altos muros turresque fortissimas habente, constituta iuxta etiam palatium episcopi, in eadem arce, meridiem versus continetur.

De structura et qualitate ecclesiae Zagradiensis

Qualis quantaque fuerit structura ecclesiae cathedralis, quam, sicut dictum est, Beatus Ladislavus, S[anctissi]mo Stephano regi Hungariae in regno Slavoniae²¹ et monticulo supradicto ad Vicum Italicum, multorum regum testimonio, non solum fundasse, aedificasse et instituisse, verum etiam dotasse et amplissimis muniuisse priuilegiis affirmatur: licet ex aliquo antiquitatis monumento aperte demonstrari non potest, dubio nihilominus procul credibile est, eiusdem quantitatis et qualitatis illam extitisse, qualis quantaque est ea, quae in praesens extat et conspicitur. Nam, ut alias coniecturas super eo missas faciam, eo tempore, quo Timotheus Zagradiensis episcopus, vastatam a Tartaris et euersam basilicam praefatam, regnante et propulsato in Dalmatiam Bela quarto, eandem reparare aggressus fuisset, atque a Stephano eiusdem Belae regis Hungariae filio et successore privilegia suae ecclesiae Andreae praesertim II. et dicti Belae III. confirmari postulasset, posteaquam Stephanus ad Timothei supradicti preces dicta privilegia suo privilegio inseruisset illaque confirmare accessisset, haec verba, post dicta privilegia, habet: „*Nos itaque illustrium progenitorum nostrorum regum Hungariae et vestigiis inhaerendo ipsam Zagradiensem ecclesiam ex benignitate celsitudinis regiae prosequi cupientes, praesertim ob deuotionem Sancti regis Ladislai, qui eliminatis gentilitatis erroribus in Ducatu Slavoniae*²² Zagradiensis

¹⁸ Slavoniae (B, C).

¹⁹ hortus (A)

²⁰ virideria (C).

²¹ Slavoniae (B, C).

²² Slavoniae (C).

ecclesiae institutor S[ancitissimu]mus extitit et fundator, attendentes nihilominus piis considerationis oculis devotionem venerab[ilis] patris Timothei ep[iscop]i Zagrabiensis opere mirifico et plurimum sumtuoso, quasi dissolutam in suo corpore a primo fundamento ipsam Zagrabiensem ecclesiam reparantis, ut in ea innocentiam vitae, amorem domus Dei et dispensationem in rebus ecclesiasticis providam, ipsius²³ ecclesiae sibi creditae restauratio fateretur, praefata privilegia aui scilicet nostri etc. confirmamus et anno Dominicae Incarnationis millesimo ducentesimo septuagesimo secundo, XV. Kal. Iulii, indictione quinta decima, regni autem nostri anno tertio." Ex quibus verbis ad rem nostram colligere licet ecclesiam ipsam antea extractam fuisse, postea vero quasi dissolutam per Tartaros in suo corpore a Timotheo ep[iscop]o opere mirifico et plurimum sumptuoso, a primo fundamento, iterum fuisse non auctam vel imminutam, sed reparatam. Quamvis autem Timotheus scribatur saepememoratam Zagrabiensem ecclesiam reparasse, non tamen solus ipse totam absoluit, quoniam sicut praemissum est, cum Tartari, qui regnante Bela quarto, anno D[omi]ni MCCXLI Regnum Hungariae inuadentes, tribusque annis et circumvicinas prouincias peruagantes et depopulantes, etiam memoratam basilicam euertissent, post illorum discessum primus Philippus, eiusdem ecclesiae praesul, illam restaurare aggressus est, utpote qui et castrum Medved, in monte Zagrabiae imminenti, perfugio cleri et incolarum, conseruandoque thesauro ecclesiae, sacris pecuniis a fundamentis excitauerat, licet vix fundamentis ecclesiae exsurgentibus, ad Strigoniensem sedem translatus, opus maiori spe, quam effectum coeptum Timotheo successori prosequendum reliquerit. Sane Timotheus, Philippi successor, summa laborauit curā et diligentia, coeptam restaurationem promovere, murosque aedificii quam diu superstes fuit, in altum deducere. Verum et is humanis excedens quarta die mensis Aprilis anni millesimi ducentissimi octuagesimi septimi, successoribus suis operis complementum commendauit. Stetit imperfectus labor ad Osvaldi aetatem. Antonius enim Timothei successor, eo ipso, quo subintrauerat anno, Salutis nimirum octuagesimo septimo, tertii decimi saeculi, cum sex mensibus ecclesiae praefuisset, occubuit. Huius successor Ioannes magis studuit, quomodo bona ecclesiae abalienaret, quam quo ruinas repararet et aedificium prosequeretur. Michael quoque, qui mortuo Ioanne, successerat in praesulatum, armis ecclesiam bonaque eiusdem propugnari coactus, indeque ad Strigoniensem sedem evocatus, nullam vel valde exiguam fabricae operam egit. Sed et Sanctus Augustinus Dalmata, Michaeli succedens, licet intermissum opus reassumpsisset et struc-

²³ *istius* (B).

turam notanter promouisset, non tamen ad finem eandem deducere valuit, translatus et ipse autoritate Sedis Apostolicae ad Lucerinam, ut multi graues habent scriptores, siue, ut habent Statuta Zagrabiensis Capituli ad B. Mariae de Ruthenia ecclesiam. Praetereo Stephanum tertium, Ladislaum, Iacobum, Dionysium, Nicolaum, Stephanum item quartum, Paulum, Eberhardum, Ioannem secundum et, si qui sunt alii, dictae ecclesiae praesules, qui Osvaldum praecesserunt. Tametsi enim in promouendo aedificio nonnulli eorum et curā et propriis pecuniis non defuissent, attamen Osvaldo nobilissimo Hungarorum genere nato, viro modestiā, gravitate, eloquentiā, consilio, ingenii dexteritate, illa tempestate clarissimo et potius rebus magnis agendis, quam sacro otio idoneo supremam manum dictae fabricae imponere reseruatum fuit et datum. Hic absidem absoluit, sanctuarium expoliuit, aram maximam in eodem divinā dignam maiestate atque in Europa vix alteri postponendam collocauit, hic demum stallum superbissime excisum, suis cum sedibus communi canonicorum et praebendariorum usui et commodo parauit. Chorum ferme in medio suo suorumque successorumque commodo, sed non sine ecclesiae incommodo, utpote qui omnem sanctuarii et altaris maioris prospectiuam impedit. Lucas ep[iscop]us postea addidit organumque eidem ad partem aquilonem superimposuit. Sed iam quantitatem et qualitatem totius basilicae praesentis in medium pro posse adducere fas est.

Tota cathedralis basilica Zagrabiensis ex lapide secto, polito ac quadrato intrinsecus et extrinsecus constructa est. Habet extrinsecus pilas secto quadratoque lapide structas atque summitatem usque muri ecclesiae pertingentes nec non parietes eiusdem firmantes, maiores numero viginti, minores vero sex. Tres praeterea turriculas seu cochlides, per quas intrinsecus²⁴ sursum ad summum conscenditur. Duas quoque turres maiores a fundamentis ad summitatem usque muri erectas, simili polito lapide quadrato fabricatas. Horum, quae aquilonem respicit, una cum frontispicio ecclesiae tempore Simonis Erdödi ep[iscop]i Zagrabiensis a Nicolao comite Turriano, Ferdinandi primi partes, contra Ioannem de Zapolia, cui Simon Erdödius praesul cum nonnullis aliis proceribus fauebat, propugnante, dum arcem Zagrabiensem, in qua laudata basilica habetur, capere nititur, colubrinarum globis in eandem explosis deformata et in summitate deiecta fuit. Altera ad meridiem sita, nunc primum ex simili quadrato lapide secto altius erigitur, quas inter maior ecclesiae porta, medium locum tenet.

Intrinsecus eiusdem spatii²⁵ magnitudo habet in longitudine passus, quibus murarii utuntur, triginta sex cum dimidio, in latitudine vero passus

²⁴ *extrinsecus* (B, C)

²⁵ *spatii* (A)

sedecim et duos pedes, denique in altitudine a concauo fornicis ad pavementum passus duodecim, ita retulit et affirmavit lapidarum praefectus, qui studio requisitus, eandem mensuravit. Ecclesiae corpus in tres diuisum est naues columnis, absidem sustentantibus, recta hinc atque hinc sibi oppositis et proportionaliter distantibus discretas. Dictae columnae de praesenti sunt numero octodecim, aliquando quatuordecim tantummodo erant, sicuti videre est et aduertere, cuius illas considerare volenti, cum et figura posteriores quatuor a prioribus differant et adhuc appareant arcus recto ordine eisdem superpositi. Horum nouem dextram, totidemque laeuam obtinent partem. Omnes ex lapide secto politoque constructae, sed priores striatae et cultiores. Quae primae sunt ordine ecclesiam per portam maiorem ingredienti, laeva²⁶ aquilonaris turris, dextera meridionalis angulo, intra ecclesiam posito, adhaeret. Turres namque maiores, inter quas, ut diximus, maior ecclesiae porta ad occasum solis est constituta, ad angulos et parietes basilicae, in quadro sunt erectae habentque singulae duos parietes proprios ex simili quadro polito lapide, quo constructa est ecclesia, factos, duos vero communes cum eadem. Vbi dicti turrium parietes connectuntur praefatos angulos constituunt, quorum dextero dextra, sinistro laeua, modo praemisso, columna apposita est. Vtraque exiguum spiram, sed capacem, scapum striatum altitudinis passum circiter novem habet, cui epistylion superimpositum est. Distat una ab altera, quemadmodum etiam muri siue parietes turrium, ab iis ad parietem portae maioris protracti, passibus septem et uno pede, tantaque est latitudo mediae navis. Parietes vero singuli ab eisdem ad suae regionis parietes ecclesiae producti, a meridionali, videlicet ad meridionalem ecclesiae murum, et septemtrionali ad aquilonarem habent in longitudine passus tres totidemque pedes, quanta similiter est latitudo uniuscuiusque e duabus reliquis eiusdem basilicae navibus. Vltius progrediendo per mediam navem ad pedes geometricos (...) ²⁷ occurrunt duae columnae consimiles, sed tamen bases aliquantulum altiores habentes, quemadmodum et caeterae, sequentes dextera Sancti Nicolae episcopi et confessoris, ²⁸ sinistra vero S. Hieronymi presbyteri et ecclesiae doctoris imaginem siue statuam habet. Sequuntur aequali intercolumnio aliae duae, ad dextram stat statua S. Bartholomaei ap[osto]li, ad laeuam S. Iacobi similiter ap[osto]li, sub qua est cathedra ex lapide secto affabre elaborata ad annunciandum populo Verbum Dei.

²⁶ Precltano *intrinsic* (A).

²⁷ Ostavljeno mjesto za upis broja.

²⁸ *imaginem* koja slijedi je precltana (A).

Alia historia de ecclesiae Zagrabiensis fundatione¹

Zagrabien[sem] ecclesiam a sancto Ladislao Hungariae² rege, in regno Slavoniae³, fluminibus Dravo Savoq[ue] concluso, fundatam extitisse in honorem sancti regis Stephani Hungaro[rum]⁴ apostoli, plura ostendunt monumenta. Horum principem⁵ locum sibi vindica[n]t⁶ literae r[everendissi]mi⁷ in Christo patris Feliciani archiep[iscop]i Strigonien[sis] adiudicatoriae, pendentis sui sigilli munimine roboratae, sub anno millesimo centesimo trigesimoquinto, quae in hodiernum diem extant in conservatorio ep[iscop]ali, in quibus sic legitur. *In nomine P[at]ris et Filii, & Sp[irit]us Sancti amen. Regnante nobilissimo rege Ladislao, Strigoniensis vero ecc[le]siae primatum Acha gubernante et Baaciensi⁸ archie[pisco]po Fabiano⁹ existente, Besprimien[si] ep[iscop]o Cosma, palatino comite Jula, Semigien[si]¹⁰ comite Grab praedictus rex divina gra[tia] inspirante hor[um] caeterorumq[ue] nobilium consilio Zagrabien[sem] constituit ep[iscop]atum, videlicet ut quos error idolatriae¹¹ a Dei cultura extraneos fecerat, ep[iscop]alis cura ad viam veritatis reduceret. Et quia non sufficiebat ep[iscop]atum instituisse, nisi et ep[iscop]us daretur, et eidem de necessariis provideretur, sequitur in eisde[m] literis. Ad instruendam ergo huius plebis ignorantiam quendam Bohemicum venerabilem vitae virum nomine Duch idoneu[m] repperit¹², quem eidem ecc[le]siae pastorem per suum capellanum Fancicam¹³ delegavit, qui etiam illi ecc[le]siae officinarios de Semigien[si]¹⁴ et Zalensi comitatu ordinavit. Praeterea alter capellanus Cupan nomine praecepto eiusd[em] regis dedit eidem ecc[lesiae] populum de Dubroa cum terra et sylva sibi appendente. Hic si*

¹ Alia ejusdem scriptoris Historia. De ecc[le]siae Zagrabien[sis] fundatione (B), (C)

² Ungariae (B), (C)

³ Sclavoniae (B), (C)

⁴ Hungariae (B), (C)

⁵ praecipuum (C)

⁶ vendicant (B), (C)

⁷ r[everendissi]mi quondam (B), (C)

⁸ Barciensi (C)

⁹ Fabjano (B), (C)

¹⁰ Simegiensi (C)

¹¹ Idololatriae (C)

¹² reperit (B), (C)

¹³ Francicam (B), (C)

¹⁴ Simigiensi (C)

Felicianus annum foundationis apposuisset, praeterea nihil ab eo desideraremus, praesertim cum recens adhuc extaret eius rei memoria, et ipse quadragesimo anno a dormitione sancti Ladislai haec scriberet. De eadem fundatione posterior avo Andreas rex suo in privilegio, dato per manus mag[ist]ri Ugolini, aula regiae cancellarii, anno MCCXVII. haec inter alia ponit: *praesentium atq[ue] posteror[um] notitiae clarescere volumus, quod cum essemus in exequendo itinere assumptae crucis, iniuriam crucifixi ulcisci volentes ad terram sanctam proficiscendo veni-ssemus ad Zagrabien[sem] ep[iscop]atum ac monasterium Zagrabi-en[sem] a sancto Ladislao rege sanctissimae recordationis praedecessore n[ost]ro constructum, qui terram Slavoniae sive Banatum ab errore idolatriae¹⁵ ad Christianitatem convertens coronae Hungariae subiungavit¹⁶, qui etiam in eodem Banatu ep[iscop]atum instituit et monasteriu[m] in honorem sancti regis Stephani construxit, per venerabiles ep[iscop]os dedicari fecissemus, ep[iscop]us (Stephanus)¹⁷ et capitulum eiusdem loci nobis humil[it]er supplicando postularunt, ut nos omnia privilegia super praediis possessionibus, et libertatibus aliisq[ue] redditibus¹⁸ tam a s. Ladislao rege, primo fundatore ecc[le]siae, tam etiam a praedecessoribus n[ost]ris, praesertim a fr[at]re n[ost]ro felicitis recordationis rege Emirico(!)¹⁹, quam etiam pie a nobis collata secretioris et solemnioris sigilli videlicet aureae bullae munimine confirmaremus. Hucusq[ue] Andreas rex secundus huius nominis, in memorato privilegio, in quo confirmat ep[iscop]i et cap[itu]li postulata anno regni sui XIII. salutis, ut dictum est MCCXVII. Sed et Bela quartus, antelatum patris sui Andreae regis privilegium, ad instantiam Timothei ep[iscop]i Zagrabien[sis] suo privilegio inserens et confirmans sanctum Ladislaum fundatorem ipsius Zagrabien[sis] ecc[le]siae affirmat. Anno salutis MCCLXIX. Kal. Januarii regni vero sui anno tricesimo quarto. Stephanus insuper V. supra dicti Belae filius ad preces et instantiam memorati Timothei e[pi]scopi et cap[itu]li²⁰ Zagrabien[sis] volens confirmare patris, et avi sui privilegia ait: *Nos itaq[ue] illustrium progenitoru[m] n[ost]rorum regum Hungariae²¹ vestigiis inhaerendo ipsam Zagrabien[sem] ecclesiam ex benignitate celsitudinis regiae prosequi cupientes, praesertim ob devotionem sancti**

¹⁵ idololatriae (B), (C)

¹⁶ subjugavit (C)

¹⁷ Stoji bez zagrada: Stephanus (C)

¹⁸ reditibus (C)

¹⁹ Emerico (B), (C)

²⁰ Capituli (C)

²¹ Ungariae (C)

regis Ladislai, qui eliminatis gentilitatis erroribus in ducatu Slavoniae²² Zagrabiens[is] ecc[le]siae institutor²³ sanctissimus extitit et fundator &c. Praefata privilegia avi scilicet n[ost]ri sub aurea bulla, et p[at]ris n[ost]ri subsequenter de verbo ad verbu[m] inserta p[raese]ntibus in singulis articulis concessae et traditae libertatis, ex certa scientia rata habentes ex regali munificentia confirmamus, aureae bullae n[ost]rae characterem praesentibus in aeternam rei memoriam propriis manibus inserentes. Ita ille per manus venerabilis patris Stephani archiep[iscop]i Colocen[sis], aulae regiae summi cancellarii, anno D[omi]nicae incarnationis MCCLXXII. XV. Kal. Julii regni sui anno tertio. Ex quibus manifestum est, id quod a nobis proponitur, ecclesiam videlicet et ep[iscop]atum Zagrabiensem in ducatu Slavoniae a s. Ladislao rege Hungariae fundatum esse.

De ubi, sive loco foundationis

Quae Savum et Dravum interiacet regio, Interamnensis Pannonia²⁴ olim, item Riparia²⁵, et Valeria, a filia Diocletiani sic dicta, appellata fuit. Postmodu[m] vero Slavonia[e]²⁶ nomen sortita, banatus, ducatus, et regni titulos accepit, secundum quod bani, duces, vel reges ipsi, eidem praefuissent. Hanc ferme per medium ab ipsis Styriae²⁷ Alpibus incipiens mons secatur, varios in ramos difusus antiquis ni fallor, Albius dictus, iunctusq[ue] Claudio et Scardo ad Aemum usq[ue] deducitur. Huius ramus a Szuszed arce, ubi Crapina Savum influit, quasi cum Savo certans ad Orientem procurrit paulatimq[ue] ad septentrionem²⁸ declinans non minus pulchram ac fertilem planitiem relinquit, Ivanicium usq[ue] se se extendentem. Appellatur Slavonico²⁹ vocabulo Medvednicza, Latino Ursinum nominare, ex eoque fluit rivus³⁰ eodem nomine Medvednicza dictus, in privilegio Emerici regis Ungariae, Dominico Zagrabiensi praesuli dato sub anno D[omi]ni 1201, Circunicza³¹ dictus, intra quem et vicum Italicum in colle Zagreb, non a terrae foecunditate, sicuti Bonfinius

²² *Slavoniae* (C)

²³ *institutor* (C)

²⁴ *Pannonia* (B)

²⁵ *Riperia* (C)

²⁶ *Slavoniae* (C)

²⁷ *Stiriae* (B)

²⁸ *Septentrionem* (C)

²⁹ *Slavonico* (C)

³⁰ *Umjesto fluit rivus, stoji fluvius* (C).

³¹ *Circunicza* (B); *circvenicza* (C)

et nonnulli eund[em] secuti tradidere, sed a fonticulo ad radices eiusdem scaturienti denominato, sanctus Ladislaus monasterium et ecclesiam Zagrabiensem ad honorem s. Stephani regis construxit, atq[ue] iuxta eandem, capellam glorioso protomartyri Stephano exaedificavit. Ep[iscop]atum quoq[ue] Zagrabiensem fundavit, et ad eundem venerabilem virum Duch, hoc est spiritum, ex Bohemiae, sicut supra ex Strigoniensis archiep[iscop]i literis ostensum est, accersitum promovit. Ex altera memorati rivuli ripa mons est modernis Graecensis, antiquis vero Grech nuncupatus, sicuti apparet ex litteris Belae iiii. regis, in quibus concedit castrum in dicto monte Grech construi, nonnullaq[ue] eidem et civibus privilegia impartitur³², et metas praescribit, sub anno MCCLXVI. Nono Kalend. Decemb. regni sui trigesimo primo. In eodem itaq[ue] non solum castrum, constructum est, sed civitas muro cincta, libera, et suis in p[raese]ns gaudens, et fruens privilegiis, in qua diversaru[m] nationum populi artes varias mechanicas exercent, nec desunt studiosi liberalibus incumbentes patrum Societatis Jesu sub disciplina, qui collegium honorificum in eadem habentes, pro suae Societatis instituto scholas quoq[ue] magno studiosorum numero et fructu frequentatas tenent. A Zagreb comitatus Zagrabiensis dictus est, quem olim particulares comites possidebant, quoru[m] de numero Valentinus quidam fuit, cuius filia Elisabeth iacet in capella S. Ladislai iuxta altare eiusdem ad cornu evangelii sepulta anno D[omi]ni MCC³³. Veluti inferius in describenda ecclesia clarius apparebit, ubi epitaphium eiusdem Elisabeth apponemus. Civitas haec caput hodie non solum Slavoniae³⁴ sed et Croatiae habetur, in ea conventus pro gravioribus regni negotiis banus, iudiciaq[ue] et lites vicebanus, at alii celebrari³⁵ solent.

De tempore foundationis ep[iscop]atus Zagrabiensis

Si venerabilis primas Felicianus, Strigonensis praesul, annu[m] foundationis, suis in literis apposuisset, magno nos labore liberasset, nostrosq[ue] et aliorum desiderio abunde satisfacisset³⁶. Verum cum neq[ue] is, neq[ue] alii scriptores, praeter unicum piae memoriae d. Joannem Tomcum ep[iscop]um Bosnensem, quicqua[m]³⁷ certi ea de re nobis

³² *impertitur* (C)

³³ *anno MCC* (C)

³⁴ *Sclavoniae* (C)

³⁵ *celebrare* (C)

³⁶ (C) *stoji: suis in literis ap[po]suisset, nostroque, et aliorum desiderio abunde satisfacisset.*

³⁷ *quidquam* (C)

tradiderint³⁸, pro virili nobis enitendum remanet per coniecturas aliquas, si non attingere, ad minus investigare quonam tempore sanctissimus Ladislaus, Stephano sanctissimo saepefactam ecclesiam cu[m] ep[iscop]atu instituerit, simulq[ue] d. Tomci sententia examinanda erit, si quo modo veritati, et tempori correspondere poterit. Bonfinius, Turoczi et alii scriptores Ungarici tradunt s. Ladislaum Geysa³⁹ fratri in regno successisse⁴⁰, regniq[ue] habenas unodeviginti annis moderasse; ponunt quoq[ue] obitum eius evenisse tertio Kalend. Augusti, anno millesimo nonagesimo quinto. Baronius ponit creationem eius in regem, sub annum 1077. probataq[ue] ex l[itte]ris Gregorii septimi ad Nehemiam Strigoniensem ep[iscop]um hoc ipso anno datis. D. Tomcus in vita eiusdem S. Ladislai, (quod ipsu[m] et supparationi conforme esse videtur) ait eundem Geysae⁴¹ fratri successisse septuagesimo sexto supra millesimum, quo ipso etiam⁴² anno Demetrius, qui et Svinmur, aliis Zvonimir, Zolomer, et Zelimir dictus, ad regnum Dalmatiae, Croatiaeq[ue] provincialium suffragio, et apostolica autoritate, in Salonitana basilica sancti Petri sublimatus est. Demetrio huic, siue Zvonimiro s. Ladislai sororem nupta[m] fuisse, scriptores Ungarici prodidere, qui cum a Carinthianis vivente adhuc et regnante Salomone impeteretur, Geysae⁴³ et Ladislai adfinium suoru[m] opem imploraverat, veluti inter alios, Gaspar Ens, scriptu[m] reliquit, licet hoc ad Ladislai regnum Tomcus reiiciat, quando Vicelinus quidam regnum⁴⁴ Dalmatiae armis infestabat, ad quem extat epistola commonitoria⁴⁵ Gregorii Papae septimi, sub anno 1079. qua praelibato Vicelino mandat, ut adversus ia[m] dictum regem Dalmatia[e] deinceps arma sumere non praesumeret. Joan[nes] Thurocz Chronicae⁴⁶ Hungaricae⁴⁷, partis secundae capiti quadragesimo septimo, in quo concordiam initam inter Salomonem⁴⁸ et Geysam⁴⁹, Salomonisq[ue]⁵⁰ coronationem recenset, nullam de

³⁸ tradiderent (B)

³⁹ Gejsa (C)

⁴⁰ in regno successisse, ponunt quoq[ue] obitum eius ... (B), (C)

⁴¹ Gejsae (C)

⁴² Umjesto etiam, stoji in (C).

⁴³ Gejsae (C)

⁴⁴ † Tomcus reiiciat quando Vicelinus quidam regnum stoji in margine (C)

⁴⁵ com[m]inatoria (C)

⁴⁶ Cronicae (C)

⁴⁷ Ungaricae (B)

⁴⁸ Salamonem (C)

⁴⁹ Gejsam (C)

⁵⁰ Salamonisq[ue] (C)

Ladislao memoriam fecit⁵¹, ubi ait: *Misit itaq[ue] rex Zolomerus Dalmata, qui sororius Geysae⁵² erat nuncios ad regem Salomonem⁵³ et ducem Geysam⁵⁴, et rogavit eos, ut propria persona eoru[m] contra adversarios suos scil[icet] Corinthios⁵⁵ ipsum adiuverent, qui tunc Marchiam Dalmatiae occupaverant. Rex igitur et dux collecto exercitu iverunt in Dalmatiam, et ablatam⁵⁶ ei restituerunt integre. Sed quicquid⁵⁷ sit, tulerint necne⁵⁸ Salomon⁵⁹ cum Geysa⁶⁰, vel certe Geysa⁶¹ cu[m] Ladislao Zolomero suppetias contra Carinthios, ad n[ost]rum institutu[m] parum refert, cum illo tempore ecclesiam Zagrabiensem minime fundaverit, sed postea quam regnare coepisset. Discutiamus ergo tempora regni eiusdem.*

Ex Bonfinio Thuroczio, atq[ue] Petro Ransano colligere licet anno regni Ladislai tertio, hoc est D[omi]ni 1079. Zolomerum sancti regis⁶² sororium sine liberis, legato coniugi regno, vita decessisse, quare regina variis inimicor[um] iniuriis affecta, et eorum praecipue, qui tyrannidem aspirabant, quic[ue] fuerant viri sui hostes, et armis regina[e] regna illi relicta adimere vellent, a potentissimo fr[at]re petit auxilium. *Ladislaus porro habito delectu exercitum parat, Dalmaticamq[ue]*⁶³ *expeditionem affinitatis iure suscipit, et traiecto Dravo Valeriam universam, quae inter Savu[m] Dravumq[ue] protenditur, in Dalmatas concitat, sororis inimicos continuo fundit, fugatq[ue] occupata oppida recipit. Pacatum deniq[ue] regnu[m], quod brevi bello recuperat, integru[m] sorori restituit. Hinc reversus in Ungariam antistitum procerumq[ue] regni opera, quarto regni sui anno concordiam cum Salomone⁶⁴ iniit. Hoc quod de morte Zolomeri authores hi produnt adversari videtur veritati; nam ex literis Gregorii septimi supra citatis, ad Vicelinum, Romae quarto Nonas Octobris 1079. datis constat Zolomeru[m] siue⁶⁵ Demetrium adhuc in*

⁵¹ facit (C)

⁵² Geysae (C)

⁵³ Salamonem (C)

⁵⁴ Geysam (C)

⁵⁵ Carinthios (C)

⁵⁶ ablata (C)

⁵⁷ quidquid (C)

⁵⁸ tulerintne (C)

⁵⁹ Salamon (C)

⁶⁰ Gejsa (C)

⁶¹ Gejsa (C)

⁶² Zolomerum regis (C)

⁶³ dalmaticamq[ue] (C)

⁶⁴ Salamone (C)

⁶⁵ seu (C)

vivis extitisse. Neq[ue] credible est, dato quod eodem mense obiisset⁶⁶, tam cito Ladislaum cum copiis advolare potuisse, regnum recuperatu[m] sorori restituisse. Itaq[ue] probabilior videtur Tomci sententia qua vult sanctu[m] regem tempestate hac non sorori, sed sororio, contra Vecelinum et eius asseclas, opem attulisse, reversumq[ue] ex Dalmatia Salomoni⁶⁷ reconciliasse. Caeteru[m] neque eo tempore celeritas ipsa et morae exiguitas patitur nos credere Zagrabien[s]e[m] eccl[esi]a[m] suam foundationem accepisse, atq[ue] ita ad 1080. annum⁶⁸, qui est quartus regni Ladislai devenimus.

Sequitur pacis continuatio, inde detectus dolus Salomonis⁶⁹, eiusdemque carceratio usq[ue] ad liberationem, quam contigit euenisse anno quo e subterraneo fornice sanctissimi regis Stephani corpus, patrum consulto, et sancti Ladislai edicto erutum fuit, quod quidem Baronius affirmat accidisse anno 1079. quo tempore a Gregorio papa ex Romana synodo legatio in Pannoniam missa est, ut corpora eorum qui Pannoniam fidei praedicatione irrigassent, summo honore afficerentur, atq[ue] veniente sedis ap[osto]licae legato et nobilium Ungariae coacto⁷⁰ conventu sacru[m] corpus beati martyris Gerardi⁷¹ elevatu[m] est, atq[ue] regis Ladislai et principum humeris translatum. Sed pace Baronii dixerim, quicquid⁷² sit de s. Gerardi translatione, cadit elevatio reliquiarum s. Stephani in annum 1083. Nam ex Bonfinio, et Actis s. Stephani constat elevationem hanc factam fuisse a dormitatione⁷³ s[anctissimi] Stephani anno quadagesimo quinto, eundem vero obdormivisse anno 1038. 15. Augusti, unde additis 45. ad 1038. resultabunt 1083⁷⁴. hocque eodem Salomon liberari debuit e custodia Vissegradiensi. Is carcere emissus, paucos cum Ladislao rege dies agit⁷⁵: sed regnandi libidine, ulciscendaeq[ue] iniuriae stimulis exagitatus ad Oitescum, sive Cutescum Cunorum ducem confugit, quem multis promissis, et persuasionibus haud difficulter flectit, ut pararet copias, quibus ade[m]ptum sibi regnu[m] recuperaret. Erant Cuni Russorum confines, campestria ad Tanaim et

⁶⁶ *abiisset* (C)

⁶⁷ *Salomoni* (C)

⁶⁸ *ad an[n]um 1080.* (B), (C)

⁶⁹ *Salomonis* (C)

⁷⁰ *Upisano je pa precrano senatus* (B)

⁷¹ *corpus b. Gerardi m.* (C)

⁷² *quid quid* (C)

⁷³ *dormitione* (C)

⁷⁴ *Unde additis 45. ad 1038. hocque eodem* (C)

⁷⁵ *egit* (C)

Maeotim paludem loca habitantes, Russis Polovucii dicti, quos postea Tartari, teste Cromero, deleverunt. Horum itaq[ue] ingenti coacta multitudine Cutescus in Ungariam erumpit, castella nonnulla adoritur, mala plurima infert. Occurrit Ladislaus, Deoq[ue] pietatem propugnante, atq[ue] sancti regis partes adiuvante hostes fundit, fugatq[ue], vix Salomone cum Cutesco fuga elabentibus. Tum Salomon in Bulgariam, sive inferiorem Moesiam Cunor[um] agminibus eductis, hanc et vicinam Thraciam praedis et populationibus vexat. At vero Bulgari captis armis, eum finibus eiiciunt, fugientem insequuntur, praedam eripiunt, hyemisq[ue] saevitia et nivium turbine faventibus, ingenti Cunorum clade, citra Istrum propulsant. Ibi sylvam quandam nactus, veluti necessariae rei gratia, mox rediturus, a sociis in eandem se recipit, depositaq[ue] feritate in se ipsum reversus totum se Deo dedit, neq[ue] usquam ulterius sociis visus. Ladislaus eum obiisse, vel certe periisse, cum nusquam compareret, ratus, negotiis regni disponendis, ordinandisq[ue] omnes ingenii nervos intenderat, simulq[ue] religionis et fidei conservandae et promovendae studio incumberebat. Descenderat ergo in Illyricum et Sclavoniae regnum, non a sorore, uti perperam Bonfinius et omnes Ungarici scriptores tradunt, legatum; sed secundum quod Andreas rex supra laudatus, in eodem privilegio inquit, ab errore⁷⁶ idololatriae ad Christianitatem conversum coronae Ungariae subiungat⁷⁷. Hocque ipso tempore vero simillimu[m] est in eodem banatu sive regno Sclavoniae ep[iscop]atum et monasterium institutum et in honore[m] sancti regis Stephani constructum fuisse. Quod ego arbitror evenisse ante Cunorum iteratam sub rege Ladislao in Ungariam eruptionem, duce Copuleo, quando sanctissimum regem omnes perhibent⁷⁸ in Slavonia vel Dalmatia agitasse. Credibile quoque est, si gesta trutinaverimus, duoru[m] ad minus annorum curriculum effluxisse interea, quibus Salomon cum Cunis et Ungariam et Moesiam pervagatus est, necnon quibus, eo profligato, atq[ue] non comparente, s. Ladislaus Slavoniam, gentilitate eliminata, regno Ungariae parentavit. Caderet itaq[ue] fundatio Zagrabiensis episcopatus in annum D[omi]ni 1085, qui fuit nonus regni Ladislai, Gregorii vero papae⁷⁹ ultimus, quippe qui eodem vigesima quarta Maii, Salerni ex hac vita migravit, cum sedisset annis duodecim, mense uno, diebus tribus. Hoc, inquam anno⁸⁰ 1085. arbitror ego Zagrabiensem ep[iscop]atum fundatum, eidemque superius

⁷⁶ Upisano je pa precrtano *gentili*. (A)

⁷⁷ *subiacebat* (C)

⁷⁸ *tradunt et* (C)

⁷⁹ *papae vero* (C)

⁸⁰ Upisano je pa precrtano *1085 arbitror*. (B)

laudatum venerabilem virum Duch e Bohemia accitum, primum ep[iscop]um datum, quod licet ex coniecturis duntaxat, atq[ue] ex eo, quod hac tempestate scriptores affirmant. S. Ladislaum, ut diximus, in Slavonia vel Dalmatia occupatam, Cunorum iteratam invasionem propulsatum ivisse, non autem ex aliquo literario documento deducere conamur; veritati tamen magis consentaneum iudicamus, quam illud quod d. Tomcus, ubi supra de eo affirmavit, qui postea quam asservisset a principibus Germaniae oblatum Ladislao imperium, per eundem fuisse recusatum, ita scribit: *Dalmatiae tamen, Croatiaeq[ue] Regna, Ungariae adiiciendi, tanqua[m] cognatae gentis, occasionem noluit praetermittere. Maluit quippe perpetuo posteritatis ornamento, benedictione ap[osto]lica regna in patrio solo constituta⁸¹ adire, quam alienae gentis imperio, per ea tempora calamitatibus facundo et sui nominis splendori tantummodo profuturo sese immiscere. Cum enim ea tempestate, authore Urbano secundo, excelsi vereq[ue] ap[osto]lici animi pontifice, concilio ad Claramontem in Galliis coacto, plures Europae principes pro recuperandis sacris Palaestinae locis, non ita pridem ab impiis occupatis, sacrae militiae datis nominibus in belli societatem coivissent, pontifexq[ue] Zvonimirum rege[m] Dalmatiae, utpote sedis ap[osto]licae beneficiarium, sacris copiis praefuturum, per literas invitasset. Rex morem gesturus summo Christianae rei publicae⁸² patri, indicto provincialium conventu, recitatisq[ue] literis ap[osto]licis, populares ad sacrum bellum suscipiendum cohortatur, ii per protervos quosdam proceres regni vitae pridem insidiantes, exaggerata difficultate negotii, charorumq[ue] pignorum orbitate, dum extremo in orbe incertis exponerentur victoriis, ita a consilii pii regis amplectendis sunt absterriti, occultis et seditiosis colloquiis, ut sacrilego parricidio, eidem regi, necem inferre sint ausi cuius morte, proceribus regnum pro libidine distrahentibus, regina vidua Lepa nomine, vitae suae regnoq[ue] consultura, Vladislai fr[at]ris opem implorat, ille celerrime⁸³ contractis copiis, ad sororem accurrit. Victorq[ue] perpetuo sumpto⁸⁴ de parricidis supplicio, paccatum regnum sorori reliquit. Verum cum iteratas in Dalmatia, Croatiaeq[ue] victorias sancto regi Stephano, post Deum referret,⁸⁵ acceptas ex inferioribus regnis, in Ungariam rediens, in ipsa fere Savi ripa, in limitibus Slavoniae⁸⁶, Croatiaeq[ue]*

⁸¹ Nedostaje constituta (C)

⁸² Umjesto rei publicae stoji fidei (C).

⁸³ cellerrime (B)

⁸⁴ sumptoque (C)

⁸⁵ Upisano je pa precrano gratias. (B)

⁸⁶ Sclavoniae (C)

regnoru[m] ad vicum Italicum appellatum, basilicam amplissimam, opulentissime ditatam, innatae pietatis immortale trophaeum erexit, cui restaurato antiquissimae urbis Scisciensis in proximo agro inter rudera squalientis, sacro praesulatu, autoritate Romanae sedis, episcopum dedit et clerum omnium regnor[um] Ungaricor[um], n[ost]ro saeculo facile principem instituit, singulari tutelarum regis patrocinio, titulo Zagradiensis ecc[les]iae ad hanc usque diem semper eundem ac proinde vigilantissimor[um] pastor[um] praestantissimorumq[ue] senatorum perpetuo nobile seminario. Verum enimvero cum pius rex operam suam Urbano pontifici, loco sororii mortui, sacro bello ductando, cuius aviditate mirum in modum flagrabat, promptissime obtulisset, magno Urbani, principumq[ue] reliquorum gaudio, dux sacri belli denunciatur, ac insuper ap[os]t[ol]ica autoritate, ad quam ius regni Dalmatici, Croaticiq[ue] pertinet, eorundem regnorum iure donatur perpetuo. Agebatur tum annus⁸⁷ octuagesimus quintus undecimi saeculi, quo Vladislaus novis regnis auctus, imperioq[ue] sacrae militiae insignitus, convocatis sui regni ordinibus, et animi sui deliberatione exposita, nobilissima procerum, manu⁸⁸ ipsi adhaerente, post dulces amplexus et affatus charoru[m], regni cura proceribus demandata, dum terrestrem Hierusalem Christi miles ex impiorum manibus eripere satagit, divis quam hominibus gratior, ad caelestem Hierusalem rapitur. Ita d. Tomco mihi, dum viveret carissimus summeque honorandus, non tamen praefereendus veritati. In praemissis d. Tomci verbis plura se examinanda offerunt, quae nullo pacto convenire valent⁸⁹ cum anno octuagesimo quinto undecimi saeculi, quo vult s. Ladislaus Urbani summi pontificis munificentia novis regnis Dalmatico videlicet et Croatico auctum, imperio sacrae militiae fuisse decoratum, idq[ue] post mortem Zvonimiri sororii, postque recuperatum, et redditum sorori regnum.⁹⁰ Primo alienum est a veritate, memorato anno 1085. Urbanum pontificem fuisse, cum Urbanus tertio postea anno electus sit, nimirum millesimo octuagesimo octavo, quarto Idus Martii, dum sedes apostolica quinq[ue] mensibus, et sexdecim⁹¹ diebus, post obitum Victoris papae tertii, pastore viduata extitisse. Porro Victor, Gregorio successit, qui, sicut paulo ante dictum est, decessit Salerni, praelibato anno 1085. quomodo ergo Urbanus pontifex ap[os]t[ol]ica auctoritate, Dalmatici Croaticiq[ue] regni iure perpetuo,

⁸⁷ millesimus (C)

⁸⁸ Slijedi sibi što je precrtano. (A)

⁸⁹ Umjesto valent, stoji possunt. (C).

⁹⁰ Ovdje staje tekst (C).

⁹¹ sedecim (B)

octuagesimo quinto anno undecimi saeculi Ladislaum donare potuerit, si tunc non ipse, sed Gregorius praedecessor suus sedem et auctoritatem ap[os]t[oli]cam obtineret? Sed fortassis, si viveret, praesul Bosnensis responderet. Error his non meus est, sed typographi, qui pro nonagesimo quinto, octuagesimo quinto impressit, exemplar autem nostrum authographum, nonagesimum quintum habuisse vel certe habere debuisse inde etiam dignoscitur, quod hoc ipso anno, pium regem in D[omi]no obdormivisse affirmaverimus. Esto, adseribamus mendum hoc calcho+grapho, legamusq[ue] nonagesimo quinto undecimi saeculi Ladislaum novis regnis auctum sacriq[ue] belli ducatu insignitum; nam et haec lectio non pugnat cum vero, sane aperte et in propatulo. Pugnam ex ipsomet authore ostendo. Narrat is, haec quae disputamus, post migrationem Zvonimiri Dalmatiae regis facta fuisse, sicuti ex supradictis verbis illius videre est. Tradit insuper Zvonimirum antelatum in concilio ad Claramontem in Gallis celebrato, authore Urbano secundo, sacris copiis praefectum ac propterea dum suos ad sacrum bellum suscipiendum hortaretur, sacrilego parricidio ab eisdem interremptum fuisse. Verumenimvero dicta haec cum temporibus nullo pacto stare possunt. Siquidem Bonfinii et omnium qui de Ladislai gestis scripserunt testimonio manifestissima res est, anno salutis nonagesimo quinto supra millesimum, tertio Kal. Augustas, sanctum regem Ladislaum ad superos evolasse. Eodem vero anno post Placentinam synodum circa mediam quadragesimam, ob multitudinem qui convenerant, in campo ab Urbano secundo celebratam, ad quam in primis legatio Alexii Constantinopolitani imperatoris, auxilium contra Sarracenos imploratis pervenit, in Gallis ad Clarum montem synodus generalis ab eod[em] Urbano pontifice in octava sancti Martini congregata est, veluti ex presbytero Dominizone et Bertholdo, qui interfuerunt oculatis testibus cardinalis Baronius demonstrat. Si ergo Zvonimirus in concilio Claramontano in octava sancti Martini, anno nonagesimo quinto supra millesimum celebrato a papa Urbano dux sacri belli institutus fuit, atq[ue] postmodum a suis occisus, qua ratione s. Ladislaus, qui iam ante tertio Kal. Augustas vel sicuti idem Tomcus habet, tertio Kalendas Julii in Domino obdormiverat, potuit operam suam Urbano pontifici loco sororii mortui, sacro bello ductando promptissime offerre? Quomodo magno Urbani principumq[ue] reliquorum gaudio dux sacri belli denunciari? Quomodo insuper apostolica auctoritate regnorum Dalmatici Croaticiq[ue] iure donari perpetuo? Quo pacto etiam, ut et haec adiciamus, poterat ille mortuus, distractum a proteribus(!)⁹² regnum, sumpto de parricidis Zvonimiri supplicio, illud eripere pacatumq[ue] sorori relinquere?

⁹² *proceribus* (B)

Quomodo denique victor in Ungariam rediens ep[iscop]atum Zagrabiensem fundare? Num quid mortuus quis et in sepulchro conditus copias ducere ulcisci parricidia, pacare regna, victorias referre et fundare ecclesias potest? Sed ita veritatis ostendendae gratia dicta sint, quid etiam contra Bonfinium et alios eadem, quoad bellum sacrum piissimo Ladislao attribuentes, pari congresso militare queunt. Profecto Bonfinius tanta coacervat *Decad. 2. lib. 4.* nullo examine adhibito aut delectu, ut non praetermiserit et ipse, ea quae in Claramontana synodo de expeditione in terram sanctam decreta fuerant, auxisse spem in Ladislao eiusdem expeditionis praefecturae obtinendae, quae, inquit nihil avidius anhelabat asserere, quae quidem, sicuti et consequentia quae ibidem ex quibusdam Pannonicis annalibus de delegata sacrosancti exercitus praefectura et gubernatione legatorum ex Gallia, Hispania et Britannia necnon oratorum Guilielmi Gallorum regis fratris adventu refert, aequae Ladislao congruere nequeunt, cum vel ipso teste iam demortuus extitisset. Et licet ex aliorum sententia praemissa contigisse memorat, anno octogesimo quarto supra millesimum, eodemq[ue] tempore impediendae sacrae expeditionis causa, Henricum, Roberto Flandriae principi bellum indixisse, non propterea illum negligentiae arguere non valemus, in discutienda temporum et rerum devolutione. Nam superius ostendimus Claramontanum concilium non octuagesimo quarto supra millesimum, sed nonagesimo quinto undecimi secuti fuisse celebratu[m]. Deinde si dicto anno millesimo octogesimo quarto synodus ad Clarum montem fuisset habita, eam non Urbanus, sed Gregorius papa celebrare debuisset. Sed neq[ue] Petrus eremita rediens e peregrinatione Hierosolymitano ad Urbanum pontificem Simeonis patriarchae literas, sicuti vere testatur Vellelmus Tyrius⁹³ archiep[iscop]us de bello sacro lib. 1. cap. 11. 12. deferre, atq[ue] eundem verbis monuisse de suscipienda expeditione pro Terrae Sanctae recuperatione potuisset, cum nondum pontificatum sedis ap[os]t[ol]icae adeptus fuisset, quae tamen omnia clariora sole fuisse comprobatur. Illud quoq[ue] praetereundum non est, nullas praelibato anno 1084. Christianorum copias pro bello sacro, quas Henricus impediri⁹⁴ quaesivisse, collectas inveniri, quinimmo Henricum Gregorio papae insidiantem, duabus vicibus cum militibus Romam invasisse. Verum quidem est sanctissimum pontificem Gregorium, datis literis ad omnes Christianam fidem defendere volentes, necnon ad omnes fideles sancti Petri maxime Ultramontanos, plus quam quinquaginta millia militum collegisse, animo Constantinopolim cum iisdem in adiutorium Christianorum contra

⁹³ *Wilelmus* (B)

⁹⁴ *impedire* (B)

invasiones Sarracenoru[m] transeundi dictumq[ue] pontificis propositum Henricum regem, Saxonico bello intentum intervertisse: caeterum id longe antea factum fuisse, anno scilicet septuagesimo quarto supra millesimum, Baronius ex literis eiusdem pontificis comprobavit, quo ipso anno contigit (ut Lambertus narrat) ut Salomon rex Hungarorum a Joiade Beli filio, aliter Geysa nominato, eius consanguineo, proelio victus, amisso exercitu, vix fuga sibi consulens evaserit. Quare ex praemissis, et multis aliis, quae addi possent, evidentissime convincitur in Clarammontana synodo, nulla natione, regi Ladislao, imperium sacrae militiae collatum fuisse, multoq[ue] minus regna Zvonimiri donata, cum quatuor circiter vel, si Tomco credimus, quinq[ue] mensibus dictam synodum mors eius praeoccupasset.

De Zagrabiensis ecclesiae constructione

Qualis fuerit, quantaq[ue] saepefatae Zagrabiens[is] ecclesiae Sancto regi Stephano dicatae constructio, non ita apertum habemus.

De Illyrica lingua¹

Quando, ubi, per quos lingua humana nata est?

Lingua, intimorum nuntia et interpres affectuum, cum non natu humana orta est et nata homine, ipso die quo homo a Deo creatus atque in paradisum uoluptatis translatus ab eodem opifice Deo loqui edoctus, loqui coepit. Dies hic sextus conditi mundi fuit, in quo creauit Deus hominem de limo terrae, extra paradisum, et, ut multi tradidere, in agro qui postea uocatus est Damascenus, ubi est terra rubra et crescit quando subtrahitur, inspiransque in faciem eius spiraculum uitae posuit eum in horto illo deliciarum, quem plantauerat a principio. Constitutus primus homo in paradiso, et a Deo ipsomet, uel ab aliquo angelo uoce sonora, articulata et audibili loqui edoctus, et si non meminerim me apud aliquem legisse quam uocem primam ediderit, crediderim tamen primo atque os soluit uocem quae deum significat eructasse, Deoque inuocato eidem ob creationis beneficium gratias egisse. Nam si Pausania autore in cuiuslibet rei auspiciu ueteres dici solebant, celeusmatis instar, θεός, θεός, id est *Deus, Deus*, quod et Plato in principio librorum de legibus, et Aratus et Pindarus in operibus inchoandis obseruasse, luce quamuis fidei et gratia expertes, uisi sunt, ut alios missos faciam, multo mihi credibilius id factum fuisse a patriarcha hominum, quem Deus et perfectissimum et rectissimum condiderat, donisque insuper ac gratiis cum iustitia originali cumulauerat naturalibus et supranaturalibus.

Post datam deinde Deo gratiarum actionem, cum adduxisset ad eum Deus, ministerio, ut quidam uolunt, angelorum, cuncta animantia terrae et uolatilia caeli, ut uiderit quid uocaret ea, postquam cunctorum naturas contemplatus fuisset, appellauit nominibus suis, uniuscuiusque eorum quas uiderat proprietates, cuncta animantia et uniuersa uolatilia caeli et omnes bestias terrae. Nec solis uiuentibus, sed posuit nomen etiam aliis

¹ Riječ je o radnoj verziji prijepisa, izrađenoj na temelju snimaka mjestimično teško čitljiva rukopisa 1098/I Znanstvene knjižnice u Zadru. Za dodatno dotjerivanje nužan je neposredan rad na rukopisu, za što do trenutka pripreme ovog izdanja nažalost nije bilo prilike. Ostala je, dakle, nekolicina lakuna na nečitljivim mjestima, kako u tijelu teksta, tako i u marginalnim pripisima, i to je u prijepisu naznačeno uglatim zagradama (u svim se slučajevima radi o praznini od najviše jedne nečitljive riječi). U prijepis su uvršteni svi marginalni pripisi: autorovi komentari preneseni su u bilješkama ispod teksta prijepisa, a Levakovićeve marginalne zamjene za izbačene odjeljke unesene su u prijepisu u glavni tekst, bez posebne naznake da je riječ o tekstu s margine. Isto tako, u prijepisu se donose i pojedine cjeline glavnog teksta za koje nije sasvim jasno je li ih autor htio izbaciti ili ne (precrtane su, ali ne na transparentan način poput dijelova teksta za koje na margini postoji druga verzija). Levakovićeve kratice citiranih autora i njihovih djela nisu razrješavane. Sva mjesta na kojima je uočen kakav Levakovićev *lapsus calami* označena su na uobičajen način (*sic!*).

rebus secundum sapientiam a Deo datam, exceptis tamen sex his, luce uidelicet, tenebris, firmamento, arida, congregatione aquarum, ipsoque primo homine mare et femina, quibus, scriptura teste, Deus ipse nomina imposuit. Appellauit enim Deus lucem diem, et tenebras noctem, uocauit firmamentum caelum et uocauit aridum terram, congregationesque aquarum appellauit maria, masculum quoque et feminam, postquam creauit eos et benedixit illis, et uocauit nomen eorum Adam in die quo creati sunt. Quamuis autem aequae feminam ac marem Deus uocauerit nomine Adam, attamen, ut primum eam conspexisset masculus Adam, cognouit ex costa sua fuisse aedificatam, atque *hoc nunc*, inquit, *os ex ossibus meis, et caro de carne mea*, proindeque a proprietate originis aliud eidem nomen imponens, *haec*, ait, *uocabitur Virago, quoniam de uiro sumpta est*. Mulier quoque eodem die loqui edocta cum serpente locuta est, et quidem antequam diuinum mandatum uiolassent.

Atque utinam tunc uel non locuta fuisset, uel certe serpentinis non praebuisset aures sermonibus, quibus seducta seduxit et uirum suum! Illibata stetisset innocentia, rerumque facies immutata, et nos (si tamen de illorum, qui tunc nascituri erant, numero sumus) non secus ac caeteris malis quoque occupatione inuestigandi quaenam lingua illa fuerit, ut mox inquirere intendimus, liberi essemus. Sed postea quam is, cuius non erat loqui, loqui praesumpsit, siquidem serpentis sibilare est, hominis loqui, iustitia amissa est, et diuina maiestas laesa iis ipsis plane, et fere omnibus instrumentis quibus loqui coeptum est, ore scilicet, labiis, dentibus, lingua, palato, uetitae fructu arboris comesto.

Si quaesieris qua ratione serpens uere loqui potuerit, cum loquela propria sit hominis solius, et cum serpens careat organis necessariis et requisitis ad loquendum, dico quod proprie loquendo solius est hominis loquutio, in quantum loqui (ut ait S. Greg. Lib. 32 cap. 39 Job) est hominibus sensum uerbis aperire, improprie autem non solius est hominis loqui. Nam et res, et famam, et annales, et historias loqui legimus, et sanguis Abelis clamat, et ligna locuta sunt ad uitam, et ad rhamnium, et haec quidem per metaphoram.² Sed et animantia quaecumque sensa percipere uel uocem emittere queunt, sensa sua promunt, sese mutuo percipiunt, ac suo loquuntur modo.³ Percipiunt inquam sese, hoc est cognoscunt alternatim, dura signa et emissas uoces, eaque signorum et uocum suarum significata ad quae significanda a natura edocta signa dant et uoces emittunt. Cuius exempla aliquot habere poterit lector studiosus ex Clemente

² *In marg.*: Iudic. 9.12.

³ *In marg.*: Adagium [...] - alia uoce psittacus, alia coturnix loquitur. Vide in fine Calepini uoce „uox“.

Alexandrino, quem immerito Angelus Roccha in sua Bibliotheca carpsit, eo quia scorpio et pisces dialecto quadam inter se uti asseruerit, quibus, inquit Roccha, cum ipsa uox negata sit, multo magis etiam dialectum negatam fateamur oportet.⁴ Eo enim ipso quo scorpiis et piscibus Clemens dialectum quandam, qua sese uicissim percipiunt adscribit, licet id non de sua sed Platonis sententia fieri uidetur, negabit quoque per solam uocem dialectum fieri, sed et per alia signa quae uel tactu uel uisu cognosci possunt, quibus cum scorpii et pisces non careant, etiam sua ipsos uti dialecto fateamur oportet.

Verum de animantibus uocalibus, ueluti et de uolucris cur id negarim haud inuenio. Nam quem alium in usum balare ouibus, barrire elephantibus, boare et mugire bobus, coaxare ranis, hinnire equis, rugire leonibus, latrare canibus, gallinis incubare uolentibus glocitare, passeribus pipilare, et aliis alias Deus et natura, qui nihil faciunt frustra, uoces tribuerint, nisi ut per has et laudes creatori decantarent, et mutuo quod appeterent sibimet notum facerent? Solem profecto lucere, ignem urere negarit qui haec negauerit. Neque ipsa dumtaxat animantia per suas sese percipiunt uoces, sed ipsi homines per easdem auditu solo eadem cognoscimus et discernimus. Et quod incredibile uidetur, sensa ipsa animalium et auium quosdam intellexisse a probatis accepimus uiris et apud autores legimus. Circumfertur libellus Artefii titulo, in quo legisse me memini quemdam Artefii amicum auium linguam perfecte callentem et discernentem, reique experimentum die quadam ipso praesente Artefio eundem dedisse: ubi dum in aperto aliis cum necessariis dicti fabularentur, et casu ea de re uerba haberent, atque non procul ab iisdem caterua passerum esset, inopinanter passer unus aliunde aduolans, postquam pipilasset ad alios illico omnes auolarunt, et quo ille uolabat, sequebantur caeteri. Hic amicus ille Artefii, misso risu in quem sese soluerat, cum ab Artefio de risus causa interrogaretur, *uidistisne*, inquit, *passerem illum qui ad cateruam illam aduolans eam auolare fecit*, respondentibus illis *etiam*, *indicaui*, ait, *his quos contemplabamur tali in loco quantitatem non modicam millii sparsam esse, eosque ad comedendum inuitauit, quo et auolarunt*. Quem in locum cum absque mora Artefius cum comitiua peruenisset, et millium sparsum et passerem comedentes illud repererunt.

Placuit exemplum hoc huc inferre, et quidem sana fide, cuius probatio si cuiquam titubare et claudicare uideretur, is nos pariter docere non grauetur, cur animantibus uoces natura dederit. Ego in eam abierim sententiam, ut me arbitrari haud poeniteat non quosdam tantummodo, ut

⁴ *In marg.*: Lib. 2. Strom.

dixi, animalium dialectos calluisse, sed id commune futurum fuisse omnibus hominibus, nisi primus per peccatum donum eiusmodi deperdidisset. Siquidem subiecerat dominus Deus cuncta animantia, pisces, bestias, uolucres et in quibus est anima uiuens hominis potestati, nec aliam ob causam recalcitrarunt, praeter eam quod homo recalcitrauerit Deo. Ideo et mulier non abhorruit serpentem ad colloquium prouocata, sed stetit intrepida, audiuit loquentem, uerba uicissim dedit; nimirum, quia eam habuisse (*sic!*) donum intelligendi serpentes, etiam si non uoce humana, ut de hoc Autores tradidere, sed suis sibillis sese explicarent. Potuit ergo serpens ille sua se aperire dialecto, proindeque suo modo uere locutus fuisse diceretur. Sed quia non sibillando, sed humano sono locutum fuisse Patres communiter docent, id quomodo fieri potuerit in medium adduco, prius tamen factum hoc adamussim cognoscere cupientem ad Abulensis commentarios amandamus, qui de eo docte simul subtiliter et prolixè disputat.⁵

Vocem humanam imitari et referre picas, coruos et psitacos notum est vulgo: sed hoc luxus hominis, non naturae illorum necessitas eisdem dare consuevit, quoniam non nisi humana adhibita industria et disciplina eo quo possunt modo propter conuenientiam quorundam organorum quibus uox formatur humana munus eiuscemodi obeunt. Quid autem loquantur, intelligunt minime. Idem faciunt Sirenae, Scillae et Nereides, marinae belluae, sed a natura doctae, quas licet aliqui commenta poetarum et fabulas asserere non sunt ueriti, tamen quotidiana experientia merito eos conuincit, quae saepe saepius monstra huiusmodi oculis spectanda et auribus auscultanda dedit. Autor quoque libri de naturis rerum et passim Physiologi qui monstra haec musicum et dulcissimum melos canere scribunt, contrarium docent. Dominus Sultanus Jahia, princeps catholicus, sanguinis Osmanidum, uir fidei et testimonii omni exceptione maior, retulit mihi saepius uidisse se Nereidum marem et feminam, captas inter insulas Danubii, ubi in Euxinum influit, formam humanam in omnibus, praeter os et digitorum manuum ac pedum extremitates, quae piscium erat, referentes, et feminam, aiebat, mira pulchritudine corporis membrorumque proportionem, quae aureis comis umbilico tenus tegebantur, adstantes incendere. Quae ubi diutius spectaretur, suauissima edita uoce meruit ut iterum una cum socio in Danubium illaesa mitteretur. Addebat insuper multa de iis a Tartaris et Cosacis ibidem tunc praesentibus accepisse, qui eiusmodi belluas saepius uiderant, et quidem etiam comederant. Quis crederet piscem illum siue monstrum marinum, qui ex

⁵ *In marg.:* Tostatus in Gen. c. 13.

eo, quia caput habet, ut monachi recenter rasi et desuper coronam rasam et candidam, circumumque in modum crinium super loca aurium, *monachus marinus* dictus est, simile quid refferre, cum faciem homini haud dissimilem habeat, praeter nasum pisci similem, et os naso continuum? Illum tamen esse, et astu quodam homines allicere et deceptos rapere, et experientia docuit, et scriptis suis Berchorius in reductione Moralium, et supra laudatus scriptor lib. de na. re. celebratum fecere. De harpyia aue faciem hominis habente in libro *Hortus sanitatis* dicto ita legitur: *haec auis licet careat ratione aliquando tamen domestica et docta loquitur humana uoce.*

Venio ad terrestria. Albertus in lib. de na. animalium *Maricomorion*, inquit, *est bestia orientis raro uisa, cuius magnitudo est ut leonis, coloris rubicundi, tres ordines dentium habet in ore, pedes sunt ut leonis, facies eius, oculi et aures ut hominis, cauda ut scorpionis, sonus ut tubae, et uoces imitatur hominis.* Simile omnino de Manticora tradidit Auicena. In partibus, ait, *Indiae lupus quidam est, qui Graece dicitur Maricorion*, et descripto eo subdit, *loquitur*, inquit, et *hinnit*. Meminit eiusdem et Aristoteles lib. II. de animalibus, aitque uocari *Maricengerion*. Ex lib. de naturis rerum habemus et *Pilosum*, qui, ut ibidem relatum, est animal, sicut glosa dicit super Isaiam, quod in hominis figura superius incipit, sed inferius in pedes bestiae desinit. Eiusmodi hominem Beatus Hieronymus in uita Pauli heremitae primi describit, ubi S. Antonius prosequitur suis uerbis: *Inter saxosam conuallem haud grandem homunculum uidet (sanctus scilicet Antonius), aduncis naribus et fronte cornibus asperata, cuius extrema pars corporis in caprarum pedes desinebant (sic!). Infractusque et hoc Antonius spectaculo (uidelicet quia antea eum hippocentaurum uidere promiserat), scutum fidei et loricam spei, ut bonus proliator, arripuit. Nihilominus memoratum animal palmarum fructus eidem ad uiaticum, quasi pacis obsides, afferebat. Quo cognito, gradum pressit Antonius et quisnam esset interrogans hoc ab eo responsum accepit: „Mortalis ego sum et unus ex accolis eremi, quos uario delusa errore gentilitas Faunos Satyrosque et Incubos uocans colit. Legatione fungor gregis mei. Precamur ut por nobis communem deum depreceris, quem pro salute mundi uenisse cognouimus et in uniuersam terram exiit sonus eius.* "Subdit postea: *Hoc ne cuiquam ob incredulitatem scrupulum moveat, sub rege Constantino, uniuerso mundo teste defenditur. Nam Alexandriam istiusmodi homo uiuus perductus magnum populo spectaculum praebuit. Et postea cadauer exanime, ne calore aestatis dissiparetur, sale infuso Antiochiam, ut ab imperatore uideretur, allatum est. Ita maximus Ecclesiae doctor Hieronymus.*

Quae quamquam miraculo attribuere aliquis posset, ideo retuli ut demonstrarem facilius quonam pacto serpens ille de quo loquimur loqui potuerit. Communis sententia est non serpentem simpliciter, sed diabolum per eum tamquam per fistulam locutum esse, quod is uere facere potuit, eo quod quicquid de scientia competit homini, competit et diabolo, ideoque sicuti homo habet notitiam formandarum uocum ad expressionem conceptuum non eo tantum modo quo et animalia diximus a natura habere, sed et ut uoces impositae sunt ad placitum ad significantos ipsos conceptus, ita habet et diabolus. Et quoniam deerant illi organa ad uocem formandam requisita, usus est organis serpentinis, et serpente ipso tanquam instrumento. Quamuis autem serpentes communiter organa ad formandas humanas uoces non habeant, inueniuntur tamen, ut ex lib. de na. re. relato in Horto sanitatis, ubi et imaginem eorum, qui uoluerit spectare poterit, serpentes magni et potentes, *Draconeopedes* appellati, facies uirgineas habentes, humanis similes, in draconum corpus desinentes - qualem credibile est hunc fuisse de quo nobis sermo - qui cum uultum humanum et alia organa habeant, uocem humanam edocti, non secus ac alia quae retro attulimus, formare queunt. Etenim quo similia sunt organa ad aliquid simile producendum, eo similius producitur. Itaque de *Draconeopedum* genere serpentem illum callidus serpens diabolus selegerat, cuius ore, labiis, dentibus, lingua, palato, arteria uocali seu gutture et pulmone usus uere humanae consimili lingua loqui potuit censendus est. Quod ante nos doctissimus Tostatus commentariis in Genesim posse dici iudicauit, quia, inquit, ut Beda asserit, et Magister in Historia Scholastica, et alii multi, serpens ille habuit uultum uirgineum, id est, uultum puellae. Vbi autem uultus puellae esset, necesse erat poni organa uocatiua, quia essent ibi dentes et os paruum, et latitudo palati, et cetera quae reddunt aptitudinem formandarum uocum, et ideo sicut per mulierem possent formari uoces, ita per serpentem, qui habebat talem uultum et organa qualia mulier. Nec est inconueniens quod loqueretur, non quidem locutione proprie dicta, ut est formatio uocum impositarum ad significantos conceptus mentis. Nam sic loquutio solius hominis est, ut dicit Arist. lib. 4. de animalibus: sed locutus dicitur, hoc est formauit uoces literatas similes nostris uocibus, quod non est inconueniens, quia habebat instrumenta uocatiua. Quae cum habuerit, ut dictum est, potuit formare uoces sicut nos, uiderique et dici propterea loquens, uerum secundum ueritatem non est locutus ut homo eo quod defuerit ei hoc quod est esse hominem, sed quod uere simili ratione locutus est qua loquitur homo. Potuit autem diabolus etiam aliquo alio de supra recensitis, quorum uultus humano similis est, hoc in opere uti, sed quia draco est, *Draconeopedem* induere maluit, utpote cuius et nomen in parte retinuit.

Iam uero quae de dialecto, siue loquela improprie dicta animantium diximus, non ideo dicta sunt, quasi haec uel ex beneplacito ad hoc uel illud connotandum uoces ederent, uel eas pro libitu commutare ad idem representandum ualerent - hoc enim solius hominis proprium confitemur - sed quod altera alterius uoces a natura ad exprimendas proprias passiones impositas, ut audierant, cognoscant, quidque per eas expresserint capiant, saluo semper naturae iure de immutatione earum. Ast homo pro libidine et fingit et imponit nomina rebus, ea mutat et renouat, atque secundum beneplacitum antiquat. Vnde quecunque hominis imitantur uocem, quamuis forment has uel illas uoces easque proferant articulatas et literatas, non tamen proferunt eas affectu significandi quod significant, et animo communicandi, intelligenti eas quod intelligendum notant, quare ne loqui proprie dicenda sunt. Nam, secundum Aristotelem nullum animal loquitur nisi homo.⁶

Nunc expendamus quomodo Deus, dico Deum Adamo antequam peccasset per seipsum locutum fuisse, postea per Angelum, uel Angelus, quem scriptura cum Adamo et cum eius uxore loquentem tempore memorato narrat, et nos docentem asseruimus, locutus fuerit.⁷ Neque enim, ut cum S. Gregorio dixerim, uel a Deo qui summus atque incircumscriptus est spiritus, uel ab Angelo, qui nulla e carnea natura uestitus, humano modo aereque flatus folle uentris attrahitur, ut per organa gutturis uocis expressione (sic!) reddatur. Hic uero ubi cum Protoplaste locutus narratur, uocali sermone, ab auribus perceptibili, locutum fuisse legimus. Quod Adami uerba illa *uocem tuam audiui in paradiso* testantur, et Ecclesticus (sic!) de Deo et primis parentibus disserens ostendit: ait enim *et honorem uocis* (Dei uidelicet), *audierunt aures illorum*. Deus an Angelus fuerit hic, qui cum Adamo locutus dicitur, quique eundem loqui docuit, modo non disputo, cum utraque sententia probalis (sic!) sit, et utrumque fieri potuerit. Caeterum quisquis eorum fuerit, in forma corporea et uiri, probabile uidetur eum locutum fuisse, quod etiam eruditissimus Alphonsus Tostatus in 3. cap. Gen. haud obscure innuit ibi: *deambulabat Deus in paradiso, non in forma deitatis, quia secundum illam ubique est et est immobilis, quia omnia replet, ut patet Jeremiae 23.c., sed in forma assumpta alicuius creaturae, et forte in forma uiri*. Et deinde in cap. 13. eiusdem libri examinans quaesitum illud, cur daemon tentando non assumserit aliam figuram, et quare non humanam, et assignans rationes quare non debuit formam humanam accipere post primam dat secundam: *quia* (inquit) *in tali forma apparebat Deus. Nam Deus loquebatur*

⁶ In marg.: Lib. 4. de animal.

⁷ In marg.: Greg. Moral. 1. 2. c. 1. Iob.

aliquando cum Adam in figura corporali, id est, Angelus loco Dei, qui uocabatur Deus, ut supra III. cap. Post peccatum audiuit (Adam) uocem Dei deambulantis in paradiso ad auram post meridiem, et ita in figura corporali apparebat, quia alias non ambularet, neque audiretur uox eius. Et figura illa erat humana, quia non fit uisio loco Dei in figura alterius animalis: non autem erat conueniens ut in eadem figura appareret Deus et diabolus tentator. Idemque in tertia ratione quam subiungit: tertio (inquit), quia si in humana forma (diabolus) appareret, poterat mulier putare quod erat Deus, qui in tali figura solitus erat apparere, et crederet uerbis eius.

Explicit quae nos pluribus licet uerbis inserere uoluimus, iisdem plane quibus Abulensis ea scripta reliquit, in nostrae opinionis corroborationem, atque ut simul cupienti scire quaesitum ab eodem propositum, et a nobis tactum, in parte faceremus satis. Eo ergo modo, quo rationalis anima in corpore, quod informat, format uoces humanas et animi sui sentimenta communia facit, loqui dicendus est Deus, uel loco eius Angelus, non quidem informando corpus, sed eo tamquam instrumento ad formandas beneplaciti sui uoces utendo. Itaque locutus est Deus in forma humana, cum hominem loqui doceret, cum praecepta illi de non comedendo fructu ligni scientiae boni et mali, necnon de propaganda specie humana, daret: cum primis masculo feminaeque Adami nomen imponeret, cum utroque uel altero eorum coram luci, tenebris, aridae et congregationi aquarum nomina, ut diximus, inderet, cum deambulans in paradiso, transgressoremque mandati sui compellens diceret *Adam, ubi es*, cum eidem factum obiceret, cum mulierem, cur uiro uetitum fructum praebuisset examinaret, cum serpenti, feminae et Adamo poenas debitas denuntiaret. Et haec quidem omnia ex iam dictis facile colliguntur. Idcirco enim Adam *Vocem tuam audiui* dixit, quia audiuit. Et quia alias quoque audiuerat, cognouisse se, dicens *Tuam*, cuius esset, confessus est. Sed et filius Sirach aliud non intellexit, ubi supra dicens *et magnalia honoris eius*, hoc est Dei, *uidit oculus illorum, et honorem uocis audierunt aures illorum*.

Sed et post delictum non intermittit Adam loqui rebusque nomina dare, et ideo antequam eiectus fuisset de Paradiso *uocauit nomen uxoris suae, Heua, eo quod mater esset cunctorum uiuentium*. Quod fecisse etiam Heuam legimus, sed postquam eiecta fuerat, tempore quo *concepit et peperit Cain* dicens *Possedi hominem per Deum*.

Et ex praemissis hucusque manifestum est, quod dicebamus, quando, ubi, quomodo et quibus autoribus lingua humana seu sermo initium habuit. Porro cum aeuo nostro linguae, siue idiomata multa sint, quibus homines utimur, neque certi quid de primitiua illa, quae in paradiso coepit, in scripturis habeamus, restat ut quaenam illa fuerit inquiramus.

Lingua paradisi, qua Deus, primi parentes et diabolus in serpente locutus est, quaque Adam rebus nomina imposuit, quatenus fuerit

Antiquissima quaestio, sed non pari ratione ab omnibus uel agitata uel enodata. Dabitur nobis uenia, si eam tot post secula in scenam deducimus. Non eo animo facimus, quo alios tragoedos prouocaremus, non quo cum diis pugnam iniremus, siquidem debiles nostras uires agnoscimus, uerum quo uideremus an eorum actionibus spectatis ualeremus etiam ipsi pro Illyrica lingua personam agere. Etenim quod Theodoreto pro Syriaca, quod Goropio pro Germanica, ut caeteros pro aliis actitantes missos faciam, licitum esse uisum est, et (nisi me ratio fallat) longe diuerso fine omnibus, ut aiunt, neruis, pro iisdem contententibus, quare fas non esset et mihi, ingenii exercendi gratia, id ipsum pro mea Illyrica facere, haud inuenio, atque id ea potissimum de causa quod argumenta quae illos induxerunt uel nimis debilia ad astruendas conclusiones, uel certe si alicuius sunt ponderis aequae pro nostra ac pro illorum sententia pendent.

Dixi me non ea uoluntate quaestionem de primigenia lingua hic excitasse, quo aliorum opiniones examinarem, sed dumtaxat ut praebita occasione quid ipse responderem aperirem. Ea propter consulere poterit curiosus Genibrardum in Chronicis, ad annum mundi, secundum eiusdem computum, 1850, ubi ea de re fuse disputat et alios de ea scribentes affert. Sed et Ioannis Goropii Beccani, ingens illud uolumen De Originibus Antuerpiae, quo Cimbricae linguae omnes nomenclaturas acceptas refert, percurrere, atque una, quam recte id fecerit, iudicare.

Porro, antequam sententiam nostram protulerimus, breuiter ob oculos producamus quo fundamento nitantur illi, qui Hebraicam uel Syriacam linguam mundo coaeuam, et eam ipsam de qua quaeritur esse et fuisse asseruere. Duplici ii fulciuntur fundamento: autoritate scilicet Patrum, et aliorum scriptorum, et ratione. Protautoritatem sumunt ex Augustini lib. 18 de ciuit. cap. 39., Hieronymi Comment. in Soph. to. 5, Orig. hom. II. Num. et aliis plurimis; rationem ex nominibus propriis tum hominum, cum regionum. Prius enim quam Graecae aut Latinae linguae ulla imago extitisset, populi (inquiunt) ac regiones Hebraicis appellationibus utebantur. Et ex nominibus ipsis in hunc modum Theodoretus q. 59. et 60. in Gen. pro antiquitate Syriacae linguae ratiocinatur: illa lingua omnium antiquissima est, quam nomina ipsa Geneseos indicare uidentur. Atque *huoim* est Syriaca, ergo illa est omnium antiquissima. Probat minorem enumeratione. *Adam enim (ait) Cain, Abel, et Noe, propria sunt linguae Syriacae.* Syrorum namque mos est terram rubram appellare Adam. Interpretatur autem Adam terrenus aut puluerosus, et Cain possessio, sicut Adam ipse de Cain innuisse uidetur, cum Deum laudauit dicens *Possedi*

*hominem per Deum. Abel idem quod luctus: primus enim uisus est mortuus, et primus parentibus luctum attulit. Noe uero idem quod requies.*⁸

Nec dissimili modo pro Hebraica disserit Abulensis in cap. XI. Gen. explanans illud: erat autem terra labii unius, id est, ait, omnes homines habebant unum idioma.⁹ Et istud idioma quod erat commune, erat Hebraicum, quia a principio fuit, et patet per impositionem nominum, quia Adam imposuit nomina rebus secundum idioma illud quod tunc erat: sed nomina ibi imposita non inueniuntur in aliquo idiomate nisi in Hebraeo. Adam enim et Eua nomina Hebraea sunt, Cayn et Abel, Noe et sic de omnibus aliis, et addit quia in Hebraeo ista aliquid significant, sed non significant in aliqua alia lingua. Deinde, quod omnia ista sint Hebraea probat aliam rationem dicens *et patet hoc quia quandocunque sunt duo nomina substantiua primitiuum et deriuatiuum habentia eandem literam, oportet quod si unum sit Latinum, et aliud Latinum, si unum Graecum, et reliquum, et sic in qualibet lingua. Sed sic est quod Adama est nomen Hebraeum primitiuum. Ergo Adam quod est suum deriuatiuum erit nomen Hebraeum. Sic patet in Cayn, et suo primitiuo Chanizi, et in solutione obiectionis sibi ipsi factae: illa, inquit, nomina non solum concordant in uoce, sed etiam in significato. Et tunc quandocunque sunt aliqua duo nomina eiusdem uocis principalis et habent idem significatum, et habent se secundum subtractionem et additionem literarum et uarietatem terminationis, sunt sicut primitiua et deriuatiua. Sed sic est in omnibus istis: quia Adam dicitur de adama, id est terra, et sic est eadem litera et idem significatum, quia Adam significat excisum de terra. Sic dicitur Eua uel Haua in Hebraeo de hay: hay enim uita est, Haua autem mater uiuentium dicitur. Sic enim dicitur in textu Gen. 2. et uocauit eam Hauam eo quod esset mater omnium uiuentium.*¹⁰ Sic de Cayn et Chanizi, et Chanici dicitur possedit, Cayn autem possessio. Sic enim dicitur Gen. 4. Cap: *Possedi hominem per Deum.* Ita Abulensis, cuius uerba ipsa ut in exemplaribus sunt, hic tibi, candide lector, descripsimus, qua et tu iudicare ualeas quibus rationibus, tum caeteri tum hic doctissimus et benemeritus scriptor, primatum Hebraicae linguae adscriperint.

Caeterum saluo semper honore, salua pace, dignitate et autoritate Patrum et Doctorum, salua integritate Theodoreti et Tostatus (sic!), qui quod Patres Hieronymus, Augustinus, Origenes et alii, fide et opinione aliena dixerant, quibus id argumentis illis persuasum fortassis fuerat, *eisdem*

⁸ *In marg.:* Gen. 4.

⁹ *In marg.:* Gen. 11.

¹⁰ *In marg.:* Gen. 2.

fortassis et ipse idem asseruerim, ut elucescat aureaene an uero plumbeae eae sint, ad Lydium eas lapidem reuocemus.

Principio uterque scriptorum, hoc est et Theodoretus et Abulensis, totam uim et omne pondus rationum suarum, huius ex supposito rei, de qua disputamus, educunt. Supponunt, inquam, Moisen illa ipsa lingua, quam inquirimus, librum Geneseos scripsisse. Hoc illis nos suppositum, tamquam dubium, disputationis causa, negauerimus. Nam si certum esset Moisen librum Geneseos illa lingua qua Adam locutus est et rebus nomina imposuit, scriptis mandasse, nulla nobis relicta esset dubitandi ratio eam uel Syram uel Hebraeam fuisse.¹¹ Nisi forte uellemus dubitationis ansam ex eo sumere, quod aliqui asserere de libris a Mose conscriptis non sunt ueriti, eos postea interiisse, atque ab Esdra, ut caractere, ita et lingua alia demum fuisse restitutos, quam sententiam ceu imperitam iuste eminentissimus Bellarminus in Controuersiis confutauit. Verum enim uero, cum nobis incertum sit, an lingua qua Moises legem conscripsit eadem sit uoce, sono, sermone et pronunciatione cum primitiua illa paradisi et protoplastica, quemadmodum illam qua Genesin scriptam habemus uel Syram uel Hebraeam fuisse non ex nominibus facile colligitur, ita de protoplastica idipsum, nonnisi aegre admodum inferre bona dialecta (*sic!*) patietur. Quo clariora reddantur quae diximus, perpendamus ipsas autorum rationes ordine quibus eas retulimus.

Theodoreti est huiusmodi: illa lingua omnium antiquissima est, quam nomina ipsa Geneseos indicare uidentur. Propositionem hanc non admittimus, nisi prius nobis de quanam et a quo scripta Genesi sermo est aperiatur. Si Moisis eam esse, qualis mens est Theodoreti, dixerit aliquis *propositionem negamus*, cum Genesis Moisis secundum Theodoretum (eo modo quo scriptam habemus), scripta fuerit lingua Syra uel Hebraea, qua an Adam locutum fuerit dubium est. Quod uero dicimus eo modo quo scriptam habemus, ideo dicimus quia poterant aliqua uocabula aliter scripta fuisse, et ea tempore deprauari, ueluti et factum fuisse quibusdam in locis notarunt eruditi Bellarminus et alii. Si de aliqua alia intellegere uoluerit, etiam negabimus positionem, nisi demonstrauerit uel ipsis uocibus scriptis quibus Adam usus est scriptam fuisse, uel ex ea, aut alio Sacrae Scripturae libro, de hoc ipso quod dicitur, testimonium produxerit.

¹¹ *In margine, sed incertum an inserendum sit necne*: Nam certum sit altera harum eam scriptam fuisse non quidem ex [...] nominibus propriis ab illis allatis sed ex alia uoluminis oratione. Neque certitudinem hanc ex quattuor uel quinque nominibus haurire possimus, cum, ut uidebimus, tam ratione significationis quam deriuationis etiam Illyrica esse possunt affirmari. Potuitque Moyses legem scribens nomina peregrina inserere, aequae ac Latini et Graeci faciunt, uel certe, spectata significatione et etymologia eorundem, secundum eandem [...] suae linguae ea immutare proinde.

Sed et ex alio cupere maiorem hanc negauerim, nimirum ea sola Geneseos nomina indicare eiusmodi Syram fuisse. Nam aequae ex iisdem Illyricam contendere possum, ac alii Hebraeam fuisse contendunt. Ipsi Theodoretum exemplis rem ostendo. *Adam*, inquit, *ille, Cain, Abel et Noe, propria sunt linguae Syriacae*. Probat quia Adam interpretatur terrenus aut puluerosus, Cain possessio, Abel luctus, Noe uero requies. Sed quis Theodoretum certum reddidit haec nomina esse Syra, et non Illyrica? *Significatio*, dices, *ab etymo ducta*: nam ab *adam*, siue *adama* Adam dictus est. Adam enim terra rubra, siue terra simpliciter, unde Adam quasi terrenus, eo quod inde formatus sit. Cain uero a possideo, eo quod dictum sit *Possedi hominem per Deum*. Abel a luctu, quia primus uisus est mortuus, et primus parentibus luctum attulit. Haec ipsa ego nomina ut sunt spectata huiusmodi deriuatione felicius, et spectata proprietate rerum, secundum quam rebus nomina imponuntur, etiam accommodatius Illyrica, hoc est Slaui ca esse probauero. Adam in lingua Illyrica, prima producta, plebeis idem est quod *manduco*, quod Dalmatae et Slaui praemisso *i* dicunt *jadam*, a quo etiam Latinum *edam*, in eadem significatione haud moleste deduxeris: quis hinc Adam dictum esse contendere non poterit, tanquam edacem seu manducatorem uetiti pomi! Sane accommodatiori id proprietate quisquis facere uellet fecerit, quam ex eo quia e terra factus sit Adam siue terrenum appellarit. Solus enim hic degustatum prius a muliere et traditum ab eadem uetitum illum fructum comedit, at non solus de terra factus est, cum scriptum sit *formatis igitur Dominus Deus de humo cunctis animantibus terrae et uolatilibus caeli adduxit ea ad Adam, ut uideret quid uocaret ea*. Et licet *omne quod uocauit Adam animae uiuentis, ipsum est nomen eius*,¹² tamen nulli impositum inuenimus nomen *Adae*, esto de terra et ipsa, aequae ac Adam, formata sint.

Si hanc rationem non probas, aliam adduco, sed ex principio, quod superius posui, ubi dictum est, quod uocabula linguae primitiuae poterant in Genesi uel non recte scribi, uel etiam si recte scripta fuissent postea deprauari. Quod infinitis exemplis dum exteras linguas siue peregrinarum uoces linguarum a Graecis uel Latinis scriptas legimus comprobare possemus, nisi breuitati studeremus, et res ipsa manifesta esset, et praesertim in nominum priorum corruptela. Extant eiusmodi plurima apud Varronem, in iis quos de lingua Latina conscripsit. Notarunt multa in eosdem scribentes suis in Coniectaneis et notis, quod uidere poteris.¹³ Ne tamen ieiuno hoc stomacho protulisse uideamur, domestica haec pauca, et

¹² *In marg.*: Gen. 2, 19-20.

¹³ *In marg.*: Quam ob rem uolens reddere rationem Varro quam arduum negotium sit uocum etymologias inuestigare, ait: (*deest*)

ideo notatu digniora, quia recentia adducimus. Nihil est tam frequens in ore Illyricorum Bosnensium, Serborum et Bulgarorum in conuiuiorum et festa agentium cantilenis, ac nomen Vuki, hoc est Lupi Despotis, et Marci Kraleuich, siue Reguli, ob utriusque res in prouinciis, quibus praeerant et dominabantur, nec non et extra easdem contra Turcas praeclare et fortiter gestas. Nihil etiam pro temporis mensura ita uitiatum ab exteris siue Graecis siue Latinis scriptoribus, sicut nomina horum iam dicta. Is qui nostris Vuk et Vulk, siue Volk dicitur, Chalcocondilae Bulcus est et Bucus, eiusque interpreti Conrado Clausero, cuius posteros sicuti recte Vucouichios Geufraeus protulit, ita imperite et ipse et alii Marcum Kraleuich, uel ab eo descendentes Cratem, uel Crateuichios enunciarunt. Cuius rei uarietatem notauit etiam Leonclaius in Pandect. Hist. Turc. 46. ubi tamen gratis adiecit illud, licet postea immediate temperauerit, *a Reineccio Cratis loco Cralem, Vnglesis fratrem, non recte dici, nec minus ab aliis Crateutziorum adpellationem corrumpi, modo Cratis nomen apud Laonicum recte sit quum eos Craiouichios uocant.* Addamus etiam hoc, apud Latinos ex Diouis et Diespiter facta fuisse Iouis et Iupiter, puta per figuram *aphaeresin*, sub cuius pallio etiam Diana siue Diuiana, uel certe Deiana nata fuerat Iana, ex Eleazaro prodiit Lazarus. Et quod nobis in praesens testimonium aliquod reddere poterit, ex Illyrici maris insula Lissa, Sophronio et incolis nominata, emersit Issa. Iacturam itaque eandem lingua Adamiana subire potuit, quam Latina et Slauica in supradictis passae sunt.

His praemissis soluo promissum. *Ladam*, siue *Vladam*, Illyricis significat quod Latinis dominor, possideo, guberno, rego, principatum uel imperium gero, a quo deducuntur *Vladar* siue *Ladar*, *Vladan*, *Vladanje*, *Vladika*, *Vladatel* et similia. Si ergo ex nominibus in Genesi a Moise positus primatum linguae inuestigare uolumus, cur non eundem Illyricae tribuamus? Profecto aequae possibile est a *Vladam* siue *Ladam* per *aphaeresin* Adam siue Adan deriuare, ac ab Syro *adam*, siue Hebraeo *adama*. Praecipue uero cum multo probabilius sit Deum Adamis a possidendo, dominando, gubernando, principatu siue imperio gerendo, tanquam ab officio et munere, quod uti proprium illis dederat et concrederat uerbis illis: *Possidete terram et dominamini piscibus maris et uolatilibus caeli, et uniuersis animantibus, quae mouentur super terram,*¹⁴ nomen imposuisse, quam a materia ex qua alter eorum duntaxat formatus fuerat (nam mulier ex costa et carne aedificata est) quamque communem cum animantibus et uolucris is, qui de illa formatus est, habuit. Conten-

¹⁴ *In marg.:* Gen. 1, 28

derem ergo hanc uocem Illyricam *Wladar* siue *Ladar*, uel *Ladan*, hoc est dominator, possessor, gubernator, siue imperii administrator, a qua in hodiernum diem damus propria uiris *Vladko*, et *Lado*, et a quo deductus est *Vladislau* uel *Ladislau*, id est gloriose gubernans, uel gloriosus rector, et *Vladimir* siue *Ladimir*, id est mundi rector uel gubernans mundum, si ex antiquo Slauonico quod *mir* ut mundum significat compositum dixerimus, sin uero ut *mir* pacem notat, sic *Vladimir* interpretabimur gubernans pacifice uel dominator pacis, commutatam fuisse in hanc quae est Adam, uel Adan, uel illo tempore quo Genesis scripta est, uel postea.

Et quidem non sine mysterio id contigisse ostenderem: nam si „ל" *lamed* litera hebraeorum, quae sola inter literas alphabeti hebraici in sublime erigit caput ideoque et rex litterarum uocatur, sublimitate illa sua, mystico quodam modo eminentiam et regiam dignitatem siue imperium ac principatum significat, non sine mysterio ablata per aphaeresin ab eius nomine diceretur, qui per inobedientiam ac laesae maestatis crimen priuari officio suo meruerit. Neque hanc rationem solummodo darem, sed et aliam, quare non sine mysterio litteram „ל" *lamed* detractam fuisse a nomine Ladan affirmarim. Docent passim ii qui Hebraeae grammatices praecepta tradiderunt, *lamed* esse articulum dandi casus a fronte uocabulorum positum. Qui ergo praecipua data, utpote iustitiam originalem, animi tranquillitatem et harmoniam, quantum ad omnes potentias, immortalitatem, siue potentiam non moriendi, gratiam ac sanctitatem diuinum transgrediendo mandatum pro se et pro quibus acceperat amiserat, iure et ea litera quae dati uel dandi est symbolum a nominis capite eiusdem detrahenda erat, uel certe in litterarum minimam „י" *jod* commutanda, quatenus, quo parendo merito uocabatur *Ladan*, non obtemperando uocaretur *Jadan*, hoc est Miser, tum quia miser factus fuerat per peccatum, tum etiam quia miserorum omnium pater futurus erat.

Sed ad Cain transeamus: hunc a possidendo nominatum aiunt. Sed Illyricus a *Kaiu*, seu *kajem se*, hoc est poenitet me, deducere ualet. Et quadrabit deriuatio, numinisque impositio dicetur facta fuisse propheticè per antiphrasim: eo quod minime poenituerit, licet ab ipsomet Deo commissi fratricidii argueretur. Posset etiam inde Illyricum esse demonstrari, quod proditorie Abelem occiderit. *Cain* enim Moesis et Dardanis siue Bulgaris, et Serbis cum Bosnensibus proditorem significat. Quia tamen aliquis uel Turcicum uel Arabicum eadem ratione contenderit, ideo posteriorem hanc missam facimus.

An uero aequo lectori magis arrideret Illyrica significatio Caini, *jer se ne kaia*, quia non poenituerit, quam Syra uel Hebraea quia possessus fuerit, eidem relinquo. Mihi, etiam extra propriam causam constituto, posterior, hoc est Syra, minus congruere uideretur, cum Cain potius amissus, tanquam profugus et uagus extiterit, quam possessus.

Sequitur Abel, quem quam recte luctum Theodoretus et plurimi alii interpretati sint, eos appello iudices qui Hebraeorum literas noscunt. Hunc ego, qui Adami est filius, et de quo Theodoretus ipse loquitur per „א" *he* scriptum inuenio, et proprie uanitatem significare, siue nihil. Vt uero Abel luctum significat, scribitur per „א" *aleph*, et est nomen ciuitatis, quae cum multis seculis ne dum post mortem Adami, sed et post Moysen extracta fuerit, minime potuit luctum Adamo afferre.¹⁵ Ostendit hic lapsus quid sit in rerum inuestigatione rationem, quid uoluntatem sequi. Ostendit etiam quam bene ex longe petita uocum similitudine concludunt quod concludere satagunt. Illyricus ergo diceret uocem *Abel*, siue *Habel* suam esse, sed mutatis motionibus, prima in *u*, secunda in *i*, hoc est in *Kybutz* et *Chirik*, ut sit *Hubil* siue *Ubil*, quae significat occisum esse, et causam nominis euentum constitueret, eo quod primus occisus fuerit. Nam *ubiti* occidere est, inde *ubil* occisus.

Demum posuit Noe, id est requies. Non ita pro Illyricis ego, sed *Noui* siue *Nouak*, hoc est Nouator et Nouus, tum ex eo quia renouauit mundum, tum etiam quia primus inuenit rem nouam, uomeres, aratra, iungere boues et iumenta, iunctisque terram arare. Quo nouo inuento consolatus est humanum genus ab operibus et laboribus manuum quibus exercebant terram, transferendo labores manuum ad bruta animalia. Per haec [...] facile soluitur ratio Theodoreti, uel certe si quid ex illa colligi potest, aequè fieri poterit pro Illyrica lingua sicut ostendimus.

Sed et Tostati rationes simili destrui possunt arte. In primis concedimus propositionem illam: *Adam imposuit nomina rebus secundum idioma illud quod tunc erat*. Sed negabimus minorem quae sumenda esset, hanc uidelicet, *at imposuit nomina rebus secundum idioma Hebraicum*, eo quod dubia sit, ideoque de hoc inquirimus an Hebraica lingua rebus nomina imposuerit Adam, uel aliqua alia. Ad probationem: nomina ibi imposita non inueniuntur in aliquo idiomate nisi in Hebraeo, Adam [...] *Eua*, *Cayn*, *Abel* et *Noe*, quia in Hebraeo ista aliquid significant, sed non significant in aliqua alia lingua. Iam demonstrauius reperiri in Illyrica et quid significant aperuimus, excepto nomine *Eua*, siue *Haua*, quam *Abulensis* ab *Hy* id est uita dictam uult, eo quod esset mater omnium uiuentium. Eadem nominis causa nos Illyricam uocem contenderimus, deriuatam a uerbo „živu" *xivu*, hoc est *uiuo*. Verum cum Hebraei careant litera correspondente Illyricorum „ž" *xivite*, eam in „ח" *cheth* commutauerant, atque ita quae scribenda erat „živa" *xiva*, siue mauis *Xivka*, potuerunt scribere *Heua*, ex quo Latini interpretes habent *Eua*.¹⁶ Cum ergo eruditissimus hic

¹⁵ *In marg.*: 1 Reg. 6, 16; 2 Reg. 20, 14-15

¹⁶ *In marg.*: *Haua* ueris et propriis Illyricis idem est quod uetula, anus siue senex, quod Italis significat la matrona.

uir ex eo vult haec uocabula esse Hebraica, quia in Hebraeo aliquid significant, et non significant in aliqua alia lingua, si intelligit de eodem significato quod apud quibusdam uero non admittimus, ut puta in Eua, siue *Xiua*, in Seth, et aliis, quod si de quacunque significatione dicere intendit, negamus absolute. Nam, Adam comedo, Eua haec, Cain proditor etc. significat Illyricis, uti diximus. Et ideo cum et apud Illyricos significatiua sint, qua ratione ob significationem in Hebraeo idiomate Hebraea dici possunt, eadem ob eandem in Illyrico Illyrica dicenda sunt. Nam, ut Abulensis probatione utar: quodcumque sunt duo nomina substantiua primitiuum et deriuatiuum habentia eandem literam, oportet quod si unum est Latinum, et aliud Latinum est, et sic in qualibet lingua. Sed sic est quod *Adam*, uel *Jadam*, siue *Ladam* est nomen Illyricum primitiuum, ergo *Adam*, *Adan*, *Jadam*, *Ladan*, uel *Ladar* quod potest esse, et est suum deriuatiuum, erit nomen Illyricum. Ita dicemus de *Eua* siue *Xiua*, *Cain*, *Abel* siue *Vbil*, *Noe* uel *Noui* siue *Nouak*, et de aliis, quoniam concordant cum suis primitiuis *Xiui*, *Caiu*, *Ubiu*, *Nouim*, in uoce et significatione.

Quod si aliquis negaret ideo esse Illyrica, quia non concordant cum rationibus a supradictis autoribus ab etymo deductis: nam si *Adam* uel *Jadan* a *comedo* deduxerimus, *Cain* a *poenitet*, et alia quomodo conueniet, cum huiusmodi ratio illa *quia excisus de terra*, *quia possessus etc.*: dicerem primo, quod sicut liberum erat illis rationes assignare de scriptura hoc sensu eritis, quare nomina haec Syra uel Hebraea contenderint et asseruerint esse, ita etiam mihi interclusa non fuit libertas duce ratione et iudicio ex eadem scriptura alias pro Illyricis eruere et afferre eosque lectoribus probandas atque cum illis conferendas relinquere.

Deinde demus quod aliquae non conueniant, aliquae tamen sunt conformes: puta illa de *Heua* siue *Xiua* uel *Xiuka*, eo quod mater esset omnium uiuentium. Et de Seth, qui interpretatur *positio*, ex eo quod patrens eius uocans eum Seth dixerit *posuit mihi Deus semen aliud pro Abel*. Siquidem et Illyrici eandem nominis et non per circumlocutionem reddere possunt rationem, quia Seth *Seminatum* Illyricis notat, a *Seiu*, hoc est *semino*. Quid autem aliud est ponere semen nisi seminare? Vnde et Virgilius 2. Georg.: *Seminibus positis superest deducere terram / Saepius...*

Quare cur has potiori iure Hebraeis quam Illyricis adiudicare uoluerit ipse lector consideret, cum eadem sit et aqua utriusque partis probatio.

Loquimur non sola uoce.

[...] Vid. Aug. 62 fol. C.

De Sancti Spiritus processione¹

*Fr. Raphael Chrouata Ord. Min. S. P. Franci[sci] de Obser[uantia]
Sacrorum Illyricae Ecclesiae Libr[or]um iussu auctoritateq[ue]
sedis Ap[os]t[ol]icae in Vrbe corrector.²*

*Nudristae E[x]c[el]l[entiss]imi D. D. I. Math[aeo]
Bass. Voyuodae Valachiae et huius cognato.*

Perillustrissimo ac Generosissimo Domino Vrieli in Christo Iesu dilectissimo gratiam ab eodem Christo Iesu, Domino Deo Nostro in praesenti ac gloriam in futuro.

Veritatem illam fidei, quam de aeterna Sancti Spiritus processione a Magistro ueritatis edocta atque ab apostolorum principibus instructa credit semper creditque ac profitetur Sancta Romana catholica atque apostolica Ecclesia, mater et magistra omnium fidelium et totius orbis ecclesiarum, quamque ab omnibus Christianis salutem exoptantibus credere, suscipere ac profiteri necesse est; eo tempore quo nonnulla mandata sanctae memoriae³ papae Urbani octaui, eiusdem S. Romanae uniuersalisque ecclesiae pontificis⁴, apud Excellentissimum Dominum Ioannem Matthaëum Bassarabbam, Valachiae Principem piissimum ac Magnificentissimum obibam, Nobilitati Tuae, Vriel⁵ humanissime, quantum et Tuae et Meae grauissimae⁶ patiebantur occupationes, a te prouocatus pro uirili, libero intrepidoque animo euidentissime demonstraui, nec non Sacrae Scripturae sanctorumque patrum auctoritatibus comprobaui et propugnaui idemque caeteris quoque eiusdem Principis uiris Primariis pro oportunitate requisitus praestiti. Cum⁷ uero Tu ea testimonia auctoritatesque, quibus ego memoratam fidei ueritatem (hoc est, Spiritum Sanctum, tertium Summae Trinitatis personam,

¹ Naslov pod kojim je tekst obično poznat nije dao sam Levaković, nego Ivan Kukuljević prema temi koja se u njemu obrađuje.

² Dio teksta je objavio I. Kukuljević kao pismo Urijelu, usp. Kukuljević, 1869: 173-174.

³ U rukopisu je prvotno stajalo *Sanctissimi Domini* što je precrtano (P) i naknadno upisano *sanctae memoriae*.

⁴ *Maximi* (P), *Pontificis Maximi* (K., 174)

⁵ *Orestes* (P)

⁶ *tunc* (P)

⁷ Ispred *cum* se nalazilo *Verum* (P).

non solum a Patre, sed etim a Filio aeternaliter procedentem)⁸ demonstrabam, quibusque insuper clarior etiam tibi reddi posset in scriptis habere cuperes, neque ego pro tunc (nam, ut nosti, in Poloniam properabam) desiderio tuo satisfacere ualerem, quam primum⁹ temporis opportunitatem nactus fuisset, uelle tibi morem gerere meminisse (statim atque Leopolim Russiae perueneram)¹⁰. Cum ergo, Deo comite, incolumis Leopolim Russiae peruenissem atque optata sese mihi praebuerit commoditas, en Tuae humanitati promissi debitum pendo ueritatemque eandem, quam uiua uoce coram asserui, scripto hoc iterum affirmo absens, ne uidelicet esse censear uel tui Debitor uel Proditor ueritatis.¹¹ Nam, ut ait certo quodam loco sanctus Pater Chrisostomus /Aurea Sancti Ioannis Chrysostomi Sententia/¹²: „Non solum ille proditor est ueritatis, qui transgrediens ueritatem palam mendacium loquitur, sed etiam ille, qui non libere pronunciat ueritatem, quam libere pronunciare oportet aut qui non libere ueritatem defendit, quam libere defendere conuenit." Repeto itaque /Tob 19/, non sine corollariis, quae dixeram, atque utinam quis mihi tribuat, ut scribantur sermones mei et exarentur in libro stylo ferreo et plumbi lamina, uel certe sculpantur in silice ad perpetuum ueritatis, quam profiteor et mei erga te officii monimentum. Agitur de fide Catholica, mi Domine Vriel¹³, sine qua impossibile est placere Deo, teste apostolo Paulo /Hebr 11: 6/. Agitur de anima, pretioso Christi sanguine redempta, de qua idem Christus Dominus Saluator (Matth 16: 26): „Quid prodest, inquit, homini si mundum uniuersum lucretur, animae suae detrimentum patiatur?" Agitur de Tua deque Mea salute quoniam ueritatem requirit Dominus /Ps 30: 25/ et retribuit abundanter facientibus superbiam.

Quae uero maior superbia, docet S. Bernardus /S. Bernar. in Ser. 2. de resur. Domini/, quam ut unus homo toti congregationi iudicium suum praeferat, tanquam ipse solus habeat Spiritum Dei? Quam ob rem et Tibi et mihi summe cauendum est ne superbe proprium iudicium toti Sanctorum Patrum Congregationi praeferamur.¹⁴ Etenim, nisi ego consone affirmauerim (...) ¹⁵ eis quae tota Sanctorum Patrum Orientalium et Occiden-

⁸ K. ne donosi tekst u zagradama.

⁹ *Faunte Deo* (P), K., 174 ga unosu u tekst.

¹⁰ K. ne donosi tekst u zagradama.

¹¹ S tim završava kod K.

¹² Levaković bilješke donosi in margine samog teksta ne označavajući na što se u tekstu točno odnose. Stoga će takve bilješke uvijek biti smještene u kose zagrade unutar samog teksta bez posebnih napomena u ovim bilješkama.

¹³ *Orestes* (P)

¹⁴ *a Domino condemnemur* (P)

¹⁵ Tekst jc nečitak (N)

talium Congregatio de Sancti Spiritus processione a Christi Domini diebus ad nostra usque tempora credidit, docuit et professa est, iam tanquam superbus meum iudicium toti Sanctorum Patrum Congregationi praefero. Itemque nisi Tu eisdem assensum praebendo firmiter credideris, quod credendum esse praescripserunt, eiusdem peccati reus eris. Demumque alter nostrum damnetur necesse est: uel ego, si contra ueritatem locutus fuero mendacium (os enim quod mentitur occidit animam – /Sap 2/ et qui loquitur mendacium peribit, ait Salomon /Prou 19/), uel Tu, quod absit, si ueritati acquiescere renueris. Nam teste Apostolo, iis qui sunt ea contentione et qui non acquiescunt ueritati, credunt autem iniquitati, ira et indignatio /Rom 2: 6/.

Itaque non secus atque Achior ego, si dignaris audire, domine mi, dicam ueritatem in conspectu tuo /Iudith 5/, et non egredietur uerbum falsum ex ore meo, simulque cum Propheta Daniele /Dan 10/ annuntiabo tibi quod expressum est in scriptura ueritatis de eadem ineffabili Spiritus diuini processione. Siquidem et Christus /Ioa 5/, qui est ipsa Ueritas, scrutari scripturas praecipiat. Et diuus Areopagita aperte affirmet /Dionys. c. 1. lib. de diu. Nomin/: omnino non audendum esse quicquam de summa abstrusaque diuinitate aut dicere, aut cogitare, praeter ea, quae nobis diuinitus scripta diuina enunciauerunt. Atque insuper testetur Sanctus Gregorius Nazianzenus, dicens /Nazian. Orat. de Spir. Sancto/: "Illis qui sacram scripturam diligenter euoluunt amotoque literae uelo introspiciunt reconditam pulchritudinem mente interius illustrata", non esse obscuram Sancti Spiritus diuinitatem. Et quoniam, ut docet Os Apostolorum Petrus /2 Pet 2/: "Omnis prophetia scripturae propria interpretatione non fit." Non enim uoluntate humana allata est aliquando prophetia, sed Spiritu Sancto inspirati locuti sunt sancti Dei homines. Ideo, ut eo magis ueritas ipsa pietati Tuae et quibuscumque scriptum hoc meum legentibus elucescat: ueluti tunc, quando scilicet os ad os adlocuti sumus, non sum interpretatus de meo, similiter etiam nunc non propria interpretatione sententias Sacrae Scripturae, quas citare animus est, interpretabor, sed uerba ipsa fideliter afferam, quibus eas interpretati sunt, eodem Spiritu Sancto illuminati atque instructi, Catholicae Ecclesiae Pastores et Doctores, et quibus easdem declarauit atque interpretata est per legitime celebrata Concilia /Conc. Trid. Sep. 4. de edit. et usu Sacr. Librorum/ eadem Sancta Mater Ecclesia, cuius est iudicare [16] de uero sensu et interpretatione scripturarum sanctarum. Ut enim scribit S. Clemens /Epist. S. Clem. 1./, Apostolorum discipulus et cooperato: "Diligenter obseruandum est, ut Lex Dei, quum legitur, non secundum propriam ingenii intelligentiam legatur, uel doceatur, sed oportet, inquit, ab eo intelligentiam discere scripturarum, qui eam a maioribus, secundum ueritatem sibi traditam,

seruauit, ut et ipse possit ea, quae recte suscepit, competenter asserere." Porro hoc proprium est Sedi Apostolicae Romanae¹⁶ tanquam depositum eidem a Deo datum, qui eloquia sua illi concredidit et Spiritum ueritatis, Christi, Filii sui missit, ut maneat cum illa in aeternum doceatque omnem ueritatem. Hoc etenim /Ephes 4: 8.11. Ego rogauit pro te. Luc 22: 32; Gratias ago quia fides uestra annuntiat. Rom 1: 8/ est illud Pauli: "Christus, inquit, ascendens in altum captiuam duxit captiuitatem; dedit dona hominibus. Et ipse dedit quosdam quidem Apostolos, quosdam aut Prophetas, alios uero Euangelistas, alios autem pastores et doctores ad consummationem Sanctorum in opus ministerii, in aedificationem Corporis Christi, donec occurramus omnes in Vnitatem fidei, et agnitionis filii Dei, in uirum perfectum, in mensuram aetatis plenitudinis Christi: ut iam non simus paruuli fluctuantes et circumferamur omni uento doctrinae in nequitia hominum, in astutia ad circumuentionem erroris."

Vbi etiam praeterendum non est aurea illa Capreoli Carthaginis Episcopi regula, in epistula per Besulam diaconum ad sacram Ephesinam Synodum, quae tertia est Generalis, missa, atque ab omnibus sanctissimis Episcopis, qui cum Beatissimo Cyrillo Alexandrino Episcopo Nestorium in eadem Synodo deposuerunt unanimi acclamatione approbata, Qui /Capreol. in Epist. ad S. Synod. Ephes. qua extat in eiusdem Synodi p. 2. Act. 1/ (inquit) illa perpetuam stabilitatem retinere uoluerit, quae de Catholicae Fidei ratione statuerit, is non propria auctoritate sed antiquorum Patrum iudicio sententiam suam corroborare debet; ita ut ea ratione partim ueterum, partim recentiorum decretis et sententiis placita sua comprobans unicam Ecclesiae ueritatem, iam inde ab initio ad praesens usque tempus simplici puritate inuictaque constantia et auctoritate decurrentem, se asserere, docere et tenere ostendat. Curabo itaque ueritatem iam saepe sapius ab Ecclesia definitam, expectationi Tuae manifestam reddere. non quidem per disputationis, aut habitationis modum; nam ut scribit in supra dicta Epistola Capreolus Laudatus: "Si quis ea quae iam olim diiudicata sunt denuo in disputationem uocari sinat, is sane aliud nihil facere censebitur, quam de Fide, quae hactenus ualuit, ipsemet dubitare", uerum ea ratione, qua uult Apostolorum Princeps Petrus /1 Pet 3: 15/, ut simus "parati semper ad satisfactionem omni poscenti nos rationem de ea, quae in nobis est, spe". Caeterum, dum ego auctoritate diuini Testimonii, cum Verbi, tum Operis, necnon Orthodoxorum Patrum atque Doctorum Latinorum pariter et Graecorum Spiritum Sanctum ex Patre et Filio aeternaliter esse et essentiam Suam suumque esse Subsistens habere ex Patre, simul et Filio, et ex utroque aeternaliter, tamquam ab uno principio, et unica spiratione procedere ostendo: Tu uelim animum praebeto beneuolum, et in his omnibus, ut monet Sapiens, deprecare Altissimum, ut dirigat in Veritate uiam tuam.

Loca sunt fere innumera in Veteri Nouoque testamento, non ea solum, quae Sanctissimae Trinitatis Mysterium, hoc est, Vnum Deum in Trinitate et Trinitatem in Vnitate sat aperte, quamuis generatim manifestant; uerum etiam illa, per quae, singillatim nobis reuelatum est quid de Patre, quidue de Filio, quidue de Spiritu Sancto credere debemus, si salui esse uolumus. Singula recensere mei instituti non est: unde iis contentus ero, quibus, fauente Deo, euidentissime cognoscere ualebis rei a me propositae ueritatem. Et primo quidem loco nudas Scripturae sententias, secundum textum Vulgatae editionis, afferam, quibus Sancti Patres et Orthodoxi Doctores contra Haereticos Spiritum Sanctum a Patre Filoque aeternaliter procedere docuerunt et comprobarunt. Deinde eorundem Patrum uerba ipsa testimoniaque adducam seruata Temporum ratione atque aetate qua quique in Dei Ecclesia floruerunt; simul quoque per easdem aetates exortas Haereses, quae Spiritus Sancti processionem denigrare atque obtenebrare quaesierunt, qua potero breuitate perstringam, ut hinc etiam Magnificentiae tuae superabunde Luce clarius appareat Doctrinam hanc et Veritatem non ab heri atque nudius tertius, non ab Haereticis atque impiis hominibus, sed a Mose, Prophetis, Magistro Magistrorum Iesu Christo, Apostolis Christique atque Apostolorum Discipulis Catholicae Ecclesiae traditam fuisse acceptamque ab iis, qui cum a Christo, tum ab eodem Spiritu Sancto edocti sunt, summa fide ac diligentia integram illibatamque per continuam Catholicae Fidei¹⁷ Patrum et Sedis Apostolicae Pontificum¹⁸ traditionem, ad nostra usque tempora conseruatam extitisse. Venio ad Auctoritates Scripturae quarum:

1. Gen. cap. 1. v. 2.

1. Et Spiritus Dei ferebatur super aquas. /de hac uid. Seuulo../

2. ib. cap. 2. v. 7.

2. Formauit igitur Dominus Deus hominem de limo terrae et inspirauit in faciem eius spiraculum uitae, et factus est homo in animam uiuentem. /de hac v. S./

3^a. Exod. cap. 15. v. 8.

3. Et in spiritu furoris tui congregatae sunt aquae. /de h. S./

4. Iob. cap. 4. v. 8. 9.

4. Vidi eos, qui operantur iniquitatem et seminant dolores et metunt eos, Flante Deo perisse, et spiritu irae eius consumptos. /de hac. Sac./

¹⁷ sanctissimorum (P)

¹⁸ legitimam successionem (P)

cap. 33. v. 4.

5. Spiritus Dei fecit me, et spiraculum Omnipotentis uiuificauit me.

Psalm. 35.[36.] v. 10.

7. Quoniam apud te est fons uitae, et in lumine tuo uidebimus lumen.

Psalm. 50.[51.] v. 14.

8. Redde mihi laetitiam salutaris tui et spiritu principali confirma me.

Psalm. 32.[33.] v. 6.

6. Verbo Domini caeli firmati sunt, et spiritu oris eius omnis uirtus eorum.

Isai. 11. v. 4.

9. Et percutiet terram uirga oris sui; et spiritu labiorum suorum interficiet impium.

Ezech. 1. v. 20. 21.

10. Spiritus uitae erat in rotis.

Ioel. cap. 2. v. 28.

11. Et post haec: Effundam spiritum meum super omnem carnem: et prophetabunt filii uestri et filiae uestrae.

ibid. v. 29.

12. Sed et super seruos meos et ancillas in diebus illis effundam spiritum meum.

Lucae cap. 6. v. 19.

13. Virtus de illo exibat et sanabat omnes.

cap. 8. v. 46.

14. Ego noui uirtutem de me exisse.

15. Ego mitto promissum Patris mei in uos; uos autem sedete in ciuitate, quoadusque induamini uirtutem ex alto. c. 24. 49.

Ioan. cap. 5. v. 26.

16. Sicut enim Pater habet uitam in semetipso, sic dedit et Filio uitam habere in semetipso; et potestatem dedit ei iudicium facere, quia Filius hominis est.

Ioan. cap. 10. v. 30.

18. Ego et Pater unum sumus.

ver. 38.

19. Pater in me est, et ego in Patre.

cap. 7. v. 38. 39.

17. Qui credit in me. Sicut dixit Scriptura, flumina de uentre eius fluent aquae uiuae. Hoc autem dixit de Spiritu, quem accepturi erant qui credentes in eum: non dum enim erat Spiritus datus, quia Iesus nondum erat glorificatus.

cap. 16. v. 14.

21. Ille (scilicet Spiritus Sanctus) me clarificabit, quia de meo accipiet et annuntiabit uobis.

cap. 15. v. 26.

20. Cum uenerit Paraclitus, quem ego mittam uobis a Patre, Spiritum ueritatis, qui a Patre procedit.

cap. 16. v. 15.

22. Omnia, quaecumque habet Pater, mea sunt. Propterea dixi: quia de meo accipiet et annuntiabit uobis.

cap. 20. ver. 22.

23. Dixit (Iesus discipulis) iterum: Pax uobis. Sicut misit me Pater, et ego mitto uos. Haec cum dixisset, insufflauit et dixit eis: Accipite Spiritum Sanctum.

Apocal. 1. 8.

24. Accipietis uirtutem, superuenientis Spiritus Spiritus Sancti in uos.

Rom. cap. 8. v. 9.

25. Vos autem in carne non estis sed in Spiritu: si tamen Spiritus Dei habitat in uobis. Si quis autem Spiritum Christi non habet, hic non est eius.

De quo in Sac[ra Scriptura] sunt alia plurima, quae ex sequentibus manifesta erunt¹⁹ /In Bibliotheca Vet. Primum tom. 1. Colonien. editionis. Scripsit Vitam S. Martialis S. Aurelianus eius discipulus. Gregor. Turonen. Petrus de Natalibus et alii./

¹⁹ ex Patrum auctoritatibus, ad quos transeo, manifesta erunt. Et quidem (P)

Primo saeculo Christiano

duas reperio SS. Martialis et Andronici Auctoritates, Christi Discipulorum²⁰, quae aperte²¹ affirmant Spiritum Sanctum a Patre Filioque aeternaliter procedere.

Prima est S. Martialis, qui anno D[omi]ni 42. Romam cum Petro profectus ibique cum eodem 43. commoratus 44. in Gallias missus et ibidem anno 72. confessor in Domino obdormiuit in uita et post mortem clarus miraculis.

Anno Domini 72.

"S. Martialis, ex tribu Beniamin, Patre Marcello, Matre Elizabetha, Stephani Protomartyris consanguineus, unus e numero septuaginta duorum Christi discipulorum, a S. Petro, Christo iubente, baptizatus. Hic puer ille fuisse dicitur, de quo S. Andreas ad Iesum apud Ioannem (6:9): "Est puer (inquit) unus hic, qui habet quinque panes hordeaceos et duos pisces." Hic item Christo postremum cum Discipulis caenanti inseruiuit cum Cleopha uiditque Christum Dominum post resurrectionem ascendentem in caelum: qui postea cum Sancto Petro Romam ueniens, ab eodem in Gallias ad praedicandum Euangelium missus est, ubi multos populos ad Christi fidem conuertit, mortuum suscitauit et alia miracula edidit demumque felici confessione obiit anno Christi 72, sui Pontificatus 28 /meminit eiusdem Hesychius in Vita Sancti Clementis/. Hic, inquam, S. Martialis in Epistola ad Burdegalenses, quae incipit: "Martialis, seruus Dei, et Apostolus Iesu Christi, cum Sancto Spiritu, qui repleuit corda nostra, qui subdidit sibi omnem mundum, qui alligauit diabolum et peccatum, Burdegalensibus, iam in Christo renatis, per aquam et Spiritum Sanctum, filiis et filiabus, cum sorte et haereditate Dei, quae data est per orationem, Pax uobis et misericordia, quia cognouistis ueritatem"; post alia haec scribit:

Cap. X. "Spiritus uero Dei, qui uos sanctificauit credentes in ipsum, qui Filium naturalem et sibi secundum aeternitatem coaequalem per resuscitauit tertia die a mortuis; non est genitus sicut Verbum, quia et ipse Spiritus in diuina aequalitate gloriosus processit ineffabiliter ab eo qui genuit et ab eo quoque qui genitus est. Itaque Spiritus Domini non genitus, non factus, non creatus, sed procedens est a Patre et Verbo. Verbo autem Domini caeli firmati et Spiritu oris eius omnis uirtus eorum." Ita ibi.

Alterum est S. Andronici, etiam Christi discipuli, qui eodem anno in Pannoniam missus primus Syrmiensis Episcopus, de quo in hunc modum post multa alia Hesychius in pia uita S. Clem. testatur.

²⁰ *Sancti Patres et Doctores* (P)

²¹ *docuerunt* (P)

Anno Christi 74.

S. Andronicus, antiquus Christi Discipulus, cuius etiam meminit Paulus ad Rom cap. 16. u. 7., qui a Sancto Petro Apostolo similiter ad praedicandum in Pannoniam missus, Christum Pannoniis annutiauit, primusque Syrmienensis Episcopus fuit.²² De quo inter caetera Hesychius, Salonitanus Episcopus, qui uixit circa annum Domini 418, tempore Zosimi Romani Pontificis, in uita Sancti Clementis Papae et Martyris, haec habet: "Susci-tauerat paulo ante teterrimus daemon omni refertum nequitia Ebionem, qui contra Filium Dei Spiritumque Sanctum blasphemo ore multa, multa scripto mendacissimo commentus est. Eius impia Acta nomine Apostolorum conscripta cum Andronicus accepisset, extracta coram omni fidelium quos Christo genuerat multitudine pyra, in ignem illa coniecit exussitque. Deinde conuersus ad coetum: 'Pax uobis, inquit, fratres. Praecepit Deus Moysi, omne uestimentum in quo inuenta esset lepra, tanquam immundum et pollutum per sacerdotem flammis comburere /Leu 13:51-52/. Dauid quoque de peruersis et linguosis ait: Labor labiorum ipsorum operiet eos. Cadent super eos carbones, in ignem deiciet eos /Ps 139:10-11/. Librum ergo hunc, ut immundum, quoniam non una uel altera in eo lepra haereseos habebatur, sed totus erat lepra, totus haereticus, exussi igne, in fauillam solui. Vos uelim caute a fermento haereticorum. Nolite mendaci eloquio abduci. Manete in uocatione et doctrina, quam a Paulo et Luca quamque a me accepistis. Sana enim fides in Deum est, ut credamus Iesum Christum esse Dei Patris filium genitum ante omnem creaturam, et Spiritum Sanctum ante omnia saecula ex Patre et Filio procedentem. Vnum, uerum, aeternum atque omnipotentem Deum, Trinum in Personis, Vnum in essentia. Patrem, qui genuit Filium, qui genitus est a Patre: Spiritum Sanctum, qui a Patre processit et filio.' etc." Vitam hanc S. Clementis puro Slaouonico idiomate, ante annos septuagintos scriptam, apud me habeo, et quam primum communem omnibus, Deo dante et uita sospite, faciam.

In secundo seculo Christiano

Vnum, sed grauissimum et doctissimum testem inuenio, qui floruit ipse Tertullianus Africanus Carthaginensis, cuius tum acre ac uehemens ingenium, tum doctrinam tanti fecit Sanctus Cyprianus, nullam ut diem absque lectione Tertulliani praeteriret suoque Notario frequenter de

²² Ispod se nalazi upisano: *Verum antequam P[at]rum testimonia attulero meminervis uelim totidem a Christi Natiuitate annos numerari apud Romanos ita ut annos ille quo unam Torgouistij collocuti sumus, quod Graeci numerat, siveuit 1638. hic.* Tekst se proteže preko dna dva folija, više puta je prepravljan i većinom teško čitljiv.

Tertulliano diceret: "Da Magistrum", uti testatur Sanctus Hieronymus in Catalogo et Nicephorus lib. 4. cap. 34. Iste in libro, quam aduersus Praxeam edidit, in hunc scribit modum:

Cap. 4. "Hoc mihi (inquit) et in tertium gradum dictum sit, quia Spiritum non aliunde puto quam a Patre per Filium", et iterum:

Cap. 8. "Tertius est Spiritus a Deo et Filio, sicut tertius a radice fructus ex frutice, et tertius ex fonte riuus ex flumine."²³

Vnus quoque extitit

Tertio Christiano seculo,

S. Gregorius Neocaesarienses, antea dictus Theodorus, quem Sanctus Basilius Magnum, Suidas a miraculis magnitudine Thaumaturgum appellat /Hieron. in Catal. Suid./ . Unus ex praecipuis Origenis discipulis, factus Episcopus Neocaesareae patriae suae, qui Anno Domini 251. 252. 253. 254. 256. 260. 263.²⁴ Floruit, atque 267. Synodo Antiochenae contra Paulum Samosatenum celebratae interfuit. Quique, ut testantur uetustissima Graecorum Menologia, fidei Mysterium a Sanctissima Dei genitrice Ioanneque Theologo per uisionem edoctus fuit. Hic etiam in confessione fidei, quam, ut dixi, per reuelationem a Beato Ioanne Euangelista mediante Deipara acceperat, sic ait:

²³ *Similiter etiam Tertium seculum Christianum circa anno D[omi]ni 260. dedit S. Patrem Gregorium Ep[iscop]um Neocaesariensem quem S. Basilius Magnus Thaumaturgum nominat. (P)*

²⁴ 266. (P)

Descriptio ecclesiae Zagrabiensis¹

Tota² ecclesia aedificata est ex lapide secto et perpolito; longitudo eiusdem³ pedum 219,⁴ latitudo 98, altitudo 72. Altare maius situm ad orientem, porta maior cum frontispicio occidentem spectat. Distincta est in tres naves, miro et proportionato modo fabrefacatas.⁵ Has discernunt columnae lapideae perpolitae aequali numero aequalique distantia erectae, apsidem navium⁶ sustentantes. Ad aquilonem sive latus evangelii sunt⁷ columnae novem, ad cornu epistolae sive meridiem totidem. Medium ecclesiae secat chorus e regione altaris maioris, ad medietatem quartae columnae recta ducto muro⁸ a latere ad latus deductus et sustentatus; ex opposito vero columnis lapideis numero octo suffultus, lapideus totus, columnellis exornatus.⁹ In medio ad orientem, ut dixi, est Altare maius, post conflagrationem a Rev. Francisco Erghelio constructum¹⁰; distat a muro plus minus ad passum, sua altitudine absidem contingit. Ad latus eiusdem ex parte euangelii erectum habetur ad modum columnae tabernaculum superbissime fabrefactum et exornatum statuis primo Ss. Martini¹¹ Sabariensis episcopi Turonensis, Stephani regis, Emerici ducis et Ladislai regis, deauratis et depictis; inde paulo superius imagine sculpta Salvatoris plagati, posita inter duos angelos, quorum dexter tres clavos, sinister lanceam et arundinem cum spongia tenet. Summitatem pellicanus rostro pectus feriens pullosque sanguine vivificans. In hoc tabernaculo conservatur

¹ Taj Levakovičev spis nalazi se u R 3339, f. 64- (ovdje označen slovom A), zatim prijepis kanonika Tome Kovačevića Arhiv HAZU IV c 15, f. 7v- (ovdje označen slovom B), zatim u prijepisu iz Tkalčevićeve knjižnice Arhiv HAZU III d 152 (ovdje označen slovom T), a taj opis je objavio Daniel Farlati, 1775: 337-340 (ovdje je označen slovom F). Farlati je uveo podnaslove i izvukao ih in margine. Naslovi: *Descriptio ecclesiae* (A), *Sequitur Descriptio ecclesiae Zagsis per eundem scriptorem inchoata, sed non finita* (B), a T nema posebna naslova nego jednostavno nastavlja na prethodni spis. Osnovni je tekst ovdje uzet iz Kovačevićeva prijepisa, a varijante ostalih rukopisa i tiskanog teksta donose se u kritičkom aparatu.

² In margine: *Ejus descriptio et dimensio* (F).

³ *eius* (A).

⁴ 215 (F).

⁵ *fabricatas* (F).

⁶ *navis* (F).

⁷ *sunt* (A) napisano dva puta.

⁸ u A slijedi precrtano: *sustentatus ad*.

⁹ *Supremos lapides sepulcris quibus trabes lapides(!) perpolitae suppositis*. (A) sve precrtano. U F in margine: *Altare majus*.

¹⁰ *et describatur erigiturque paulo minus* (A) precrtano.

¹¹ *Macrini* (F)

V[enera]bile Sacramentum, lampade argentea ante pendente perpetuoque ardente honoratum; conscenditur tribus gradibus lapideis in pede insignia N. & N. ep[isco]porum habentur¹². Erigitur ibidem atque e regione opposita ad summitatem fornicis semicolumna, a qua ad aliam oppositam protracta est crates lapidea, communicantium commoditati extracta et ferreis suffulta pessulis duobus a dextris totidem a sinistris, in medio spatium est patens per quod ad altare maius per quatuor gradus commode dispositos conscenditur. In cornu epistolae prope gradus est sepulchrum huius inscriptionis:

Illustrissimi & Reverendissimi D. D. Ioannis Erdődii¹³ el[ecti] episcopi Agriensis sacrae caesateae regiaeque maiestatis consiliarii haereditarii comitis Montis Claudii & Varasdiensis, qui obiit die 13. Augusti A. D. 1626. aetatis suae 37.¹⁴ Tumulum hunc marmoreum exornavit inde insignia familiae Erdődiae Caspar Verbanovich custos & canonicus Zagrab. olim cantor & can. Agrien. ac praepositus S. Stephani regis ibidem suis vero in studiis praefectus amoris ergo.

Ad cornu euangelii prope venerabile sacramentum extat effigies lapidi marmoreo insculpta et sepulchro imposita, praesulem N. dictae ecclesiae pontificalibus indutum pastoraalemque virgam ad laevam habentem repraesentans, sine inscriptione.

Infra¹⁵ memoratum tabernaculum et crates est altare Coenam Dominicam depictam cun inscriptione exhibens: *O sacrum convivium in quo Christus sumitur, eius in pede legitur inscriptio huius modi: Ad laudem et gloriam Dei Altissimi, ad honorem gloriosissimae V[irginis] M[ariae]. Ad[modum] Rev. D. Ambrosius Jazkay Prot. Apost. Praepos. Chasm. & Can. Zagrab. f. f. 1633. Junii 25.* Ante hoc altare iuxta parietem est monumentum marmoreum Osvaldi praesulis pontificalibus induti effigiem repraesentans et insignia super pedes exprimens, scutum videlicet duabus zonis praecinctum, in quarum medio stella est. Hinc et hinc duo angeli alati atque in fine legitur epitaphium huiusmodi:

Zagabriae Osvaldus manet hic sub marmore praesul

Exemplum verae qui probitatis erat.

Fama suum celebrat, pereat ne pulvere nomen

Virtutum meritis spiritus astra tenet.

Ad cubitum ab hoc est lapis sepulchralis in quo ita legitur:

Hic ossa R[everendissimi] D[omi]ni Joannis Monozslai Ep[isco]pi Zagr[abiensis] requiescunt anno 1584. reposita.

¹² *habet* (F).

¹³ *Erdeodii* (F).

¹⁴ 27 (F).

¹⁵ In margine: *Altare Coenae Donicae.* (F).

Ad¹⁶ cornu epistolae altaris maioris est altare e regione praefati altaris est altare¹⁷ imaginem S. Lucae depictam habens et supra imaginem B[eatae] V[irginis] Christum infantem tenentis, sub qua legitur: *Exaltata est S. Dei Genetrix super choros angelorum ad caelestia regna*. In pede altaris sic habes¹⁸: *Ad laudem et gloriam Dei omnipotentis, gloriosissimae V[irginis] M[ariae] ac S. Lucae evangelistae honorem Ambrosius Jazkay protonot. apostol. praepositus Chasmen. f. f. 1633.*

Ante hoc altare penes parietem est monumentum marmoris rubei¹⁹ Lucae antistitis, pontificalibus induti atque pastoralemente baculum sub laeva tenentis effigiem exprimens, iuxta pedem dextrum sunt insignia eiusdem aere conflata in scuto gryphum coronam pedibus calcantem exprimentia, cuius inscriptio est eius modi:

Hic situs est Lucas praesul venerabil....

Zagrabiae templi luxque decusque....

Qui pietate parens, nulli virtute secundus

Accepit meritis astra parata suis.

Obit anno MDX^o. X Kal. Octobris."

Hinc²⁰ descenditur tribus gradibus lapideis ab una columna fornicem sustentante ad aliam protractis, ante quos duo sunt interstitia columnarum, per quae exitus patet, hinc ad dextram, inde ad laevam navem. Recta gradientibus manent²¹ sedilia superbissima pro choro ad divinum officium persolvendum e ligno sculpta, a memorato ep[isco]po Osvaldo, ut apparet, facta; nam eiusdem insigne ex utroque latere appositum pluribus in locis conspicitur. Ad latus euangelii sunt sedilia superiora numero 17 totidemque, a cornu epistolae, in quorum medium spatium est inclinatoriis ad commodius ascendendum. Interiores sedes ex uno latere tredecim, totidem ex altero aequae positae ac distributae. In medio iuxta murum chorum sustentantem iacet sedes episcopi cum genuflexorio ex lapide scissa ad quam patet aditus ex utroque latere, qui duobus gradibus descenditur, episcopo in tertio sublimiore sedente. Baldachinum ligneum affabre incisum, quatuor columnis ligneis impositum. Post a dorso episcopi tabulis politis contacta, habens insignia Rev. Petri Domitrovich²²

¹⁶ In margine: *Altare B. M. V.* (F).

¹⁷ *Ad cornu epistolae plane e regione praefati altaris est altare aliud (A), Ad cornu epistolae altaris maioris est altare e regione (F).*

¹⁸ *habet* (F).

¹⁹ *e marmore rubeo* (F).

²⁰ In margine: *Subsellia Canonic. & solium episcopale.* (F).

²¹ *occurrunt* (F).

²² *Demitrovich* (F)

imposita anno 1618.²³ In medio baldachini nomen IHS [Jesus] superius quoque floribus ligneis pyramidalibus²⁴ insignibusque eiusdem praesulis ornatum. Hinc ad dextram et sinistram episcopalis sedis duae fenestrae et totidem portae per quas patet egressus ferreisque cratibus, portarum instar, observantur. In spatio ad quatuor passus a gradibus columnarum est unus pulpitus²⁵ ad libros chori sustentandos, retro in aequali vel paulo mionori distantia sunt tres alii pulpiti²⁶, medius maior libros antiphonarum et graduales sustentans, duo alii psalteriis onerati²⁷.

Ad²⁸ latus epistolae non procul a gradibus est monumentum marmoreum Frangipanorum insignia ostentans nec non imaginem loricateam, acinace accinctam, genibus procumbentem, manibus complicatis, coram qua cassis iacet, in cuius capite haec leguntur:

Memoriae

Spectab. ac Magnifici Dn. Francisci Zlunii de Frangep. Segn. Vegliae Modrusiaeqe Comitis, Dalmatiae, Croatiae, Sclavon. Bani fidelis & fortis. Anna soror relicta Magni Nicolai Olah²⁹ Czarar ex Fr. cariss. posuit. Vixit annos XXXVI. mort. XI Decembris MDLXXII. Varasdini.

Sub Casside eidem:

Zlunia stirps cecidit, Franciscus Martis alumnus

Infestus rasis³⁰, terror eratque Gethis³¹.

Est proavis clarus, sed dextra promptior usque

Consilioque, infert damna cruenta Scythis.

Banus erat Dalmat. Sclavorum tumque Croatae,

Praelia commisit, fausta trophea tulit.

Sed quid Pannoniae vix spes est ulla salutis

Ni Deus accurrat³², quid superesse velit.

Ergo Diis mixtus potiori parte triumphat

Ossa tegit marmor, mens pia novit iter.

²³ 1608. (F)

²⁴ *pyramidaliter* (F)

²⁵ *unum pulpitum* (F)

²⁶ *tria alia pulpita* (F)

²⁷ *onerantur* (F)

²⁸ In margine: *Sepulcrum & Epitaphium Frangipanum.* (F)

²⁹ *Elach* (F)

³⁰ Umjesto toga Farlati ima točke.

³¹ *Getis* (F)

³² *accurret* (F)

Super columnas primas muro sacrarii adiunctas visuntur insignia Osvaldi episcopi et Regni Hungariae. In sacrario circumcirca altare sunt fenestrae altitudinis cubitorum circiter duodecim numero quinque, singulae in summitate acuminatim conclusae atque super se alio orbiculariem lapide perplexam³³ ad formam duplicis crucis adauctae, quod ad apsidem usque pertingunt.

*In Capella S. Ladislai habente navem abside
sanctuarii magnis demissam³⁴*

Ad³⁵ orientem est altare sumptuosum, egregiis picturis auroque decoratum atque S. Ladislao regi dicatum, tabulae marmoreae rubri coloris superpositum. In cuius pede B[eatae] V[irginis], Salvatoris et S. Ioannis evang. imagines cernuntur. Supra in medio est imago B[eatae] V[irginis] Assumptae, angelorum millibus circumseptae, dexteram S. Ladislaus, sinistram S. Emericus occupat. In tabula inferiori, qua clauditur altare ad cornu euangelii, idem Ladislaus coronam in capite tenens atque in sinu sororis quiescens iacet. In eadem, ubi equum conscendit, hostem, qui sororem rapuerat, persecuturus. In superiori idem Ladislaus equo insidens scutum cruce insignitum sinistra tenens, securimque ad ferendum elevatam in dextra habens, cum Tartaro sororem gestante concreditur. In superiore ad latus epistolae, idem cum eodem luctans atque soror Tartari pedem securi feriens; in inferiore idem Ladislaus triumphans. In eadem a parte exteriori Christus crucifixus, adstantibus Virgine et apostolo Ioanne, in superiori ductio ad Pilatum, in opposita inferiori baiulatio crucis, in superiori captio. Inde ad latera oratio in horto, coronatio, flagellatio et resurrecti. In summitate transfiguratio. Post idem altare sunt duae fenestrae, structurae et magnitudinis supradictae. Ante gradum dicti altaris est transitus ex sacrario ad altare maius et alia loca navis mediae et meridionalis. Inter cornu euangelii et murum ecclesiae est monumentum ostendens habitum antiquum cum inscriptione³⁶:

*Hic iacet generosa Dna Elisabeth filia Magnifici Valentini Comitis
Zagrabiensis, obiit anno MCC.*

Supra eiusdem monumentum extat statua lorica aurea, caeteris armis militantibus auro fulgentibus, gladium cum scuto in sinistra, securim in dextra tenens S. Ladislao posita. Hinc porta sacristiae ad laevam egredi-

³³ aliis orbiculari lapide (F)

³⁴ Ad cornu euangelii in navi apsidemagis sacrarii demissa, in capella S. Ladislai d[icat]a. (A)

³⁵ In margine: Sacellum & altare S. Ladislai. (F)

³⁶ cum inscriptione nema (F)

entibus vas aquae benedictae habens. A³⁷ porta sacristiae ad columnam oppositam recta gradus protenditur, a quo iaceat sedilia chori utraque parte in aequali numero sita, hoc est num. 24. Clauduntur duobus altaribus, aquilonari Omnium Sanctorum nuncupato, meridionali vero opposito S. Paulo dicato. A tergo altaris Omnium Sanctorum sunt insignia Lucae praesulis cum inscriptione:

Luca episcopo praesidente anno 1507.

In opposito insignia Osvaldi cum inscriptione:

Osvaldus episcopus obiit anno 1499.

In medio sedilium e regione sacrarii est spatium, quo conscenditur per duos gradus atque instar armarii erecta habetur capsula aerea in qua legitur:

Inclyto Vladislao Rege, Luca vero Pontifice dignissimo Ioannes de Marocha Archidiaconus Goricen. & Can. huius almae ecclesiae, hunc chorum Deo et patriae propriis fecit fieri impensis 1507.

Ex opposito:

Opus Magistri Joannis Niczae Florentini 1507.

In medio ante gradum est lapis marmoreus huius inscriptionis:

Andreas Ivanich Can. Cathedralis Zagrabien. artium & iuris doctor, Patriae Pater olim. Obiit A. D. 1510. 9. Ianuarii.

Pannoniae Caesar cum bello ceperat Albam.

Mole sub hac tegitur Pegasei fontis alumnus.

Paulo inferius est aliud monumentum Ioannis archid. Dubicensis 1383. Penes altare S. Pauli stat monumentum rubri³⁸ marmoris memorati Ioannis de Marocha cum hoc epitaphio:

Ioannes de Marocha archidiaconus Goricensis sibi suoque fratri Blasio DD. arch. Kemlek 1495 die S. Vincentii vita functo facere curavit.

Penes altare Omnium Sanctorum in marmore legitur per gyrum:

Venerabilis quondam Dom. Petrus de Myzolia Lector & Canonicus huius almae ecclesiae Zagrabiensis qui obiit in festo S. regis Stephani hora vesperarum in medio fori, in oppido Teplicensi, illincque reductus & hic tumulatus, cuius anima requiescat in sancta pace. Amen, 1498.

Sacrarium³⁹ porta ferrea occluditur, quod sub fornice mirae pervetustaeque sanctorum imagines depictae honorant⁴⁰. Super portam ipsam, qua itur ad ecclesiam, imago in summitate S. Hieronymi et subtus Ss. Stephani, Ladislai et S. Emerici. Sub alio arcu in eodem pariete imago S. Dominici

³⁷ In margine: *Subsellia chori.* (F)

³⁸ *rubei* (B, F)

³⁹ In margine: *Sacrarium.* (F)

⁴⁰ *exornant* (F)

et S. Francisci cum stigmatibus, quae in medio stat imago⁴¹ superius vero imago et aliae imagines, quas non descripsimus⁴².

Ad latus occidentis est repositorium sacrae supellectilis et archivum Capituli porta ferrea oclusum. Ad septemtrionem porta parva excurrentium commoditati aptata, penes quam scala lymacera⁴³, per quam super fornecem conscenditur. Habet sacrarium sua requisita atque in eo sanctorum reliquiae.

In capella B. Virginis

Habetur⁴⁴ supra tabulam lapideam altare B[eatae] V[irginis] in cuius medio est imago eiusdem sculpta instar Conceptionis, lunam sub pedibus tenens, a dextris statua S. Catharinae V. M. et a laeva S. Dorotheae V. M. In tabulis, quibus altare clauditur, est pictura excellens. Ad latus euangelii est statua marmorea loricata⁴⁵ Com. Thomae Erdeodii ante quam Crucifixi imago. Supter caput eius verba⁴⁶: *In Deo vici*. Insignia eiusdemque epitaphium:

Illustrissimo DD. Comitum Thomae Erdeodio de Moniorokk Montis Claudii & Comitatus Varasdiniensis Comiti perpetuo, Sacri Ordinis Redemptoris equitis, Thavernicorum regalium magistri; S. C. Regiae Maiestatis Consilarii ac Regnorum Dal. Cro. & Sclav. olim Bani, qui 17. Ianuar. anno Dni 1624. aetatis suae anno 66. in Dno pie obiit.

Iuxta hoc monumentum sunt scalae ad conscendendum in apsidem.

Ad⁴⁷ cornu epistolae sunt sedilia lapidea parieti inclusa, lapidi incisa numero septem, ocluduntur Conservatorio capit. Chasmensis. Inde stalus ex utraque parte aequali sedilium numero 24 positus ab Erghelio, sumptibus Petri Domitrovich praesulis factus. Clauditur duobus altaribus, dextro SS. Cosmae et Damiani, in quo imago B[eatae] V[irginis] Christum in sinu tenentis et S. Hieronymi a sinistris et S. Ladislai a tergo, habet insignia Erghelii. Ante hoc iacet Georgius Ivanich Zagrabienensis, annus non poterat legi. Penes hunc lapis habens:

Ioannes Matkovich cantor et canonicus Zagrabienensis 1610.

In medio ad aquilonem inter alia sepulchra epitaphiis carentia, iacet Adm. R. D. Nicolaus Zalkochii canonicus et cantor cathedralis ecclesiae Zagrabienensis nec non praepositus Demessien. obiit 1631.

⁴¹ quae in medio stat imago superius vero imago Taj dio ne donosi Farlati.

⁴² describimus (F)

⁴³ cochlearis (F)

⁴⁴ In margine: *Sacellum & altare Concept. B. V. M.* (F)

⁴⁵ stricata (F)

⁴⁶ verba nema (F)

⁴⁷ In margine: *Subsedilia Cap. Chasmensis.* (F)

Ex⁴⁸ opposito est altare S. Gervasii, in eius pede lapis insignia habens Vener. quondam Michaelis Withes praep. et canon. Zagrabiensis, qui tabulam et stalos quatuor fecit anno 1499. Dicatum est S. Gervasio, depicta passio Salvatoris, in medio Crucifixo. Iuxta est monumentum dicti Michaelis Withes cum epitaphio:

Clauditur hic Michael Witez de nomine gentis

Praepositus templi, Stephane Sancte, tui.

Iuris divini praelato schemmate doctor.

Quem Sanctus Michael sumpsit ad astra poli

Die 7. Mens. Aprilis 1499.⁴⁹

⁴⁸ In margine: *Altare S. Gervasii.* (F)

⁴⁹ Tu dodaje T. Kovačević: „Hic desiit ecclesiae Zagrabiensis a fr. Raphaelae Levakovich inchoata descriptio.” (B).

Marinko Šišak

ZNANSTVENI SKUP O FRA RAFAELU LEVAKOVIĆU

Deseti skup u nizu nazvanom „Tihi pregaoci“, održao se 14. -16. svibnja 2009. na uobičajenim mjestima gdje je održana i većina dotadašnjih skupova: Šibeniku, Skradinu i Visovcu. Rafael Levaković se u potpunosti ne uklapa u sintagmu o „tihim pregaocima“ jer je djelovao u Rimu i radio za Svetu kongregaciju za širenje vjere, ali razdoblje u kojem je djelovao, znatno ranije od svih dosad tematiziranih franjevaca, te velik rad koji je uložio u pripremu i tiskanje misala i brevijara, omogućili su sudionicima skupa da i o ovom znamenitom Jaskancu govore kao o „tihom pregaocu“. Rafael Levaković rođen je u Jastrebarskom oko 1590. godine, a umro je u Zadru 1649. Velik dio njegova rada ostao je u rukopisu.

Znanstveni skup počeo je predstavljanjem knjige Tamare Tvrtković o Levakovićevom suvremeniku Šibenčaninu Ivanu Tomku Mrnaviću. Predstavljanje je upriličeno 14. svibnja 2009. u Gradskoj knjižnici Juraj Šizgorić koja je i izdavač ove knjige. O knjizi su govorili Mijo Korade, Pavao Knezović, Milivoj Zenić i sama autorica. Milivoj Zenić je uz to zorno prikazao Mrnavićeve tragove u Šibeniku i mjesta koja su vezana uz Mrnavićevu šibensku sudbinu.

Radni dio skupa počeo je sutradan, 15. svibnja 2009. u Studijskom središtu Hrvatskih studija u Skradinu. Prije samog skupa odana je počast dvama sudionicima dotadašnjih skupova o tihim pregaocima koji su početkom 2009. preminuli. Akademik Radoslav Katičić obnovio je sjećanje na stalnog sudionika skupova, akademika Nikicu Kolumbića (1930. – 2009.), a dr. sc. Krešimir Čvrljak na tajnika Matice hrvatske u Skradinu i člana svih organizacijskih odbora o tihim pregaocima Ivicu Sušića (1953. – 2009.). Sudionici su minutom šutnje odali počast i zahvalu preminulima.

Svojim referatom o Rafaelu Levakoviću u kulturnoj povijesti Hrvata koji je izložio akademik Radoslav Katičić, naznačene su glavne crte i koordinate djelovanja i Levakovićeva traga u hrvatskoj povijesti i započela je s radom prva sjednica skupa. Sjednicom su predsjedali Pavao Knezović i Anica Nazor. Prof. dr. sc. Mijo Korade s Hrvatskih studija Sveučilišta u

Zagrebu govorio je o Levakovićevu doprinosu hrvatskoj historiografiji, a Lucija Radoš (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) govorila je o njegovu djelu *De ecclesiae Zagrabienensis fundatione*. Marko Jerković (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) govorio je o Levakovićevu popisu svećenstva, dok je Rudolf Barišić (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) govorio o ulozi Rafaela Levakovića u naporima oko ujedinjavanja dviju Crkava. Prof. dr. sc. Franjo Emanuel Hoško nije došao zbog zdravstvenih razloga na skup, ali je poslao svoj rad. Prof. dr. sc. Pavao Knezović (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) govorio je o Levakovićevu načinu opisivanja i pripovijedanja. Prof. dr. sc. Branka Tafra (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) izlagala je o temi „Sedamnaesto stoljeće – predstandardizacijsko ili standardizacijsko razdoblje hrvatskoga jezika“. Prof. dr. sc. Diasna Stolac (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci) govorila je o filološkim pogledima Rafaela Levakovića. Mr. sc. Sanja Holjevac i Mirjana Crnić (Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci) govorile su o jeziku hrvatskih misala iz XVI. XVII. stoljeća. Doc. dr. sc. Vlado Rezar (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu) izlagao je o Levakovićevu rukopisu „De illyrica lingua“, a posljednje izlaganje u okviru prve sjednice izložio je dr. sc. Šime Demo (Hrvatski institut za povijest u Zagrebu) u kojem je govorio o Levakovićevom latinskom jeziku.

Druga, popodnevna sjednica započela je popodne istoga dana izlaganjem akademkinje Anice Nazor o Levakovićevim glagoljskim izdanjima. Alojzija Tvorić govorila je zajedničkom i suprotnom u „Azbukividnjaku“ Rafaela Levakovića i „Tablici za dicu“. Gordana Čupković (Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru) govorila je o glagoljskim inačicama u „Pěsni s(ve)tie troice“, a prof. dr. sc. Vanda Babić (Filozofska fakulteta u Ljubljani) govorila je o Rafeelu Levakoviću i njegovoj povezanosti uz hrvatsku protestantsku glagoljsku tradiciju. Prof. dr. sc. Ivan Karlić i Iva Mršić (Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu) govorili su o hrvatskoj teologiji u XVII. stoljeću, dok je prof. dr. sc. Vladimir Horvat (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu) govorio o odnosu Bartola Kašića i Rafaela Levakovića u stvaranju liturgijskog jezika i knjiga.

Treća sjednica znanstvenoga skupa održana je u Kongresnoj dvorani na Visovcu. Sudionike skupa u ime samostana pozdravio je gvardijan fra Žarko Maretić. Sjednicom su predsjedali Diana Stolac i Ivan Karlić. Dr. sc. Anica Vlašić-Anić (Staroslavenski institut, Zagreb) govorila je o Levakovićevu misalu u knjižnici kapucinskoga samostana u Karlobagu. Ivan Bekavac-Basić (Zdravstveno učilište Zagreb) govorio je o Levakoviću i hrvatskom latiničkom izdanju Bellarminova *Nauka krstjanskog kratka* iz 1637. Prof. dr. sc. Divna Mrdeža Antonina (Odjel za kroatistiku

Sveučilišta u Zadru) govorila je o temi „Vjerska pripadnost i kolektivni identitet“. Iva Beljan (Sveučilište u Mostaru) izlagala je o temi „Propovijedati pripovijedajući: propovijed bosanskih franjevaca u XVII. i XVIII. stoljeću“, a dr. sc. Krešimir Čvrljak (Zavod za povijest hrvatske književnosti, kazališta i glazbe HAZU, Zagreb) završio je skup svojim izlaganjem o Franji Asiškome: „Je li Franjo Asiški prvovijesnik humanizma i renesanse?“.

Nakon izlaganja u istoj dvorani predstavljen je zbornik radova s prošlogodišnjeg skupa koji je bio posvećen Lovri Šitoviću. O devetom u nizu zbornika govorili su Pavao Knezović i Diana Stolac, a svoju pjesmu posvećenu fra Lovri pročitao je fra Stojan Damjanović.

Nakon ručka u refektoriju franjevačkog samostana Gospe od Milosti i kratke vožnje Krkom sudionici skupa su se oprostili s domaćinima. I ovaj skup zajednički su uz glavnog organizatora Hrvatske studije Sveučilišta iz Zagreba organizirali ogranci Matice hrvatske u Skradinu i Šibeniku i Gradska knjižnica Juraj Šižgorić iz Šibenika.

Sudionici skupa prije ulaska na brod za Visovac.

10. ZNANSTVENI SKUP – TIHI PREGAOCI

RAFAEL LEVAKOVIĆ

Znanstveni skup o fra Rafaelu Levakoviću
(Jastrebarsko, 1597.- Zadar?, 1649.)

ČETVRTAK, 14. SVIBNJA 2009.

13.00 – Organizirani polazak iz Zagreba. Autobus polazi ispred Pošte 2 u Branimirovoj ulici.

17.00 – Dolazak u Šibenik

19.00 – Šibenik, Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, Poljana m. Tita 1.

Predstavljanje knjige Tamare Tvrtković „Između znanosti i bajke: Ivan Tomko Mrnavić“

O knjizi govore: Mijo Korade, Pavao Knezović, Milivoj Zenić i autorica.

Nakon predstavljanja večera, odlazak u Skradin i smještaj u Hotel Skradinski buk.

PETAK, 15. SVIBNJA 2009.

Skradin, Studijsko središte Hrvatskih studija, Trg Male gospe 7/II

9.00 Prva sjednica znanstvenoga skupa, predsjedaju Pavao Knezović i Anica Nazor.

Pozdravne riječi

Radoslav Katičić, Rafael Levaković u kulturnoj povijesti Hrvata

Mijo Korade, Levakovićev doprinos hrvatskoj historiografiji 17. stoljeća
Lucija Radoš, Krčelićev odnos prema Levakovićevom spisu

De ecclesiae Zagrabienensis fundatione

Marko Jerković, Levakovićev popis svećenstva: kontekst nastanka, perspektive korištenja i recepcija u historiografiji

Rudolf Barišić, Uloga Rafaela Levakovića u naporima oko ujedinjenja dviju Crkava

Franjo Emanuel Hoško, Levakovićeva mogućnosti školovanja u vlastitoj franjevačkoj pokrajinskoj zajednici

Pavao Knezović, Levakovićev način opisivanja i pripovijedanja

11.00 – 11.15 **Stanka**

Branka Tafra, Sedamnaesto stoljeće

– predstandardizacijsko ili standardizacijsko razdoblje hrvatskoga jezika

Diana Stolac, Filološko djelovanje Rafaela Levakovića

Sanja Holjevac – Mirjana Crnić, Prilog proučavanju jezika hrvatskih misala iz 16. i 17. stoljeća

Tamara Tvrtković, Zagonetno autorstvo. **Prodromon et una generalis Illyrici descriptio**

Vlado Rezar, De Illyrica lingua

Šime Demo, Levakovićev latinski **Rasprava**

ORGANIZATOR SKUPA

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

SUORGANIZATORI

Matica hrvatska Skradin

Gradska knjižnica Juraj Šižgorić, Šibenik

13.00 **Objed u Hotelu Skradinski buk**

16.00 **Druga sjednica znanstvenoga skupa**, predsjedaju Alojz Jembrih i Sanja Holjevac

Anica Nazor, Levakovićeva glagoljska izdanja

Dorothea König, Azbukividnjak Rafaela Levakovića, 1629 //

Tabla za dca, 1561. Zajedničko i suprotno

Alojzija Tvorčić, Levakovićev **Azbukividnjak** kao doprinos poučavanju čitanja na hrvatskom jeziku

Gordana Čupković, Glagoljske inačice «Pěsni s(ve)tie troice»

Vanda Babić, Rafael Levaković u njegova navezanost na hrvaško protestantsko glagoljsko tradiciju

17.45 – 18.00 **Stanka**

Alojz Jembrih, Jesu li Levakovićeva rimska glagoljička izdanja tiskana slovima Stipana Konzulija?

Ivan Karičić-Iva Mršić, Hrvatska teologija 17. stoljeća

Vladimir Horvat, Bartol Kašić (1575.-1650.) i Rafael Levaković (1597.-1649.): sličnosti i razlike u stvaranju liturgijskog jezika i knjiga.

20.00 **Svečana večera**

SUBOTA, 16. SVIBNJA 2009.

Visovac, Kongresna dvorana

9.30 **Treća sjednica znanstvenoga skupa**, predsjedaju Diana Stolac i Ivan Karičić

Anica Vlašić-Anić, Levakovićev misal u knjižnici kapucinskoga samostana u Karlobagu

17.45-18.00 Kratka stanika

Ivan Bekavac Basić, Levaković i hrvatsko latiničko izdanje Bellarminova **Nauka karstjanskog kratka** iz 1637 (?)

Divna Mrdeža Antonina, Vjerska pripadnost i kolektivni identitet

Iva Beljan, Propovijedati pripovijedajući: propovijed bosanskih franjevaca u 17. i 18. stoljeću

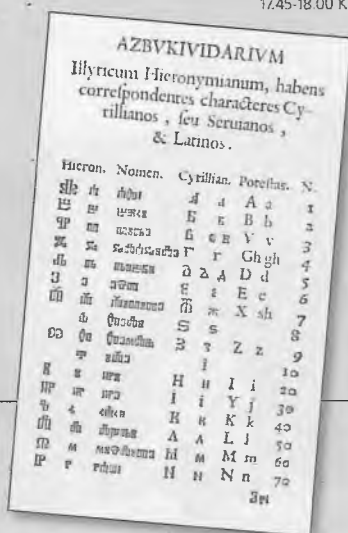
Krešimir Čvrižak, Je li Franjo Asiški prvovjesnik humanizma i renesanse?

11.30 Predstavljanje **Zbornika o Lovri Šitoviću**

Sudjeluju Pavao Knezović, Diana Stolac i fra Stojan Damjanović

12.30 **Objed**

Nakon objeda kratka izlet i povratak.

ORGANIZACIJSKI ODBOR

Pavao Knezović, predsjednik

Višnja Brajnović

Marko Jerković, tajnik

Marko Menđušić

Marinko Šišak

Milivoj Zenić

ŠIBENIK – SKRADIN – VISOVAC
14. – 16. svibnja 2009.

Plakat za skup o Rafaelu Levakoviću

POPIS LITERATURE

Aitchison, Jean (2001) *Language Change – Progress or Decay?*, Cambridge University Press, Cambridge; New York.

Antoljak, Stjepan (1962), „Sultan Jahija u Makedoniji“, *Godišen zbornik – Filozofski fakultet na Univerzitetot Skopje*, knj. 13., Skopje, 109-166.

Antoljak, Stjepan (1992), *Hrvatska historiografija do 1918.*, knj. 1., Matica hrvatska, Zagreb.

Antoljak, Stjepan (2004), *Hrvatska historiografija*, (2. dopunjeno izdanje), Matica hrvatska, Zagreb.

Babič, Vanda (1996-1997), „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. in 18. stoletju“, *Jezik in slovstvo*, 42, Ljubljana, 2-3: 55-72.

Babič, Vanda (1997-1999), „Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih knjig v 17. in 18. stoletju in oblikovanje značilnih grafičnih sistemov Levakovičevih izdaj misala in brevirja“, *Slovo*, Zagreb, 47-49: 255-284.

Babič, Vanda (1998), „Temeljni razlikovalni elementi grafičnih sestavov in njihov delež pri oblikovanju različnih fonetično-morfoloških sistemov v Levakovičevih in Paštričevih glagolskih izdajah“, *Slavistična revija*, 46/3, (ur.: Ada Vidovič Muha), Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana, 235-247.

Babič, Vanda (1998/99), „Bukvar – nastopna izdaja Mateja Karamana in njegovo mesto pri oblikovanju posebnega glagolskega grafičnega sistema v Karamanovih izdajah liturgičnih knjig“, *Jezik in slovstvo*, 44/3, (ur.: Tomaž Sajovic), Slavistično društvo Slovenije, Ljubljana, 71-88.

Babič, Vanda (2000), *Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste iz 17. in 18. stoletja*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana.

Babič, Vanda (2001), „Vpliv in delež prvih vzhodnoslovanskih slovnice cerkvene slovanščine pri oblikovanju grafično-jezikovnega sistema v hrvaških glagolskih liturgijskih tekstih iz 17. in 18. stoletja“, *Drugi hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova I.* (gl. ur. Dubravka Sesar), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 173-178.

Babič, Vanda (2004), „Tri plasti morfoloških vplivov v Levakovičevem brevirju in Karamanovih izdajah misala in brevirja“, u: *Glagoljica i hrvatski glagolizam* (ur.: Marija-Ana Dürriegl, Milan Mihaljević, Franjo Velčić), Staroslavenski institut, Krčka biskupija, Zagreb, Krk, 657-666.

Babič, Vanda (2009), „Grafične značilnosti abecedarija *Tabla za dicu* Stipana Konzula Istrana iz leta 1561“, *Zbornik referatov s Četrtega slovensko-hrvaškega slavističnega srečanja*, (ur.: Miran Hladnik), Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 35-50.

Babič, Stjepan (1989), „Gundulićev jezik prema suvremenome hrvatskome književnom jeziku“, *Forum*, XXVIII (5-6): 534-548.

Babič, Stjepan (1998), „Poticaji i podaci za raspravu o početku hrvatskoga književnoga jezika“, *Jezik*, 45(4): 121-128.

Babič, Vanda (2005), „Propovijedi Vicka Zmajevića“, *Croatica et Slavica Iadertina* I: 207-228.

Bacon, Francis (1964), *Novi organon*, Prva knjiga: *Aforizmi o razjašnjavanju prirode i kraljevstvu ljudskom*, (prev. Viktor D. Sonnenfeld), Naprijed, Zagreb.

Badurina, Anđelko (1990), *Kanonske tablice*, u: *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 320.

Barlè, Janko (1913), „Naše diecezanske sinode“, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, 4: 157-178 i 265-281.

Barracough, Geoffrey, (1968), *The Medieval Papacy*, Great Britain, Norwich.

Bartal, Antál (1901), *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*, B. G. Teubner, Lipsiae.

Bašić, Nataša (2005), „Hrvanja hrvatskoga“, *Jezik*, 52(3): 113-118.

Belić, Miljenko (1982), *Blažena Djevica Marija – naše utočište. Mariologija o. Antuna Kanižlića D. I: 1699.-1777.*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Belostenec, Ivan (1740), *Gazophylacium seu Latino-Illyricorum onomatum aerarium : selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constractionibus, metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum : item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomatice Illyrico delicatis illustratum ...*, (a. r. patris Joannis Belloszteneecz), Typis Joannis Baptistae Weitz, Zagrabiae

Benvin, Antun (1984), „Zamisao liturgijskog jezika u Šimuna Kožičića“, *Slovo*, Zagreb, 34: 203-218.

Bežen, Ante (2004), „Sintetičke metode u nastavi početnog čitanja i pisanja (kritički povijesni pregled)“, *Metodika, časopis za teoriju i praksu metodikâ u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi*, god. 5, Zagreb, 8: 32-47.

Bežen, Ante (2008), *Metodika – znanost o poučavanju nastavnog predmeta. Epistemologija metodike u odnosu na pedagogiju i edukologiju – s primjerima iz metodike hrvatskoga jezika*, Učiteljski fakultet – Profil, Zagreb.

Biblija (1974), *Stari i Novi zavjet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Bibliotheca Teubneriana Latina 3 (CD-ROM) (2005) (ur.: Paul Tombeur), K G Saur Books, Leipzig; Brepols, Turnhout.

Biow, Douglas (2002), *Doctors, Ambassadors, Secretaries: humanism and professions in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, London.

Biti, Vladimir (1997), *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb.

Black, Robert (2001) *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge.

Blaise, Albert (1954), *Dictionnaire latin-français des auteurs chrétiens*, Le latin chrétien, Strasbourg.

Blaise, Albert (1955), *Manuel du latin chrétien*, Le latin chrétien, Strasbourg.

Blažević, Franjo (1911), „Sveti Franjo Asiški i renesansa“, *Serafinski perivoj*, 25., Sarajevo, 190-191.

Blažević, Zrinka (2008), *Ilirizam prije ilirizma*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

Bogdanović, Marijan (2003), *Ljetopis kreševskoga samostana*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb.

Bogišić, Rafo (1991), „Hrvatski barokni slavizam“, u: *Hrvatski književni barok* (ur. Dunja Fališevac), Zavod za znanost o književnosti, Filozofski fakultet, Zagreb.

Bogišić, Rafo (1997), *Hrvatski barokni slavizam*, u: *Zrcalo duhovno: književne studije*, HSN, Zagreb, 139-164.

Böhme, Jakob (1996), *Aurora ili zora u izlasku*, u: *Filozofija renesanse*, (prev. Kiril Miladinov), Zagreb.

Bonaventura (1723), *Vita sancti p. Francisci, Alterius illius Angeli Apocalypticici habentis signum Dei vivi*, (authore Doctore Seraphico S. Bonaventura), Typis Academicis Societatis Jesu, Tynaviae, [1723].

Borak, Hadrijan (1977), „Sv. Franjo u historiografskom istraživanju danas“, *Kačić*, Split, 23-36.

Bošković, Radosav (1985), *Osnovi uporedne gramatike slovenskih jezika*, II Morfologija, NIO „Univerzitetstva riječ“, Nikšić.

Botica, Stipe (1995), *Biblija i hrvatska kulturna tradicija*, vl. naklada, Zagreb.

Bratanić, Maja (1991), *Rječnik i kultura*, Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, Zagreb.

Bratulić, Josip - Damjanović, Stjepan (2005), *Hrvatska pisana kultura I.*, Veda – Kratis, Križevci – Zagreb.

Bratulić, Josip (1983), *Hrvatske početnice do narodnoga preporoda*, (pogovor uz pretisak Prve hrvatskoglagoljske Početnice 1527.), Grafički zavod Hrvatske – Školska knjiga, Zagreb, 13–22.

Bratulić, Josip (1995), *Leksikon hrvatske glagoljice*, Minerva, Zagreb.

Bratulić, Josip (1996), *Hrvatska propovijed: od svetoga Metoda do biskupa Strossmayera*, (priređio J. Bratulić), Erasmus naklada, Zagreb.

Bratulić, Josip et al. (2009), *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: srednji vijek*, Croatica, Zagreb.

Bréhier, Emile (1937), *La philosophie du Moyen Age*, Édition Albin Michel, Paris.

Brevijar po zakonu rimskoga dvora [1491] (1991), faksimilno izdanje s priložima, (ur. I. Bakmaz, A. Nazor, J. Tandarić), GZH i HAZU, Zagreb.

Brlek, Mijo - Šikić, Marijo (1985), *Teološki studij u samostanu Male braće u Dubrovniku*, u: *Samostan Male braće*, Zagreb – Dubrovnik, 185-195.

Brlek, Mijo (1952), *Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku*, Zagreb.

Brozović, Dalibor (1970), *Standardni jezik*, Matica hrvatska, Zagreb.

Brozović, Dalibor (1978), „Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti“, u: *Hrvatska književnost u evropskom kontekstu* (ur. A. Flaker i K. Pranjić), Liber – Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb.

Brozović, Dalibor (2005), „O početku hrvatskoga standardnog jezika“, *Jezik*, 52(5): 186–192.

Brozović, Dalibor (2008), „Jesu li Bečki i Novosadski 'dogovori' samo beznačajne epizode i činovi unitarističkog nasilja – ili jedine osnovne točke u hrvatskoj novoštokavskoj standardizaciji?“, u: *Identitet jezika jezikom izrečen - Zbornik rasprava* (ur. A. Peti-Stantić), Srednja Europa, Zagreb.

Bulat, Nikola (2002), *Crkva i sakramenti u misli Marka Antuna de Dominisa*, Crkva u svijetu, Split.

Burckhardt, Jacob (1997), *Kultura renesanse u Italiji*, (prev. M. Prelog), 2. izd., Prosvjeta, Zagreb.

Burke, Peter (2004), *Languages and Communities in Early Modern Europe, The Wiles Lectures*, Cambridge University Press, Cambridge.

Buturac, Josip - Ivandija, Antun (1973), *Povijest katoličke crkve među Hrvatima*, Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.

Buturac, Josip (1984), *Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine*, JAZU, Zagreb, 43-108.

- Campbell, Lyle (1999), *Historical Linguistics: An Introduction*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Carreras y Artau (2001), Tomàs-Joaquim Carreras y Artau, *Història de la filosofia espanyola* (Filosofia cristiana del segle XIII al XV), vol. I, Edició facsímil, Girona, Barcelona.
- Cartojan, Nicolae (1942), *Istoria literaturii Romane vechi*, Vol. II. (*De la Matei Basarab si Vasile Lupu pina la Serban Cantacuzino si D. Cantemir*), Fundația regală pentru literatură și artă, București.
- Catholic Encyclopedia* (1907-1913) (ur.: Charles G. Herbermann i dr.), Robert Appleton Company/ The Encyclopedia Press, New York (<http://www.newadvent.org/cathen/>, pristup ostvaren 18.8.2009.).
- Chevalier, Jean – Gheerbrant, Alain (1989), *Rječnik simbola*, 3. prošireno izd., Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Cruse, Allan (2006), *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Curtius, Ernest Robert (1998), *Europska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, 2. izd., Naprijed, Zagreb.
- Čale, Frano - Zorić, Mate (1974), *Talijanska književnost*, u: *Povijest svjetske književnosti*, sv. 4, Mladost, Zagreb, 7-208.
- Čipčić, Dimitrije (1960), *Nastava početnog čitanja: grupna obrada štampanih slova i zanimljive aktivnosti*, Jugoslovenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd.
- Čvrlijak, Krešimir (2008), *Uvod u filozofiju renesanse*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (1984), *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2004), *Slovo iskona, Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2008), *Hrvatskostaroslavenski*, u: Stjepan Damjanović, *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Matica hrvatska, Zagreb, 38-51.
- Dante (1976), *Božanstvena komedija*, (prev. M. Kombol i M. Maras), Sveučilišna naklada Liber i Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb.
- Deković, Darko (1986), „Missal hervaski Jurja Manzina, rukopisni hrvatsko-latinički misal iz XVII. stoljeća“, *Croatica Christiana Periodica*, X., Zagreb, 18: 89-116.
- Delorko, Olinko (1936), „I Fioretti di san Francesco e il Cantico de Sole (Ed. U. Hoepli, Milano)“, *Savremenik*, br. 2, Zagreb, 78.

Denzinger, Heinrich - Hünermann, Peter (2002), *Zbirka sažetaka vjerovanja, definicija i izjava o vjeri i čudoređu*, UPT, Đakovo.

Deželić, Velimir (1923), „Znameniti Jastrebarčani“, *Katolički list*, 74., Zagreb, 49: 597-601.

Diels, Hermann (prir.) (1983), *Predsokratovci* (Fragmenti) I-II, Naprijed, Zagreb.

Dobronić, Lelja (1996), *Biskup Ladislav iz Kabola*, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur.: F. Mirošević), Školska knjiga, Zagreb, 108-113.

Du Cange, Charles du Fresne (1883-1887), *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Vol. 1-10, L. Fabre imprimeur-éditeur, Niort.

Duffy, Eamon (1998), *Sveci i grešnici*, Otokar Keršovani, Rijeka.

Duličenko (1981): Дуличенко А. Д., *Славянские литературные микроязыки*, Валгус, Таллинн.

ĐSB (1999), *Đakovačka i srijemska biskupija – Biskupski procesi i izvještaji 17. i 18. stoljeće*, (pr. A. Dević i I. Martinović), Hrvatski državni arhiv i Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Enciklopedijski teološki rječnik (2009), *Volumina theologica*, sv. XXIX., (gl. ur.: A. Starić), KS, Zagreb.

Erasmus von Rotterdam (1956), *Briefe*: (an Paul Volz, an die Nonnen von Denny, an den Leser, (Verd. und herausg. von W. Köhler), 3. erweiterte Auflage von A. Flitner, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt: 196-206, 422-424, 444-447.

Erasmus von Rotterdam (1967-1975), *Ausgewählte Schriften lateinisch und deutsch* (id est: *Epistola ad Paulum Volzium, Enchiridion militis christiani, Ratio seu methodus compendio perveniendi ad veram theologiam, Hyperaspistes diatribae adversus servum arbitrium Martini Lutheri lib. I., Dialogvs Iulius exclusus e coelis, Ciceronianus sive de optimo dicendi genere*), (hrsg. von Werner Welzig), Bd. I-VIII, Wissenschaftliche

Erdmann-Pandžić, Elisabeth von (1997), „Četiri stoljeća hrvatske filologije: Za novi pristup zanemarenom predmetu“, *Prvi slavistički kongres, zbornik radova*, I (ur. S. Damjanović), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.

Eubel, Konrad - van Gulik, Guillelmo (1923), *Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium Ecclesiarum Antistitum series*, sv. III (2. ed.), Sumptibus et typis Librariae Regensbergianae, Münster.

Fabiani, Placid (1894), *Die theologische Hauslerhranstalt der croatisch-kraimerischen Franciscaner-Ordensprovinz vom heiligen Kreuze*, u: Hermann Zschokke, *Die theologischen Studien und Anstalten der Katholische Kriche in Oesterreich*. Wien-Leipzig.

- Fajdiga, Maurus (1777), *Bosnia Seraphica*, Rk. Biblioteka franjevačkog samostana u Ljubljani.
- Fališevac, Dunja (1988), „Barokni postupci u kompoziciji Gundulićeva Osmana“, u: *Književni barok* (ur. Ž. Benčić i D. Fališevac), Zagreb, 247-291.
- Fališevac, Dunja (2007²), *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Farlati, Daniele (1775), *Illyrici sacri tomus quintus - Ecclesia Jadertina cum suffraganeis et Ecclesia Zagrabiensis*, Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, 337-240
- Fermendžin, Eusebije (1892a), *Acta Bosnae pitissimum ecclesiastica*, (ed. *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium*), sv. 23, Zagrabiae.
- Fermendžin Euzebije (b), *Acta Croatiae*, III, 458.- Spis je u Arhivu HAZU u Zagrebu.
- Fermendžin, Euzebije (1887), *Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799*, JAZU, Zagreb.
- Fermendžin, Euzebije (1888), „O. Rafo Levaković i Vlasi“, *Starine JAZU*, god. 18, Zagreb, 22-32.
- Filić, Krešimir (1973), „Franjo Glavinić, hrvatski kulturni pregalac XVII. stoljeća“, *Bogoslovska smotra*, god. 43, Zagreb, 4: 432-447.
- Fioretti del glorioso messere santo Francesco e de' suoi frati* (1903), (a cura di G. L. Passerini), 3. ed., G. C. Sansoni, Firenze.
- Forcellini, Egidio (1940), *Lexicon totius Latinitatis* (ur. Giuseppe Furlanetto, pretisak), Typis Seminarii, Patavii.
- Frančić, Anđela et al. (2005), *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- [Franciscus Assiniensis] (1978) *Opuscula sancti patris Francisci Assiniensis*, (denuo edidit iuxta codices mss. Caietanus Esser), S. Bonaventurae Ad Claras Aquas, Grottaferrata (Roma).
- Frangeš, Ivo (1987), *Povijest hrvatske književnosti*, Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba, Zagreb – Ljubljana.
- [Franjo Asiški] (1988), *Spisi Sv. Franje i Sv. Klare Asižana*, (prev. D. Damjanović i A. Bonifačić), Symposion, Split, 1988.
- Frkin, Vatroslav – Jurić, Šime (1989), „Glavinićeva tiskana djela i rukopisna ostavština“, *Zbornik radova o Franji Glaviniću* (ur. Josip Bratulić), Zagreb, 136-137.
- Fuček, Ivan (2004), „Teologija i teolozi u Hrvatskoj u 18. stoljeću“, *Obnovljeni život*, (59) 3, Zagreb.

Fučak, Jerko (1975), *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara u sklopu jedanaest stoljeća hrvatskoga glagoljaštva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Gabrić-Bagarić, Darija (2004), *Primjeri bosanskohercegovačke pismenosti i književnosti od 11. do 19. stoljeća*, HKD Napredak, Zagreb – Sarajevo.

Garin, Eugenio (1961), *Medioevo e rinascimento*, Laterza, Bari.

Gauchat, Patritius (1935), *Hierarchia catholica medii et recentioris aevi sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series*, vol. IV., München.

Gazdaru, Dumitru (1974), „Misiunea culturală a lui Rafael Levaković pe lângă Matei Basarab. Prietenia lui cu Udriște Năsturel“, u: *Omagiu profesorului D. Gazdaru* (dir. Virgil Mihailescu), (editio: *Miscelanea din studiile sale inedite sau rare*, Vol. I.), Institutul Român de cercetări – Biblioteca Română, Freiburg, 93-174.

Gentile, Giovanni (1968⁴), *Il pensiero italiano del rinascimento*, u: *Opere*, vol. XIV, Sansoni, Firenze.

Gilson, Étienne (1969), *L'Esprit de la philosophie médiévale*, 2. éd., Librairie philosophique J. Vrin, Paris.

Glagoljička i ćirilčna tabla za dicu (2007), (pretisak iz 1561. g. priredio i napisao pogovor Stjepan Damjanović), Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Glagoljske i ćirilčke table za dicu, Tübingen 1561. (1986), (pogovor Stjepan Damjanović), Cymelia Croatica, Izdanje međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Zagreb.

Glavinić, Franjo (1628), *Czvit szvetih to yeszt Sivot szvetih...*, Apud Ioannem Salis, Venetiis.

Glavinić, Franjo (1648a), *Historia Tersattana*, Udine.

Glavinić, Franjo (1648b), *Origine della provincia Bosna Croatia*, Udine.

Golub, Ivan (1971), *Ivan Paštrić i njegovi suvremenici*, Split.

Golub, Ivan (1980), *Autobiografske bilješke Ivana Paštrića (1636.-1708.)*, JAZU, Zagreb.

Golub, Ivan (1983), *Slavenstvo Jurja Križanića. O tristotoj godišnjici Križanićeve smrti*, JAZU, Zagreb.

Golub, Ivan (1986), „Juraj Križanić – teolog pomirenja“, *Bogoslovna smotra*, 52, br. 1-2., Zagreb.

Golub, Ivan (1987), *Križanić*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Golub, Ivan (1988), *Ivan Paštrić – polihistor i teolog (1636.-1708.)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

- Golub, Ivan (2003), „Hrvatski teolozi XVII. stoljeća“, *Bogoslovna smotra*, vol. 74, br. 4., Zagreb.
- Goropius Becanus, Ioannes (1569), *Origines Antwerpianae sive Cimmeriorum Becceselana*. Ex officina Christophori Plantini, Antwerpen.
- Grafton, Anthony (2001), „Veni, vidi, vici: how Latin lives on“, u: *London Review of Books* (www.guardian.co.uk, 25.10.2001., pristup ostvaren 25.6.2009.).
- Grčević, Mario (1997), *Die Entstehung der kroatischen Literatursprache*, Böhlau, Köln – Weimar – Wien.
- Greiderer, Vigilius (1777), *Germania Franciscana seu Chronicon geographo-historicum Ordinis S. Francisci in Germania*, I-III., Innsbruck.
- Guberina, Augustin (1929), „Uzroci bizantinskog raskola“, *Bogoslovska smotra*, god. 17, Zagreb, 2: 122-141.
- Gulin, Ante (2001), *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli. Loca credibilia sjeverne i središnje Hrvatske*, Golden marketing, Zagreb.
- Hamm, Josip (1963), „Hrvatski tip crkvenoslavenskoga jezika“, *Slovo*, Zagreb, 13: 43-67.
- Hamm, Josip (1971), „Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima“, *Slovo, Glagoljica – jedanaest stoljeća jedne velike tradicije* (gl. ur. Anica Nazor), Zagreb, 21: 213-222.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1965), *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, 2. Bd, 4. Aufl., Friedrich Frommann Verlag (Günther Holzboog), Stuttgart – Bad Cannstatt.
- Henneberg, Ivan (1996), *Autorsko pravo*, Informator, Zagreb.
- Hercigonja, Eduard (1975), *Povijest hrvatske književnosti. Srednjovjekovna književnost*. Knj. 2., Liber – Mladost, Zagreb.
- Hercigonja, Eduard (1986), „Glagoljaštvo“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2. izd., sv. 4., Zagreb, 379-391.
- Hercigonja, Eduard (1989), *Franjo Glavinić (1585.-1652) život i djelo*, u: Franjo Glavinić, *Historia Tersattana*, Rijeka, 1989.
- Hercigonja, Eduard (1994), *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Hercigonja, Eduard (1996), „Pogodba slova Illyrički, i slovnica, s'Latinim... - jedno razmatranje o grafijama iz dvadesetih godina 18. stoljeća“, *Suvremena lingvistika*, Zagreb, 41-42: 199-212.
- Hercigonja, Eduard (1997), „Književnojezična koncepcija Franje Glavinića i kontinuitet hrvatskoga književnog jezika u XVII. stoljeću“, *Nova Istra*, god. II, Pula, 1: 113-128.

- Hercigonja, Eduard (2003.), „Glagoljaštvo i glagoljica“, *Hrvatska i Europa* (ur. I. Golub), Školska knjiga, Zagreb, 3: 245-274.
- Holjevac, Sanja (2003), *Jezik Missala hervaskoga Jurja Manzina s osobitim obzirom na atribuciju*, magistarski rad u rukopisu, Rijeka.
- Hook, Judith (2003), *The Christian World. A Social and Cultural History of Christianity*, Thames & Hudson, London.
- Horvat, Aleksandra – Živković, Daniela (2009), *Knjižnice i autorsko pravo*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Horvat, Vladimir (1998), *Bartol Kašić i četiri stoljeća hrvatskoga jezikoslovlja*, Ministarstvo prosvjete i športa Republike Hrvatske, Zagreb
- Hoško, Franjo Emanuel (2002), *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Hoško, Franjo Emanuel (2004), *Trsatski franjevci: pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*, Adamić, Rijeka.
- Hrg, Metod (1977), „Ubikacija nekih župa Zagrebačke biskupije iz XIV. stoljeća“, *Croatia Christiana periodica*, Zagreb, 1: 47-106.
- Hrvatski biografski leksikon* (2009), *Kam – Ko* [sv] 7, (ur. T. Macan), Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 75-77.
- Introductorium Croatiae* (1527), *Hrvatska glagoljska početnica = Introductorium Croatiae*, (Štampani v Bênetcih, po Andrei Toležani iz Ažule, 1527).
- Iriarte, Lazaro (1984), *Der Franziskusorden*, Verlag der bayerischen Kapuziner, Altoeting.
- Ivančan, Ljudevit (1912-1924), *Podaci o zagrebačkim kanonicima*, strojopis, ARHIV HAZU II d 243/1-3, Zagreb.
- Ivančan, Ljudevit (1932), „Zagrebački kaptol (1093.-1932.)“, *Croatia sacra*, god. 2, Zagreb, 161-275.
- Jauss, Hans Robert (1970), „Teorija rodova i književnost srednjega vijeka“, *Umjetnost riječi*, Zagreb, 3: 327-352.
- Jedin, Hubert (1997), *Crkveni sabori*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Jedin, Hubert (ur.) (1993), *Velika povijest crkve*, sv. III, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Jedin, Hubert (ur.) (2004), *Velika povijest crkve*, sv. III, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Jembrih, Alojz (1980), „Najstarije hrvatske početnice“, u: *IV. ročki glagoljaški bijenale* (ur.: Mario Kalčić), Istarska naklada, Pula, 59–67.
- Jembrih, Alojz (2007), *Stipan Konzul i „Biblijski zavod“ u Urachu*, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb.

- Jerotić, Vladeta (2000), *Izabrani ogledi*, Srpska književna zadruga – Budućnost, Beograd – Novi Sad (ćir.).
- Ježić, Slavko (1992), *Hrvatska književnost od početka do danas 1100-1941.*, (2. izd.), GZH, Zagreb.
- Jurčević, Ivan (2002), *Jezik hrvatskoglagoljskih tiskanih brevijara*, Pedagoški fakultet, Osijek.
- Jurić, Josip (1934), „Pokušaj 'Zbora za širenje vjere' god. 1627. da kod južnih Slavena uvede zajedničko pismo“, *Croatia Sacra*, Zagreb, 4: 143-174.
- Jurišić, Blaž (1944), *Nacrt hrvatske slovnice*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb, (pretisak Matica hrvatska, Zagreb, 1992.).
- Karaman, Matej (1753), *Bukvarь slavenskij*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. II 20740.]
- Karaman, Matej (1741), *Missale romanum slavonico idiomate*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani (zimski dio). Sign. II 9857.] Numeracija: CN – $\overline{\text{БВГД}}$ (1), $\overline{\text{БВГ}}$ (2), $\overline{\text{БВ}}$ (3), $\overline{\text{БВ}}$ (4), $\overline{\text{БВ}}$ (5); M – 1, 2, 3, 4, 5, 6.
- Karaman, Matej (1791), *Breviarium romanum slavonico idiomate*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. 39116.] Numeracija: P – $\overline{\text{А}}$ 4 (1), $\overline{\text{Б}}$ 5 (2), $\overline{\text{В}}$ 6 (3), $\overline{\text{Г}}$ 7 (4), $\overline{\text{Д}}$ 8 (5), $\overline{\text{Е}}$ 9 (6), $\overline{\text{Ж}}$ 10 (7), $\overline{\text{З}}$ 11 (8).
- Karaman, Mateo (1753/2005), *Bukvar*, (predgovor Stjepan Damjanović, *Nadbiskup Mateo Karaman i njegov Bukvar*), Типомъ Svѣtago sobora o' razmno-ženiê vѣri/Ex libris, Rim/Split – Zagreb.
- Katalinić, Ante (1971), *Veliki hrvatski mariolog Lovro Grizogon. Teološka studija s posebnim osvrtom n marijanski nazor na svijet*, FTIDI, Zagreb.
- Katehismus. Edna malahna kniga, u koi jesu vele potribni i koristni nauci i Artikuli prave Karstianeske vere ... 1561.* [NUK u Ljubljani. Sign. 21139.]
- Katičić, Radoslav (1974), „Nešto napomenâ o postanku složenoga suvremenog jezičnog standarda hrvatskoga ili srpskoga“, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole* (ur. F. Grčević - M. Kuzmanović), 2: 225–257.
- Katičić, Radoslav (1978), „O početku novoštokavskoga hrvatskoga jezičnog standarda, o njegovu položaju u povijesti hrvatskoga književnog jezika i u cjelini standardne novoštokavštine“, *Filologija*, 8: 165–179.
- Katičić, Radoslav (1998), *Litterarum studia: književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Katičić, Radoslav (2007), *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, 2. izd., Zagreb.
- Katičić, Radoslav (2009), „O standardnom i književnom jeziku“, *Jezik*, Zagreb, 56(2): 50–53.

Klaić, Nada (1971), *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb.

Klaić, Nada (1982), *Zagreb u srednjem vijeku*, Liber, Zagreb.

Kolarić, Juraj (2005), *Ekumenska trilogija: istočni kršćani, pravoslavni, protestanti*, Prometej, Zagreb.

Kolendić, Petar (1934), „Najstariji naš bukvar“, *Južni pregled*, god. IX, Skoplje, 198–201.

Kolumbić, Nikica – Kurelac, Miroslav (1987), „*Levaković, Rafael – fra Rafaelo Croato*“, *Leksikon pisaca Jugoslavije*, knj. III., Matica srpska, Novi Sad, 645–646.

Kombol, Mihovil (1961), *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*, (2. izd.), Matica hrvatska, Zagreb.

König, Dorothea (2000), „'Azbukividneč slovinskij' Rafaila Levakovića 1629 g.“, *Bosna franciscana – časopis Franjevačka teologija*, god. 8, Sarajevo, 13: 258–326.

Konzul Istranin, Stjepan (1986), *Tabla za dicu : edne malahne knjižice iz koih se ta mlada predraga ditca, tere pripusti ljudi zglagolskimi slovni čtati, i pogalvitei, o potribnei artikuli, ili členu ove prave stare karstianske vere, koja svakoga čovika izveliča lagko mogu naučiti = Abecedarium, und der gantze Catechissmus : one ausslegung, in der Crobatischen Sprach*, [Pretisak Pogovor napisao Stjepan Damjanović, Izdanje međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske (Biblioteka pretisaka *Cymelia Croatica*, knj. 3.), Zagreb]

Konzul, Stipan Istranin (1564), *Katekizam. Jedna malahna knjiga v hrvatski jazik istumačena*. [Pretisak. Za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ – Pazin, Katedra Čakavskog sabora – Buzet, Hrvatsko kulturno društvo u Gradišću – Željezno/Eisenstadt, 1994.]

Korade, Mijo (1996), *Biskup Franjo Ergelski*, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur.: Franko Mirošević), Školska knjiga, Zagreb, 307–313.

Korade, Mijo (1996a), *Biskup Benedikt Vinković*, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur.: Franko Mirošević), Školska knjiga, Zagreb, 315–325.

Korade, Mijo (2000), *Levaković, Rafael*, u: *Leksikon hrvatskih pisaca*, Školska knjiga, Zagreb, 426.

Košić, Vlado (1988), *Traktat Ivana Paštrića (1636.-1708.) "De libero arbitrio et de gratia"*, (magistarski rad), Zagreb.

Kožičić, Šimun (1530), *Psaltir*. [Pretisak. Rijeka, 1976.]

Krasić, Stjepan (2004), *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću*, Matica hrvatska, Zagreb – Čitluk.

Krasić, Stjepan (2009), *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*, Matica hrvatska, Dubrovnik.

Krčelić, Baltazar Adam (1770), *Historiarum cathedralis ecclesiae Zagrabiensis, Pars prima, tomus I.*, Typis primo Reinerianis dein Zeraushegianis ac demum Antonii Jandera, Zagrebiae [Pretisak. Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1994.]

Krčelić, Baltazar Adam (1994), *Povijest Stolne crkve zagrebačke* (preveo Z. Šešelj), Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Krebs, Johann (1843), *Antibarbarus der Lateinischen Sprache*, Heinrich Ludwig Brönnner, Frankfurt a. M.

Kršnjavi, Isidor (1906), „Sveti Franjo i životinje“, *Serafinski perivoj*, Sarajevo, 5: 65-66.

Kršnjavi, Isidor (1926), „Sv. Franjo i umjetnost“, *Nova revija*, Makarska, 3-4: 244-250.

Kruh nebeski, katolički molitvenik (1987), (ur.: A. Ivandija), Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda, Zagreb.

Kudelić, Zlatko (2003), „Rafael Levaković kao kandidat za biskupa grkokatoličke Marčanske biskupije“, *Hereditas rerum Croaticarum ad honorem Mirko Valentić* (ur.: A. Buczynski, M. Kruhek, S. Matković), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 113-124.

Kudelić, Zlatko (2007), *Marčanska biskupija: Habsburgovci, pravoslavlje i crkvena unija u Hrvatsko-slavonskoj vojnoj krajini (1611.-1755.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb.

Kukuljević Sakcinski, Ivan (1868), „Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovici XVII. vieka“, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, god. 9., Zagreb, 152-342.

Kukuljević Sakcinski, Ivan (1869), „Prilozi - Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita, živivši u prvoj polovici XVII. vieka“, *Arkiv za povjestnicu Jugoslaven-sku*, god. 10, Zagreb, 143-221.

Kuna, Herta (1998), „Hrvatska književnost u Bosni i Hercegovini u 18. stoljeću“, *Zbornik radova s Prvoga hrvatskog slavističkog kongresa*, (ur. S. Damjanović), Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 169-178.

Laertius, Diogenes (1759), *De vitis, dogmatibus et apophthegmatibus clarorum philosophorum libri decem*, Impensis I. P. Krausii, Lipsiae.

Lašvanin, Nikola (2003), *Ljetopis*, Synopsis, Sarajevo – Zagreb.

Lauer, Reinhard (2002), „Ilirski ideologem“, *Studije i rasprave*, Matica hrvatska, Zagreb.

- Le Goff, Jacques (1993), *Srednjovjekovni imaginarij*, Antibarbarus, Zagreb.
- Lekić, Đorđe (1991), *Metodika razredne nastave*, Nova prosveta, Beograd.
- Levaković, Rafael (1628), *Naukь karstjanski kratak*, Nella stampa della Sac. congr. de propag. fide, Rim.
- Levaković, Rafael (1629), *Azbukividnêk slovinskij, iže općennim načinom psalteriĉ nazivaetse*, Va vitiskalnici svete skupščine o' razmnoženiê veri, Rim; i. e.: Levaković, Rafael (1629), *Azbukividnik slovinskij, iže općennim načinom Psalteriĉ nazivaetse / pismom b. Jerolima Stridonskago prenapravljen* (o. f. Rafailom Levakovićem), Va vitiskalnici Svete skupščini o' razmnoženiê veri, Rim.; Levaković, Rafael (1629), *Azbukividnjak slovinski*^o, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. II 9963.]
- Levaković, Rafael (1631), *Missale romanum slavonico idiomate*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. II 10056.] Numeracija: CN – ԵԿԶ (1), ԵԿԸԸ (2), ԵԿԹ (3), ԵԿՅԻ (4), ԵԿԸԸ (5), ԵԿԸԸԸ (6); M – ՇՈՐ (1), ՇՈՐԻԻ (2), ՇՈՐԿԷ (3), ՇՈՐԸԸ (4), ՇՈՐԳԹ (5), ՇՈՐԸԸԸ (6), ՇՈՐԳ (7), ՈՐԸԸ (8).
- Levaković, Rafael (1648), *Breviarium romanum slavonico idiomate*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. II 7510.] Numeracija: P – ՊԹ (1), ԸԸ (2), Յ (3), ԸԸ (4), Թ (5), ԸԸ (6).
- Levaković, Rafael (1693), *Azbukividnêk slovinskij, iže općennim načinom psalteriĉ nazivaetse*, va vitiskalnici Svete skupščine o' razmnoženiê veri, Rim.
- Levaković, Rafael: *De Sancti Spiritus processione*, Rk. Nacionalna i sveučilišna knjižnica Zagreb, sign. R 3339 ff. 14-20r.
- Levaković, Rafael: *Historia episcopatus & ecclesiae Zagrabiensis* (auctore fr. Raphaelae Levaković can. eccl. Zagrab.), Rk. Arhiv HAZU, sign. III d 152.
- Levaković, Rafael: *Historiola de fundatione et structura ecclesiae Zagrabiensis* (fragmentum), Rk. Arhiv HAZU, sign. II d 60.
- Levaković, Rafael: *Historiola episcopatus & dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* (authore fr. Raphaelae Levakovich Franciscano hujus ecclesiae olim canonico & archidiacono cathedrale), Rk. Arhiv HAZU, sign. IV c 15.
- Levaković, Rafael: *Miscellanea – Historica* (fratris Raphaelis Levaković olim archidiacono & canonico Zagrabiensis), Rk. Arhiv HAZU, sign. III d. 118.
- Lipnik, Jože (1992), *Metoda branja in dela z besedilom v osnovni šoli. Metodika branja*, Univerza v Mariboru – Pedagoška fakulteta, Maribor.
- Macan, Trpimir (1999), *Povijest hrvatskog naroda*, Školska knjiga, Zagreb.
- Machiavelli, Niccolò (1985), *Izabrano djelo* (Pisma, povijesni spisi, književna djela), sv. 1 – 2., (prev. F. Čale i Lj. Belan), Globus, Zagreb.
- Majić, Ivan (2009), „Biblijski tekst kao popularni intertekst (na primjeru tekstova bosanskih franjevaca)“, *Bosna franciscana*, Sarajevo, 30: 17-25.

- Malić, Dragica (2002), *Na izvorima hrvatskoga jezika*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Manguel, Alberto (2001), *Povijest čitanja*, Prometej, Zagreb.
- Marello, Carla (1996), „Lessico“, *Dizionario di linguistica, e di filologia, metrica, retorica* (ur.: Gian Luigi Beccaria), Einaudi, Torino, 426-427.
- Maritain, Jacques (1968), *Humanisme intégral* (Problèmes temporels et spirituels d' une nouvelle chrétienté), Nouvelle édition, Éditions Montaigne, Paris.
- Marjanović, Barka (2001), „Pristupi početnom čitanju i pisanju u starijim hrvatskim početnicama“, *Metodika, časopis za teoriju i praksu metodikâ u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi*, god. 2, Zagreb, 2-3: 75-85.
- Marulić, Marko (1986), *Institucija*, knj. I, (prev. B. Glavičić), Književni krug, Split
- Marulić, Marko (1987), *Institucija*, knj. II, (prev. B. Glavičić), Književni krug, Split.
- Michelet, Jules (1955), „Renaissance“, *Histoire de France au seizième siècle*, Chamerot, Libraire-Éditeur, Paris, I-CLX.
- Mićanović, Krešimir (2006), *Hrvatski s naglaskom*, Disput, Zagreb.
- Mihaljević, Milan (2009), „Hrvatski crkvenoslavenski jezik“, u: Bratulić i dr. (2009), *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: srednji vijek*, Croatica, Zagreb, 283-349.
- Mihanović-Salopek, Hrvojka (2006), *Iz duhovnog perivoja*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Mikuljić, Vojislav M. (1927), „Sveti Franjo i priroda“, *Hrvatska prosvjeta*, br. 12, Zagreb, 123-126.
- Moguš, Milan (1993), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb.
- Moračić, Damnjan (1972), *Bibliografija 4. - Metodika nastave materinjeg jezika i književnosti*, Jugoslavenski zavod za proučavanje školskih i prosvetnih pitanja, Beograd.
- Mrkonjić, Tomislav (1985), „Ordo missae in lingua Croatica, 1637., Tre alfabeti per gli Slavi" *Catalogo della mostra allestita nella Biblioteca Vaticana per l'undicesimo centenario della morte di san Metodio*, Biblioteca apostolica Vaticana, 163.
- Mrkonjić, Tomislav (1988), „Glagoljska kanonska tablica iz 1637. Prilog bibliografiji Levakovićeve djela“, *Slovo*, 38, Zagreb, 93-100.
- Mukherjee, Joybrato (2005), „Word“, *Encyclopedia of Linguistics, Vol. 1-2* (ur.: Ph. Strazny), Fitzroy Dearborn, New York; Oxon, 1184-1186.

Mundi melioris origo (1988), *Marija i Hrvati u doba baroka - Zbornik radova hrvatske sekcije IX. međunarodnog mariološkog kongresa na Malti 1983. godine*, (prir. A. Rebić), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

N. N. (2004) „Simpson's Diversity Index“, na: *Offwell Woodland & Wildlife Trust* (<http://www.countrysideinfo.co.uk/simpsons.htm>, pristup ostvaren 9.9.2009.).

Nazor, Anica (1963), „Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima“, *Slovo*, Zagreb, 13: 68-86

Nazor, Anica (2003), „Glagoljske tiskane knjige“, *Hrvatska i Europa* (gl. ur. Ivan Golub), Školska knjiga, Zagreb, 3: 275-283.

Nazor, Anica (2008), *Knjiga o hrvatskoj glagoljici. "Ja slovo znajući govorim..."*, Erasmus naklada, Zagreb.

Nebeská, Iva (1996), *Jazyk, norma, spisovnost*, Univerzita Karlova, Prag.

Neef, Martin (2006), „Concepts of the lexicon in theoretical linguistics“, *Advances in the Theory of the Lexicon* (ur.: Dieter Wunderlich), Mouton de Gruyter, Berlin; New York.

Nemesii Episcopi Emessae (1863), *De natura hominis*, u: Ss. Patrum Aegyptiorum *Opera omnia*, PGL, t. 40, J.-P. Migne, Lutetiae Parisiorum, col. 503-813.

Niermeyer, Jan Frederik (1976), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Brill, Leiden.

Novak, Slobodan Prosperov (1999), *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3.: *Od Gundulićeva „poroda od tmine“ do Kačićeva „Razgovora ugodnog naroda slovinskoga“ iz 1756.*, Antibarbarus, Zagreb.

Novi cvjeteći svetoga Franje - Zbirka ranih dosad neprevedenih priča o svetome Franji Asiškome, (1995), (prijevod s uvodom i bilješkama John R. H. Moorman, s engleskog prevele M. Šerić i G. Štampar), Teovizija, Zagreb.

Novi testament 1562/1563. Tübingen. [Pretisak. Pogovor napisao Alojz Jembrih, Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Zagreb, 2007.]

Numm, Henry Preston Vaughan (1922), *An Introduction to Ecclesiastical Latin*, Cambridge University Press, Cambridge.

Oczkova, Barbara (2006), *Chorwaci i ich język. Z dziejów kodyfikacji normy literackiej*, LEXIS, Kraków.

Olgiate, Francesco (1924), *L'anima dell'umanesimo e del rinascimento - Saggio filosofico*, Società editrice „Vita e pensiero“, Milano.

Orbini, Mauro (1601), *Il regno degli slavi*, Pesaro.

Oreglia di San Stefano, Giuseppe (1894), *Giovanni Pico della Mirandola e la cabala - Studio storico critico*, Tipografia di Gaetano Lagarelli, Mirandola.

Ostrogorski, Georgije (1998), *Istorija Vizantije*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd (ćir.).

Pandžić, Bazilije (1978), „Franjo Glavinici i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti“, *Nova et vetera*, god. 28, Sarajevo, 1-2: 85-112.

Pandžić, Bazilije (1995), „Franjo Glavinici i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti“, *Bosna argentina*, Köln – Weimar – Wien – Böhlau, 199–226.

Pandžić, Bazilije Stjepan (1995), *Bosna Argentina – Studien zur Geschichte der Franziskanerordens in Bosnien und der Herzegowina*. Boehlau, Köln-Weimar.

Pandžić, Zvonko (2008), „Misal rimski i Sveta pisma“, *Filologija*, 50: 145–196.

Parlov, Mladen (2006), „Papin primat u misli Marka Antuna de Dominisa“, u: *Marko Antun de Dominis, splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 16. do 18. rujna 2002. godine u Splitu (ur: V. Tudjina), Književni krug, Split.

Paro, Frane (1995), *Glagoljska početnica*, Naklada Benja, Rijeka.

Paščenko, Jevgenij (2007), „Ukrajinska filologija i prijevodi hrvatskih glagoljičkih knjiga na crkvenoslavenski jezik“, *Riječ*, god. 13, Rijeka, 3: 58-82.

Paštrić, Ivan (1688), *Breviarium romanum slavonico idiomate*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. II 10049.] Numeracija: P – Ѡ (1), ѡѡ (2), ѡѡѡ (3), ѡѡѡѡ (4), ѡѡѡѡѡ (5).

Paštrić, Ivan (1706), *Missale romanum slavonico idiomate*, Rim. [Primjerak iz NUK u Ljubljani. Sign. II 60127.] Numeracija: CN – Ѡѡѡѡ (1), Ѡѡѡѡѡ (2), Ѡѡѡ (3), Ѡѡѡѡѡѡ (4), Ѡѡѡѡѡѡѡ (5), Ѡѡѡѡѡѡѡѡ (6), Ѡѡѡѡѡѡѡѡѡ (7), Ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ (8), Ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ (9).

Patrologia Latina Database (CD-ROM) (1995) (ur.: Thomas P. Halton i dr.), Chadwyck-Healey, Alexandria, VA.

Pelc, Milan (2002), *Pismo – knjiga – slika. Uvod u povijest informacijske kulture*, Golden marketing, Zagreb.

Peleš, Gajo (1999), *Tumačenje romana*, ArTrezor, Zagreb.

Peti-Stantić, Anita (2009), „Restandardizacija (hrvatskoga) standardnoga jezika“, u: *Jezični varijeteti i nacionalni identiteti* (ur. Lada Badurina i dr.), Disput, Zagreb.

Petrović, Ivanka (1982), „'Sto čudesa' Matije Divkovića u kontekstu zapadnoeuropske i hrvatskoglagoljske književnosti“, *Zbornik o Matiji Divkoviću* (ur. H. Kuna), Sarajevo, 175-206.

Picus Mirandulanus, Ioannes (1971), *De hominis dignitate Oratio*, u: Ioannis Pici Mirandulae *Opera omnia* I, Bottega d' Erasmo, Torino (Pretisak iz 1572)

Platon (1974), *Fileb i Teetet*, (prev. Milivoj Sironić), Naprijed, Zagreb.

- Platon (1997), *Država*, (prev. Martin Kuzmić), Naklada Jurčić, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (prir.) (2005), *Hrvatska književnost Bosne i Hercegovine od XIV. do sredine XVIII. stoljeća*, Matica hrvatska u Sarajevu i HKD Napredak, Sarajevo.
- Premrou, Miroslav (1925), „Kadaj in kje je umrl o Rafael Levaković, O. F. M., ohridski nadvladika“, *Nova revija*, 4., Makarska: 4: 421-422.
- Prva hrvatskoglagoljska početnica 1527.*, (2007), (Faksimilni pretisak s transliteracijom i pogovorom J. Bratulića), 2. izd., HAZU, NSK, ŠK, Zagreb]
- Pudić, Ivan (1967), *Rerum Illyricarum Ignjata Đurđevića*, (Djela, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. 28; Odjeljenje istorijsko-filoloskih nauka, knj. 16), Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Putanec, Valentin (1979), „Značenje riječi psaltir „bukvar“. Prilog za stariju nastavnu terminologiju u Hrvata“, *Slovo*, Zagreb, 29: 93 – 96.
- Radonić, Jovan (1949), *Štamparije i škole rimske kurije u Italiji i južnoslovenskim zemljama u XVII veku*, Srpska akademija nauka, Posebno izdanje, knj. 58., Beograd.
- Radovanović, Milorad (1986), *Sociolingvistika*, Književna zajednica i Dnevnik, Novi Sad.
- Радовић, Јован (1949), „Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку“, *САН, Посебна издања*, књ. 149., Београд.
- Razum, Stjepan (2003), „Popis svećenika Zagrebačke biskupije iz 1501. godine“, *Tkalčić*, god. 7, Zagreb, 291-446.
- Renan, Ernest (1861), *Averroès et l' Averoïsme - Essai historique*, 2. éd., Michel Lévy frères, Libraires, Paris.
- Rezar, Vlado (1999), „Kratak prilog poznavanju rada Miha Sorga (1739.-1796.)“, *Dubrovački horizonti*, Zagreb, 39: 38-64.
- Rimmon-Kenan, Shlomith (1989), *Naracija: razine i glasovi*, u: *Uvod u naratologiju* (ur. Z. Kramarić), Izdavački centar Revija, Osijek, 83-103.
- Rizvić, Muhsin (1985), *Pregled književnosti naroda Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Roest, Bert (2001), *History of Franciscan Education (c. 1210-1517)*, Brill, Leiden, Boston, Köln.
- Romano, Casimiro (1736), *Memorie storiche della chiesa e convento di S. Maria in Ara Coeli*, Roma.
- Rubić, Nela (2001), „Hagiografija mirakul, exemplum: dominantni književni žanrovi hrvatske književnosti BiH XVII.-XVIII. st.“, *Bosna franciscana*, Sarajevo, 15: 118-136.

Rubić, Nela (2004), *Stara hrvatska književnost Bosne i Hercegovine*, Zadar, (doktorska disertacija Rk. Filozofski fakultet Zadar).

Rubić-Kovačević, Nela (1982), „Djelo Matije Divkovića kao dio srednjovjekovne književne baštine – mogućnosti pristupa“, *Zbornik radova o Matiji Divkoviću* (ur. H. Kuna), Institut za jezik i književnost, Sarajevo, 257-263.

Runje, Petar (1998), *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Russel, Bertrand (1970), *Mudrost Zapada*, prev. Marija i Ivan Salečić, Mladost, Zagreb.

Sabatier, Paul (1920), *Leben des Heiligen Franz von Assisi*, Vorzugsausgabe, Max Rascher Verlag, A. G., Zürich.

Saitta, Giuseppe (1961), *Il pensiero italiano nell'umanesimo e nel rinascimento*, III: *Il Rinascimento*, 2. ed., G. C. Sansoni, Firenze.

Samardžija, Marko (1995), *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb.

Samardžija, Marko (2004), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, 2. prošireno izdanje, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

Samardžija, Marko (2006), *Hrvatski kao povijesni jezik*, vlastito izdanje, Zaprešić.

Sambunjak, Slavomir (1998), *Gramatofija Konstantina Filozofa Soluskog*, Demetra, Zagreb.

Schnürer, Gustav (1907), *Franz von Assisi*, Durchgesehene und vermehrte Auflage, Kirchheim'sche Verlagsbuchhandlung Kirchheim & Co. in Mainz, München.

Sekulić, Ante (1996), *Biskup Nikola Zelnicaj Stepanić*, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur. Franko Mirošević), Školska knjiga, Zagreb, 281-282.

Sesar, Dubravka (1996), *Putovima slavenskih književnih jezika: Pregled standardizacije češkoga i drugih slavenskih jezika*, Zavod za lingvistiku, Filozofski fakultet, Zagreb.

Sgambati, Emanuela (1982-1983), „Udio Rusina u izdavanju hrvatskih glagoljskih knjiga u XVII stoljeću“, *Slovo*, Zagreb, 32-33: 103-122.

Silić, Josip (2006), *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb.

Simeon, Rikard (1969), *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, sv. 1-2, Matica hrvatska, Zagreb.

Slade Dolci, Sebastian (1754), *De Illyricae linguae vetustate et amplitudine: dissertatio historico-chronologico-critica*, Apud Franciscum Storti, Venetiis.

Sopta, Jozo (1996), *Biskup Juraj Drašković*, u: *Zagrebački biskupi i nadbiskupi* (ur.: Franko Mirošević), Školska knjiga, Zagreb, 255-266.

Souter, Alexander (1957), *A Glossary of Later Latin*, Clarendon Press, Oxford.

Srdoč-Konestra, Ines (2009), „Pisma od pakla Lovre Šitovića“, *Zbornik o Lovri Šitoviću* (ur. P. Knezović), Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Knjižnica Tihi pregaoci, knj. 7, Zagreb, 195-204.

Steuchus, Augustinus (1972), *De perenni philosophia*, New-York – London (Reprint).

Šamo, Renata (2007), „Strategijski pristup učenju na primjeru usvajanja vještine čitanja“, *Napredak, časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, god. 148, Zagreb, 4: 565 – 578.

Šepić, Ante (1953), „Jezik hrvatskih općinskih statuta istarskih i primorskih“, *Rad JAZU, JAZU*, Zagreb, 295: 33-40.

Šidak, Jaroslav (1962), „Krčelić, Baltazar Adam“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 388-389.

Šidak, Jaroslav (1962), „Križanić Juraj“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 416-418

Šimčik, Ante (1931), „Najstarija hrvatska početnica štampana godine 1527.“, *Hrvatska revija*, god. 6, Zagreb, 1: 375–376.

Šimrak, Janko (1924), „Povijest Marčansko svidničke eparhije i crkvene unije u jugoslavenskim zemljama“, *Bogoslovska smotra*, god. 12, Zagreb, 1: 64-81, 2: 160-187, 3: 286-311, 4: 412-446.

Šimrak, Janko (1925), „De relationibus Sanctae Romanae Sedis Apostolicae et Slavorum Meridionalium saeculo septimo decimo et decimo octavo“, *Bogoslovska smotra*, god. 13., Zagreb, 2: 287.-344.

Šimrak, Janko (1926/1927), „De rationibus et causis, quae Slavis Meridionalibus saeculo septimo decimo octavo cum Sancta Romana Sede Apostolica erant“, *Bogoslovska smotra*, god. 14, Zagreb, 4: 464.-497.

Šimunić, Mihalj (1697), *Szlusba Marialzka toje to Oszem prodekeh na oszem szvetkov B.D. Marie. Szedem kratkih opomenkov k-vszakomu szvetku B.D. Marie prikkladneh...*, (napravlene i povedane od postuvanoga gozpona Mihalya Šimunicha jasprista gorichkoga i kanonika zagrebechkoga), V' Zagrebu.

Šišić, Ferdo (1935), „Hrvatska historiografija od XVI do XX stoljeća I“, *Jugoslovenski istoriski časopis*, god. I, Ljubljana-Zagreb-Beograd, 22-51.

Šizgorić, Juraj (1966), *October*, u: *Elegiae et carmina libri tres / Elegije i pjesme*, (u izboru preveo, uvod i bilješke napisao Nikola Šop), JAZU, Zagreb.

Škiljan, Dubravko (1998), *Javni jezik: pristup lingvistici javne komunikacije*, Biblioteka XX vek, Beograd.

Škreb, Zdenko (1998), *Mikrostrukture stila i književne forme*, u: Škreb, Zdenko – Stamać, Ante (1998), *Uvod u književnost – teorija, metodologija*, 5. poboljšano izd., Nakladni zavod Globus, Zagreb, 233-282.

Štefanić, Vjekoslav (1938), *Bellarmino – Komulovićev kršćanski nauk*, Sarajevo.

Štefanić, Vjekoslav (1960), *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, JAZU, Zagreb.

Štefanić, Vjekoslav (1962), „Levaković, Rafael“, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 5, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, 521-522.

Štefanić, Vjekoslav (1969), *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, JAZU, Zagreb.

Šurmin, Đuro (1898), *Povjest književnosti hrvatske i srpske*, Lav. Hartman, Zagreb.

Tafra, Branka (1992), „Dijalekatna osnovica 'ilirskoga' jezika“, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik HFI*, 18: 195–209.

Tafra, Branka (1993), *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.

Tafra, Branka (1995), „Obilježja hrvatske gramatičke norme do kraja 19. st.“, *Filologija*, 24–25: 349–353.

Tafra, Branka (2003), „Dijakronijski aspekti normiranja hrvatskoga jezika“, *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*, Filozofski fakultet, FF press, Zagreb.

Tafra, Branka (2005), *Od riječi do rječnika*, Školska knjiga, Zagreb.

Tandarić, Josip Leonard (1993), *Hrvatskoglagojska liturgijska književnost*, Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevac trećoredaca, Zagreb.

Thesaurus linguae Latinae (1900-) (ur.: Friedrich Leo i dr.), B. G. Teubner, Lipsiae.

Thode, Henry (1904), *Franz von Assisi und die Anfänge der Kunst der Renaissance in Italien*, 2. verbesserte Auflage, G. Grote'sche Verlagsbuchhandlung, Berlin.

Tillich, Paul (2009), *Teologija kulture*, Ex libris, Rijeka.

Tkalčić, Ivan Krstitelj (1874), *Povijesni spomenici zagrebačke biskupije*. *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*, sv. II, Zagreb.

Tkalčić, Ivan Krstitelj (1884), „Prilog za povjest zagrebačkih sinoda u XV. i XVI. vieku“, *Starine*, Zagreb, 16: 117-129.

Tkalčić, Ivan Krstitelj (1889), *Uvod*, u: *Monumenta historica liberae et regiae civitatis Zagrabienensis*, sv. I, Brzotisak Karla Albrechta, Zagreb, i-cxcii.

Toffanin, Giuseppe (1943), *Storia dell' umanesimo dal XIII al XVI secolo*, N. Zanichelli, Bologna.

Tolstoj (1988) Толстой Н. И.: *История и структура славянских литературных языков*, Наука, Москва.

Trstenjak, Antun (1989), *Alessandro Komulović S. I., 1548.-1608. Profilo biografico*, Roma.

Tunberg, Terence (2003), „Waquet, Françoise, Latin: Or the Empire of a Sign, London, New York 2001“, *Renaissance Quarterly* 56, 216-219.

Tvorić, Alojzija (2008), „Metodička oblikovanost Prve tiskane hrvatskoglagoljske Početnice“, *Metodika, časopis za teoriju i praksu metodikâ u predškolskom odgoju, školskoj i visokoškolskoj izobrazbi*, god. IX, Zagreb, 2: 345–358.

Tvrtković, Tamara (2008), *Između znanosti i bajke – Ivan Tonko Mrnavić*, Hrvatski institut za povijest – Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“, Zagreb – Šibenik.

Ullmann, Walter (1972), *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*, Methuen & Co., London.

Успенский, Б. А. (1987), *История русского литературного языка*, I-IV, München.

Valentić, Mirko (1994), *Pogovor – nekoliko riječi o Baltazaru Adamu Krčeliću*, u: Krčelić, Baltazar Adam, *Povijest Stolne crkve zagrebačke*, (preveo Z. Šešelj), GZH, Zagreb, 393-396.

Videk, Nevenka (2005), *Jančetić, Klement (Jancsetich, Ozaljčanin)*, u: *Hrvatski biografski leksikon*, 6, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 302.

Videk, Nevenka (2006), *Tri stoljeća s pjesnikom Brata Sunca*, Disput, Zagreb.

Vitezica, Vinko (s. a.), „Franjo Asiški začetnik renesanse“, Zagreb, (Rk strojopisom, 9 stranica).

Vramec, Antun (1578), *Kronika vezda znovich zpravljena Kratka Szlouenzkim iezikom po D. Antolu Pope Vramcze Kanouniku Zagrebechkom*, Stampane v Lublane, M. D. [Reprint, Kršćanska sadašnjost, Zagreb – Varaždin, 1992].

Vučković, Miroljub (1988), *Metodika nastave srpskohrvatskog jezika*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Waquet, Françoise (2001), *Latin, or The Empire of Sign*, Verso, London; New York.

Windelband, Wilhelm (1978), *Povijest filozofije*, sv. I, Naprijed, Zagreb.

Zagorac, Vladimir (1996), *Krist posvetitelj vremena: Liturgijska godina, štovanje svetaca, časoslov*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Zagorac, Vladimir (1997), *Kristova svećenička služba: Temeljni pojmovi bogoslužja: Povijest liturgije*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Zavalloni, Roberto (1991), *La personalità di Francesco d' Assisi: studio psicologico*, Edizioni Messaggero, Padova.

Zbornik proze XVI. I XVII. stoljeća, (1972), PSHK knj. 11, prir. J. Ravlić, Zora-Matica hrvatska, Zagreb.

Zlatar, Andrea (2000), *Ispovijest i životopis. Srednjovjekovna autobiografija*, Antibarbarus, Zagreb.

Žagar, Marijan (1989), „O životu i djelu Franje Glavinića“, *Zbornik radova o Franji Glaviniću* (ur. E. Hercigonja), Zagreb, 59–61.

Žagar, Mateo (2000), „Plurilingvizam u djelu Šimuna Kožičića Benje“, *Kolo*, Zagreb, 4: 41-51.

Žagar, Mateo (2007), *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*, Matica hrvatska, Zagreb.

Žubrinić, Darko (1996), *Hrvatska glagoljica. Biti pismen – biti svoj*, Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima (sv. Ćirila i Metoda) – Element, Zagreb.

http://www.ffst.hr/izdavastvo/predavanja/Dragic_poetika.pdf

<http://www.matica.hr/Vijenac/Vij175.nsf/AllWebDocs/Ivelicinajevazna>

<http://www.moljac.hr/biografije/krizanic.htm>

<http://www.ec-patr.org/list/index.php?lang=en>, pristup ostvaren 10. siječnja 2010.

IMENSKO I MJESNO KAZALO

- Abel 190, 192
Ača 232
Adam 188, 189, 190, 191, 192
Agatić, Ivan Krstitelj 67, 211, 213,
220, 224, 225, 226, 227, 228,
321
Agrippe, Heinrich Cornelius 292
Aitchison, Jean 203
Akacije, patrijarh 48
Alba Iulia 52
Albanija 36, 65, 323
Alberti, Leon Battista 313
Alboroncije, Egidije 65
Alhazen (al-Hasan ibn al-Haytham)
123
Alpe 23
Althann, Mihael 55, 57
Alverna 293
Ambrozije, sv. 134
Anaksagora 299
Ancona 57, 65, 211
d' Ancona, Alessandro 306
Ančić, Ivan 36, 41, 46, 254, 255,
256, 257
Andrija II. (Arpadović) 232
Andrija, sv. 50
Andrija, pečujski biskup 276
Angeleri, Carlo 301
d'Annunzio, Gabriele 306
Antoljak, Stjepan 7, 9, 229, 230, 263,
266, 337
Antonescu, Ion 54
Apijan 231
Appendini, Francesco Maria 90, 191
Argeş 63
Argos 63
Aristotel 123, 189, 298, 303
Artefije 188
Asiz (Assisi) 291, 293, 309
Assisi v. Asiz
Atanazije, sv. 64, 65, 79
Atena 147
Augustin, sv. 123, 134
Austrija 25, 26, 57
Austro-Ugarska 225
Austrougarsko carstvo 272
Augustin, Aurelije, sv. 293, 295
Avignon 283
Babič, Vanda 8, 36, 151, 153, 154,
165, 171, 178, 180, 320, 324,
326, 396
Babić, fra Tomo 250, 251, 254
Babić, Stjepan 86, 87, 90, 121
Babukić, Vjekoslav 90, 94
Bacon, Roger 123, 294, 298, 299,
310, 311, 315
Badurina, Anđelko 220
Bakšić, Petar Bogdan 58, 64
Balić, Karlo 299, 315
Balkan 100
Bandulavić, Ivan 91, 98, 100
Banska Hrvatska 93
Barberino, Francesco 57
Bariola, Plinio 306
Barišić, Rudolf 7, 9, 195, 396

- Barle, Janko 275, 277, 278
 Baronio, Cesare 269, 270, 281
 Barraclough, Geoffrey 283
 Bartal, Antál 202
 Basarab, Ivan Matija 55, 56, 57, 58,
 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
 79
 Basariček, Stjepan 124
 Basedowim, J. B. 129
 Basra 123
 Bašić, Nataša 95
 Baška 166
 Bazilije II. 48
 Beccadelli, Antonio 313
 Beč 55, 57, 58, 65, 67, 70, 71, 72, 79,
 198, 212, 225, 226, 228, 272,
 281, 321, 337, 339
 Bekavac Basić, Ivan 8, 396
 Bela IV. (Arpadović) 232, 267
 Belić, Miljenko 44
 Bellarmino, Roberto, sv. 34, 35, 36,
 317, 318, 320, 325, 396
 Belostenec, Ivan 37, 46
 Beljan, Iva 8, 397
 Benedikt, sv. 134, 289, 295, 298, 338
 Benvin, Antun 152, 153
 Beograd 318
 Bernardin Sienski, sv. 23, 306
 Bernardin Splitsanin 98
 Betza 322, 325
 Bežen, Ante 124, 125, 126, 130, 132
 Bijela 281
 Biow, Douglas 204
 Bizant v. Bizantsko carstvo
 Bizantsko carstvo 48, 49, 50, 80, 81
 Black, Robert 197
 Blaguša, predjel 279
 Blaise, Albert 201, 203
 Blažević, Franjo 300, 302
 Blažević, Zrinka 98, 99
 Boehmer, H. 300
 Bogdanović, Marijan 250
 Bogišić, Rafo 98, 239
 Böhme, Jacob 298
 Bologna 25
 Bonaventura (Fidanza, Ivan), sv. 290,
 299, 304, 307, 308, 312, 315
 Bonfini, Antonio 17, 268, 269, 338
 Borak, Hadrijan 299, 301
 Bosna 19, 20, 21, 53, 98, 100, 211,
 225
 Bosna Hrvatska, provincija 13, 15,
 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30,
 31, 218, 261, 318
 Bosna Srebrena 13, 21, 25, 241, 254
 Bosna, Kraljevstvo 13
 Bosona, N. 306
 Bošković, Radosav 178
 Botica, Stipe 254
 Bracciolini, Poggio 313
 Branković, Longin 71
 Bratanić, Maja 196
 Bratulić, Josip 104, 105, 118, 124,
 126, 127, 254
 Brdovec 22
 Bréhier, Émile 293
 Bremond, Abbè Henri 306
 Brest-Litovsk 52, 68
 Bribir 211
 Brigita, sv. 297, 298
 Brlek, Mijo 26, 183
 Brozić, Nikola 34, 152, 219
 Brozović, Dalibor 85, 86, 87, 88, 89,
 90, 91, 92
 Bruno, Giordano 292
 Budinić, Šimun (Šime) 15, 16, 98,
 211, 218, 227, 318, 319
 Buenos Aires 54
 Bugarska 7, 36, 56, 58, 67, 279, 323
 Bukurešt 54
 Bulat, Nikola 38
 Bunić, Ivan 100
 Burckhardt, Jacob 291, 302
 Burić, Ivan 322
 Burke, Peter 197, 198
 Buturac, Josip 276, 277, 284

- Caleca, Manuel 338
 Campanella, Tommaso 289, 290,
 297, 298, 305, 315
 Campbell, Lyle 203
 Campe, J. H. 131
 Caraffa, Diomede 313
 Caričin Grad (Justinijana Prima) 323
 Carigrad 49, 50, 57, 63
 Carreras y Artau, Tomas-Joaquim
 292, 293, 294, 296
 Cartoian, Nicolae 55, 56, 59
 Castelli, O. 216, 230
 Cerularije, Mihajlo, patrijarh 49
 Cervantes Saavedra, Miguel de 292,
 Chelm 154
 Chevalier, Jean 237
 Chigi, obitelj 321
 Chumar, Mihael 26, 55, 57, 225
 Ciceron, Marko Tulije 195
 Cirkvnica v. Medvednica
 Clermont 269, 270
 Colombo, Cristoforo v. Kolumbo,
 Kristofor
 Colón Cristóbal v. Kolumbo,
 Kristofor
 Cremona 25
 Crnić, Mirjana 8, 152, 396
 Cruse, Allan 203
 Curtius, Ernst Robert 233
 Cvitan, Viktor 132

 Čale, Frano 307, 309
 Čiprovac 55, 58
 Čupković, Gordana 8, 171, 396
 Čvrljak, Krešimir 9, 10, 294, 395,
 397

 Ćićarija 52
 Ćiril, sv. 107

 Dalmacija 90, 100, 151, 211, 317,
 318, 321
 Damjanović, fra Stojan 397
 Damjanović, Stjepan 104, 117, 127,
 151, 152, 156, 158, 159
 Dante Alighieri 93, 290, 291, 292,
 306, 307, 308, 312, 315
 David 43, 124
 Deković, Darko 154, 155
 Delorko, Olinko 304, 305, 306
 Demo, Šime 8, 396
 Demokrit 310
 Denzinger, Heinrich 41
 Deželić, Velimir 229
 Diels, Hermann 310
 Diogen Laertije 290, 299
 Dioklecijan 231
 Dioniz, sv. 160
 Divković, Matija 36, 46, 98, 100,
 243, 244, 246, 247, 248, 249,
 250, 252, 254, 255, 257
 Dobronić, Lelja 282
 Dodig, Petar 112
 Dominik, sv. 289, 297, 304
 de Dominis, Markantun 37, 38, 46,
 213
 Dragišić, Juraj 292, 276, 277, 282
 Drašković, Ivan 73
 Drava 231, 232, 265
 Dubravić, Martin 69
 Dubrovnik 25, 183, 211
 Du Cange, Charles du Fresne 202,
 204
 Duffy, Eamon 283
 Duličenko, A. D. 88
 Duns Scot, Ivan (Duns Scotus, John)
 27, 28, 299, 304, 315

 Đula 232
 Đur (Győr) 212
 Đurđević, Ignjat 191

 Ecclesiae Zagradiensis v. Zagrebačka
 biskupija
 El Greco (Theotokópulos,
 Dominikos) 292, 293

- Emerik (Arpadović) 231, 237
 Engleska 272
 Epikur 123
 Erazmo Roterdamski (Desiderius Erasmus Roterodamus) 290, 295-297, 311-313, 315
 Erdmann-Pandžić, Elizabeth von 98
 Erdödy, Ivan 237
 Erdödy, obitelj 73
 Erdödy, Šimun 236
 Ergelski, Franjo 72, 278
 Esterhasy, Nikola 338
 Etiopija 114
 Eubel, Konrad 276
 Eugenik, Marko 50
 Euklid 123
 Europa 89, 90, 123, 197, 236, 303, 305, 314
 Eva 189, 190, 192

 Fabiani, Placid 24, 26
 Fabijan 232
 Fajdiga, Mauro 25
 Falco, Giovenale 58
 Fališevac, Dunja 236, 242
 Fancev, Franjo 319
 Farlati, Daniele 18, 229, 230, 237, 263, 264, 268, 277, 281, 338
 Felicijan, biskup 232, 265, 266
 Fenelon 127
 Ferdinand I. (Habsburg) 236
 Ferdinand II. (Habsburg) 15, 22, 55, 71, 212, 276, 277
 Ferdinand III. (Habsburg) 72, 75, 214, 225, 226
 Fermendžin, Euzebijije 21, 22, 56, 57, 58, 73, 74, 75, 76, 77
 Ferrara 49
 Fidanza, Ivan v. Bonaventura, sv.
 Fidentin, lik iz pjesme 271
 Filić, Krešimir 52
 Filip, sv. 160
 Filipović, Jeronim 255, 256
 Firenze 49, 50, 301
 Focije, patrijarh 48
 Franačka 48
 Francis, Jammes 306
 Francuska (Francija) 245, 255, 272
 Frančić, Anđela 90, 95
 Frankopan Slunjski, Franjo 239
 Frankopan Zrinski, Ana Katarina 123
 Frankopan, Vuk 73
 Frankopani, obitelj 239
 Franjo Asiški, sv. 7, 9, 57, 201 235, 249, 267, 289, 291, 293-300, 302-315, 397
 Franjo iz Kotora 53, 103, 286
 Franjo Saleški, sv. 306
 Freiburg im Brisgau 301
 Fribourg 299
 Frkić, Matija 40, 46
 Frkin, Vatroslav 25
 Fuček, Ivan 34
 Fućak, Jerko 151, 153

 Gabrić Bagarić, Darija 242
 Gabrijel 70, 74, 75, 76, 77
 Gaj, Ljudevit 59, 230, 337
 Gaj, Velimir 338
 Galen 123
 Galilei, Galileo 289, 298
 Galliaro, gradić 312
 Garin, Eugenio 311
 Garzadori, Oktavijan 53
 Gauchat, Patritius 53, 63, 64
 Gazdaru, Dumitru 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66
 Gedike, F. Sch. 131
 Gentile, Giovanni 289, 305
 Gheerbrant, Alain 237
 Gilson, E. 304, 313, 314
 Ginami, Marco 54
 Gioia, Flavio 289, 298
 Giotto (di Bondone) 302
 Glavinić, Franjo 7, 14, 15, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 30, 31, 45, 46, 52,

- 138, 153, 211, 212, 213, 214,
215, 216, 227
- Goethe, Johann Wolfgang 80
- Goetz, Walter 300
- Golub, Ivan 35, 37, 38, 39, 43, 45
- Gondola 183
- Gorica 77
- Goropije v. Goropius Becanus,
Johannes
- Goropius Becanus, Johannes 191,
192
- Gorp, Jan Gerartsen van v. Goropius
Becanus, Johannes
- Gospić, Ana 171
- Grab 232
- Gradić, Stjepan 40, 46
- Grafton, Anthony 197
- Grase 125
- Graz 43, 45, 138
- Grčević, Mario 87, 90
- Greenberg, Robert 92
- Greiderer, Vigilius 26
- Grgur Nazijanski 60
- Grgur XV., papa 103
- Grgur, sv. 256
- Grgurić, Bernard 29
- Grič (dio Zagreba) 232, 233, 234,
235
- Grivita 54
- Grizogon, Lovro 42, 46
- Grozdek, Daniel 218, 318, 320, 321
- Gubbio 307
- Guberina, Augustin 47, 48, 49, 59
- Gulik, Guillelmo van 276
- Gulin, Ante 282
- Gundulić, Ivan 15, 100
- Gušće, arhidakonat 284
- Gutenberg, Johannes 271
- Habdelić, Juraj 43, 46
- Habsburg, obitelj 17
- Habsburška Monarhija 45, 52, 55, 70
- Ham, Sanda 87, 88
- Hamm, Josip 117, 118, 121, 137,
151, 152, 153
- Hećimović, Branko 308
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 290,
293
- Helm 322, 325
- Henneberg, Ivan 271
- Hercegovina 56
- Hercigonja, Eduard 16, 25, 98, 151,
153, 155
- Herolt, Johannes 36, 252
- Hildebrad, otac 255
- Hispanija 59
- Hoffstetter, Jakov 28
- Holjevac, Sanja 8, 152, 155, 156,
158, 159, 160, 161, 396
- Homer 7
- Horacije, Kvint Flak 201
- Horvat, Aleksandar 271
- Horvat, Vladimir 8, 14, 54, 396
- Hoško, Franjo Emanuel 9, 23, 24, 25,
27, 198, 229, 230, 279, 396
- Hrabrić, Mate 166
- Hrg, Metod 284, 285
- Hrvatska 13, 16, 17, 19, 20, 21, 45,
91, 92, 94, 97, 100, 126, 151,
235, 272, 274, 284, 317, 318
- Hrvatska Kranjska 13
- Hrvatsko primorje 151, 159
- Hudeček, Lana 90, 95
- Hünermann, Peter 41
- Ignacije Lojolski, sv. 289, 298
- Ilirik 18, 100, 188, 231, 280
- Ingoli, Francesco 53, 57, 58, 61, 64,
65, 72, 73, 74, 76, 77, 219, 338
- Inocent X., papa 64, 67
- Iriarte, Lazaro 23
- Istra 77, 93, 98, 151
- Isus Krist 34, 38, 41, 43, 44, 74, 219,
221, 222, 223, 224, 237, 238,
256, 265
- Italija 26, 30, 31, 50, 54

- Ivan Kapistran, sv. 23
 Ivan Kninjanin 74
 Ivan Krstitelj, sv. 222
 Ivan sv. (evanđelist) 41, 219
 Ivan V. (Paleolog) 49
 Ivan VIII. (Paleolog) 49, 50
 Ivan Zlatousti 60
 Ivan, gorički arhidakon 282, 283
 Ivančan, Ljudevit 282
 Ivančan, Nikola 278
 Ivandija, Antun 276, 277
 Ivanić 15, 232
- Jacopone da Todi (Jacopo de' Benedetti) 306
 Jacotot, Jean Joseph 127
 Jadran 22
 Jafet 191
 Jahija 18, 54, 187, 189
 Jajačka banovina 13, 19, 20, 318
 Jakubinski i Meyer (pravilo) 157, 173
 Janžetić, Klement 212, 213, 216
 Japundžić, Marko 322
 Jaska v. Jastrebarsko
 Jaskaj, Ambroz 238
 Jastrebarsko 13, 15, 17, 19, 22, 23, 30, 31, 52, 62, 229, 317, 319, 395
 Jedin, Hubert 283
 Jembrih, Alojz 8, 114, 115, 143
 Jerković, Marko 9, 396
 Jeronim, sv. 25, 53, 107, 189, 198, 237, 204
 Jerotić, Vladeta 47, 48, 69
 Jeruzalem 219
 Jesej v. Jišaj
 Ježić, Slavko 229
 Jišaj 43
 Jonke, Ljudevit 86
 Josip II. (Habsburg) 90
 Jovanović, Ljubomir 131
 Juraj Dubrovčanin 292
 Juranić, Anton 103
- Jurčević, Ivan 165
 Jurić, Josip 100, 118
 Jurišić, Blaž 86
 Justinijana Prima v. Caričin Grad
- Kajin 190, 192
 Kamnik 13, 22
 Kandid, Barbarić 26
 Kanfanar 14
 Kanižlić, Antun 44, 46
 Kaptol 232, 233, 234, 235, 236
 Karadžić, Vuk Stefanović 94, 95, 96
 Karaman, Mateo (Matej) 104, 107, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 121, 129, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 154, 319
 Karlić, Ivan 9, 396
 Karlo Veliki 202
 Karnarutić, Brne 213, 216, 230
 Kartaga 123
 Kašić, Bartol 15, 34, 46, 53, 54, 91, 92, 93, 95, 98, 99, 100, 177, 211, 219, 396
 Katalinić, Ante 42
 Katarina, sv. 234, 297, 298
 Katičić, Radoslav 9, 10, 17, 87, 88, 90, 94, 262, 272, 395
 Kijev 56
 Klaić, Nada 151, 282
 Klanjec 22
 Klement VIII., papa 23, 27, 28, 36
 Knezović, Pavao 54, 195, 275, 281, 395-397
 Kočevje 71
 Kolarić, Juraj 47, 48, 49, 50, 51, 52
 Kolendić, Petar 216
 Kolumbić, Nikica 26, 216, 229, 230, 395
 Kolumbo, Kristofor 289, 298
 Kombol, Mihovil 229
 Komensky, Jan Amos 128

- Komor, župa 284
Komulović, Aleksandar 15, 35, 36,
46, 98, 317, 318
König, Dorothea 8, 99, 119
Konstantin IX. Monomah 49
Konstantin XI. (Paleolog) 50
Konzul Istranin, Stjepan v. Konzul,
Stjepan
Konzul, Stjepan 8, 115, 137, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144,
145, 146, 147, 148, 149
Kopernik, Nikola 28
Korade, Mijo 9, 229, 278, 279, 280,
395
Korsak, Rafael 57
Korvin, Matijaš 13, 19, 20
Košić, Vlado 35
Košljun 299
Kotor 18, 66
Kovačević, Tomo 9, 208, 230, 237,
261, 262, 265, 281, 339, 340
Kožičić Benja, Šimun 15, 126, 139,
140, 144, 146, 152, 153, 155,
156, 157, 158, 159, 160, 161,
162, 163, 164, 318
Krajačević, Nikola 45, 46
Krapina 231, 232
Krasicki, Nikola 63, 64, 68
Krasić, Stjepan 93, 99
Kravar, Zoran 231, 232, 233, 234,
236, 239
Krbava 21, 22
Krčelić, Baltazar Adam 9, 238, 261-
273, 274, 277, 281, 282, 337, 339
Krebs, Johann 200
Križanić, Juraj 38, 39, 46, 98
Krk 52, 53, 124, 165, 166, 181, 191
Krka, rijeka 397
Krlježa, Miroslav 308
Kršnjavi, Isidor (Iso) 301, 307
Krug, I. F. A. 130
Ksenokrat iz Halkedona 290, 293
Kudelić, Zlatko 47, 49, 50, 51, 52,
53, 55, 56, 62, 68, 69, 70, 71, 72,
74, 75, 78, 229
Kukuljević Sakcinski, Ivan 7, 15, 52,
54, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67,
72, 103, 118, 183, 187, 188, 198,
229, 230, 264, 275, 279, 285,
337, 339
Kumar, Mihovil v. Chumar, Mihael
Kuna, Herta 241
Kurelac, Miroslav 216, 229, 230
Kuzma 232
Kvintilijan, Marko Fabije 130
Ladany, Franjo 269
Ladislav sv. (Arpadović) 232, 235,
237, 239, 264, 265, 267, 268, 269
Latrić, Filip 245, 252, 255, 256, 257
Lašvanin, Nikola 250, 253
Lauer, Reinhard 99
Lav I. 48
Lav XIII., papa 45
Lavov 58, 59, 61, 62
Lazari, Antun 29
Le Goff, Jacques 242, 243, 251,
Ledesma, Jacob 34
Leibniz, Johan 192
Lekić, Đorđe 132
Leon, arcibiskup 255
Leon, sv., brat 297, 299
Leonardo da Vinci 80, 123, 312
Leopold (Habsburg) 55, 225, 226
Lihačov, Dimitrij Sergejevič 249
Lika 21
Lippomani, Alojzije 53
Livije, Tit (Titus Livius) 191, 297
Lullus Raymundus 292, 293, 294,
315
Lock, J. 129
Lombard, Petar 28
Loreto 211
Lovran 22

- Lozić Knezović, Katarina 321
Lubešinić, Ivan 25
Lucifer, đavao 256
Lučić (Lucius), Ivan 9, 66, 269
Luj XIII. 216, 230
Luka (Baratin), biskup 238, 239
Luka, sv. 238
Lukaris, Ćiril, patrijarh 55, 57, 63, 79
Lupu, Vasile 58, 68
Luther, Martin 22
Lyon 49, 57
- Ljubljana 13, 22, 24, 25, 26, 28, 55,
57, 114, 171
- Machiavelli, Niccolo 290, 295, 297,
315
Mađarska 25
Magdalenić, Matija 45, 46
Majić, Ivan 254
Makedonija 56
Mallorca 294
Mancinelli, Julije 100
Mandevi, Blaž 53
Manguel, Alberto 105, 114, 127,
133, 134
Manzin, Juraj 152, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 160, 161, 162,
163, 164
Manzoni, Alessandro 306
Marasović, obitelj 183
Marcijal, Marko Valerije 271, 202
Marča 64, 69, 75
Marello, Carla 195
Maretić, fra Žarko 396
Maretić, Tomislav 95
Margitić, Stjepan 247, 249, 250, 254
Marija Terezija (Habsburg) 90, 93,
126, 337, 339
Marija, Blažena Djevicica 34, 40, 41,
42, 43, 44, 74, 107, 219, 222,
223, 234, 235, 238, 243, 244, 248
Maritain, Jacques 289, 306, 307, 311
Markanić, Franjo 55, 56, 57, 62, 66
Marko, sv. (evanđelist) 160, 234
Martin, sv. 237, 270
Martin V., papa 283
Marulić, Marko 43, 302, 312
Matthei, Caspar 72
Medvednica 231-234
Mehmed II. 21, 50
Metlika 73
Michelangelo Buonarroti 302
Michelet, Jules 299, 304
Mićanović, Krešimir 87
Mihael VIII. (Paleolog) 49
Mihaljević, Milan 151, 152, 159
Mihaljević, Milica 90, 95
Mihanović-Salopek, Hrvojka 37, 41,
42
Mihovljan 284
Mijakić, Gabrijel 74
Mikalja, Jakov 93, 100, 211
Mirandola, Giovanni Pico della 291,
292, 305, 311
Mirkov, Đuro 132
Modec, Ljudevit 124
Modruš 21, 22
Mogila v. Movilā, Petru
Moguš, Milan 96
Mojsije 191
Moldavija 56, 58, 79
Molina, Petar Joanecije a 27
Mondovi 54
Moorman, John 297
Moskva 320
Moslavački, Ivan 238
Mostar 397
Movilā, Petru 56, 63, 67
Mrdeža Antonina, Divna 396
Mrkonjić, Tomislav 34, 220, 221,
224, 225, 226, 321
Mrnavić, Ivan Tomko 15, 53, 54, 99,
100, 103, 183, 184, 219, 269,
286, 395
Mršić, Iva 9, 396

- Mrzlo Polje 74
 Mukherjee, Joybrato 195
 Müller, Karl 300, 301
 München 119
 Murat II. 50
 Murat IV. 55
- Nardi, Cezar 53
 Năsturel, Udriște 59, 60, 61, 62, 64,
 65, 66, 67, 68, 79
 Nazaret 22, 44
 Nazor, Anica 8, 103, 104, 117, 118,
 119, 121, 126, 151, 153, 154,
 155, 395, 396
 Nebeská, Iva 89, 100
 Neef, Martin 195
 Nemesius 311
 Nicefor 71
 Niermeyer, Jan Frederik 202, 204
 Nikola, sv. 234
 Nin 53
 Noa 190, 191, 192
 Novak, Slobodan Prosperov 248
 Novatius, Nikola 54
 Novi Sad 229
 Novi Vinodol 22
 Novo Mesto 22
 Novo Selo 232
 Nunn, Henry Preston Vaughan 201,
 203
- Njemačka 26, 54, 278
- Oczkowa, Barbara 86, 91, 96
 Ohrid 18, 22, 31, 76
 Oligiati, Francesco 298, 312
 Olivier, L. H. F. 130
 Opatovina 232, 235
 Orbini, Mauro 191
 Orest v. Năsturel, Udriște
 Orfej 312
 Osmansko (Otomansko) Carstvo 241,
 285
- Osor 53
 Ostrogorski, Georgije 47, 48, 49, 50,
 51, 52
 Osvald Thuz, biskup 236, 238, 338
- Padova, 45
 Palameta, Miroslav 7, 321
 Palestina 55, 66
 Pall, Francisc 61, 65
 Palmieri, Matteo 313
 Palmotić, Junije 15, 100
 Pandžić, Bazilije S. 22, 52, 54, 55,
 58, 62, 63, 65, 66, 67, 104, 118,
 135, 138, 198, 212, 214, 220,
 229, 286, 322
 Pandžić, Zvonko 99
 Panonija 231
 Papić, Pavao 247
 Parčić, Dragutin A. 151, 152
 Pariz 216
 Parlov, Mladen 38
 Partenije I., patrijarh 57
 Pasconi, Gašpar 30
 Paščenko, Jevgenij 151, 153
 Paštrić, Ivan 35, 40, 43, 46, 137, 138,
 147, 148, 149, 154, 319, 324
 Patrizzi, Francesco 313
 Pavao apostol, sv. 60, 147, 222, 256,
 294
 Paxy, Ivan 284
 Pazin 22, 26
 Peć 69, 71, 72, 75
 Peleš, Gajo 231
 Peloponez 63
 Perugia 23, 307
 Peruško, Tone 124
 Pestalozzi, J. H. 129
 Petar apostol, sv. 38, 47, 60, 222, 237
 Peti-Stanić, Anita 94
 Petrarca, Francesco 313
 Petretić, Petar 14, 69, 70
 Petričević, Anka 308
 Petrović, Ivanka 252

- Petrovinai, Juraj 282
 Petrovszky, Konrad 54
 Pfeiffer, Gotfried 28
 Piacenza 25
 Piccolomini, Ennea Silvio 313
 Pijo V., papa 34, 277
 Pio IX., papa 41
 Pio XII., papa 42
 Pisa 301
 Platon 290, 291
 Plinije Mlađi, Gaj Sekund 204
 Plotin 291, 303, 305
 Plješivica 15
 Poerius, Bonaventura 27, 28, 29
 Polanco, Juan A. 211, 318, 319, 320, 325
 Polibije 191
 Poliziano, Angelo 311
 Poljana, predjel 279
 Poljska 36, 39, 52, 55, 57, 58, 59, 61, 63, 64, 67, 278
 Ponzoni, Sforza 53
 Pop Dukljanin 18
 Popa, Bogdan 54
 Posilović, Pavao 36, 249, 250, 254
 Pranjковиć, Ivo 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 255, 256
 Predojević, Gabrijel 78
 Predojević, Maksim 62, 63, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78
 Pribojević, Vinko 98, 191
 Prizren 18
 Pudić, Ivan 191
 Putanec, Valentin 119, 124, 126

 Rab 53
 Radonić, Jovan 104, 117, 118, 119, 138
 Radoš, Lucija 9, 396
 Radovanović, Milorad 93
 Rafael v. Santi, Raffaello
 Ramée, Pierre de la (Ramus, Petrus) 292
 Ramminger, Johann 195
 Rampel, Aleksandar 26
 Raška 56
 Rattkay, Juraj 76, 77, 78
 Razum, Stjepan 284
 Renan, Ernest 299, 311, 315
 Rendić, Albert 70, 71, 72
 Reuchlin, Johann 292
 Rezar, Vlado (Vladimir) 9, 191, 195, 396
 Riceputi, Filippo 263
 Rieti 293
 Rijeka 15, 20, 138, 152, 154, 213, 225, 396
 Rim 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 35, 36, 39, 49, 54, 55, 57, 58, 63, 64, 67, 69, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 98, 99, 100, 103, 104, 111, 137, 138, 152, 153, 154, 165, 182, 183, 184, 211, 212, 213, 214, 224, 225, 226, 229, 230, 231, 269, 278-280, 283, 285, 320-322, 324, 325, 395
 Rimsko carstvo 47
 Rizvić, Muhsin 248
 Roest, Bert 198
 Rubić-Kovačević (Rubić), Nela 241, 244
 Rumunjska 54, 65, 278
 Runje, Petar 125
 Rusija 16, 36, 39, 56, 59, 61, 99, 278
 Russell, Bertrand 297

 Sabatier, Paul 299, 300, 301, 306, 315
 Sacchi Platina, Bartolomeo 313
 Saitta, Giuseppe 289, 298, 301
 Salamanca 23
 Salutati, Coluccio 313
 Samardžija, Marko 86, 90, 95
 Sambunjak, Slavomir 165, 166
 Samobor 15, 22
 San Stefano, Oreglia di 311

- Santi, Raffaello 302, 312
 Sarajevo 300
 Sava (*Saus*), rijeka 231, 233, 265, 267
 Schiller, Friedrich 93
 Schnürer, Gustav 289, 299, 300, 302, 303, 315
 Schwarzenberg, Juraj Ludovik 73
 Segedin 65
 Sekulić, Ante 278
 Sélestat 123
 Senj 21, 22, 67, 213, 225, 226, 321
 Sergije, patrijarh 48, 49
 Sesar, Dubravka 89
 Set 190
 Sevilla 23
 Sgambati, Emanuela 153
 Sholarios, Genadije, patrijarh 50
 Sicilija 49
 Silić, Josip 88
 Silva, Humbert da 49
 Simeon iz Soluna 40
 Simeon, Rikard 195
 Simonid 312
 Skalić, Pavao 292
 Skenderbeg 50
 Skradin 183, 395, 397
 Slade Dolci, Sebastijan 191
 Slavonija 17, 90, 100, 231, 232, 235, 272, 283
 Slavonsko Kraljevstvo 285
 Slovenija 13, 22, 68, 318
 Smederevo 67
 Smotricki, Meletije 137, 153, 165, 171, 178, 324
 Sofija 322
 Sojmirović, Francesco 64
 Sokrat 290, 295
 Solkan 22
 Soppa, Jeronim de 183
 Sopta, Jozo 276, 277
 Sošice 15
 Souter, Alexander 204
 Sović, M. 154
 Split 53, 104, 111
 Srbija 53, 56, 318, 323
 Srdoč-Konestra, Ines 251, 255
 Stefan iz Ohrida 58, 67
 Stepanić Selnički (*Zelnicaj*), Nikola 278
 Stephani, H. 130
 Steuco (*Steuchus*), Agostino 289, 291, 294, 315
 Stjepan kralj, sv. (*Arpadović*) 232, 235, 237, 239, 265
 Stjepan Prvomučenik, sv. 237
 Stjepan V. (*Arpadović*) 232
 Stolac, Diana 8, 396, 397
 Strabon 191
 Strasbourg 299
 Stuedler, Celestin 28
 Susedgrad 231
 Sušić, Ivica 395
 Sveta Gora 22, 23
 Svetačje, arhiđakonat 284
 Sveto Rimsko carstvo 48
 Svetonije 188
 Šamo, Renata 133
 Šepić, Ante 159
 Šibenik 15, 395, 397
 Šidak, Jaroslav 266, 319
 Šikić, Marijo 26
 Šimrak, Janko 59, 62, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 77
 Šimun Mago 255
 Šimunić, Mihael 41, 42, 46
 Šišić, Ferdo 264
 Šitović, Lovro 247, 250, 251, 254, 397
 Šižgorić, Juraj (*Georgius Sisgoreus*) 304, 397
 Škiljan, Dubravko 90
 Škreb, Zdenko 235
 Španjolska 99, 279
 Špoljar, Zlatko 132

- Štefanić, Vjekoslav 16, 36, 165, 166, 318, 319, 323
 Šurmin, Đuro 229
- de Tacoris, Pavao 212
 Tafra, Branka 8, 86, 88, 92, 94, 95, 101, 195, 396
 Tales, filozof 299
 Tandarić, Josip Leonard 134, 135, 151
 Tasso, Torquato 306
 Telemah 127
 Telesije 298
 Temišvar 65
 Temperica, Marin 100
 Teodor 53
 Terlecki, Metodije 69, 71, 77, 154, 220, 322, 323, 325
 Theodoretus, Syrus 192
 Theotokópulos, Dominikos v. El Greco
 Thode, Henry 299, 300, 301, 302, 308, 315
 Thuroczi, János 269
 Thyras 191
 Tillich, Paul 33
 Timotej (Timotheus) II., biskup 236, 267
 Tkalčević, Mladen 308
 Tkalčić, Ivan Krstitelj 9, 229, 261, 262, 264, 275-277, 282-285, 340
 Toffanin, Giuseppe 292, 293
 Toledo 7, 54, 279
 Tolstoj, N. I. 85, 88, 97
 Toma Akvinski (Thomas), sv. 304, 313
 Toma Arhidakon 18, 183, 270
 Toma Čelanski 306
 Toma Kempenac (Thomas a Kempis) 34
 Tommaso da Celano v. Toma Čelanski
 Topusko 284
- Torresani 115, 117, 136, 139, 140, 144, 146, 147
 Tostado, Alonso 192
 Trakija 56
 Transilvanija 36, 71
 Trento v. Trident
 Trgovište 58
 Trident (Trento) 276
 Trnava 278, 279
 Trnava 57, 58
 Tropper, Nepomuk 29
 Trsaćanin, Nikola 25
 Trsat 7, 13, 15, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 30, 31, 52, 211, 226, 227
 Trstenjak, Antun 35
 Tübingen 320
 Tumberg, Terence 197
 Turjanski, Nikola 236
 Turska (Osmansko carstvo) 18, 45, 53, 74
 Tvorić, Alojzija 8, 396
 Tvrtković, Tamara 54, 99, 184, 229, 337, 395
- Udine 30
 Ugarska 7, 16, 17, 54, 65, 225, 278
 Ugarsko-hrvatsko kraljevstvo 280
 Ukrajina 57, 61, 67, 99
 Ullman, Walter 283
 Umbrija 307, 309
 Urach 15, 52, 114, 138, 320
 Urban VIII., papa 24, 57, 61, 62, 63, 65, 154, 269, 270
 Urijel (Uriil, Uriel) v. Nāsturel, Udrište
 Uzolin, Franjo 30
 Užhorod 52
- Vadès (Valdès, Valdo), Pierre 293
 Valentić, Mirko 266, 337
 Valerija 231
 Valladolid 24
 Valvassor, Johann Weichard 69

- Varon, Marko Terencije 190
 Vařava 55, 61, 198
 Vařka 281
 Vega y Carpio, Lope de 306
 Venecija 45, 54, 55, 57, 103, 213,
 219, 221, 225
 Vereczi, Toma 282
 Vetranović, Mavro 250
 Vičić, Kajetan 43, 46
 Videk, Nevenka 216, 306
 Viktor, papa 255
 Vilanova, Arnaldo de 292
 Vinković, Benedikt (Benko) 14, 17,
 19, 20, 40, 46, 62, 64, 67, 68, 69,
 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
 199, 206, 230, 266, 269, 278,
 279, 280, 281
 Visovac 299, 395-397
 Vitezica, Vinko 295, 308, 309, 310
 Vitezović Ritter, Pavao 9, 261, 269,
 281, 337
 Vitruvije, Marko Polion 202
 Vitry, Jacques de 251
 Vlačić Ilirik, Matija 281
 Vladislav 49, 50
 Vlašić-Anić, Anica 8, 396
 Vlařka 16, 36, 52, 55, 56, 57, 58, 59,
 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68,
 79, 80
 Vramec, Antun 304
 Vrančić, Faust 91, 93
 Vratanja, Simeon 69, 70, 71, 75
 Vrbanović, Gašpar 237
 Vrbnik 124, 165, 172, 173, 175, 176

 Waquet, François 197
 Windelband, Wilhelm 298

 Zadar 18, 25, 31, 53, 66, 104, 183,
 193, 199, 229, 319, 321, 396
 Zagorac, Vladimir 40
 Zagreb 13, 15, 25, 37, 42, 62, 63, 72,
 76, 111, 112, 114, 199, 229, 231,
 232, 238, 268, 274, 279, 287,
 337, 339, 396, 397
 Zagrebačka biskupija (*Ecclesiae
 Zagrabiensis*) 26-268, 272, 273,
 275-281, 283, 285, 287, 337, 339
 Zagrebački kaptol 278, 281-284, 286,
 287
 Zapolja, Ivan 236
 Zavalloni, Roberto 307
 Zavričević, Nikola 25, 26
 Zenić, Milivoj 395
 Zenon 48
 Zimmermann, Robert 300
 Zizani, Lavrentije 121, 137, 153,
 165, 171, 324
 Zlatar, Andrea 249
 Zmajević, Vicko 104
 Zorić, Mate 307, 309
 Zrinski, Juraj 216
 Zrinski, obitelj 73
 Zrinski, Sofija 216
 Zumthor, Paul 249
 Zvizdović, fra Anđeo 21
 Zvonimir, kralj 269, 270

 Žagar, Marijan 25
 Žagar, Mateo 105, 114, 115, 118,
 131, 153
 Žbona, Bonaventura 26
 Žubrinić, Darko 104, 119, 121, 124
 Žumberak 68

* * *

	Zbornik o Rafaelu Levakoviću
<i>Nakladnik:</i>	Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
<i>Za nakladnika:</i>	Zvonimir Čuljak
<i>Prijevod na engleski:</i>	Ivana Mikić
<i>Kazalo:</i>	Rudolf Barišić Marko Jerković
<i>Likovna oprema i Računalna obrada teksta: :</i>	Birotisak d.o.o.
<i>UDK:</i>	Ružica Grbešić
<i>Tisak:</i>	Birotisak d.o.o.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 739449

ISBN 978-953-6682-91-1

Cijena 120 kn

ISBN 978-953-6682-91-1

9 789536 682911